

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM. XXXI. KÖTET.

HADRIÁN CSÁSZÁR

A GÖRÖG-RÓMAI VILÁG HADRIÁN KORABELI
RAJZA

IRTA

GREGOROVIVS FERDINÁND

A HARMADIK KIADÁS UTÁN

FORDÍTOTTA

PÁSZTHORY JÁNOS

BUDAPEST

(AZ 1897. ÉVI ILLETMÉNY MÁSODIK KÖTETE.)

GREGOROVIVS

HADRIÁN CSÁSZÁR

HADRIÁN CSÁSZÁR

A GÖRÖG-RÓMAI VILÁG HADRIÁN KORABELI
RAJZA

IRTA

GREGOROVIVS FERDINÁND

A HARMADIK KIADÁS UTÁN

FORDÍTOTTA

PÁSZTHORY JÁNOS

A M. T. AKADÉMIA
FÜTTKÁRI HIVATALA

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1897

448211

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A M. Tud. Akadémia könyvkiadó-bizottsága eszközzésére, az Akadémia kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata jelenik meg. E vállalat célja: a tudományokat mai színvonalukon előadó művek által a tudományos műveltség terjesztése.

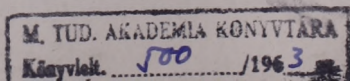
A bizottság kiváló gondot fordít a munkák megválasztására és különösen a fordítások megbírálására és ellenőrzésére is.

Ennek megfelelőleg minden fordított munkát egy e végből fölkerült szakember előzetesen átvizsgál és a fordítás helyességeért, hűségeért a felelősségben osztozik a fordítóval.

A jelen munka fordítását *Zsoldos Benő* tanár úr vizsgálta fölül.

A M. T. Akadémia könyvkiadó-bizottsága.

HORNÝÁNSZKY V. BUDAPESTEN

ATYÁM,
FERDINÁND TIMOTHEUS
EMLÉKÉNEK.

ELŐSZÓ.

Legelső tanulmányaim, a melyeket a történelem mezején tettem, Hadrián császár korának voltak szentelve. Ezeket én a hírneves történetbúvár, Drumann bátorító szavaira egybe gyűjtöttem egy könyvbe, a mely 1851-ben Königsbergben Bonnán jelent meg, még pedig ez alatt a kissé merész czím alatt: „Hadrián, római császárnak és korának története“. Ez a munka csakhamar útjelzőmmé lett Rómába, a hol már 1852-ben le is telepedtem. Itt azonban az örök városnak nem antik, hanem középkori geniusa ragadott meg és ettől fogva életem legszebb éveit s legjava erőmet Róma középkori történetének megírására fordítottam.

Most, miután 1851 óta már egy egész emberöltő, századunk legértelmesebb része telt el, nem csekély örömömre szolgál, hogy időt szakíthattam magamnak arra, hogy ifjúkori első kísérletemen s hozzá fűződő emlékeimen a kegyeletnek bizonyos tényét hajthatom végre, a mely abból áll, hogy azt új alakban bocsátom közre. S hogy ezt megcselekedjem, arra különös ingert szolgáltatottak utazásaim is Hellasban és a keleten, a hol nem egyszer ha-

ladtam a világjáró felséges vándor lábai nyomán. De ennek a nevezetes császárnak az én monographiám megjelenése óta különben sem akadt élet-írója sem Németországban, sem a külföldön. A tudósok ernyedetlen bűvárkodása azonban új adatgyűjteményre téven szert, újabb világot is vetett Rómának ama korszakára, még pedig annyira, hogy a Hadrián életére vonatkozó töredékes hagyomány ma már többféle irányban kiegészíthető.

Ez adat-gyűjtemény, nevezetesen a feliratok segédelmével újra alkottam munkámat, még pedig úgy, hogy az eredeti tervezetnek csak a váza maradt meg. Most, bár attól tartok, hogy ez a cím is merész lesz, „A görög-római világ Hadrián korabeli rajza“ néven nevezem ezt a tanulmányt. Azzal a szűk szavú, különben nagyon érthető tartózkodással szemben, a melyet a tizenkét Caesar után a római császárok története általában még mindig tapasztalni kénytelen, úgy hiszem, minden oly komoly irányú adalék, a mely erre bővebb világot vet, a történelem összes barátainak igaz méltánylására számíthat.

München, 1883. november havában.

A SZERZŐ.

ELSŐ KÖNYV.

POLITIKAI TÖRTÉNET.

ELSŐ FEJEZET.

Hadriánnak egy régi jellemrajza.

Egy római történetíró a negyedik század második felében a következő leírást adja Hadrián császárról:

„Aelius Hadrianus itáliai nemzetségből való. Hasonló nevű atya, Trajánnak unokatestvére, a picenumi Adriából származott, a melytől az adriai tenger a nevét nyerte.

„Huszonkét évig uralkodott. A görög irodalom ismeretébe oly alaposan be volt vezetve, hogy a „kis görög“-nek hívták. Az athéniek tudományát, életmódját, nyelvét és összes műveltségét tökéletesen elsajátította. Dal- és zeneművész, orvos, földmérő és festő volt, értett az ércz- és márványszobor alkotásához; tehát majdnem egy második Polycletus és Euphranor volt. Mindezekhez a művészetekhez határozott képessége volt. A szép tehetségnek ily tündöklő példáját nem egykönnyen lehet találni az emberek között. Emlékező tehetsége hihetetlen nagy volt. Helyeket, tényeket, katonákat, még távoliakat is, név szerint fel tudott sorolni. Kitartása óriási

volt. Az összes provinciákat gyalogszerrel járta meg, kíséretének az élén sietve. A birodalom városait helyreállította és számukat szaporította. Erődök kiépítésére, városok szépítésére kovácsokat, ácsokat, kőműveseket, építőmestereket és mindenféle ipar-ágaknak a mestereit, mint a legiókat, cohorsokba sorozta. Ez a Proteus alakú ember soha sem volt ugyanaz. Született uralkodó, úgy erényeit, mint hibáit tekintve. Hajlamait művészettel kormányozta. Az irigységet, rossz indulatot, kicsapongást, a saját énjének szemérmetlen fitogtatását, a mi különben természetében feküdt, ravaszsággal leplezte, s önmegtartóztatást, nyíltszívűséget, nyájasságot színlelt, míg mélyen elrejtette epekedését a dicsőség után, a mely gyötörte. Senkinek sem volt annyi készsége, ha kellett komolyan, ha kellett pajzánságból kikötni valakivel, s a ki aztán vele összetűzött, annak befelelni. Versre verssel, élezre élczelzel vágott vissza, még pedig rögtönözve, de azért úgy, mintha csak előre készült volna rá. Sok királytól úgy vásárolta meg alattomban a békét s azzal dicsekedett, hogy többet ért el összedugott kézzel, mint mások fegyveres erővel.

„Az udvari és az állami hivataloknak, úgyszintén a hadseregnek is ő adta meg azt az alakját, mely, némi csekélységet leszámítva, a mit Constantin változtatott rajta, máig is fennáll. Hatvankét évet élt. Haláltusája kínos volt. Összes tagjaiban oly iszonyú fájdalmak gyötörték, hogy gyakran legmeghittebb szolgálót esedezve kérte, hogy adják meg neki a kegyelemdöfést. Leghívebb emberei örködtek mellette, hogy öngyilkosságot ne kövessen el.“

Ezt a jellemrajzot helyezem ide előre, mintegy arczkép gyanánt. Aurelius Victortól származónak tekintik. Szük-

szavú, s talpraesettnek épen nem mondható; de nem egészen élettelen s e császárról mindenesetre az egyetlen egységes kép, a mely az ó-korból reánk maradt.¹

Ez a vázlat általában magában foglalja a római utókor átlagos ítéletét Handriánról, a kiről már korán kedvező és kedvezőtlen felfogás is uralkodott. Élet-írója Spartianus, a ki Diocletian idejében élt, bírálat nélkül összezevarta mind a kettőt. A tőle származó „Hadrián élete” fő forrása e császár élete történetének, azokkal együtt, a miket egy Xiphilinus nevű bizánczi szerzetes kivonatozott Dio Cassius történetéből a tizenegyedik században.

E császár jellemvonásai gyanánt határozottan a következőket lehet megállapítani: görög műveltségét, avatottságát a tudományok és művészetek minden ágában, Proteus természetét, tudás-vágyát, a művészetek iránti lelkesültségét, aztán pedig vándorlási hajlamát s bölcsességét a birodalom kormányzásában.

A világtörténelem mai felfogása a Hadrián uralkodását új korszak kezdetének tekintí. S ez a korszak azoktól az Antoninusoktól vette a nevét, a kiket ő szemelt ki utódokul magának, s a melyet a római birodalom, sőt majdnem az emberiség legboldogabb korszaka gyanánt emlegettek. Fényét a görög-római kultúra összesége, a a mint ez a békét élvező birodalom keretében egybefoglaltatott, még tisztábban emeli ki, mint azok a sötét árnyékok, a melyek határaiul szolgálnak. Ezek az árnyékok: a háttérben az első századbéli rettenetes császár-

¹ Aurelius Victor, Epitome 14. Csak egynémely, Hadriánra nézve lényegtelen vonatkozást hagytam el. Az Epitome ezen része nem önálló, hanem valószínűleg Marius Maximusból van merítve. Teufel, Gesch. der röm. Lit. 5. kiadás 967. I (414. §.)

ság, az előtérén: a barbarismus, a mely a birodalmat megdöntéssel fenyegeti. A mindenre képes gonosz zsarnokok Nerva óta letűntek a Caesarok trónjáról. Örült-ségök kitörései a római társadalmat és az állam szerkezetét a legbensőbb alapjában megrendítették; de a római erény a stoikus philosophia segítségével újra lábra áll és a római állam oly erőből duzzadó nagyságot ér el, a melynek fénye eltakarja a gyógyíthatatlan belső sérüléseket, a melyeket fájlal és a melyek végre is tönkreteszik. Traján halála után harmincz legió áll őrt a birodalom határainál, így biztosítva a világ békéjét. A provinciák hozzá szoknak a római uralkodáshoz. Városaik ismét virágoznak a jóléttől és a művészetek hellen szépséggel ruházzák fel őket.

A tudományok a görög renaissance ezen korában felszenderlenek s a keresztyén vallás arczulata mind tisztábban tűnik elő. Az átalakuló világot az emberszeretet lehellelte hatja át. A polgári törvényalkotást a bölcsészet és emberiség szelleme mind jobban áthatja. Az arisztokrácia kiváltságai tűnedeznek. A nép, a rabszolgák, a szegények az államkormányzat gondoskodásának tárgyaivá lesznek. Az antik világnézet korlátai a stoikusok erkölcstana előtt lehullanak. A nemzet fogalma a római birodalomban az egész emberiségre kiterjed. A provinciák, a melyekben Octavián, alárendeltségük jelvényeként, Róma Geniusának oltárt emelt, a félelmes Rómával, a mely őket fegyverrel foglalta el s igazta le, jogi egyenlőséget nyernek. A rómaiak birodalma népek szövetezetévé lesz, a melyeknek a műveltsége két világnyelv hatalmas folyamából táplálkozik. S valamint a nemzetek, úgy az antik gondolkodás-formák és vallások is világpolgárius összeköttetésbe lépnek. De ez a kava-

rodás a kedélyeket nyugtalan hullámlásba hozza, zsákmányul dobva oda a mystikus töprengésnek és a legsötétebb babonának jobban, mint valaha. A birodalom világ-alakulatában oly élesen helyezkednek el ezek az ellentétek egymás mellett, hogy ezt az ó-kor és kereszténység közé ékelt időszakot római-görög középkornak nevezhetnők.

Hadrián is két természetet egyesít magában, a rómain és a görögöt egy személyben. Művész-lelke az antik világ szépség-eszményeiről álmodozik. Fel akarja őket frissíteni, a mennyire művészileg lehetséges. De egy szersmind mint római, a monarchia intézményeit, köz-igazgatását, hadseregét és jogszolgáltatását is reformálja. Lerakja az alapokat a megváltozott társadalomnak megfelelő állam számára. Alatta a birodalom hatalmas tetőpontján áll s az ő universalis szelleme szinte duskálkodik ennek bő kulturai áldásaiban. Hódításokat nem keres. Traján provinciáit visszaadja a parthusoknak. Háborúkat nem visel. Mars pihen a saját fegyverzetén, s még sem volt Róma rettenetesebb soha ellenségei előtt.¹

Hadrián feladataul tekinti a római birodalmat erős egyeduralom alatt tartani együtt, s ebben a tudományosságot, emberiséget és szépséget teljessé tenni. Az ő érmei viselik a büszke jeligét: „arany korszak“ s „a világ boldogítója“. A tanács hizelgéseik ezek; de nincsenek igazság nélkül. Ő maga tükre a saját korának jóban és rosszban, erényben és bűnben. Rejtélyes egyénisége emberileg jelentősebbnek és lélektanilag vonzóbbnak tűnik fel, mint a bölcsész szellemű Antoninusoké. Korának ő adott

¹ Dio 69., 9.: Τὴν τε γὰρ παρασκευὴν αὐτοῦ ὁρῶντες — οὐδὲν ἐνεόχμωσαν.

irányt, s rá nyomta arra nem annyira uralkodói akaratának, mint inkább láng-eszű, nem ritkán különös, sőt szinpadias szenvedélyeinek a bélyegét.

Ő volt az első, a ki az antik világ két felét, Hellast és Rómát szellemileg egymáshoz közelebb hozta. Egybeolvasztásuk lehetetlen volt; de világpolgáriasság egybekapcsolásuk a második században fontos élet-elemévé lett a keresztyén eszmének. Ennek az eszmének átengedte a tért az ó-kor, mivel maga már meg volt érve a halálra.

A Caesárok trónján e szellemes sophista alatt, már a való ponton, még egy utolsó villamos fény-özön lövel szét. Ő az, a ki Athént újjá alkotja, itt az olympusi Zeus templomát, a melynek az alapját Pisistratus tette le, befejezi, a görök szónoklatot újabb virágzásra serkenti, és a művészeteknek, hogy a földnek teljes ékességöket oda kölcsönözthessék, lendületet ad. S midőn aztán ki alszik az a mesterséges láng, a melyet Hadrián Hellas Geniusának oltárán meggyújtott, kijózanodik világ. Előbb stoikussá, azután keresztyénné lesz; az ó-kor apotheosisát azonban Hadrián végrehajtja.

MÁSODIK FEJEZET.

Hadrián életviszonyai Traján trónra léptéig.

Publius Aelius Hadrianus ősei a Scipiók korában költöztek át Hadriából a hispaniai Italicába. Ezt a várost, mely Baetica provinciában feküdt, Scipio alapította a második pún háború alatt; municipiális hatósággal csak Augustus ruházta fel. Erre csakhamar virágzásnak indult s nagy helylyé emelkedett. Két nagy nevű császárt adott a birodalomnak: Trajánt és Hadriánt. Romjait még

ma is mutogatják Santipontenál, Sevillától egy óra járásnyira. Ott éltek az Aeliusok előkelő helyzetben. Nemzetiségök a római sergiusi tribushoz volt sorozva.¹

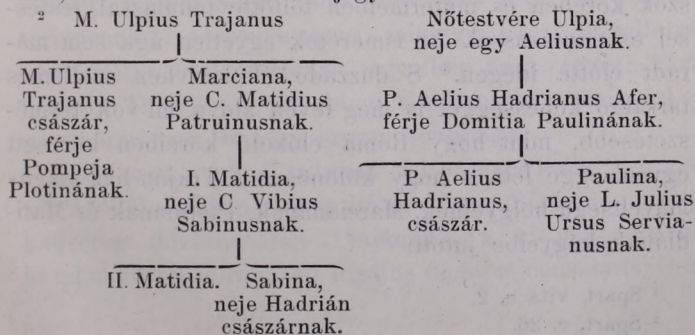
Hadrián Rómában született a 76-ik évben január 24-én, midőn Vespasián uralkodott a birodalom felett. Atyja P. Aelius Hadrianus Afer volt. Előkelő férfiú, senatori ranggal, Trajánnak unokatestvére. Anyja, Domitia Paulina, Gadesből, a mai Cadixből származott. Testvérei, az egy Paulinát kivéve, a ki L. Julius Ursus Servianushoz ment nőül, név szerint ismeretlenek.²

Midőn tíz éves volt, meghalt az atyja, s a lovagrendű Caelius Attianus és a praetorságot viselt (vir praetorius) Traján gyámsága alá került. A gyámság és rokonság e kettős köteléke jövődőbeli császárságának szerencse-csillagához közelebbi viszonyba hozta.

Róma iskoláiban a tudományoknak élt. Fényes szellemi

¹ Az Aeliusok feliratai. Corp. Inscr. Latin. II., 1130., 1138. 1139. Az atheni színházban levő Hadrián-szobor híres felirata a sergiusi tribushoz tartozónak jelzi. Henzen, Annali dell' Inst. 1862., 139. I. C. I. L. III. 550. jegyz.

² M. Ulpius Trajanus

(J. Dierauer, Beiträge zu einer krit. Gesch. Trajans in Max Büdingers Untersuch. zur röm. Kaisergesch. Bd. I. 48. I.)

tehetségeit leginkább a hellen irodalom bővölte le, olyanira, hogy mellette a latin nyelvet elhanyagolta. Így kapta a „Graeculus“ gúnynevet.

Vajjon tanult-e Athénben is? Ez bizonytalan s kevéssé valószínű, mert már 15 éves korában hazatért Hispaniába, a hol a hadseregnél szolgálatba lépett.¹ Gyámja, Traján azonban csakhamar visszahívta őt Rómába, nem csak azért, mert mérték felett átengedte magát a vadászati szenvedélynek, hanem főképen kicsapongásai miatt.

A vadászat volt egyik legnagyobb szenvedélye. De nemcsak mint vadász, hanem mint kitartó gyalogló is ritkította párját. Még császár korában is képes volt lóhátról oroszlánokat elejteni. Egy vadászat alkalmával oly szerencsétlenül járt, hogy egy oldalbordáját s vállpereczét törte.²

De az ifjúsággal együtt járó szenvedélyek még sem ölték ki Hadriánból a műveltség utáni lángoló hajlamot, a melyet Rómában, az összes tudományok e legfőbb iskolájában, bőven ki is elégíthetett. Idejét itten hol a tudósok és költők, hol meg a festő művészek és szobrászok körében és műtermekben töltötte tanulással, festéssel és mintázással. Az ismeretek egyetlen ága sem maradt előtte idegen.³ S duzzadó életkedvhez szellemes társalgó képességgel is meg levén áldva, mi volt természetesebb, mint hogy Róma előkelő köreiben keresett egyéniséggé lett, s hogy különösen a Traján-ház magas műveltségű hölgyeinek, Marcianának, Plotinának és Matidiának kegyeibe jutott.

¹ Spart. vita c. 2.

² Spart. c. 26.

³ Dio 69., 3.: Καὶ γὰρ ἑπλάσσε καὶ ἔγραψε καὶ οὐδὲν ὃ τι οὐκ εἰρηνικὸν καὶ πολιτικὸν καὶ βασιλικὸν καὶ ἰδιωτικὸν εἰδέναι ἔλεγε.

A Flavius-családbeli Vespasián császár s a Titus ala boldog idők azonban tova tüntek, s egy durva zsarnoknak, Domitiánnak, mogorva ábrázatától újra komor színt öltött Róma társadalmi élete. Ez utáltatta meg Hadriánnal a zsarnokságot. Ennek a nyomása alatt kezdte meg nyilvános pályafutását, minden egyes lépcsőt nagy küzdelemmel járva meg.

Első ízben, körülbelül 93-ban, birói tisztet viselt egy polgári perekben ítélő törvényszéknél. Majd néhány alacsonyabb állásban látjuk, míg végre hadi tribunus lett a Vespasian által felállított második tartalék legiónál, (legio adiutrix), a mely akkortájt valószínűleg Britanniában állomásozott.¹

Domitián 96-ban szeptember 18-án az összeesküvők tördöfésai alatt elvérezvén, ezek a trónra Coccejus Nervát, a nemes lelkű senatort emelik. Új korszak hajnala virradt ezzel az emberiségre. A felségsértési perek megszűnnek, a börtönök feltáruhnak, a száműzöttek visszahivatnak. A melyek egymással eddig összeférhetetleneknek látszottak, a monarchia és a szabadság, így írja Tacitus, azokat Nerva kibékítette.² S a néptől és a praetorianusoktól szorongattatva, mintegy isteni sugallatra, végrehajtja uralkodásának egyetlen nagy tettét: fiává fogadja Trajánt. Ugyanebben a pillanatban tűnik fel a szemhatáron a Hadrián szerencsecsillaga.

Hadrián ekkor hadi tribunus volt a macedoniai V. legiónál Alsó-Moesiában. Innen hozta ő meg (97-ben) a dunai hadsereg üdvkivánatait Trajánnak, a ki mint consuli hatalomkörrel felruházott legatus (legatus consularis) Ger-

¹ Henzen u. o. 145. l.

² Agricola c. 3.

mániát kormányozta. Traján ott tartóztatta őt a XXII. legió hadi tribunusaként. A jövődöbeli császár, úgy látszik, átvette az egész Germania kormányzását, az ő helyét pedig Servianus, a Hadrián sógora, felső germaniai legatus foglalta el.

E közben, január 27-én, 98-ban Nerva elköltözött az élők sorából s trónját az első provinciabelinek, Hadrián szülővárosa, a hispaniai Italica egyik polgárának kellett elfoglálnia. Hadrián, hogy a nagy fontosságú hírrel első legyen, gyorsan felkerekedik, hogy Kölnbe menjen, a hol ez időtájt Traján tartózkodik; de saját sógora az, a ki őt sietségében feltartóztatja; titokban még a kocsiját is összerongáltatja. Erre Hadrián minden habozás nélkül gyalog indul a nagy útra és sógorának hirtvivőit megelőzi.

Servianusnak, komoly ember létére, sógorának szellemeskedő modora egyáltalán nem volt inyére. Be is teszi az ifjú tékozlónak valószínűleg igen tekintélyes adósság-számláját az új császár elé;² alkalmasint maga is becsvágyó levén, Hadriántól Traján jóindulatát irigyelte. Jóval később, agg korában életével kellett e becsvágyáért fizetnie.

Hadrián csak lassan tudta a Traján rokonszenvét megnyerni, s ezt is legfőkép a császárné baráti indulatának köszönhette, a kit e miatt nemtelen módon rágalommal is illettek.

Mert még ha figyelmen kívül hagyjuk is a Plinius panegyricusában reá vonatkozólag előforduló hivatalos ma-

¹ Henzen 147. l. Joh. Dierauer u. o. I., 29. Plinius (Ep. VIII., 23.) Servianust exactissimus vir-nek mondja.

² Qui et sumptibus et aere alieno eius prodito Traiani odium in eum movit. Spart. c. 2.

gasztalásokat, minden a mellett szól, hogy Pompeja Plotina valóban nemes szívű, fejedelmi nő volt. Midőn mint császárné legelőször lépett a Caesárok palotájába, a küszöbről visszafordulva a szavakat intézte a római néphez: „Úgy lépek itt be, mint a hogyan egykor kilépni óhajtok“. Nem is érinthette őt, mint Augustát soha a legkisebb gáncs sem.¹ Szilárd jellemét maiglan is hirdetik büszke arcvonású mellszobrai, a melyek rideg, csaknem megközelíthetetlen komolyságról tanuskodnak.

Az új császár még egy ideig maga kormányozta az annyira fontos Germaniát s csak a 99-ik év második felében, valószínűleg unokatestvére kíséretében, vonult be Rómába. Hogy Hadrián nemcsak irigyein, hanem még a Traján bizalmatlanságán is győzedelmeskedett, csakhamar nyilvánvalóvá lett. Mert ez a 100-ik év körül neje, Plotina és barátja Sura rábeszéléseinek engedve, Sabinát, a saját édes testvérének, Marcianának unokáját adta hozzá nőül. Ennek a Marcianának a leányát pedig, Matidiát L. Vibius Sabinus bírta feleségül. Így Hadrián két oldalról is rokoni viszonyba jutott Trajánnal.² Arra nézve minden adat hiányzik, hogy Sabina férjének szellemi színvonalára felemelkedett volna. Férjét szerelemre sem tudta gerjeszteni maga iránt. Akkortájt még igen zsenge korban lehetett.³

¹ Dio 68., 5. Ezzel ellentétben ugyanazon Dio 69., 1. és 10 Plotinának Hadrián iránt tanúsított kegyeit gyanus színben tünteti fel: ἐξ ἐρωτικῆς φιλίας. Plin., Paneg. c. 83.

² Lásd a családfát Dierauernél és Centerwall J.-nál, Spart. vita Hadriani comment. illustrata in Upsala Universitets-Arsskrift, Ups. 1869. I. 27. l.

³ Mommsen (Abhandl. der Berl. Akad. 1863., Grabrede des Kaisers Hadrian auf die ältere Matidia, 483. l.) megjegyzi a

HARMADIK FEJEZET.

Hadrián viszonyai Traján uralkodása alatt.

Rómában ezután Hadriánnak elég alkalma nyílt arra, hogy tudományszomját kielégítse. Mióta Nerva a birodalmat a zsarnokság nyomása alól felszabadította, új élet keletkezett. Tacitus ujjongással üdvözölte ezt.¹ Az ifjabb Pliniusnak barátjaihoz intézett levelei mutatják, mily nagy száma volt a magas műveltségű férfiaknak s a tudományos tanulmányokat mily élénken űzték Rómában. Hadrián még személyesen ismerte a latin irodalom neves szerzőit, a kik azután tért nyitottak a görögöknek: Juvenalist és Martialist, Statiust és Silius Italicust. Ez utóbbi, úgy látszik, földije volt Italicából. A nagy Tacitus, miután apósa, Agricola, 93-ban elhunyt, ismét Rómában élt, irodalmi műveinek megalkotásával elfoglalva, s itt írta a 98-ik évben Germaniáját. Valószínű, hogy még megérte Hadrián trónraléptét, s magától értetődik, hogy ez kereste az ismeretséget egy ily férfúval.²

Hadrián, a mikor csak Rómában időzött, szellemileg kimagasló férfakkal érintkezett, u. m. Caninius Rufussal, Augurínussal, Spurinnával, Calpurnius Pisóval, Sossius Senecióval és Arrius Antonínussal. Suetonius törté-

családfában Sabinára vonatkozólag, hogy legkésőbb a 88-ik évben született.

¹ Tacit. Agricola c. 3.: Nunc demum redit animus: et quamquam, primo statim beatissimi saeculi ortu, Nerva Caesar res olim dissociabiles miscuerit principatum ac libertatem. . .

² Tacitus halálát 117—120. közti időre teszik. Teufel, Gesch. der röm. Lit. 5. Aufl. 765 l.

netíróval és Florus költővel barátságot kötött. Hallgatója volt a hispaniai származású szónoklat-tanítónak, Quintilianusnak, nemkülönben Dio Chrysostomusnak, a ki Domitiántól száműzetve, mint Nerva s később Traján barátja Rómába visszatért s ott 117-ben elhalálozott. A nemes Plutarchust is alkalma volt megismerni, midőn ez Domitián idejében Rómában előadásokat tartott.

Mint minden, a mi irodalmilag jelentékeny, úgy a művészet is vonzó hatással volt reá, a mi épen Traján uralkodása alatt virágzásának tetőpontján állt. A művészetért lelkesülni megtanult Hadrián már kora ifjúságában, s később Traján nagyszerű alkotásaiban egész hévvel vett részt. Ez alkotásoknak a damaskusi görög építő művész, Apollodorus volt a lelke. Egy adoma is maradt reánk, a mely szerint egykor Hadrián e nagy mester és Traján beszélgetésébe bele elegyedett, s ekkor a művész gúnyosan e szavakat intézte hozzá: „Eredj te inkább tököket festeni, mert ezekhez úgy sem értesz semmit.”¹ Az adoma egyúttal Hadrián művészi hajlamaira is világot vet, a ki akkor tájt csend-életi képeket festett, úgyszintén személyes viszonyára, a melyben Traján építkezési terveihez állott, s végre az Apollodorus művészi büszkeségére is, a ki annak a kornak Bramanteja vagy Michel Angelója volt.

101-ben Hadrián elnyerte a quaestori hivatalt. Ez nemcsak élete pályáján, hanem Traján kegyében is egy fokot jelent, mert így a császár személye körül kellett lennie, a kinek beszédeit kötelessége volt a senatus előtt felolvasni. Miután spanyolos kiejtését kinevették, ráadta magát, hogy ezt megjavítsa, s nem sokára a latin

¹ Dio 69., 4.

nyelvnek is mestere lett.¹ Az ifjúságnak tanulmánynyal és élvezetekkel fűszerezett ideje a 101-ik évben Hadriánra nézve véget ért, a mikor a Traján uralkodásának egy új korszaka nyílt meg, a harcok és hódítások korszaka. A dákok, a kiktől a Domitián által megadott tributumot megtagadja, betörték a római birodalomba, s Traján Rómából felkerekedik, hogy őket megzabolázza. Hadrián követi őt ebbe az első háborúba,² s benne úgy kitesz magáért, hogy két ízben nyer katonai kitüntetések.

Ebből a győzelmes hadjáratból a 103-ik évben Rómába visszatérve, a senatus actáinak curatorává lett; majd a 105-ik évben néptribunus volt, de csak néhány hónapig, minthogy a császárt második dák háborújába is kísérni volt kénytelen, s ebben mint legátus az első Minerva-legiót vezényelte.³ A hadjárat Dacia meghódításával végződött, a melynek férfiás királya, Decebál, önmaga vetett véget életének. Hadrián legióját személyes bátorsággal és szerencsével vezérlé, s talán, a mit nem is vártak tőle, hadvezéri tehetségeket is árult el.⁴

¹ Spart. vita c. 3.: cum orationem imperatoris in senatu agrestius pronuntians risus esset, usque ad summam peritiam et facundiam Latinis operam dedit. Dio 69., 3.: φῶσαι δὲ φιλόλογος ἐν ἐκατέρᾳ τῇ γλώσσῃ.

² Comes expeditionis Daciae-nek mondja az athéni talapzat felirata, s ezt összeköttetésbe hozza a quaestorsággal. Ehhez a cursus honorumhoz l. a Henzen commentárját, a melyben Hadrián állását a császárhoz úgy fogja fel, mint hadsegédét; továbbá Momsennél C. I. L. III. 550. jegyz.

³ Borghesi, Oeuv. II. 202. és az atheni felirat. A második dák háborúról: La Berge, Trajan 48. l.

⁴ Spart. c. 3.: quando quidem multa egregia eius facta clauerunt.

Megelégedésének jeléül Traján őt egy gyémánt gyűrűvel ajándékozta meg, ugyanazzal, a melyet fiúvá fogadtatásakor ő maga Nervától kapott, s e kitüntetést a kegyencz a fényes jövő első alapos reményének tekinthette.

Még mialatt a távolban harczolt, praetorra léptették elő s a dunai tartományokból visszatérve, a 106-ik évben a császár költségén játékokat rendezett a római népnek, mialatt maga a császár, daciai diadalait azzal a pazar fénynyel ünnepelte meg, a mely Domitián idejére emlékeztetett. A 123 napig tartó ünnepségek, a melyeknek tartalma alatt 11,000 fenevadat hajsztak s 10,000 gladiator vérzett a circus porondján, Hadriánt gondolkozóba ejthették. Mint császár nem utánozta ezt a példát.

Traján őt nem sokára Alsó-Pannonia praetori hatalomkörrel bíró legatusává (legatus praetorius) nevezte ki. A nagy provincia kormányzásában jeleit kellett adnia, hogy van neki képessége az állam legmagasabb hivatalainak viselésére. S ez a kísérlet a császár megelégedésére ütött ki, mert Hadrián féken tartotta a sarmatákat s a procuratorok ellen foganatba vett katonai fegyelem és szigorúság által oly tekintélyre tett szert, hogy a 108-ik évben a consuli méltósághoz jutott.¹

Ez időtől fogva a gyermektelen Traján valószínű utódának tekintették, a ki, úgy látszik, már ekkor gondolt arra, hogy őt fiává fogadja.² Miután jóakarója, L. Licius Sura, a császár főhadsegéde, ez időtájt elhalálozott, ennek állását, Hadrián nyerte el. Traján bizalmával tüntette ki őt, Augusta Plotina pedig kegyeivel

¹ M. Trebatius Priscus-szal csak mint suffectus. A 108-ik évet a Fasti. Feriar. Latinar. teszi biztossá. C. I. L. VI., 2016. Klein: Fasti consulares.

² Henzen u. o. 158. 1. Spart. c. 3.

halmozta el; hatalmas barátai, mint Sosius Papus és Platorius Nepos senatorok, a lovagrendű Livianus és egykori gyámja, Attianus, az ő nagysága érdekében fáradtak, míg másokat, úgymint Celsust, Nigrinust, Palmát és Lusius Quietust, — mindannyian Traján hírneves államférfiai s vezérei. — az irigység emésztett. A szokásos pályát katonai és polgári kötelékben, mely az állam legfőbb polczaira vezetett, végig szolgálta, a harczmezőn tiszteletet szerzett magának, egy legiót kitüntetéssel vezetett és egy zabolátlan tartományt jól kormányzott.

Az az idő, a melyben Hadrián az uralkodásra kiképezte magát, nagy volt, nagy a birodalom akkori ura is, az ő mestere, a kinek a tetteit közvetlen közelből szemlélhette. Egész raja vette őt körül azoknak a jelentékeny férfiaknak, a kik Traján uralkodása alatt termettek.

Az örült önhaszonlesésnek mindazon sivár hajszáját, a melyet korábban a zsarnoki szeszély az állam-czélok helyére tolt, Traján alatt tova sodorta a politikai élet hatalmas fellendülése; mert ez az uralkodó a világtörténelem folyását ismét erős hullámvásba hozta. A római szellem még egyszer hódítva járta be a világot, mint a Julius Caesar és Octavián idejében. A római vitézség idegen népek felett vívott harczok győzelmi dicsőségének fényében ragyogott, felette pedig egy bölcs, az egész világot körülövező közigazgatás szelleme lebegett, a mely alatt a polgár szabadsága érintetlenül maradt.

A rómaiak uralma soha sem terjedt messzebbre. Traján a sarmata Dunát leigázta, Decebál országát szétrombolta s Daciát provinciává tette; keleten oly területeket hódított meg egészen a Veres-tengerig, a melyek addig a mesék országába tartoztak, s Arabiát, mint pro-

vinciát, a birodalomhoz csatolta. Fogoly barbár fejedelmek diszitették ismét a római diadalmeneteket. Otromba márvány alakjaik, arcukon a zord dacz kifejezésével Rómában még ma is a Traján idejére emlékeztetnek.¹ Művészek ezrei versenyeznek a monarchia dicsőségének pompás épületekben való megörökítésén. Traján forumán a 113-ik évben leplezték le a győzelmi oszlopot; ez utólérhetetlen minta a dicsőségre vágyó hadvezéreknek még a legkésőbb utókor számára is.

Kérdéses, ha vajjon töltötte-e valaha el áhítozás a Hadrián szívét a hódító babérai után. Neki mások voltak az eszményei. Ha Homerus és Achilles dicsősége között választhatott volna, bizonyára amazénak adta volna az elsőséget.

Azt a kitüntetést, a melyben épen Athén népe részesítette, egy diadalmenettel felérőnek tartotta. Mert, hogy Hadrián, mint reménybeli trónörökös, Rómán kívül mily tekintélynek örvendett s magát, mint a hellenek barátját, ezek előtt mennyire becsessé tudta tenni, kitűnik abból, hogy Athén városa a 112-ik évben archonjává választotta meg. Egyszersmind Dionysos színházában emlékszobrát is felállította, a melynek a talapzata görög és latin feliratokkal ott még ma is felfalálható, s épen ez az okmány az, a melynek Hadrián államférfiúi pályájáról addig, míg consullá lett, a legbiztosabb tudósításokat köszönhetjük.²

¹ Decebál óriási mellszobra 1855-ben találtatott meg Traján forumán. A szt-pétervári múzeumba került. Froehner, La colonne Trajane, 1865., 5. l.

² Phlegon Mirabiliáinak egy töredékéből c. 25. (Phlegontis Trall opusc. ed. Franz) a 112. év tűnik ki a Hadrián archonsága évének. Keil, Griech. Inschr. Philol. Suppl. II. 593., 594.

NEGYEDIK FEJEZET.

Hadrián a császárt a parthusok elleni háborúba kíséri. A zsidók felkelése. Lusius Quietus. Traján halála és Hadrián fiúvá fogadtatása.

Hadrián a császárt a parthusok elleni háborúba is elkísérte, a melyből Traján nem vala visszatérendő. Ő volt a császár legatusa a vezérkarnál, s ezt a kitüntetést is Plotina jóakarátának köszönhette.¹ A dicsőség után való sovárgás s az a nagyravágyás, hogy a világ legnagyobb királyainak sorába emelkedjék, elhatalmasodott Traján felett, a ki eddig oly mérsékelt szellemű volt, s őt a legvakmerőbb vállalatokba sodorták. Feltette magában, hogy a keleti kérdést megoldja, a parthusok hatalmas birodalmát, a mely a perzsa birodalom helyére lépett, a Tigris folyam mögé visszaszorítja s az Indiába vezető kereskedelmi útvonalakat birtokába keríti. A hellen-római kultúra harcza volt ez Ó-Ázsia ellen, Nagy Sándor eszméinek újjászületése, de ez a keleten Trajánban hajótörést szenvedett.

Talán ez, az akkori világot izgalomba ejtő hadjárat volt az egyetlen, a mely a görög-barát Hadrián előtt ideális színben tűnt fel. A császár Itáliából a 113-ik év október havában kerekedett fel. Midőn a 114-ik év tavaszán Antiochia mellett, a melyet a hadak gyülekező pontjának szemelt ki, Zeus Kasiosnak a dák zsákmányokból áldozatott mutatott be, Hadrián ehhez görög verseket írt, a melyekben az istenhez fohászkodik, hogy adjon

¹ Spart. c. 4.: cuius studio etiam legatus expeditionis parthicae tempore destinatus est.

győzelmet a császárnak az achaemenidák felett, hogy a gétáktól nyert zsákmányt az arsaidakéval is gazdagíthassa.¹

Miután Arméniát és a 115-ik évben Mesopotamiát meghódítják, a telet Traján ismét Antiochiában tölti, a mely várost a 115-ik év december 13-án, ott tartózkodása alatt földrengés pusztítja el. Fényes győzelmek erre megszerzik neki az Euphrates vidékének országait. Előre nyomult Babylonig, elfoglalta Seleuciát a Tigris folyam mellett, s a parthusok második fővárosát, Ktesiphont; a folyamon lehajózott egészen a perzsa öbölbe s itt lemond a nyugoti hódítóknak valamennyi között a legcsábosabb álmáról, az Indiába való nyomulásról. Majdnem több, mint 16 évszázadnak kellett Traján uralma óta lefolyni, míg a csodáknak ezt az országát a távoli Britannia bátor rabló kalandorai leigázták és szolgaságba döntötték.

Midőn Traján a 116-ik év telét ismét Babylonban tölti, roppant szerencséje elfordul tőle. Azok a népek, a melyeket mind a két folyam vidékén leigázott, fegyvert ragadnak háta megett.² E felkelés lángjától tüzet fognak azok a zsidó törzsek is, a melyek már régtől fogva tartózkodtak Mesopotamiában és Babyloniában, részben saját fejedelmeik alatt, de a parthusok vazallusaiként is, mint Gordyenében és Adiabenében a Tigris mellett, a hol az Izatok uralkodtak, egy zsidó vallásra áttért fejedelmi nemzetség; továbbá Osroenében, Naardában és Nisibisben egészen Arábiáig. Zsidó népségektől hem-

¹ Anthol. Palat. ed. Dübner VI., 332. és a jegyzet a 267. l. Az áldozati tárgy két kehely s egy aranyozott bölényszarv volt.

² Dio 68., 29.: πάντα τὰ ἐλαωκότα ἐταράχθη καὶ ἀπέστη.

zseg a Ptolemaeusok óta Aegyptus és Cyrene, nem különben Cyprus szigete is, a mióta Augustus az ottani rézbányákat Herodes királynak bérbe adta. A Messiás eljövételének reményétől megittasodva és a parthusok háborújának kedvező alkalmától izgalomba ejtve, a római elnyomók ellen csatasíkra szálltak a zsidók ezekben az országokban mindenütt. A gyűlölet Jeruzsálem szétrombolói ellen őrzöngő kannibálokká változtatta őket.

Cyrene tájékát, a mely már Vespasián alatt is szenvedett a zsidóságnak egy támadásától, görög vérözön borítja el és pusztasággá lesz. A fölkelőknek itt egy bátor férfi a vezérök, név szerint Lucuas. Már Aegyptusban is egész Alexandriáig vissza kellett húzódní a Lupus procurator seregének, a mely a felkelőkkel szemben vereséget szenvedett; ez alkalommal ez a város a tűz martalékává lett. Traján kénytelen volt Hadrián egyik legjobb barátját, Marcius Turbot csapatokkal Aegyptusba küldeni. A bátor vezér itt nagy fáradsággal s könnyörtelen szigorúsággal elfojtotta a zsidó forradalmat s azután Cyprusba hajózott, a hol a szintén fellázadt zsidók Artemion vezérök alatt majdnem uraivá lettek a szigetnek. Már Salamis városát is szétrombolták s ha igaz, e felkelés alatt 240,000 rómain és görögöt koncizoltak fel. Ott is megzabolázta a lázadást Turbo. S ettől fogva halálbüntetés terhe alatt tilos volt minden zsidónak az, hogy lábát Cyprusba betegye.³

Arra nem mutat semmi jel, hogy Hadrián ezekben a zsidó háborúkban személyesen részt vett volna; sokkal

¹ Eus. H. E. IV. 2. és Dio Chron. 68., 32. Orosius VII, 12. Bar Hebraeus Chron. ed. Bruns és Kirsch 54. l. Traján 18. és 19. éveiben.

valószínűbb, hogy, mint a császár főhadsegéde, ennek a közelében tartózkodott.¹ Legvitézebb vezérét, Lusius Quietust bizta meg ebben az időben a császár azzal, hogy fékezze meg a zsidókat az Euphrates országaiban. Ez a félelmetes harczos egyik törzsfő volt Afrikának azon berber vagy mór törzseinél, a melyek Rómával védő szövetségben álltak s a melyeknek a szolgálatait a császári kormány zsolddal és kegy-nyilvánításokkal biztosítani igyekezett. Erre a célra Mauretania Caesariensisben egy külön procurator volt, „*ad curam gentium*“ czimmel.²

A berberek fejedelme teljesen elrómaiiasodott, a mint már neve is mutatja. Az a becsvágy hevítette, hogy a császár zászlaja alatt tüntethesse ki magát. A rómaiak eleinte lenézéssel utasították vissza; mégis aztán csatlakozhatott Trajánhoz a dák háborúban mór lovas segédseregével, a hol vitézségével kivált. Azt hiszik, hogy vad harczosaival a Traján-oszlop egyik reliefjében (domborművében) meg volna örökítve.³

Lusius Quietus feladatát Mesopotamiában afrikai kegyetlenséggel hajtotta végre. Nisibist visszafoglalta, valamint Edessát is; ezt szétrombolta s a zsidókat ezren-

¹ Hogy Hadrián 116-ban a cyprusi lázadást elnyomta, tévesen hiszi Jost, Allg. Gesch. des Israel. Volks II., 111. és Milman, Hist. of the Jesus II.³, 421.

² Renier, Inscr. rom. de l'Algérie 4033., Henzen C. I. L. VI., 378a. Jung, Die röm. Landsch. des röm. Reichs 101. l. Mint Abdelkader, Quietus is eredetileg egyik kisebb fejedelem volt hazájában: Τῶν Μαύρων ἄρχων (Dio 68., 32.) s így lett a rómaiak szövetségese. Themistius ed. Dindorf orat. 16., 205. így nevezi őt: ἐξ ἀδόξου καὶ ἀπωκισμένης ἐτῆρας (Μαυρετανίας).

³ Froehner, La colonne Trajane p. 14., 24. és planches 86., 88. — Róla Borghesi Oeuv. I., VIII. 500. l.

ként mérszároltatta. A rabbinista írók ezért Trajánának egész zsidó háborúját a Quietus neve után nevezték el s a mint látszik, ezt a nevezetet magára Judeára is kiterjesztették.¹

Mert Traján, miután a lázadás az Euphrates-tartományokban le volt verve, ugyanezt a vezérét küldé Palestinába is és pedig nem mint procurátort, hanem a proconsuli legatus teljes hatalmával. A mór kalandornak ez a kitüntetése, a kit még consul suffectusnak is kineveztek, a Hadrián féltékenységét felköltötte.²

Quietusnak a 117-ik év kezdetén való oda küldetése összeköttetésben állott a császárnak azon rendszabályával, a melyeket az aegyptusi és mesopotamiai lázadások elnyomására foganatba vett. Mert Palestina volt az egész zsidóságnak történelmi és ideális központja, s Jeruzsálem volt a célja az egész zsidó felkelésnek a keleten, a melynek ismét a végcélja mégis csak a templom helyreállítása s izráel népének a római iga alól való fölszabadítása lehetett. Abban is alig lehetett kételkedni, hogy a zsidó forradalom szálait nem épen a főpap és Synhedrinje fonta volna Judeában. S midőn Traján a parthusok elleni háborúba belefogott, erre rendelt ki csapatokat, habár csak részenként, Palestina biztos pontjairól is, s így az országot védtelenül hagyta. Ez eshetett meg tényleg a X. tengerszoros vidéki (fretensis)

¹ Polemos Schel Quitos, Grätz, IV., 132. és 24. jegyz Volkmár, Judith, 41. l. stb., leginkább pedig 83. s köv. l.

² Dio 68., 32. mondja Quietusról: ὥστε ἐς τοὺς ἐσρατηγηκότας (propriet. legat) ἐσγραφῆναι καὶ ὑπατεῦσαι τῆς τε Παλαιστίνης ἄρξαι. ἐξ ὧν πού καὶ τὰ μάλιστα ἐφθονήθη καὶ ἐμίσθηθη καὶ ἀπώλετο. Euseb. H. E. IV., 2. Ἰουδαίων ἡγεμόνων.

legioval is, a mely még Titus ideje óta ott volt helyőrségen.¹

Egy hitelt érdemlő történetíró sem beszél arról, hogy Judea tényleg felkelt abban az időben; de Spartianus már jelzi, hogy az elnyomatás alatt nyögő országban a lázadásra már hajlam mutatkozik, s Quietusnak, a mesopotamiai zsidók isten-ostorának Palestinába való rendelese a puszta lázadási hajlamnál többet látszik gyaníttatni.² A mór fejedelem Judeába azért ment, hogy az Euphrates vidéki országoknak és Aegyptusnak ezt a fontos kulesát kezébe vegye s kétségkívül fegyveres erővel jött. A X. legiót is, vagy a mi ebből a parthus háborúba volt rendelve, visszavezette oda, s ezt mint legatus vezényelte.

Ez alatt Traján visszatért az Euphrateshez. Balsikerek-től megrendítve, a szikla-vártól Atrától, a hol a Napnak egy nevezetes temploma állott, visszaverve, levertségtől és megerőltetéstől beteg, a Kelet miatt, a melynek a meghódítása az Euphratesen túl a rómaiak részére lehetetlennek bizonyult, kétségbeesve, a 117-ik év tavaszán a császár Itáliába való hazatérésre szánja rá magát. Hadriánt Antiochiában hagyta, reá, mint legatusra bízván Syria és a keleti hadsereg felett a főparancsnoki tisztet s vitorlát bontott a nyugot felé.³ Út közben azonban egészségi állapota megállásra készítette, Ciliciában partra szállt és Selinusban (a mai Selindiben) augusztus elején ágyba feküdt, hogy fel ne keljen többé.

¹ Gruter 367., 6.: Felirat A. Atinius Trib. Mil. Leg. X. Fret. A Divo Trajano Exped. Parthica Donis Donatus.

² Spart. vita c. 5. Aegyptus seditionibus urgebatur, Lycia (valószínűleg Libyának olvasandó) denique ac Palaestina rebelles animos efferebant.

³ Dio 68., 33.

Annyi hős harc után merész, bár egyszersmind fantasztikus tervezései közt így a távoli Ázsiában a halállal vívódó Traján Nagy Sándorra emlékeztetett leginkább azért, mert utódára nézve ő sem rendelkezett. Leghíresebb vezérei még a lázadók ellen harcban álltak s a császár szándékairól egynek sem volt még csak sejtelme sem. Kardját Priscus, Palma vagy Quietus, sőt Hadrián maga is kezébe ragadhatta, ha csak a legiók beleegyezése egyiknek vagy másiknak biztosítva volt. A pillanat válságosnak volt mondható. Az állam könnyen az anarchia karjaiba dőlhetett, mint Neró halála után. Soha sem lehet azt megfejtteni, hogy Traján, a halála után bekövetkezhető katastropha elhárítására valakinek az adoptálásával már régen nem gondoskodott, a mint ezt Nerva oly szerencsés eredménnyel vette foganatba. Ha nagy emberei felett szemlét tartott, kétség nem bántotta, hogy csakis rokona követheti őt. Tudta, hogy ennek az udvarnál erős pártja van s szilárdabban áll, mint bármely más trónkövetelő. Hogy Hadriánt fogadja fiává, erre nézve talán azért ingadozott elhatározásában, mert ennek minden számítást megdöntő személyisége nem tudott benne bizalmat gerjeszteni. Szeretni, nehezen szerethette őt; noha az a hatalom, a melyet maga tett a kezeibe, azt látszik mutatni, hogy más választása nem maradt. Hadrián ellenfeleit, mint Laberius Maximust és Frugi Crassust Traján száműzte; Palmától és Celsustól megvonta kegyeit, míg őt a legnagyobb kitüntetéssel Syria és a hadsereg feletti főparancsnoksággal ruházta fel. Lehet, hogy azért halogatta azt, hogy fiává fogadja, mert ezt személyesen, a tanács közbenjárásával óhajtott életbe léptetni. Azonban a mint a betegség Selinusban meglepte, engedett Augusta Plotina, az idősb

Matidia és Attianus rábeszéléseinek, a kik mellette voltak, s Hadriánt tényleg fiává fogadta.

Trajánt a 117-ik év augusztus 7-én vagy 8-án érte utól a halál. 9-én Hadrián megkapta Antiochiában a fiúvá fogadásra vonatkozó okmányt s ugyanezen hónap 11-én a császár elhalálozása nyilvánosságra hozatott.

Nyomban az a hír terjedt el, hogy Selinusban hamis játékot játszottak el. Dio azt állítja, hogy Hadriánt nem fogadta fiává Traján, hanem Attianusnak s Plotina szerelmének köszönhetette kicsalt szerencséjét.¹ Atyjától, Apronianustól, a ki Traján halála után sokáig volt Cilicia praefectusa, azt az értesülést nyerte, hogy a császár halálát szándékosan titokban tartották, míg az okmányt megkovácsolták s nyilvánosságra hozták. Spartianus szintén hallott Plotina fondorlatairól mendemondákat, a melyek szerint ez a császár halála után ennek a helyére oda csempészett valakit, a ki a fiúvá fogadást elhaló hangon kimondta.²

Vajjon tényleg hamisították-e az okmányt? s a császárné egy hozzá nem méltó csalásnál segédkezett-e? — vitás kérdés; de a leghiteltérdemlőbb nézet mindig az lesz, hogy Traján unokaöccsének adoptiójába még utolsó órájában beleegyezett.³

Mivel Hadrián az okmányt augusztus 9-én vette a kezé-

¹ Dio 69., 1. Eutrop. VIII., 6.

² Spart. c. 4.

³ Gibbon, La Berge, Dierauer s mások a hamisítás mellett vannak. Én Centerwall (u. o. 52. l. stb.) és Duruy (Hist. des Rom. IV., 309.) ellenkező nézetéhez csatlakozom. Haakh (Hadrian Pauly R. E.) azt hiszi, hogy Traján az adoptio gondolatával foglalkozott, és Merivale VII. 412., hogy Plotina ezt keresztülvitte. Adoptio-érmek: Eckhel, VI. 475. stb. Cohen, II. 51. stb.

hez, ez a nap az ő fiúvá-fogadásának születése napja. Traján halálát csak 11-én hirdették ki. Ez a nap tehát a *dies imperii*, trónra léptének évfordulója. A legiók, a melyek felett, mint Syria legátusa, a birodalomnak ezen akkor legfontosabb tartományában parancsnokolt, Antiochiában nyomban császárrá kiáltották ki, mire ő kettős donativummal ajándékozta meg ezeket, a mi ép úgy lehetett örömeinek a megvallása, mint bizonytalanságának a jele.

Ugyanabban az órában egy hódolattal teljes iratot intézett Hadrián a tanácshoz, a melyben magát mentgeti, hogy a császárságot a sereg felhívására haladéktalanul elfogadta, de a birodalom császár nélkül csak nem maradhatott. Megválasztatásának megerősítését kérte.¹ Különbösen jogilag egyértelmű volt, akár a sereg, akár a senatus kezéből nyerte valaki a császárságot.³

Minthogy Traján hamvait az özvegy császárné, Matidia Augusta s Attianus kíséretében Selinusban kellett hajóra szállítani, Hadrián ebbe a kikötőbe sietett. A gyászos hajó tengerre kelt s ő visszatért Antiochiába. Itt még hónapokig tartózkodott, hogy a kelet egészen zilált viszonyait rendezze.

¹ Hadrián nyomban felvette Traján címeit, s ezért Germanicusnak, Dacicusnak és Parthicusnak nevezte magát. Eckhel, VI. 518. Később ezek a címek elmaradnak.

² Dio 69., 2.

³ Mommsen, R. Staatsr. II. 790.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Hadrián Trajánnak újonnan szerzett tartományairól lemond. Judaea viszonyai. Lusius Quietus bukása.

Róma most egy oly császárhoz jutott, a ki Traján-nal, az uralkodók között a „legjobbal“ állt ugyan vérbeli rokonságban, de lelki rokonságban nem. Ez ideig nem látták őt az államban személyiségeivel kimagaslónak. A Nerva és az Antoninusok közt eső kor bizonyára nem tudott felmutatni többé egyetlen oly férfiút sem, a ki ellenállhatatlan erővel ragadhatta volna magához az uralmat; mert a trón a birodalom szerencséjére adoptio által volt betöltve s a császári hatalom fénye minden más személyiséget homályba borított. A Hadrián politikai pályafutása tiszteletet gerjesztő, de minden különösebb dicsőség nélküli volt. Babérkoszorú nem diszitette homlokát, mint a Traján hadvezéreieit. Úgy ismerték őt, mint Róma egyik legszellemesebb férfiát, mint finom műveltségű, előkelő nagy urat, a ki a hellen kultúra iránt érzett határozott hajlamainál fogva inkább arra látszott teremtvé lenni, hogy a világot élvesse, mint sem hogy kormányozza. Az mindenki előtt titok volt, hogy ez a „görög“ a Caesarok trónusán minő tulajdonságokat fog kifejteni; de már az nyilvánvaló volt, hogy az új császár nem lesz az az ember, a ki Traján álmait a birodalmi eszményről karddal kezében megvalósítja. Ettől már az első órában elfordult, a meny-nyiben egy más irány követését jelezte: a birodalomnak, a legiók által fedezett szilárd, és nem a végtelenbe

csapongó határain belül, harcok és hódítások nélkül való dúsabb belső felvirágoztatását.

Hadriánnak nem volt érzéke a harci dicsőség iránt. Ha elődjének határt nem ismerő hódításait folytatni akarta volna, akkor uralkodását beláthatatlan harcokkal kellett volna megkezdenie s a birodalomnak erősen *megcsappant* kincstárát teljesen kimerítenie, hogy végül is a dicsőséget Traján nagyra törő vezéreinek engedje át. Béke-politikájának programját már Antiochiában körvonalozta. Elődjének keleti örökségét vonakodott elfogadni és elhatározta, hogy az Euphratesen túl eső, újonnan szerzett, de tarthatatlan provinciákról lemond. Ez az elhatározása, hogy a Traján nagy törekvéseinek „megállj“-t mondjon, magából a dolgok állásából folyt.¹ Mert már elődjének meg kellett érnie azt az okulást, hogy könnyebb dolog távoli országokat elfoglalni, mint megtartani; kénytelen volt elestőket tapasztalni, és midőn Hadrián az uralkodást átvette, a mók, a sarmaták és a britek lázongtak s Palestinában, Cypruson és Cyrenében helyre kellett a nyugalmat állítani. Mindazonáltal Hadrián önmérsékletével bátorságot árult el, mert nem római színben tűnhetett fel.

Megsértette vele a harcra vágyók pártját, a kiknek a nézete szerint a birodalom csak úgy volt fenntartható, ha világuralommá terjesztik ki. Elkésérítette a Traján vezéreit és tisztjeit, a kik a keleti háború folytatásától hírnevet s kincseket vártak, s íme most a római sasokat legyőzöttek gyanánt láthatták visszavonulni. Ez által

¹ Ezt a szükségszerűséget Spart. c. 5. jelzi: Hadrián Cato példáját követte: qui Macedonas liberos pronunciavit, quia tueri non poterant.

Hadrián mindjárt uralkodása kezdetén józan ítéletű, önálló férfinak tanusította magát.¹ Ellenfeleinek a lehangoltsága azonban kiri még a későbbi római történetírók bírázataiból is, a kik Hadriánnak előde hódításairól való lemondását a Traján nagysága iránt táplált alacsony irigységének rótták föl.² S mégis nem tartotta-e már Augustus czélszerűbbnek azt, hogy a birodalom jólétét annyi harczy szerzemény után csak abban keresse, hogy a birtok-állapotot fenntartsa? Nem ő volt-e az, a ki provinciájáról, Nagy-Örményországról önkéntesen lemondott s ezt átengedte Artavasdes fiának?³

Hadrián a római birodalomnak Ázsiában az Euphratest tűzte ki határu, a mennyiben Armeniáról, Mesopotamiáról és Assyriáról a parthusokkal kötött egyezség után lemond s a legiókat onnan visszavonja, Cosroest elismeri Parthia királyának, míg az arsacida Partamaspatest, a kit Traján erre az országra uralkodónak ráerőszakolt, de a kit Cosroes már elűzött, más birtokok feletti uralommal kápótolja. Mert Róma befolyását az Euphrates vidékein mégis biztosítani óhajtotta. Úgy látszik, hogy a császár felsőségét néhány király a folyamon túl is elismerte.⁴

Hadrián a Traján összes szerzeményeiből csak köves

¹ Rankenek is ez a nézete *Weltgesch.* III. 285.

² Eutrop. VIII. c. 6.: qui Traiani gloriae invidens statim provincias tres reliquit, quas Traianus addiderat. Hieronymus krónikája erről így ír: Hadrianus Traiani invidens gloriae etc. Dionak az egész eseményről egy szava sincs. Fronto (ed. Rom. 1846.) *Principia Historiae* 226. l. csak azt mondja: Hadrianus provincias manu Traiani captas omittere maluit, quam retinere.

³ Mon. Ancy. C. I. L. III. 2. 782. l.

⁴ Edessa mesopotámiai fejedelmeinek érmei közt találtatik egy Abgarus-féle, Hadrián fejével. Mionnet V. 613. l.

Arábiát tartotta meg; mert ez az új provincia Syria és Judea határain való fekvésénél fogva a Veres-tenger mellett s Aegyptus közelében katonai és kereskedelmi szempontból nagy fontossággal bírt.

A zsidók felkelését Aegyptusban és Cyprusban már a Traján vezérei elnyomták. Mindazáltal Palestinában a forrongás tovább tartott s itt helytartói minőségben még mindig Lusius Quietus rendelkezett vas-szigorussággal. Igyekeztek a talmudistákból és a Judit könyvéből kimutatni azt, hogy Quietus a lázadókkal Judeában tényleg háborút viselt. Mert ennek a nevezetes könyvnek, a mely a zsidókat kimagasztalja és Izráelnek ellenségei felett nyert végleges győzelméről szól, a mint hinni akarják, de bizonyítani nem tudják, Hadrián idejében kellett megiratnia. Ninive Antiochiát, Judit Judeát, Nebukadnezár Trajánt s Holofernes a kegyetlen Quietust jelképezi.¹

Nevezetesen az egészen megbizhatatlan talmud-források azt állítják, hogy Quietus Judeát fegyverrel legyőzte ugyan, de ottani dühöngéseinek az új császár „megállj“-t mondott s csak erre tették le a zsidók a fegyvert, de csupán az alatt a feltétel alatt, ha templomukat újra fel-

¹ Volkmar erősen kardoskodik a mellett, hogy Judit könyvében történelmi vonatkozások vannak a Traján-féle zsidó háborúra és Quietusra. Polemos Schel Quitos alatt a zsidó háborút érti. Zsidó forrásai: Midrasch a Genesishez, Bereschit Rabba 64. f. Seder olam Rabba krónikája, a mely kevéssel a háború után íratott. Őt követi Grätz (Gesch. der Jud. 1866. IV. 132. és V. jegyzet) Schürer Lehrbuch der Neutest. Zeitgesch. 354. lap. A. Haus-rath, Neut. Zeitg. III. 374. J. Derenburg (Essai sur l'hist. et la géogr. de la Palestine I. part. 402. l.) egészen tagadja a Traján-Hadrián-féle zsidó háborút, úgy Renan is: les Evangiles 507. l.

építhetik. Azonban e rabbinusi mese valódisága mellett, a mely olyat tételez fel, mintha zsidó részéről fegyverrel a kézben a császártól oly nagy engedményt lehetne kierőszakolni, nem szól egyetlen adat sem. Csak a Hadrián békeszeretete kétségtelen. Lehet, hogy a Synhedrin küldöttei felkeresték őt Antiochiában, hogy az ország panaszait és kívánságait eléje tárják; az azonban hihetetlen, hogy onnan személyesen elutazott volna Jeruzsálembe; mert egy részt nem volt hozzá ideje sem, más részt pedig a parthusokkal kötött békeszerződés után Judeának épenséggel nem volt oly nagy politikai fontossága, hogy el bírta volna vonni Hadriánt összes sürgős dolgaitól.¹

Lusius Quietust azonban eltávolította Palestinából. Dio és Spartianus Trajának épen ezt a kegyenczét akarják úgy feltüntetni, mint a Hadrián gyűlöletének tárgyát, s bátran elhihető, hogy ez a hatalmas férfi nem sietett volna semmi esetre a Hadrián császárrá való kikiáltását elismerni. Ez, a mint látszik, mindjárt uralkodása első órájában megfosztotta őt a judeai legatusi tisztől, sőt nemcsak az ottani római csapatok, hanem még a saját

¹ Dürr (Die Reisen des Kaisers Hadrian 16. l.) ezt az első judeai látogatást, úgy Pagi is (Critica in Baron 121. l.) Epi-phaniusnak egy igen zavaros pontjából (De mensuris 14.) akarja bizonyítani. És mégis Hadrián antiochiai tartózkodására az Illyricumba való utazásig 2½ hónapot számít. Nem kevésbé alaptalan az a feltevése is, hogy Hadrián ugyanakkor Alexandriát is meglátogatta. Zoega minden alap nélkül állítja, hogy a császár 130 előtt volt ott elsőben. Eckhel, IV. 41. l.; VI. 489. l. Érmekből Paginak az az állítása, hogy Hadrián 119-ben lett volna Alexandriában, nem következtethető, mert kelettel nincsenek ellátva.

mór hadi népe feletti parancsnokolástól is, a melyet magával vitt.¹ Palestinából elűzte őt. Lehet, hogy Rómába küldte, hogy igazolja magát a senatus előtt, mert, a mint Spartianus állítja, abban a nagyra látó szándék gyanujában állott, hogy a trónra tör. Mauretániába, a mely akkortájt a lázadás kezdetén állott, mint praefectust, Marcius Turbot, az egyiptomi zsidók legyőzőjét rendelte, a ki kipróbált katonai kötelességérzetével ernyedetlen buzgalmat egyesített.² Azt nem tudjuk, vajjon Hadrián a Quietus palestinai állását melyik új helytartóval töltötte be.³

A gyűlölt mór fejedelem megbuktatását, a ki Izrael vérében fürdött, a zsidók, ha tévesen is, az új császár jóakaratának zálogául vehették, annyival is inkább, mert ennek a Traján politikájától való, rómaihoz méltatlan visszavonulása az ő messiási reményeiknek új táplálékot adott. Ujjongtak. A Quietus mesopotamiai véres győzelmei hasztalan vívattak, mert ők, miután Hadrián ama terület birtokáról

¹ Spart. c. 5.: L. Quietum sublatis gentibus Mauris, quos regebat, quia suspectus imperio fuerat, exarmavit Marcio Turbone Judaeis compressis ad deprimendum tumultum Mauretaniae destinato, post haec Antiochia degressus est ad inspicendas reliquias Trajani.

² Eckhel, VI. 498. s mások (Jegyzetek Diohoz Sturz kiadásában VI. 640.) tévesen gondolják, hogy Hadrián Quietust mint kormányzót küldte Mauretániába.

³ Marquardt (R. Staatsr. I². 420.) Quietus s a későbbi Rufus közt Q. Pompejus Falcot, az ifjú Plinius egyik barátját teszi Judea legatusává, noha ez csak Traján alatt, 109. körül töltötte be ezt az állást. Henzen 5451. (Borghesi Restitúciójával IV. 125.) Mommsen a Hermesben III. 51. és az Ind. nomin. a Keil Ep. Plin-hoz. Borghesi VIII. 365. Waddington, Fastes des Prov. Asiatiques 203 l.

lemondott, ebben testvéreiknek a „zsarnok Traján“ igája alól való felszabadítását üdvözölték.

A zsidók fojtogatója eltávolittatván, nem sokára szégyenletes halálának hírére is vették. Izrael népe megszabadulásának emlékére ünnepet rendelték.¹ Hogy Hadriánra az ő uralkodása kezdetén reménységgel és rokonszenvvel néztek, s hogy tőle Judea sorsának jobbra fordultát várták, ezt mutatják egyes helyek a Sybilla könyveiben, a melyeknek a szerzője, talán egy alexandriai zsidó, magasztalólag beszél a Traján utódáról, a páratlan uralkodóról, a ki egy tengertől nyerte a nevét, s a kivel Izraelre és Jeruzsálemre a boldogságnak új korszaka fog derülni.²

A talmudisták ugyanis azt állítják, hogy Hadrián a zsidóknak valóban azt az ígéretet tette, hogy nemzeti szent helyöket, a templomot, újra felépítteti s a Titus által szétrombolt várost helyre állíttatja. Az megmagyarázható, hogy a zsidók között ez a monda keletkezhett, de hogy azt tulajdoníthatták egy római császárnak, hogy Titus után a megvetett zsidó felkelőknek ily ígéretet tett, az teljesen megfoghatatlan; mert ez egy értelmű lett volna a zsidó nemzet elismerésével, a melyet Róma állami okokból semmisített meg. Ugyanez a Hadrián volt az, a ki a zsidóság központját a földről örök időkre elseperte, a midőn Jeruzsálem romjai felett „Aelia Capitolina“ névvel római gyarmatot alapított. Ez a terv meg-

¹ Jom Trajanus, Volkmar Judith 40. l.

² Orac. Sibyll. ed. Alexander, V. 247—285., 414—434. Grätz, IV. 138. Hausrath, III. 307. Volkmar Judith 104. l. Renan (L'église chrétienne 13. l.) jogosan állítja, hogy ezeket a jövőndöléseket még a Hadrián életében írták.

foganhatott már a Traján agyában is.¹ Ez nem is gondolható másképen, mint összeköttetésben a Kelet zsidóságának utolsó felzendülésével, s összhangzásban a Hadrián abbeli elhatározásával, hogy a parthus hódításokról lemond. Jeruzsálem a legerősebb volt Syria összes erősségei között. Titus szétrombolta, de csak Hadrián vette észre, hogy ez hiba volt. Mivel a birodalom határait az Euphrates mögé hátrább vonta és a Traján új provinciáiból csak Arabiát tartotta meg, arról kellett gondoskodnia, hogy az Euphratestől a Veres-tengerig szilárd pontokat teremtsen, a melyek a római hadi erőnek a parthusok, Arabia beduinjai és a zsidóság ellen támaszul és egyúttal kereskedelmi piaczkul is szolgálhassanak. Némely városnak, mint Baalbeknek, Damaskusnak, Palmyrának, Bostrának, Gerasának, nem különben másoknak Trachonitisben, a Jordánon túli vidékeken való újabb felvirágzása tényleg a Hadrián idejéből ered. Szükségtelen kimutatni, hogy itt mennyire fontos volt a fensíkon elterülő Jeruzsálem fekvése, a mely a phoeniciai tengerhez, a Jordán völgyéhez, az asphalt-tóhoz és Arabia karaván-úttjaihoz vezető szorosok felett uralkodik. Hadrián tehát azzal a tervvel foglalkozott, hogy Jeruzsálemet, mint római gyarmatot helyreállítja, de ezt csak később valósíthatta meg.

A császár még Antiochiában kapott üdvözlő feliratot a római tanácstól, a mely nem csak azokat az isteni tiszteletnyilvánításokat adta meg, a melyeket örökbe fogadó atyja emlékére kért, hanem a parthusok feletti diadalt is neki tulajdonította Traján helyett. Ezt Hadrián visszautasította.²

¹ Ewald, *Gesch. des Volkes Israel* VII. 361.

² Spart. c. 6.

Az arisztokraták között keletkezett ellenzéki párt, akik a Traján szolgálatában nagyokká lettek, veszélyessé válhatott az új uralkodóra nézve. Barátai tehát jónak látták, hogy ezzel nyomban szálljon szembe. Attianus már Selinusban azt a tanácsot adta neki, hogy a gyanús ellenfeleket tegye ártalmatlanokká. Ilyenekül a város főnökét, Baebius Macert, Laberius Maximust és Frugi Crassust nevezte meg.¹ De Hadrián nemeslelkűbbnek tanusította magát hiveinél: nem fogadta el a tanácsot. A praetorium praefectusaivá Attianust és Similist tette, korának legbecsületesebb férfiait.

HATODIK FEJEZET.

Hadrián visszatérése Rómába Illyricumon át. Harcz a roxolánokkal. A dák és pannoniai viszonyok rendezése. A négy consularis összeesküvése és kivégeztetése. Hadrián megérkezése Rómába a 118-ik év augusztus havában.

Miután Hadrián a békét a Keleten biztosította és Lucius Catilius Severust Syria legatusává kinevezte, elhagyta Antiochiát, hogy visszatérjen Italiába.² Spartianus azt mondja, hogy útját Rómába Illyricumon át vette.

¹ Spart. c. 5. Crassust később egy szolgálatra kész procurator mégis csak megfosztotta életétől.

² A kelet rendezésére vonatkoznak valószínűleg az érmek Eckhelnél VI. 475—476.: Oriens — Concordia — Justitia — Pax. Catilius Severusról, az ifjabb Plinius egyik barátjáról s ennek ázsiai proconsulságáról 117—119-ig l. Waddington, Fastes des Provinces Asiatiques 134. l.

Illyricum alatt előbb az adriai tenger keleti partjaihoz legközelebbi helyeket értették; Traján óta azonban e nevezet alá foglalták a dunamenti országoknak azt a nagy tömegét, a mely Macedonáig, Moesiáig, Pannoniáig, Dalmatiáig, Daciáig, sőt Rhaetiáig és Noricumig terjedt.¹ Hadrián ezekre a provinciákra már csak azért is figyelmet fordított, mert Moesiában mint hadi tribunus szolgált, Pannoniát, mint legatus kormányozta és Daciában a Traján oldala mellett küzdött. Syriából való elindulásának időpontját nem lehet pontosan megállapítani, csak az az egy bizonyos, hogy uralkodásának megkezdése s Rómába való megérkezése közt egy egész év telt el. Ezért jogosultnak látszik az a feltevés, hogy a császár Syriából visszatérőben a sarmaták és a roxolánok ellen hadjáratra vállalkozott.² Ha ez a feltevés igaz, akkor Hadrián, miután csapatait Moesiába előreküldte, a Helles-

¹ Marquardt, R. Staatsr. I. 295. Jung, Röm. Landsch. 333. 1.

² Flemmer nyomán (de itiner et reb. gestis Adriani 2. 1.) ez a nézete Dürrnek is, Reisen Hadrians 16. 1. Ez ellenkezik a Spartianus adataival (c. 5.), a ki az Illyricumon át Rómába való visszatérést és ezt a hadjáratot egymástól elkülöníti. Én előttem csekélyebb a súlya Eusebiusnak, a ki a sarmata háborút Hadrián 4-dik évére teszi, mert az ő római időszámítása hasznavehetetlen. Spartianus is zavaros az időszámítás tekintetében. Az események összefüggésének okai azonban Dürr nézetét elfogadhatóvá teszik. Hadrián állítólagos jelenléte Juliopolisban a 117-ik év november 12-én a császárnak a pergamumi ifjúsághoz írt leveléből (Curtius, Hermes, VII. 37—38.) nem igazolható, mert a hely földrajzi meghatározása kétséges és a Trib. Pot. iteratio-száma hiányzik. Ha Dürr (24. lap) az áldozatokból, a melyeket az arvalisok a császár Adventusára Victoriának is mutattak be, azt következteti, hogy ez alatt a roxolánok feletti győzelem értendő, akkor elkerüli a figyelmét az, hogy a tanács a Traján parthus diadalát Hadriánnak tulajdonítja.

pontuson és Bosporuson át a dunai tartományokba vonult és a hadjárat befejezte után, egyik vagy másik illyr kikötőből Brundusiumba vitorlázott. Moesia két közigazgatási kerületre osztott császári provincia, a melyet Daciától a Duna, Thráciától pedig a Haemus választott el. Ez nem csekély fontosságú volt a birodalomra nézve, mivel határ-tartomány volt a Fekete-tenger felé, a hol a nyugtalan sarmata népek a Dniepertől a Duna torkolataihoz előre nyomulni törekedtek. Ez Nero óta Miletus gyarmat-városán, Tyrason túl egészen a Bosporus-vidéki királyok birtokáig terjedt, a kiknek a támadásai ellen a Pontus Euxinus északi partján fekvő szabad görög városok maradványai csakis a szomszédos római csapatok által voltak megvédelmezhetők. Troesmisben az V. macedoniai legió fedezte a Duna torkolatát, mialatt Tominnál és Odessusnál (a mai Várnánál) egy egész kis tengeri hajóraj horgonyzott.

A roxolánok ez időben a jazygekkal léptek fegyveres szövetségre, hogy Moesia és Dacia provinciákba betörjenek, s ezért látta szükségesnek a maga részéről Hadrián azt, hogy ellenök hadjáratra menjen. Komoly összeköttetésre azonban nem került a dolog, sőt inkább a császár ezeket a barbárokat hadserege taktikai ügyességének pusztá színjátékával, — a bataviai lovassággal felszerelésben úsztatta át a Dunát, — annyira rémületbe ejtette, hogy önként meghódoltak és döntő bíróul választották a maguk közt felmerült vitás kérdések elintézésében.¹

Az volt az alapelv, a melyet Hadrián a barbár feje-

¹ Dio 69., 6. C. I. L. III. n. 3676.: Egy bataviai cohorsbeli harczosra vonatkozó feliratok, a ki, úgy látszik, átúsztta a Dunát.

delmek irányában eljárásában mindig szeme előtt tartott, hogy őket nem fegyveres erővel, hanem tárgyalásokkal szorítsa békére. A hol jogosnak látá, teljesítette követeléseiket és a római kormányzat már régi idő óta ráadta magát arra, hogy az ilyen fejedelmeket tartásdíjakban részesítse. A roxolánok királya, Rasparasanus, egy ily római zsoldot húzó főnök, azzal a panasszal állt elő, hogy zsoldját megcsonkítva kapja, mire Hadrián fizetéseinek kiszolgáltatásába beleegyezett, de örökre ártalmatlanná is tette. A sarmata királynak könyörögnie kellett azért a tisztességért, hogy a *Gens Aelia*-ba felvétessék, s ettől fogva mint a római állam nyugdíjasa egész családjával az istriai Polában élt, mint száműzött.¹

Hadrián Alsó-Moesiában megerősítette a római állomáshelyeket, de kétséges, vajjon ezt már a 118-ik évben tette-e, vagy később. Érmek és feliratok azt mutatják, hogy a császár működött ottan.² Moesia az ő uralodása alatt Dalmátiától elválasztatott s külön közigazgatási kerületté lett.³

¹ Pólai feliratok C. I. L. V. 32.: P. Aelio Rasparasano regi Roxolanorum és a 33-on fia, Aelius Peregrinus, a ki nincs királynak jelezve. Itt Roxolani és Sarmatae egy értelműeknek vannak véve.

² Advent. Moes. — Exercit. Moesiacus, Eckhel, VI. 494. Egy Hadrián-féle érmet Aeliana Pincensiával Eckhel n. 447. a moesiai bányákra vonatkoztatja. Feliratok Tomiból, Alsó-Moesia fővárosából: C. I. L. III. 765. és 997. lap. Trösmis (Iglica) Hadrián alatt tábor-város lett. Renier, Rev. Arch. XII. 414. C. I. L. III. 2. n. 6166. Nicopolis Adrianopolisnak nevezi magát, Mionnet, I. p. 359. Mommsen, Eph. ep. III. 234. Az Aelium nevet Viminacium viseli. C. I. L. III. 264. l.

³ Cons H. (La prov. rom. de Dalmatie, 1882. 267. l.) hivatkozik C. I. L. III. 2829.; C. I. L. III. 4115. 2828. burnumj Hadrián-féle díszfeliratokra a 118-ik évből.

A dunántúli Pannonia és Dacia ügyeinek rendezésével is foglalkozott a császár ebben az időben. Marcius Turbot Mauretaniából visszahívta és reá bízta ezeknek a consularis provinciáknak ideiglenes kormányzását, egyszersmind az aegyptusi praefectus méltóságával is felruházta, hogy ez által tekintélyét növelje.¹

Daciát Hadrián, nem tudni mely időben, két kerületre, alsóra és felsőre osztotta és egy praetori legatusra bízta.² S mégis neki azt a tervet is tulajdonították, hogy feladja ezt a provinciát is, Traján foglalásai közt a legfontosabbat, és a régi dunai határhoz visszatér. S arra, hogy Daciát mégis megtartsa, csak barátainak abbeli előterjesztése bírta rá, hogy így azok a római gyarmatosok, a kiket elődje ott nagy számmal telepített le, a barbárok dühének menthetetlenül áldozatul esnének.³

De különben is elég lehetett egy pillantás erre az oly hamar elrómaisodott és több legió fedezete alatt álló országra, hogy meggyőzze Hadriánt arról, hogy ennek a dunai provinciának, mint a birodalom, de különösen Itália védő falának, rómainak *kell* maradnia. Épen azért hangzik hihetetlenül a mese, a mely szerint Hadrián a nagy dunai hidat Turn-Severinnél és Orsovánál, Apollodorus ezen csodált építészeti remekét, az oszlopig lehordata, hogy a jobbparti országokat a barbárok betörései ellen megoltalmazza.⁴

A nagy dunamenti ország gyarmatosításának művét a

¹ Spart. c. 6., 7. Turbo díszfelirata Sarmisegethusából, C. I. L. III. n. 1461.

² A 129-ik évben Dacia inferior legatusaként Plautius Caesianus szerepel C. I. L. III. n. 876. Marquardt, R. St. I. 309.

³ Eutrop. VIII. c. 6.

⁴ Dio 68., 13. A húsz kőpilléren nyugvó híd 150' magas és

Hadrián uralkodása alatt is buzgón folytatták, a mire bizonyságul szolgálnak az ottani emlékek is. A Traján alapította gyarmat, Ulpia Sarmizegethusa (a melynek romjait máig is mutogatják Várhely mellett, Erdélyben), Dacia fővárosa és az Augustus-kultus székhelye, Hadrián császárnak emlékszobrot emelt, a melynek a felirata az ő második consulságát (118) jelzi.¹

Mialatt a dunai országokban foglalatoskodott, élete és trónja ellen összeesküvést forraltak. Róma legjelentékenyebb férfiai közül néhányat a csalódott becsvágy arra a kísérletre tántorított, hogy Traján utódjának trónját forradalom által megdönti, a mi, ha sikerül, a világot az Antoninusok boldog korszakától fosztotta volna meg. Az elégedetlenek között fő tagok gyanánt a következő consularisokat tekintették: Lusius Quietust, Publilius Celsust, Avidius Nigrinust és Arabia hírkoszorú-

60' széles volt. J. Aschbach, Traján dunai köhídjáról a cs. és k. közp. parancsnokságnak az építészeti műemlékek nyomozására és fentartására vonatkozó közleményeiben. Bécs, 1858. III. 197. lap. Még Aschbach is hitelt adott annak a buta mendemondának, hogy Hadrián a Traján elleni irígységből ezt a hidat is leromboltatta. Duruy, IV. 331. jogosan kételkedik a híd lehordatásában.

¹ C. I. L. III. n. 1445., 1446. Hadrián legatusa, Cn. Papius Aelianus, vízvezetéket épített ott, (132—133. évben) és egy Hadrián-féle sarmata feliratot ezzel a frázissal: „Cujus virtute Dacia imperio addita felix est“. Zumpt, Rhein. Mus. für Phil. 1843. 257. lap Eckhel ellenében, VI. 491. valódinak, Mommsen hamisnak tartja. Érmek Exercitus Daciae és Daciá-val Eckhel, VI. 494. Dürr, 19. l. római községek alapítását Drobeta-ban (C. I. L. III. 1581.) Nicopolisban és Viminaciumban Hadriánra vonatkoztatja, a kinek idejében a daciai Hévizen a Legio 13 Gemina feküdt. C. I. L. III. n. 953. Dacia némely városában az Aelius nevet előkelő polgárok viselik. Jung, R. Landsch. 397. l.

rús meghódítóját, Cornelius Palmát. Ők képviselték a Traján katonai és politikai iskoláját, a melynek az alapelveit az új uralkodó, ez a harci dicsőség nélküli jövény és asszonyok kegyencze, megtagadta. E nagy férfiak, Hadriánnak régi vetélytársai, szolgálataik alapján jogosan táplálhattak vérmes reményeket. S Traján, még ha nem is foglalkozott soha azzal a gondolattal, hogy a mór kalandort, Quietust, utódjául jelölje ki az uralkodásra, ezt a merész férfiút mégis oly magas polczra emelte, hogy Hadrián félt tőle és számúzta.¹ Különösen Nigrinus szerepelt a Traján valószínű utóda gyanánt. Ez még a Traján utolsó éveiben is proconsuli minőségben kormányozta Achaját.² Leányát Ceionius Commodus birta feleségül, a ki majd egykor, mint Aelius Verus, Hadriánnak fogadott fia s Lucius Verus császárnak atyja lesz.³

E nagyok közül egyik sem állott daczoló legiók élén, egyikök sem volt a praetorianusok támogatása felől biztosítva, sőt a tanácsé felől sem; sőt ellenkezőleg ez utóbbi a Hadrián ígéreteitől és hízgeléseitől el volt ragadtatva. Mivel ennek az ellenzéknek tényleges viszonyai homályba burkolva maradtak előttünk, így távolról tekintve, annyira a tehetetlenség és eszelősség színében tűnik fel, mintha a császár barátai e férfiak elégedetlenkedésére csak később költötték volna reá az állam-ellenes ösz-

¹ Quietus dicsőítése Ammianus Marcellinusnál ed. Gronov 619. l. és Themistius orat. 16., 205. l. (Dindorf.)

² Mint procuratori legatust 114—117 közt jelzi őt egy delphibeli felirat. C. Wescher, Étude sur le monum. bilingue de Delphes, Paris 1868. 23. l. stb.

³ Azért Spartianus (c. 7.) tévesen mondja Nigrinusról, hogy Hadrián utódául szemelte ki

szeesküvés jellegét. Az a hír kelt szárnyra, mintha Hadriánnak vadászaton vagy áldozattétel alkalmával kellett volna meggyilkoltatnia, s hogy a tervet elárulták. A szolgálatra kész tanács sietett a császár iránt táplált hódoló érületéről bizonytságot nyújtani azzal, hogy a szerencsétleneket elfogatta és nyomban ki is végeztette; Palmát Terracinában, Celsust Bajaeben, Quietust utazása közben egy meg nem nevezett helyen s Nigrinust Faventiában érte utól végzete. Már annak is gyanút kell támasztani, hogy más-más helyen végezték ki őket; mert e consularisokat vagy úgy fogták el, a mint kiki futása közben külön-külön erre vagy amarra menekült, vagy minden egyest ott leptek meg, a hol épen tartózkodott.¹

Midőn Hadrián ezeknek az eseményeknek hírét vette, hálával tartozhatott a tanácsnak, hogy őt egy a gyilkosság bünébe eséstől megkímélte, vagy legalább lehetővé tette, hogy az ily vádat magáról elhárítsa. Elveszett önélet-írásában olyas valamit állított, hogy a tanács az ő akaratára ellenére szánt a halálra ezeket a fő embereket.² Az meglehet, hogy így áll a dolog. Traján alatt csak egyetlen egy senatort ítétek el, s ezt is a senatus tette a császár tudtán kívül.³ A vérengzést Hadrián leginkább Attianus praefectus tanácsának tulajdonította;⁴ de hogy ezt a tanácsot neki adta-e, vagy a tanácsnak, az kétséges maradt. Spartianus erre nézve nem nyilvánít nézetet, mi alatt Dio azt engedi gyanítani, hogy a császárt nem tartja ártatlannak. Miután ellenfelei közül a legfélelmesebbeket

¹ Spart. c. 7. Dio 69., 2.

² Invito Hadriano, ut ipse in vita sua dicit, occisi sunt. Spart. c. 7.

³ Eutrop. VIII. 4.

⁴ Spart. c. 9.: quorum quidem necem in Attiani consilia refundebat.

az ő szolgálatra kész barátai az útból eltávolították, ez a véres tett vigyázatra intette a többit. A kegyetlenkedés különben nem volt természete Hadriánnak. Pályája végéig, a midőn gyanakodásának néhány főember ismét áldozatul esett, a leghumanusabb fejedelem maradt.

Rómában zúgolódásban törtek ki. Traján államának legelső férfiai, négy consularist perbe fogatás nélkül végeztek ki. Az arisztokrácia, daczára a senatus engedékenységeinek, mélyen sértve érezhette magát, s a Domitián rettegett idejének visszatérésétől tarthatott. Azért sietett Hadrián Rómába, hogy elfojtsa azt a rossz véleményt, a mely felőle szárnyra kelt. Már Illyriából igyekezett a római népet ajándékokkal megnyerni; minden egyes ember három aranyat kapott és a kiontott véremlékezetét nagyobbyszerű jótéteményekkel szándékozott, mint valami áradattal, elmosatni. Hadrián a 118-ik évben augusztus 7-én vagy 8-án érkezett Rómába.¹

¹ A római megérkezés kelete az arvalisok testületének actáiból tűnik ki, a hol fel van jegyezve az, hogy a Concordia templomában összegyűltek, Hadrián császárt Traján helyett egyesületükbe felvették és megérkezése okából áldoztak. Henzen, *Acta Arval.* CLIII. l. stb.; *C. I. L.* VI. 536. l. stb. Mint consulok, ezek említettnek: L. Pomp. Bassus, L. . . inius B(arbar)us. A kelet megokolása Dürrnél 21. l. stb. — Megérkezéséről szóló érme-
ket ezüstből és aranyból a tanács adott ki; Hadrián feje babérkoszorúval, Róma egy vértén és pajzson ülve, a császár kezét tartja. Eckhel, VI. 476. Cohen, 11². n. 91 : *Imp. Caes. Trai. Hadr. Aug.* — *Adventus Aug. Pont. Max. Tr. Pot. Cos. II. S. C.* — A rendes consulok a 118-ik év első felében Hadrián másod ízben és Cn. Pedanius Fuscus Salinator voltak, Domitia Paulinának, a Hadrián nőtestvéreinek, Servianus feleségeinek a veje: Borghesi, II. 212. l. — L. Pomp. Bassus és tisztvársa *suffectusok* voltak.

HETEDIK FEJEZET.

Hadrián első tettei Rómában. A nagy adósságtörlesztés. A császár harmadik consulsága. Attianus bukása. Marcius Turbo praefectussá lesz. Matidia Augusta halála. A 121-dik év Paliliai.

A főváros császárhoz méltó hódolattal fogadta a Traján utódát, a ki, hogy a biborán esett foltokat lemossa, a tanács elé siet, hogy ártatlanságát a consularisok kivégztetésében bizonyítgassa. Esküt tett, hogy a tanács hozzájárulása nélkül soha egyetlen tanács-urat sem fog megbüntetni.¹ Az ilyen ígéret, a melyhez hasonlót már Nerva és Traján is tettek, a tanácscsal kötött egyezség számba mehetett, mivel ennek nem csak szabadsága, hanem élete is az uralkodó szeszélyétől függött.

Mindenek előtt örökbe fogadó atyja emlékének szentelt Hadrián fényes ünnepeket. A neki tulajdonított parthus diadalmenetet tapintatosan elhárította magától. A diadalmenetet megtartották; de a diadal-kocsin nagy elődjének a koszorús szobra díszlett.² Valószínűleg ugyanekkor történt Traján hamvainak a Traján fórumán álló nagy diadaloszlop talapzatába való elhelyezése s az elhunyt császárnak az istenek közé való emeltetése is.³

¹ In senatu quoque excusatis quae facta erant iuravit, se numquam senatorem nisi ex sententia puniturum, Spart. c. 7.

² Medaillon: Triumphus Parthicus. A Traján halála után verték. Cohen, II². n. 585.

³ Cohen, II². n. 658.: Divo. Traiano. Parth. Aug. Patri. Egy phoenix.

Hadrián maga követelte ezt a tanácstól, s ez annál kevésbé tagadhatta meg, mivel ugyanezt megadta a Traján ohajtására már Nervának is. És Trajánt őszintén is szerették. A senatus újból felajánlotta Hadriánnak a „haza atyja“ (pater patriae) czimét, de a császár ismétlen visszautasította. Ez a czim, a melyet legelsőben Cicero nyert el, már megszokott jelzőjévé lett az imperatoroknak, de az Augustus példája után indulva, mielőtt elfogadtak volna egy oly kitüntetést, a mely természeténél fogva az állam fejének legfőbb jutalmát foglalta magában és tényleg nem ritkán gúny tárgyává lett, a szemérmesteskedőt adták. Tiberius is visszautasította ezt a czimet s Traján csak húzódozás után fogadta el.¹ S annak daczára, hogy Hadrián szintén nem fogadta el, vannak az ő uralkodásának első éveiből érmeek és okmányok, a melyek ama jelzővel illetik, vagy azért, mert az a tanács első határozata értelmében forgalomba került, vagy, a mi különben gyakorta megesett, magától értetődőnek volt tekintve.² Csak a 128-ik évben fogadta el

¹ Sueton. Tiber. c. 68. Tacit. Annal. I. 72. Plin. Paneg. 21. Pertinax elég okos volt magát már uralkodása első napján a haza atyjának (pater patriae) nevezni. Jul. Capitolin. Pertin. c. 5.

² Az Acta Arvalia Hadriánnak már a 118-ik év január 3-án megadják ezt a czímet, még mielőtt Rómába jött, s azután a 122-ik év január 7-én itt is. Henzen, C. I. L. CLXIII. Némely érem Hadrián első consulságából P. P.-vel van jelölve. Második consulsága érmeiről (118) egyáltalán hiányzik ez a czím. A harmadik (119. stb.) s utolsó consulságának az érmei majd ezzel a czímmel, majd e nélkül jelennek meg. Eckhel itt azt a megjegyzést teszi, hogy ez a czím a feliratokon a Trib. Pot. XII. előtt soha sem áll, s két alexandriai éremmel igazolja, hogy Hadrián ezt a város építése után a 881-dik évben fogadta el.

Hadrián a „haza atyja“, (pater patriae) s neje Sabina az „Augusta“ czimét.¹

A nép szeretetét rohamosan akarta megszerezni, s e czélból a birodalmat Rómába érkezte után bőkezűségének oly pazar adományaival halmozta el a császár, a mi eddig az ideig hallatlan volt. Már előbb megtette azt, hogy a Traján példáját követve, a hódolati ajándékot (aurum coronarium), a mely már bizonyos adó-nemmé lett, s a melyet a városok és provinciák a császároknak uralkodásuk kezdetén szoktak felajánlani, Itáliának egészen, a tartományoknak pedig részben elengedte.² Erre következett a nagyszabású adósság-törlés, a mely a birodalmat ámulatba ejtette.

Spartianus szerint amaz óriási összegre menő hátralék volt ez, a melylyel Rómában, Itáliában és a provinciákban magán adósok az uralkodó kincstárának (a fiscusnak) tartoztak, s hogy nekik teljes biztosságot nyújtson, az adós-leveleket a megdicsőült Traján forumán ünnepélyesen elégette. Dio azt mondja, hogy mihelyt Rómába érkezett, elengedte mindazt, a mivel az uralkodó és az állam kincstárának tartoztak, a midőn tizenhat évre terjedő időközt állapított meg, a melyen belül ezt a jótéteményt érvényesnek tekintették.³ Feliratok örökítették meg ezt a nevezetes tényt s emlékére érmeket vertek. Ezeken az érmeken egy lictor látható, bal kezében pálczával,

¹ Dürr, 28. l. stb

² Az aurum coronariumról Gellius. V. 6. Lipsius, De magn. Rom. II. c. 50. Casaubon. Spartianus 6-dik fejezetéhez. Antoninus Pius is elengedte az aur. coron. Capitolin. c. 4.

³ Spart. c. 7. Dio 69., 8. A Chron. Euseb. Hadrián második consulsága alatt: Ἀδριανὸς χρητῶν ὀφειλὰς τῶν ὀπ' αὐτὸν πόλεων καὶ πολιτῶν τῇ δημοσίῳ λόγῳ ἀνγκούσας ἀπέκοψε.

jobb kezében pedig fáklyával, a melylyel egy csomó földön heverő adós levelet eléget, előtte három alak áll, a melyek közül az egyik a kezét felemeli.¹ Ehhez hasonló jelképezést mutat az a márvány dombormű, a melyet néhány évvel ez előtt a forumon ástak ki.

Az elengedett összeg, a mi pénzünk szerint körülbelől száz millió forintra rúgott. S ez a bőkezűség, még jobban, mint maga a bőkezűség ténye, példátlan volt.² Ez mutatja, mily nyomasztóvá lett az adó-teher a Traján háborúi folytán. Kérdéses, hogy kinek a javára szolgált ez a könnyítés? Spartianus határozottan csak a császári kincstárt említi, mialatt a provinciák fogalmát határozottabban nem állapítja meg, úgy, hogy bizonytalan, vajjon csupán csak a császári provinciákat kell-e érteni, vagy pedig a birodalom összes provinciáit? Dio mindkét pénztárra vonatkozóan tartja az elengedést, t. i. az uralkodó kincstárára és az államéra, s azzal a feltevéssel él, hogy ez utóbbi is immár a császár, s nem egyedül a tanács rendelkezése alatt állott. A jótékonyság ily széles körre való kiterjesztésének azonban ellentmond az a római felirat, a mely általában csak az uralkodói kincstárról beszél. Ez okból eldöntetlen maradt, vajjon a Hadrián bőkezűsége mind a két pénztárra kiterjedt-e?³

¹ Feliratok a Traján Forumáról C. I. L. VI. n. 967. Egy Hadrián-féle felirat-töredék ugyancsak Traján Forumáról most a capitoliumi múzeum föld alatti helyiségében, úgy látszik, szintén erre az adósság-elengedésre vonatkozik, Nuova Descrizione del Mus. Capit. 1882. 48. l. Az ide vonatkozó érmek Eckhel, VI. 472. Cohen, II³. n. 1210. stb.: RELIQUA. VETERA. HS. NOVIES. MILL. ABOLITA. S. C.

² Már Augustus is engedett el adósságokat. Sueton. Aug. c. 32.

³ Hieron. csak azt mondja: reliqua tributorum Urbis relaxavit;

A nagy adósság-törlesztés 16 esztendei hátralékot foglalt magában. Később Marcus Aurelius 46 évre terjesztette ki ezt a kedvezményt.¹ Vajjon Hadriánnak ez a pénzügyi amnestiája volt-e az, a mely a követeléseknek 15—15 évenkénti revisiójára vezetett, s így a Constantin óta alkalmazott bérleti számadásoknak az alapját vetette meg, az bizonytalan.²

Ennek az adósság-elengedésnek az időpontja kétségkívül a 118-dik év; ez világosan kitűnik abból a feliratból, a mely szerint a császár második consulsága Fuscus Salinator mellett van említve.³ Nyilván való, hogy ez a kegyelmi tény összefüggésben állt a Traján em-

de Euseb. általában oly városokról és polgárságról beszél, a melyek a császár alatt álltak Scaliger (Animadv. in Chron. Eusebii 193. l.) csak urbes Provinciar. Caesaris ért alatta. Spanheim (De Praest. et Usu Num. Diss. IX. 812.) a reliquá-kat úgy jelöli, mint publica et fiscalia debita; Tillemont (Not. sur l'Emp. Adr. 2., 3. 892 stb.) elkülöníti a thrésor du prince-t a thrésor public du prince-től, s elismeri, hogy zavarban van. Centerwall (u. o. 66. l.) az elengedést mindkét pénztárra vonatkoztatja; ezzel ellentétben Hirschfeld O. [Unters. auf d. Gebiet der Röm. Verwaltungsgesch. I. (1876) 12. l.] azt hiszi, hogy az engedmény csak az uralkodó kincstárára vonatkozott. Peter (Gesch. Roms III. 2. 174.) az itáliai fiscus-adósságokat a tartományok adóhátralékaitól (reliqua) elválasztja, s ebben az értelemben magyarázza Spartianus ide vonatkozó kitételét. Ennek az időköze gyanánt a 94—114-ig terjedő éveket jelöli meg.

¹ Dio 71., 32

² Mommsen (Röm. Staatsr. II. 2. 944) állítja ezt. Noris (Annus et Ep. Syromaced. 174. l.) tagadja, mert az engedmény 16 évre terjedt.

³ Azok az érmek, a melyek az adósság-elengedést Hadrián harmadik consulságával jelölik, csak ismétlései ennek a Liberalitas-nak. Birag 170.

lékének szentelt ünnepségekkel, minthogy az adós-leveleket ennek a forumán égették el.

Hadrián ugyanebben az időben bőkezűségének még egyéb jeleit is adta a nép közt való pénz-osztogatásokkal, a tanács-uraknak rangjukhoz méltó ellátására vonatkozó határozatokkal, s végül a tartományok tehermentesítésével az állami posta költségei alól.

Két évnél tovább maradt ekkor Rómában. Miután második consulságát a 118-ik évben Cn. Pedanius Fuscus Salinatorral letöltötte, a következő évben, harmadik ízben, a Stoikus bölcsésszszel Quintus Junius Rusticus-szal osztotta meg a consuli méltóságot, de csak négy hónapra, április végéig. Úgy tűnik fel, mintha kicsinyelte volna ezt a tiszteletet, hogy ettől fogva nem fogadta el többé. Uralkodásának minden további évét harmad izbeli consulságával jelzik, és ezt a szeszélyét Hadrián ma is sinli, mert ez által kormányzati működésének időrendi megállapítását a 119-ik évtől kezdve nem csak megnehezítette, hanem még lehetetlenné is tette, kivált miután a Potestas Tribunicia száma is leginkább az ő érmein és feliratain hiányzik. Csak ezt a hatalmat viselte Hadrián tovább, a mely örökbe fogadtatása napján kezdődött újra.¹

A 119-ik évben január 24-én, neve napján gladiatori viadalokat rendezett az amphitheatrumban és a római népnek a circusban ajándékokat dobált. A nép kegyét

¹ Sírfelirata szerint 22-szer, a miből azt a következtetést vonták, hogy Hadrián a Pot Trib. újra kezdődését január 1-jére tette át. Aschbach, Die Consulate der R. Kaiser 71 l. Borghesi után Giorn. Arcad. CX. és levél Henzenhez Orellinél 5459. Úgy látszik azonban, hogy nem újévkor, hanem decz. 10-én kezdték újra Mommsen, Röm. Staatsr. II. 776. stb. Ehhez Dürr, Die Reisen des Kaisers Hadrian 19. l. 58. jegyz.

nagy buzgalommal vadászta.¹ Kész volt igazságot szolgáltatni mindenütt a praetorok és consulok hivatalos helyiségében, a palotában, a forumon, a Pantheonban egyaránt. Ő, — ezt mondta a tanácsnak, — csak szolgálja a népnek. Egy ízben egy kérelmező asszony állta el az útját, a kinek azt mondta, hogy „most nincs időm.” „Akkor hát ne is légy császár!” kiáltotta az asszony; erre Hadrián megfordult s teljesítette, a mit kért.² Nem mulasztott el semmit, a mivel nagyok és kicsinyek lelkesedését megnyerhette. A pompát nem kedvelte. Soha sem járt fényes kísérettel. Mindenkinek megközelíthető volt; meghívásokat szívesen fogadott és a senatorokat s lovagrendűeket mint magán ember látogatta meg. Alacsony állású egyénekkel szemben szeretetre méltónak mutatta magát, s rendre utasította azokat, a kik őt ettől az „emberi élvezet”-től, császári méltóságára való figyelmeztetéssel meg akarták fosztani.³ A palotában, a hol a szabadoknak semmi uralkodást meg nem engedett, mértékletesen élt, de barátai között lakoma alatt vidor kedélyű volt. Legkedvesebb társasága a tudósok és művészek voltak. Suetonius történetírót titkárul vette maga mellé. Hozzá legközelebb sógorának, Servianusnak kellett volna állni, de ez úgy látszik, épenséggel nem volt úgy, mert a Hadrián egész uralkodása alatt háttérbe szorulva marad. Sehol sincs ott a császár államtanácsosai közt, bár a 134-ik évben harmad ízben viseli a consuli hivatalt. Attianus kegyvesztetté lett. Hadrián ezt az öreg gyámját és Similist praefectusi rangra emelte, ez által az állam-

¹ Plebis iactantissimus amator, Spart. c. 17.

² Dio 69., 6. hasonló adomát mesélnek Trajánról is. Erre hivatkozik Dante, Purg. 10-ik énekében.

³ Spart. c. 10.

ban és a saját kabinetjében mindkettejüknek a legfőbb hatalmat kölcsönözte. Attianus volt legbizalmasabb embere; az ő fáradozásainak köszönhette a legnagyobb részben Hadrián azt, hogy a Traján fogadott fiává lett. A négy consularis erőszakos eltávolítása alapján tőle eredt. Most azonban alkalmatlanná lett a császárra nézve ez a férfi; ¹ tehát feláldozta, nem annyira azért, mert attól félt, hogy benne egy Sejanust növel nagygyá, mint inkább azért, hogy ama kivégzettek emlékének a nyilvános engesztelő-áldozat színét, látszatát megadja. Első miniszterének a megbuktatását azonban oly gyöngéden intézte, hogy nem is lehetett komolyan venni. Ha a Spartianns adatai helyesek, akkor bizonyos, hogy életére tört; de végre is csak arra kényszerítette, hogy nyugodjék bele a praefectusi állásból való elbocsátásába. Kárpótlásul felruházta a consularis rangjával és a senatori méltósággal, a melyet a maga részéről általában a legmagasabb kitiüntetésnek tekintett. ²

Attianus utóda a praefectusi méltóságban Marcius Turbo, egy ős-római erényű vezér lett. Azt beszélik róla, hogy egy alkalommal, midőn Hadrián felszólította, hogy engedjen magának egy kis pihenést, feleletül a Vespasián mondasát ismételte: „A Praetorium praefectusának állva kell meghalnia“. Similis, a gárda másod-praefectusa, szintén visszalépett állásától. A Sulpicius-család e jeles tagja az ekkori Róma egyik legszeplőtlenebb jelleme volt. Maradt benne valami az ős-régi köztársasági szellemből, a mely lehetetlenné tette neki azt, hogy az ural-

¹ Cum Attiani, praefecti sui et quondam tutoris potentiam ferre non posset. Spart. c. 9.

² Nihil se amplius habere, quod in eum conferri posset. Spart. c. 8.

kodói udvarban húzamos ideig kibírja. Hivatalát kénytelen-kelletlen fogadta el, de önként, ezer örömmel tette le, hogy ezután falusi jószágára vonuljon vissza. Ott élt még hét évig háborítatlan békességben. Sírkövére a saját rendelkezéséhez képest ezeket a stoikus szavakat vés-ték: „Itt nyugszik Similis, a ki ennyi meg ennyi évig létezett, és *hét évig élt*.¹ Utóda a praefectusi hivatalban Septicius Clarus, az ifjabb Pliniusnak egyik barátja, lett.” Hadrián ama kegyenczek bukása után nyomban Campaniába vagy Dél-Olaszországba tett utazást, a hol „az összes városokat” jótéteményeivel halmozta el.³

Ez után meghalt az anyósa, Augusta Matidia, a kinek emlékét a képzelhető legnagyobb tisztelet adással ünnepelte meg. A tanács szentté avatta az elhunytat. Temetésekor a 119-ik évben deczember végén, gladiatori játékokat rendeztek, és a császár maga tartotta a gyászbeszédet, a melyben kiváló szépségét, lelki jószágát és szelidségét magasztalta. E beszédnek egy töredékét Tivoliban megtalálták.⁴

Spartianus, a Matidia temetési tisztességtételének befejeztére teszi a Hadrián első nagy utazásának kezdetét, a Galliába való elindulást. Vannak azonban érmek, a melyek azt bizonyítják, hogy a császár a 121-ik évben, április 21-én még Rómában volt.⁵ Ezek az arany és

¹ Dio 69., 19. Similiről Borghesi, Oeuv. III. 127

² Spart. c. 8. és 9. Ezek az események 118 végére, vagy 119 elejére esnek. Sept. Clarusról Plinius, Ep. I. 115.; VII. 28.; VIII. 1.

³ Spart. c. 9.: Summotis his a praefectura, quibus debibat imperium, Campaniam petit.

⁴ Mommsen, Abh. der Berl. Akad., 1863. 483. l. stb. Matidia consecratióját az arvalisok actái 119 decz. 23-ra teszik. Henzen, CLVIII. Consecratio-érmek: Eckhel, VI. 471.

⁵ Kimutatás Dürnrél 25. l. stb.

rézpénzek egyik oldalukon a Hadrián babérkoszorús fejét, a másikon egy női alakot mutatnak ülő helyzetben, a ki jobb kezével egy kereket, bal kezével pedig három obelisket vagy golyót átfogva tart. A legenda Róma 874-dik évében, a város születése napján (a Paliliákon) alapított circusi játékokat említ.¹ Palesnek, a nyájak istenének tiszteletére április 21-én tartott régi római pásztor-ünnepet a város alapítása napjának tekintették már régtől fogva; de az nem állítható teljes bizonyossággal, hogy Hadrián volt az első, a ki a Paliliákat tette Róma Geniusának születése ünnepévé, s hogy egyszersmind ezt ezzel a hivatalos névvel is jelölte meg.² Azonban minden esetre ő volt az, a ki ezt az ünnepet újra szervezte, mert az említett érmei határozottan azokra az új circusi játékokra vonatkoznak, a melyeket Hadrián a város ünnepének a 121-ik évben, április 21-ikén való megülése alkalmával rendezett, és sok szól a mellett a vélekedés mellett, hogy Róma és Venus templomának alapkövét épen ezen a napon tette le Hadrián, bár egészen biztosra venni még sem lehet.³ Végül megfonto-

¹ Eckhel, VI. 501. Cohen, II². n. 162. Ann. DCCCLXXIII. Nat. Urbis. P. Cir. Con. Mommsen (C. I. L. I. 139. I.) Natali Urbis Parilibus Circenses constituti-ra oldja fel. Cohen kétke-dőleg olvassa (primum?) circenses constituti-nak. — Vaillant. Populo-nak olvassa.

² Dürr 26. I. Ezt Athenaeussal (8., 361.) akarja bizonyítani, a ki azt mondja, hogy a Hadrián-féle Fortuna Urbis-templom felépítése óta az előbb Pariliáknak nevezett ünnepély Romana nevezetét nyert. Lásd Eckhel, 502. I. Preller, R. Myth. II³. 356.

³ Flemmer, 14. I. stb. jogosan hangsúlyozza, hogy az érme a templom az alapkő-letételét nem említi, noha erre vonatkozó érmei mégis vannak. Eckhel, VI. 510.

landó az is, hogy az érmek még nem kényszeritenek bennünket arra a feltevésre, mintha Hadrián az említett napon személyesen Rómában lett volna.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Hadrián utazásai általában. Érmek, a melyek ezeket megörökítik.

Hadrián az első éveket Rómában azzal töltötte, hogy politikájának s állam-kormányzatának alapjait megszilárdítsa. Trónja biztosítva volt, mert a tanácsot jogainak tisztelete, a népet és hadsereget bőkezűsége által nyerte meg, azok a nagy számú kiváló államférfiak pedig, a kiket a Traján korszaka hozott létre, és a kiket ő részben személyesen ismert, neki kormányzói feladatát megkönnyítették. Most azonban arra ösztönözte őt valami, hogy a birodalom provinciáinak állapotáról a saját szemeivel győződjék meg, s hosszú utazásokban be is vándorolta azokat. Augustus is tizenegy évet töltött összesen Itáliától távol, s Afrika és Sardinia kivételével a birodalom összes országait meglátogatta, Hadrián azonban utazásaiból valóságos rendszert csinált.¹ Ezek az utazások úgy az ó-, mint az újkori fejedelmek uralkodásának történetében egyedül álló tünemény számba mennek. Nem harcok és hódítások voltak azok, a melyek őt a távolba űzték, mint elődjét, Trajánt, a kit a birodalom kiterjesztésének ős-római elve egészen India kapujáig vezetett.

¹ Sueton, Aug. c. 47.: nec est, ut opinor, provincia, excepta dum taxat Africa et Sardinia, quam non adierit.

De sőt Hadriánnál megvolt a bátorság ahhoz, hogy a Janus templomát bezárassa és a birodalom határait, a melyeket megvont, szilárdan állóknak jelentse ki.¹ Avagy nem volt-e elég nagy ez az egész művelt világot magában foglaló birodalom arra, hogy egy Caesar nagyra-vágyását kielégítse? s az állam erőit ezen túl nem lehetett-e jobban e birodalom fenntartására s jólétének gyarapítására fordítani?

Hadrián utazásai azért oly nevezeteseek, mert ezek Róma urát egészen új vonatkozásban tüntetik fel a római világhoz. A világ megismerését, a mint ezt Plinius és Strabo mindkét világ-nyelv irodalmában óriási földrajzi műveikben megörökítették, Hadrián a fejedelem személyes feladatának és dolgának tekintette. Az ő uralkodása előtt „Róma városa“ az egész világot jelentette, és a provinciákat a Caesarok csak segédforrásoknak tekintették, a melyek csak arra valók voltak, hogy a mindent elnyelő főváros javára kiaknázzák. Hadrián az első, a ki a birodalmat, mint egy egységes egészet, annak részeit egymással és Rómával is egyenlő jogúaknak tekintí.

Mint a béke követe és áldás osztogatója, úgy vonul át egész mérhetetlen birodalmán Caledonia határaitól a Veres-tenger partjáig, Hercules oszlopaitól, az Oczeán mellől a Syria sivatagában levő Palmyra oázisáig. Intésére új városok keletkeznek és régiiek megújhódnak. Közülök többen az ő neve után Hadrianának s Aeliának nevezik magukat. Mindenütt rendezve, alkotva tűnik elő; mindenütt jótéteményeket hagy hátra. Már a maga kora a

¹ Ezt talán a Tellus Stabilita érem is kifejezi. Cohen, II. n. 554. stb. Egy nő a földön heverve gabonás kosárra támaszkodik, kezében a földteke. Némelyiken a balkezeben szőlőveszszőt tart.

a vándorló Herculeshez hasonlítja őt és hasonló értelemben új Dionysosnak is nevezi.¹

Volt valami benne a renaissance tizenötödik századbeli emberéből; megvolt nála a hellenségért lángoló forró szereteten kívül a törekvés, megragadni mindent, a mit tudni érdemes, s minden titokszerűnek a mélyére pillantani. Spartianus azt mondja róla, hogy annyira szenvedélyes utazó volt, hogy a saját szemeivel akarta látni mindazt, a mit a föld helyeiről olvasott. Tertullian minden nevezetesség felkutatójának nevezi.² Az a szenvedélyes vágy, hogy idegen városokat és népeket ismerjen meg, s egy ki nem elégített szellem tudásvágya: ezek üzték a császárt országról-országra; s az a tudat, hogy ez a nagy, ez a szép világ, a melyet bejár, mind az övé és az egésznek ő az egyedüli ura, keblét isteni megelégedéssel tölthette el.

Midőn a magas hegyek csúcsára fellép, hogy a napkeltének pompás színjátékában és a messze terülő tengerre s vidékre nyíló kilátásban gyönyörködjék, a mai ember érzelmeit érezheti. A titokzatos Nilus hullámain rengedez s a Pharaók csodáiban kéjeleg. Nevét a Memnon oszlopára vési, akár csak egy érzelgős turista. Hellas és Ázsia történeti nevezetességű városainak emlék-művein lelkesül. Templomaikat helyreállítja. Felkeresi Ilium hőseinek sirjait, a Pompejusét Pelusiumban, Miltiadesét, Epaminondasét s még az Alkibiadesét is Melissában. Szobrát felállíttatja Trapesusban, ugyanazon a helyen, a hol Xenophon és a tizezer maradványa ismét tengert ért. Eleu-

¹ Eckhel, VI. 504. érem Herc. Gaditanussal, egy másik Flemmernél, 35. l. Hadriánról, mint új Dionysosról alább.

² Curiosit. omnium explorator, Tertull. Apologet. adv. gentes c. 5.

sisban a mysteriumokba való avatásban részesül. A népek vallását és szokását finom gúnynyal figyeli meg, s Athén, Smyrna és Alexandria tudósaival nyelvtani s bölcsészeti kérdések felett vitatkozik. De ugyanez az utazó ugyanekkor a római fővezér szemével a birodalom határait őrző legiókat is mustrálja; óriási várakat és védő falakat épít s a csapatok meglazult fegyelmét megszilárdítja.

Dio, Hadrián utazásainak célját egészen egyoldalulag, csupán katonai szempontból fogja fel, midőn ezt mondja: „A császár egyik tartományból a másikba utazott, megtekintve az országokat és városokat, a várakat és erődítéseket, a midőn az egyiket alkalmasabb pontra helyezte, a másikat egészen megszüntette, mást ismét még jobban megerősített. Általában figyelmét nemcsak az általános hadszervezetre, fegyverekre, gépekre, árkokra, falakra és sánczokra fordította, hanem a viszonyokra kicsinyben is, s különösen minden tiszt és katona jellemére. Az elpuhult erkölcsöket megjavította, a katonákat a harczás mindenféle nemében gyakorolta, itt dicsérrettel, ott feddéssel, de valamennyit kötelességtudásra buzdítva”.¹

Ilynemű gondoskodását maig is hirdetik a napi parancsok s az érmek ezzel a felirattal: „Exercitus” és „Disciplina,” míg ezek a harcziás Traján alatt ismeretlenek. A birodalom fennállásának első feltétele kétségkívül katonai szervezete volt, és Hadrián épen azért, mivel háborúkat nem akart viselni, a békét a fegyveres erő gondos kiképezésével biztosította.² A legiók tábor-helyét a legtöbb

¹ Dio, 69. 9.

² Hadrián 30 legiót vett át Trajántól; ezek közül Britanniában elvesztette a IX-ik legiót és Judeában a XXII-ik Deiotarianát. Pfizner: Gesch. der röm. Kaiserlegionen, 1881. 94. 1. stb. A 28 legió állománya 97. 1.

határon szemügyre vette, s hogy a kulturát a barbár népekkel szemben biztosítsa, a legfenyegetettebb pontokat szilárdul körül bástyázta. Róma soha sem volt ezek ellen jobban megvédeve, mint a Hadrián békés uralkodása alatt. A katonai intézményeket jobb karba helyezte, s a mit foganatba vett, az mind érvényben maradt egészen Constantin koráig.

De ezen kívül a tartományi közigazgatás minden más ágát is szorgos vizsgálat alá vette a császár. A fejedelem mindenütt való jelenlétét a monarchia új alapelvevé emeli a monarchiában, az kívánván, hogy őt ennek első hivatalnoka gyanánt tekintsék. A „Disciplina Augusti“ ő alatta kormányzati fogalommal változik át, a mely ezen túl nem csupán a hadsereggel szemben nyer alkalmazást. Ez most már az összes római kulturát jelenti, a monarchia törvényei és böles közigazgatás gyakorlata által szilárd formákba öntve. Ha ez a fegyelem bukik, elbukott Róma is.

Hadrián, mint bíró, mindenütt kész volt bírói széket ülni és a rossz sáfárokat és rossz helytartókat szigorúan megbüntetni. Az ő sas szemét nem téveszthették meg ámitó káprázatok. Alattvalóinak boldogságát papír-várakban nem lehetett neki bemutatni. A tartományok pénzügyeit rendezi, alkotmányt ad a városoknak és gyarmatokat alapít; országutakat és kikötőket épít s lendületet ad nemcsak a tudományoknak és a művészeteknek, hanem egyszersmind a kereskedelemnek és földművelésnek is. A magán ember hajlamai az uralkodó köteleességeivel ő benne azzá egyesülnek, a mit e biboros nagy vándorlóban nemcsak a saját kora, hanem az utókor is méltán csodált.

Róma szatira íróinak, a kiknek bő alkalmuk nyílt előkelő utazok nőies puhaságba merült fényűzését gúnyo-

lódásuk nyílának hegyére venni, Hadrián e tekintetben nem szolgáltatott anyagot, hanem inkább spártai egyszerűsége nyújthatott anyagot maró gúnyjaiknak.¹ Kevés kísérettel, minden kölcségesebb előkészület nélkül utazott. Utazásaiban kitette magát mindenféle éghajlat idő-viszonyosságainak, s fedetlen fővel, hol gyalogszerrel, hol lóháton ment. Szekeret sohasem használt. Nem ritkán teljes katonai felszereléssel, kíséretének az élén, mint egy római gyalogos, mérföldeket tett meg, hogy Trajánhoz hasonlóan, katonáinak jó példával járjon elől. Táborozás közben csak azzal az eledellel táplálkozott, a melylyel katonái. Egy római történetíró azt merte róla mondani, hogy az *Orbis Romanus* összes provinciáit gyalog járta meg.³

A császár barátai, a kiket a „kísérők“ (comites) neve alatt szoktak emlegetni, ezt a címet nem érdemelték meg soha jobban, mint ő alatta. Ezek közül egynémelyik, mint Antinous és Verus, útítársakként is láthatók mellette.⁴ A Niluson a neje, Sabina is hozzá csatlakozott kíséretével. Titkárjait magával vitte, egy alkalommal talán Suetonius történetírót is. Katonai cohorsok helyett, (csak egy csekély számú praetorianust vitt magával), mérnökök és mesteremberek csapatai kísérték, a kiket építkezéseinél alkalmazott.

A provinciák iránt ugyanazzal a szeretettel viseltetett, mint Róma iránt, Athént pedig, a szellem fővárosát, a

¹ Florus versei: Ego nolo Caesar esse, ambulare per Britannos etc.

² Dio 69., 10

³ Aurel. Victor, Epit. 14. Eutrop. VIII. 7.

⁴ Egy T. Caesernius, Hadrián kísérője keleti utazásában, (comes in oriente), Reniérnél, Inscr. rom. de l'Algérie, n. 1817.

hatalom fővárosának éléje tette. Azokat a provinciákat, a melyeket beutazott, nem sarczolta meg sehol és soha, mint a hogy egykor korábban Nero és préda-sovár kísérete Hellast megsarczolta. A birodalom provinciáinak a küszöbét az előkelő magán ember igénytelenségével lépte át s távozása után egy hatalmas császár jótéteményeit hagyta hátra. Mily boldogító érzés tölthette el kebelét, a midőn ősi hírnevű városok hódolatát fogadta, abban a tudatban, hogy ezt megérdemelte. Mint Homerus Odysseusa, Hadrián is büszkén elmondhatta magáról, hogy sok várost és sokféle szokásokat volt alkalmá megismerni. Dio azt mondja róla, hogy egyetlen uralkodó sem látott annyi várost, mint ő. Mindenütt bőkezű volt, itt vízvezetéket és kikötőt építve, ott gabonát, pénzt adományozva, épületeket emelve s mindenféle kitüntetéseket osztogatva.¹

Korunkban, a vasutak és gőzhajók korában ez a bi-boros gyalogló, a ki a föld legjáratlanabb helyein „szörnyű fáradsággal“, de félelem nélkül törtet keresztül, idgenszerű látványt nyújt. A jelen királyai mégis irigységgel gondolhatnak Rómának erre az urára, s ha ama kor az emberiség egyik legboldogabb korszaka volt, a mi különben még egynél több bizonyásra szorul, ezt a felfogást legalább az uralkodókat illetőleg bizonyára a nagy utazó, Hadrián szolgáltatta.

Hadrián azokról, a miket látott és tapasztalt, kétségkívül készített jegyzeteket, a melyeket később emlékirataihoz felhasználta. Ezek, fájdalom, elvesztek, csak egy, sógorához Servianushoz írt aegyptusi levele maradt fenn, a mely mutatja, mily élesen megfigyelt ez

¹ Dio 63. 5.

az utazó mindent. Nézete a világról és az emberekről tanulságosabb lenne reánk nézve, mint az akkori sophistáknak egész dagályos irodalma. S mivel épen a Hadrián ezen utazásai foglalják magukban az ő uralkodói munkásságának legnagyobb részét, az ide vonatkozó biztos adatok hiánya annál nagyobb veszteséget jelent. Spartianus adatai s Xiphilinus kivonatai Dio Cassiusból nem nyújtanak egyebet egy halom összehányt-vetett feljegyzésnél, s a hézag nem tölthető be kielégítőleg azokkal a ránk maradt okmányokkal, a melyek a császár utazásaira vonatkoznak. Ezek az okmányok: városok és tartományok feliratai, s mindenek előtt számtalan érem, a melyeket látogatásának s náluk való mulatásának emlékére vertek.

Ezek közt az érmek közt található több olyan is, a melyek a helynek megjelölése nélkül csupán szerencsés utat kívánnak a császárnak. Ezt a kívánságot a rajtuk látható vitorlázó hajó jelképezi, a hajón ott ül Hadrián és egy isten-alak kíséri őt; delfinek és a tenger más lakói játszadoznak a hajó körül; a vitorlán ez a felirat van: „Üdv Augustusnak!“¹ Ezek az arany, ezüst és réz pénznemek huszonöt provinciából a helyi emlékek megbecsülhetetlen gyűjteményét alkotják, a mi történetileg ebben az alakban soha többé elő nem fordult. A legszámosabb fajta közöttük az olyan, a mely a császárnak valamely provinciába való megérkezését (Adventus) örökíti meg; de vannak olyanok is, a melyek őt valamely ország vagy város ujjá alkotójaként (Restitutor) dicsőítik.² Különös

¹ Felicitati Aug. Cohen, II². n. 655. stb.

² Adventui Aug. Alexandriae, Asiae, Britanniae, Hispaniae, Judaeae etc. — Restitutori Achaiae, Africae, Galliae etc. — Vaillant, Numismata I. 60. stb. s itt-ott az éremtani művekben.

figyelmet érdemel az, hogy ebben a tekintetben Itália sem tesz kivételt, hanem a többi provinciákkal teljesen egy vonalba sorakozik.¹

Az „Adventus“-érmek hátlapja rendszerint olyan, hogy rajta egy női alak előtt, a mely a tartomány Geniusát jelenti, a császár áll. Ez a női alak áldozat-tüzet gyújt az oltáron, vagy kezét a császár felé nyújtja. A Genius néha az országnak egyik istensége helyettesíti, például Alexandriában Isis és Serapis.² Rómának is több ízben nyílt alkalma a császár hazatéréséről megemlékezni. De azokon az érmeken, a melyek ily eseményre vonatkoznak, rendesen hiányzik Róma megjelölése. A város Geniusa fegyverzetten ülve kezét nyújtja a császárnak, vagy pedig Hadrián két harczostól kísérve lóháton ül és a sisakos Róma pálmaágot nyújt feléje, míg a távolban a hét halom látszik, lejjebb Tiberis-isten.³ A „Restitutio“-érmeken Hadrián, épen a mint egy térdeplő női alakot a földről felemelni készül, álló helyzetben látható.⁴

A Hadrián restitutiói oly számosak voltak, hogy azokat azokon az érmeken foglalták össze, a melyek őt általában mint „újjá alkotót“ és a világ üdvözítőjét mutatják. Oly jelképezés ez, a mely a római viláгурalom öntudatának

Az utazási érmek osztályozása Eckhel szerint VI. 475. stb. Grep-onál, *Mémoire sur les voyages de l'Emp. Hadrien*, c. 2.

¹ Adventui Aug. Italiae, pusztán így is Ad. Aug. S. C. — Fortune Reduci; Italia Felix (bőségszaruval és lándzsával); Restitutori Italiae.

² Cohen, II². 585.

³ Adventui Aug. P. M. P. P. Vaillant, III. 115. Cohen, II². n. 63., 64.

⁴ Így Achaja, Cohen, II². n. 445. Judaea n. 547., noha itt a Restitutori jelző hiányzik. Eckhel, VI. 446.

nagyszerű kifejezéseként jelentkeznék, ha egyszersmind bizonyága nem volna a népek szolgai hizelgésének kényuraikkal szemben. Mert már Nero is a világ üdvözítőjének czimeztette magát a saját érmein.¹ A föld egy fenséges nő személyében van jelképezve, fején bástya-koszorúval (*corona muralis*-sal), térdein a földgolyót tartva; a császár ezt az előtte megalázkodó nőt felemeli.² Hasonló értelme van egy más nemű éremnek ezzel a felirattal: „Arany korszak“. Ezen félmeztelen Genius áll egy körben, a melyet jobb kezével érint, míg bal kezében a földgolyót tartja, a melyen a Phönix-madár ül.³ Ez a különösen kiváló érem mennél jobban meggyőzhet bennünket arról, hogy ez a Hadrián korszaka a béke áldásai alatt élénk tudatában volt a maga boldogságának. Úgy-szintén nagyszerűen vannak általánosítva azok az érmek is, a melyek a Hadrián bőkezűségét dicsérik, azon, a mely őt a „világ gazdagítójá“-nak nevezi.⁴

Hogy mily sok helyen járt s mennyi jót tett a császár, azt bizonyítják azok az érmek, a melyeket a városok az ő tiszteletére verettek; noha ezek csak nagy ritkán emlegetnek valamely határozott tényt.⁵ Ezekhez sorakoznak végre az olyan fajták, a melyek egyes tartományokban a csapatok szemléjére vonatkoznak. Ezeken a csá-

¹ Eckhel, VI 278.: τῷ σωτῆρι τῆς οἰκουμένης, Így van Augustusnak egy érme *Salus generis humani*-val, Eckhel, II. 108. 1

² *Restitutori Orbis Terrar.* Cohen, II. n. 1285. Mellék-darabja a *Tellus Stabilis* n. 1425., 1429. A Föld bőség-szarúval, előtte a földteke négy gyermekkel, mint évszakokkal. Hasonló ehhez a *Temporum Felicitas* érem.

³ *Saec. Aur. P. M. Trib. P. Cos. III.* Vaillant, II. 148.

⁴ *Locupletatori Orbis Terr.* Cohen, II. n. 950.

⁵ Vaillant összeállításában, *Numismata alia Imperator.* — in *coloniis, municipiis* — Hadrianus, 153. l. stb.

szár harczosai élén lóháton ül, vagy egy emelvényről beszédet tart hozzájuk.¹

Mindezek után azonban, a mi a Hadrián-féle érmeknek időrendi használatát illeti, itt általában az az akadály merül fel, hogy nem abból az évből valók, a melyben a császár az illető provinciában megfordult, hanem többnyire inkább későbbben; de sőt Rómában a tanács verette. Ezen kívül a tribunusi hatalom ismétlődésének a száma is majdnem mindig hiányzik rajtuk; csupán csak a császár harmadik consulságával (a 119-ik évvel) vannak jelölve s mivel Hadrián ez után többé consulságot nem viselt, harmadik consulsága élete fogytaig húzódik s e miatt az idő meghatározása teljesen lehetetlenné válik.

Hadrián utazásai e szerint csak korszakonként, de időrendileg egyes évekre vonatkozólag csak nagyon ritkán határozhatók meg. Mindazok a kísérletek, a melyeket okmányok s szűk szavú történeti kútfők segítségével tettek, ennek a hiánynak a pótlása végett, Scaliger és Pagi, Tillemont és Eckhel óta kielégítő eredmény nélkül maradtak egészen napjainkig.²

¹ Exercitus, az illető provincia megjelölésével Disciplina Aug. és Decursio. Eckhel, VI. 500. stb. Cohen, II. n. 553. stb., 589. stb.

² Hadrián utazásaival Flemmer J. M. foglalkozott *Comment. de itinerib. et reb. gestis Hadriani Imp. Havniae* 1836.; azután J. G. H. Greppo, *Mémoire sur les voyages de l'Emp. Hadrien*. Paris 1842.; s végre J. Dürr, *Die Reisen des Kaisers Hadrian*. Abhandl. des Arch.-Epigr. Seminars der Univ. Wien, 1881. Ez a monographia az utolsó évtizedek alatt annyira megsaporodott adathalmazból van gondosan összeállítva, s azért a speciális fürkészés terén jelentős munkának mondható. Hihetőleg előfutója a Hadrián korabeli államviszonyok felől irandó kimerítő munkának.

KILENCZEDIK FEJEZET.

Hadrián utazásai Galliában és Germániában egészen a dunai tartományokig. Ezek viszonyai.

A 120-ik vagy a 121-ik évben Hadrián elhagyta Rómát, hogy megkezdje első nagy utazását. Ez a nyugatnak szólt. Italia és Hispania kivételével a nyugoti provinciák a birodalom mindkét feléből csak Julius Caesar óta lettek rómaiakká, tehát a monarchia szerzeményeivé. Ezek a rómaiak szemében történelmi multtal nem bíró barbár országai a Celtáknak, Sarmatáknak és Germánoknak, az Alpoktól a Dunaig és Galliától Britanniáig, sem természeti szépségökkel, sem városaik jelentőségével nem lehettek vonzó hatással a császár utazási kedvére. Tehát igen komoly okai lehettek a fejedelemlennek arra, hogy rá szánta magát ezeknek a felkeresésére. Mert Hadrián belátta azt nagyon jól, hogy Róma sorsának megalapítása nem a keleten, a hol Traján legutóbb kereste, hanem a germán-celta nyugoton keresendő; s valóban a történelem meg is mutatta a rómaiaknak, hogy birodalmuk fennállása nem annyira a távoli Euphrates, mint inkább a Duna és a Rajna partjain lezajló eseményektől függ. Ott, Italia szomszédságában volt Róma Achilles-sarka, s maga, Britannia is Róma legmesszebbre kitolt védő bástyája gyanánt volt tekinthető, a mely a celták és germánok hódítás-vágyának a tenger felől útját állta.

Hadrián legelsőben Galliába ment, de azt nem tudjuk, hogy melyik úton, s vajjon neje, Sabina kíséretében-e vagy nem; mert Spartianus a Hadrián galliai uta-

zásaival pár szóval végez. Megérkezését érmek jelzik.¹ Valószínűleg Massiliában szállt partra. A phocisiaknak ez a nevezetes gyarmata még mindig-szabad, Rómával szövetségben álló város volt, teljesen görög műveltség-gel és alkotmány-nyal. Fényét tudományos iskoláitól, s virágzását kiterjedt közép-tengeri kereskedelmétől nyeré. Hogy Hadrián a Rhone-folyamon hajózott, ezt e folyam hajósainak feliratai sejtetik.²

Gallia már ekkor virágzó, gazdag ország volt s ebben az időben négy provinciából állott, ú. m. a narbóiból, a senatus igazgatása alatt, továbbá aquitániából, a lugdunumból és a belgából (Belgica), a melyeket a császár praetori legatusai kormányoztak. E három utóbbi közigazgatási kerületnek Lugdunum (a mai Lyon) volt a fővárosa; ott állott Róma és Augustus oltára, a római állam-hatalom és a császárság symboluma, a mely iránt az alárendelt népek kötelesek voltak istent illető tisztelettel viseltetni.³ Itt jött össze minden évben augusztus 1-én a gall országgyűlés. Hatalmas fejlődésnek indultak más városok is, nevetesen: Narbo, Nimes, Arles, Bordeaux és Toulouse. Lutetia (Páris), a hova már Julius Caesar hívott összet egy gall országgyűlést, élénk kereskedelmi pont volt már ekkor.⁴ Az egész országban, egészen Trierig a római kulturának oly szilárd alapjai

¹ Eckhel, VI. 494.

² Hadriano Aug. P. M. Tr. Pot. III. Cos. III. N(autae) Rhodanici Principi Indulgentissimo, Tournonból. Flemmer, 12. lap. Greppo, 85. l.

³ Strabo (192) szerint az oltár 60 népség nevét foglalta magában, a melyek közül mindeniket külön szobor jelképezte.

⁴ A Παρίσιος elnevezés már Strabo előtt ismeretes volt (194).

voltak lerakva, hogy ez később, a birodalom megdőlte után, az új Európa magvát képezhette.

Nem tudjuk, hogy Hadrián a jó, rendezett viszonyok közt levő Galliában miféle intézkedéseket léptetett életbe. Az „újjá alkotó“ czim, a mely ott készült érmein van, a latin jogra vonatkozhatik, a melylyel a narbói provinciát és Gallia más részeit megajándékozta.¹

Innen Germániába tért. Erre a még legnagyobb részt történelem nélküli, homályba burkolt országra, ős erejű népségeivel és szabadság szeretetével, Tacitus épen közelebb hívta fel Róma figyelmét. A császárok mindig tudatával birtak annak a veszélynek, a mely a birodalmat onnan felől fenyegette. Már Caesar is azért foglalta el a Rajna partjait, hogy ez által Galliát fedezze. Augustus Germániát egészen az Elbéig megakartá szállni, hogy ott egy külön provinciát alkosson; tervét azonban nem valósíthatta meg, s Varus leveretésének az lett a következése, hogy Róma a Rajnától keletre eső legtöbb erősegeit elvesztette, míg Domitián a határokat ott ismét előbbre nem tolta.

Róma rajnamelléki birtoka ez idő óta két kerületre oszlott, Felső- és Alsó-Germániára (*Germania superior et inferior*), a melyeket consuli hatalomkörrel felruházott legatusok kormányoztak. Felső-Germániának az erős Mainz (*Moguntiacum*) volt a fővárosa és a katonai helytartó székhelye. Más helyek, mint Worms (*Borbetomagus*), Speier (*Spira*), Strassburg (*Argentoratum*) és Augusta

¹ Zumpt, *Comm. Ep. I. c. 6. 410 l.* Felsorolja azokat a városokat, a melyeket a Hadrián új joggal ruházott fel: *Aquae Sextiae, Avenio, Cabellio, Nemausus, Tolosa, Acusium, Mantuna, Reii, Ruscino, Apta Julia.*

Rauracorum (Basel) virágzásnak indultak.¹ A Rajnától keletre és a Dunától északra, Felső-Germánia magában foglalta a római gyarmatosoktól művelés alá vett földeket (decimales vagy decumates agri), melyeknek a császár ideje alatti fejlődéséről feliratok és a Bádentől Tübingiáig s az Oden-erdőig húzódó területen fekvő romok és feliratok még ma is tanuskodnak.² Traján ott utakat és várdákat épített; legnagyobb alkotása Baden-Baden volt.³ Felső-Germániához tartozott a helvét terület is, a hol a Limes vagy a határ-bástyázat védelme alatt szintén római kultúra virágzott.⁴

Ellenben Alsó-Germánia, a batavok országa az alsó Rajna mentén, Hadrián idejében alig terjedt túl ezen a folyamon. Főhelye az ubiusok egykori városa, Colonia Agrippina (Köln) volt, a hol Augustusnak egy oltára, az Ara Ubiorum, a Rajnától kelet felé leigázott germánokat arra figyelmeztette, hogy Rómának és az isteni császárnak szogái.

Ennek a két germán tartománynak keletkezése és szervezete még nincs eléggé felderítve. Úgy látszik, hogy Constantin idejéig nem volt nekik önálló kormányzatuk, hanem csak nagy katonai kerületek voltak, a melyek a Mainzban és Kölnben fekvő sereg felett parancsnokoló

¹ Strassburg, a melyet legelsőben Ptolemaeus említ, csomópontja lett azoknak az utaknak, a melyek Pannoniából, Rhaetiából és Itáliából keleti és északi Galliába vezettek. Mannert, II. 1. 227. l.

² Uckert, III. 1. 267., 268. l. A Decumates agri elnevezés csak Tacitusnál fordul elő, Germ. 32.

³ Franke, Gesch. Trajans 59. l.

⁴ Mommsen, Die Schweiz in röm. Zeit. 11. l.

legatus alatt álltak, s mint Galliához tartozók, a belga provincia procuratorától kormányzottak.¹

Hadrián áthaladt Germaniának római uralom alatt levő vidékén, meglátogatta a legiók állomás-helyeit és a gyarmatokat. Spartianus a császár ezen utazásának egy egész fejezetet szentelt; de nem vehető ki abból egyéb, mint a sereg fegyelmezése körül való fáradozása. Octavianus óta a római sereg magva feküdt a két Germaniában, előbb nyolcz legió, azután valamivel kevesebb.² Hadrián a fegyelmet nagyon lazának találta, eltávolított tehát a tábor-helyekről mindent, a mi a katonák elpuhítására szolgálhatott. Személyes dolgaik iránt élénk érdeklődést tanusított, meglátogatta a kórházakat, gondoskodott jólétükről; de más részt a legnagyobb szigorúsággal torolta meg a zászló elhagyását és tilalmával megszüntette a

¹ Erre a Fechter által felállított, Mommsentől megújított felfogásra nézve (a mely Strabora, Pliniusra és Ptolemaeusra támaszkodik), l. Hirschfeld O. Die Verwaltung der Rheingränze in den ersten 3. Jahrh. der röm. Kaiserzeit. (Comment. Momms. 434. l. stb.) Marquardt (R. St. I². 273.) Tiberius császárnak (a. 17.) tulajdonítja a két Germániának katonai provinciákká való be rendezését, a melyek azonban ugyanabban a viszonyban álltak Galliához, mint később Numidia Afrikához, a mennyiben a belga provincia legatusának kormányzása alá tartoztak. Lásd továbbá E. Hübner, Der röm. Grenzwall in Germanien, Jahrbuch des Ver. für Alterthumsf. im Rheinlande LXII. 41. Az első évszázadban az ottani katonai parancsnokok legatus exerc. superioris vagy inferioris-nak hivatnak; a másodikban már legatus pro praetore Germaniae sup. vagy inf. és leg. imp. Caesaris Antonini Aug. Pii, pro praetore German sup. et exerc. in ea tendentis. Jung, R. Landsch. 195. l.

² Pfützner, 136. l. 107—120. évekig Germ. sup.-ban legio VIII. Aug.; XXII. Primigeniát s inferiorban I. Minerviát, VI. Victrixet és XXX. Ulpiát említi.

tiszteknek a szabadság-idő eladásával gyakorolt visszaéléseit. Épen így járt el a többi összes provinciákban is. Napi parancsok maradtak tőle reánk és egész sor hadi oklevél, a melyekben kiszolgált harczosoknak megadja a polgári jogot (civitas) és a törvényes és érvényes római házasság jogát, (connubium).¹ Had-urát benne serege harczok nélkül is szeretete és a legiók fellázadásának réme soha sem gyötörte őt.

Gondjait kiterjesztette a germán tartományok pénzügyeinek rendezésére is. Érmei egyszerűen ezt a nevet viselik: „Germania“ és „Exercitus Germanicus“. Az országot egy paizszsal és lándzsával fegyverzett női alak jelképezi. A sereg érmein a császár lóháton látható, a mint a katonákhoz beszédet intéz.² Germaniából azonban nem maradtak fenn Hadrián-féle Adventus- és Restitutio-pénzek s e hiány által, ha nem is egész bizonyossággal, de mégis támogatást nyer az a nézet, hogy Germania Superior és Inferior még nem formált külön közigazgatási területet, hanem Belgiumhoz volt hozzá csatolva.

Nem történelmi kútfők, hanem valószínűségi okok beszélnek a mellett, hogy a Domitián kezdte Limes folytatása a Traján és Hadrián művének tekinthető. Ezek az óriási, 60 mérföldre terjedő erődítési vonalak, a melyeknek maradványait ma napság ördög-falaknak és karósánczoknak nevezik, körülölelték a dézma-földeket, (decimales vagy decumates agri), a dunamenti Kehlheimtől

¹ A hadastyánokat felruházta a peculium castrense jogával, mely szerint hadi szolgálatban szerzett vagyonuk felett rendelkezhetek. Instit. lib. II. Tit. XII. Renier, Recueil de Diplomes militaires, Paris 1876. Privilegia militum etc. C. I. L. III. 2. 843. l. stb.

² Eckhel, VI. 494.

a Majnán át, a Lahnnak a Rajnába való szakadásáig. A két Germániát és az északi Rhaetiát, mint a birodalom határőrvidékét védték ezek a szabad germánok betörése ellen kelet felől. S mivel Hadrián ehhez hasonló sáncz-vonalat Britanniában is huzatott, ennek a német vonalnak a befejezése is neki tulajdonítható, annyival is inkább, mert Spartianus több e fajta Hadrián-féle vonalról beszél.¹

Ezeknek az erős sáncz-vonalaknak volt tulajdonítható azaz eredmény, hogy a német határ hosszú ideig háborítatlan maradt. Csak az Antoninusok alatt kezdtek a kattok és markomannok ismét mozgolódni. A Hadrián germániai utazása általában jótékony lehetett a rajnai tartományokra s Európának eme közép része felől épen az utazások folytán kezdett Tacitus óta mind több-több hír elterjedni, a Limesen túl azonban Ptolemaeus legyőzhetetlen Germania magna-ja feküdt, névleg is alig ismert népeivel. A Spartianus adatai szerint Hadrián e törzsek közül egyiknek királyt adott, a miből kifolyólag feltehető, hogy a római kormányzat kiterjesztette a maga hatalmi befolyását egészen odáig, s egyúttal rá adta magát arra, hogy a barbárok főnökeinek segély-pénzeket fizet. Ez azonban csak a római terület határain belül történhetett, mert Germánia belseje a rómaiak előtt el volt zárva. Mély homály borította még ebben az időben az Oderáig és Visztuláig terjedő erdős országokat, s népeik a Pto-

¹ Spart. c. 12. K. Arnd, Der Pfahlgraben nach den neuesten Forschungen 1861, és az ide vonatkozó irodalom E. Hübnernél, Der röm. Grenzwall in Germanien, Jahrb. des Ver. für Alterthumsf. im Rheinlande. 1878. 63. füz. Szerinte Hadrián a két Germániát a Limes-sel határolta el Galliától. Lásd Hirschfeld O. is u. o.

lemaeus térképén csak bizonytalan neveket viselnek, míg azok a helyek, a melyeket a hírneves földrajz-író megjegyzett, nem városokat, hanem vidékeket jelentenek.¹

Hadrián idejében a góthok, vandalok, longobardok, százszok germán ős-ereje még olyan kifürkészhetetlen területeken szunnyadott, a melyek Róma legnagyobb és legrettenetesebb hatalma alatt is érintetlenek maradtak a római befolyástól. Még egy Tacitus sem tudta a vadon lepte zord vidékek rendeltetését megsejdeni. Gallia a Rajnán túl az Oceán melletti fekvése, a kedvezőbb éghajlati viszonyok és a római műveltség korai elsajátítása következtében lett gazdaggá; Germánia, a folyamon innen, szegénységre és hosszan tartó barbárságra volt kárhoztatva, de meg is tartotta hatalmas ős-nyelvét és tős-gyökeres természetét. A történelmi pálya akkor nyílt meg az ő számára, a mikor már vándorló népségei a római birodalmat szétrombolták. A római műveltséget csak a keresztyén Róma közvetítésével vette fel, és a birodalom világra szóló gondolatát akkor fűzte tovább, a midőn a császári uralom romjain a keresztyénség főpapja ütötte fel a trónusát. Az egyház reformatiója bizonyára nem indult volna meg, vagy ha megindul is, nem lehetett volna azt végrehajtani, ha az egész Germánia, mint Gallia és Hispania, római provincia lett volna.

Első, kétségkívül nem rövid időre terjedő germániai tartózkodása alatt Hadrián valószínűleg meglátogatta Rhaetia és Noricum provinciákat, sőt magát Pannoniát is.² Eme, részben celta dunai országok közül, a melyeket

¹ Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie, I. 465.

² Flemmer és Dürr jogosan hihetik ezt, mert arra alkalmassabb időpont nem kínálkozik. Lásd a Flemmer által felsorolt érmekeket 17. l. stb. Exer. Noricus, Rhaeticus és Dürrnél 35. l.

legelsőben Claudius rendezett, Rhaetia és „Noricum királysága“ császári procuratorok kormányzása alatt álltak minden nagyobb hadi erő alkalmazása nélkül, míg Pannonia a császárnak egy consuli hatalomkörrel felruházott legatusa alatt állott, s mint a Duna és az Alpok közt fekvő keleti védő bástya, katonai szempontból igen fontos volt. Épen ezért katonailag erősen meg is volt szállva. Felső-Pannoniában a Duna-vonalat meg kellett erősíteni. Ez meg is történt Mursánál, nem messze a Drávának a Dunába való szakadásától. Ezt a helyet, (a mai Eszéket) Aelia Mursa neve alatt gyarmatosította Hadrián, nem különben Aelium Aquincumot (Ó-Budát) is, a mely Hadrián óta municipium volt. Főlebb a Dunát Brigetió, Aelium Carnuntum és Vindobona, a mai Bécs elődje, fedték, a hol a X. Legio Gemina feküdt.¹ Felső-Pannoniában Hadrián, úgy látszik, Noviodunum területét a carnutok Aquileja feletti hegyvidékéhez csatolta, Italiával egyesítette és polgárjoggal ruházta fel.²

a Hadrián által felkarolt vagy alapított városokat: Aelia Ovilava, Cetium, Vindobona, Carnuntum, Brigetio, Aquincum, Solva és Abudiacum. — Augusta Vindelicorum (Augsburg, Augustus által alapított vicus, Ptolemaeusnál oppidum) nem volt gyarmat, Hadrián azonban város-községgé tette, mire felvette az Aelia nevet. C. I. L. III. 711. l. — Zumpt tagadja, hogy a Hadriánnak tulajdonított Juvavumot (Salzburg) ő gyarmatosította. Comment. Ep. I. 417. Lásd Momms. C. I. L. III². 669. l.

¹ Mursenses Conditori Suo C. I. L. III. n. 3270. Aelia Mursa III. 423. l. Aquincum 439. Mommsen szerint (Hermes 1873. 323. l.) Hadrián a közép Duna három nagy táborhelyének: Carnuntumnak (Petronell), Aquincumnak és Viminiciumnak (Kostolác) a város-jogot adományozta.

² C. I. L. III. n. 3915. Hadriánnak szóló díszfeliratok Aelii Carni Cives Romani-tól; ehhez Mommsen jegyz. 498. l.

A császár a Dunától visszatért a Rajnához. Minthogy egy Forum Adriani a batávok Lugdunuma közelében az ő nevét viseli, igen hihető, hogy ekkor az alsó Rajnánál szállt tengerre Britannia felé.¹

TIZEDIK FEJEZET.

Hadrián Britanniában. Gallián át Hispaniába és Mauretaniába megy.

Britannia nem sok idővel ez előtt került Róma uralma alá. Julius Caesar volt az első római hadvezér, a ki ebbe az országba a lábát betette. Majd Claudius alatt a 43-ik évben a sziget meghódítására kísérletet tettek és Camalodonum gyarmatot alapították. Utódai tovább folytatták a vállalatot. Paulinus Suetonius, Cerealis és Agricola nevei tündökölnék e vitéz és sok nehézséggel járó táborozásokban, a melyeknek eredménye a brit föld leigázása lett egészen a Clydeig. Agricola a Clyde és Fort tengeröblei közt erős sáncz-vonalat húzott, s ez a mai Glasgowntól Edinburgig vezető vonal volt az a legészakibb határ, a melyet a rómaiak Skócziában valaha elérhettek. Nerva, sőt maga Traján is, úgy látszik, lemondtak a Northumberlandon túl terjedő hódító hadjáratokról. Traján alatt York, (Eburacum), a harcziás brigantok egykori fő helye volt a tartomány fővárosa, a helytartó székhelye és a római országutak csomópontja.

Traján uralkodásának végső, és a Hadrián első évei-

¹ Ezt Greppo (71. l.) a Peutling. táblázatból vette észre. Lásd Flemmert is 19. és Dürret, 36. l.

ben a brigantok népe nagy hévvel felkelt és harcban állt, s a rómaiak véres vereségeket szenvedtek.¹ Hadrián tehát csapatokat küldött Britanniába, és vezéreket, M. Maenius Agrippát és T. Pontius Sabinust.² A IX. legió, a mely Yorkban állomásozott, a háborúban annyira meggyengült, hogy az Alsó-Rajna melletti Castra Veterában fekvő VI. legio Victrix-szel kellett felváltani.³ A felkelést azonban, a mint látszik, mielőtt Hadrián maga a szigetre lépett volna, elfojtották, mivel nem mutat semmi jel arra, hogy ebben a háborúban személyesen részt vett volna.⁴ A császárnak Britanniába való megérkezését és

¹ Spart. c. 5. *Britanni teneri sub romana ditione non poterant.* Fronto, *de bello parthico*, 144. l. *Quid? avo vestro Hadriano imperium obtinente quantum militum a — Britannis caesum.*

² A felirat Henzen-Orellinél 804. Agrippát így nevezi: *electum a Divo Hadriano et missum in exped. Britannicum tribun. cohortis I. Hispanor. equitatae.* Ez után *praefectus classis Britanniae* és *procur. prov. Brit. lett.* Reá vonatkozólag C. I. L. VII. n. 379—382. — Sabinus valószínűleg mindjárt Hadrián uralkodása kezdetén volt Britanniába küldve Bull. d. Inst. 1851. 136. l. Britanniába a VII. Gemina, VIII. Augusta és XXII. Primigenia legióinak lovasságát vitte. Henzen, 5456. Pfitzner, 92. és 246. l. Hübner (Hermes, 1881. 547. l.).

³ Hübner, C. I. L. VII. a 241. jegyzethez, Borghesi után IV. 115. és a Hermesben, 1881. 546. l. Henzen, 3186.

⁴ Florus versét: *Ego nolo Caesar esse, ambulare per Britannos*, Hübner (C. I. L. VII. 100. l.) Hadrián britanniai expedíciójára vonatkoztatja, a minek azonban az „ambulare“ fogalma ellent mond. Florus itt általában a nem vendégszerető országokban való kalandozást érti; így használja Britanniát, mint ultima Thulét. Eutrop. 8., 3. ezt mondja Hadriánról: *Pacem omni tempore imperii sui habuit, s csak egy legatusa által folytatott háborút.* Pfitzner, 91. l. azt hiszi, hogy ez az egyetlen háború, a melyet Hadrián viselt, a britanniai volt, de mivel sem igazolja. A 806. felirat Orellinél, a hol Hadrián Britannicusnak mondatik,

azt a szemlét, a melyet az itt levő csapatok felett tartott, érdemek jelzik; de Restitutio-érmei nincsenek itt ép úgy, mint Germániában.¹

Miután meggyőződést szerzett arról, hogy az Agricola határsáncza nem tartható tovább, elhatározta, hogy hátrább tolja dél felé, s ekkép a római kultúra és a kaledoniai barbárság közé áthághatatlan védő bástyát emel. A provinciának ily elhatárolására nem volt található jobb vonal, mint Carlisle és Newcastle közt a tengertől a tengerig. Még maig is ott áll a karó-sáncz, mint a Hadrián-féle óriási műnek a romja és a germán Limesnek méltó társa. Az erősítéseknek ez a bámulatra méltó rendszere a 122-ik évben volt megkezdve. Feliratok azt igazolják, hogy ezt Hadrián idejében Aulus Platorius Nepos legatus alatt a II. legió építette fel; de a VI. Victrix és a XX. Valeria Victrix szintén dolgoztak rajta.²

A sáncz-vonal hosszúsága 80 római, vagyis 16 földrajzi mérföldnyi volt és a Solway öböl délnyugoti csücsától, a nélkül, hogy egyenes vonalat irt volna le, a

nem valódi. Talán felesleges említeni, hogy az Expeditio-érmek (Cohennél II. n. 589—593.), a melyeken Hadrián harci viseletben, lóháton, lándzsával, vagy a nélkül ábrázoltatik, azt épen-séggel nem igazolják, hogy valamely háborúban részt vett volna.

¹ Eckhel, VI. 493. Adventui Aug. Brit. — Exerc. Britannicus. C. I. L. VII. n. 498. csonka felirat a segedunumi katonai állomásról, a mint látszik, Hadriánnak a brit sereghez intézett dicsérő beszédére vonatkozik.

² C. I. L. VII. n. 660—663., 713. és Hübner, ibid. 100. I. Platorius Nepos még a 124-ik évben legatus volt Britanniában Renier, Rec. d. dipl. milit. n. 25. szerint 124. okt. 18-án. Előtte bizonyára Q. Pompejus Falco volt. Waddington, Fastes des prov. Asiat. 203. I. Britanniában Hadrián idejében három legió maradt: II. Augusta, VI. Victrix, XX. Valeria. Pfützner, 97. I.

Tyne torkolatáig terjedt.¹ Ez az erősség egy belső, azaz dél felőli földsánczból állt árokkal, és egy külső, azaz északi falból nagy számú bástya-toronnyal és mintegy 80 apróbb várdával. A földsáncz és a fal között, többnyire ez utóbbihoz támasztva, 17 nagyobb várdá, jobban mondva erődített tábor-hely volt, a melyeket a tengertől a tengerig egy kikövezett hadi út kötött össze. Ennek egyik pontja, a *pons Aelius* a legtávolabbi, a keleti tenger mellett, a hol a Tyne felett híd vezetett át, már a névével mutatja, hogy Hadriántól ered. Ugyanez a név ismét előfordult később Rómában is annál a nevezetes hidnál, a mely a császár siremlékéhez vezetett.²

Antoninus Pius abbeli kísérlete után, hogy Agricola skót vonalához visszatérjen, a Hadrián sáncz-vonalát Septimius Severus határuul állapította meg. Ennek a védő karjai közt Britannia római kulturája mind jobban és jobban kifejlődött, s már Juvenalis annak az előadásával hizelegethetett a rómaiaknak, hogy a britek már készülődnek, hogy egy nyilvános szónoklat-tanítót fogadnak.³ Két katonai gyarmatot újított ott meg Hadrián: Glewumot és Eburacumot.⁴ Londinium, a melyet a

¹ Mannert, II., 2., 67. l. stb., 119. stb.

² A 17 várdát (nevök a Notitiában) Hübner u. o. az ott talált feliratok csoportjai szerint állította össze. Valamennyi név brit eredetre vall, kivéve a *pons Aeliust* és *Petrianæ*-t (egy *cohors*-nak a neve után). *Proclitia* várdá romjai közt sok érmet találtak, köztük Hadrián- és Sabina-féleket, de Hadrián előttieket nem. Lásd J. C. Bryce a *Comment. Philolog.*-ban. Berlin, 1877. 739. l. Magáról a sáncz-vonalról Bryce, *The Roman wall etc.* 3. edit. London, 1877. — Hübner, *Deutsche Rundschau*, 1878. 7. füzet.

³ Juvenalis XV. 112.

⁴ Zumpt, *Comm. Ep.* I. 415.

61-ik évben szétromboltak, ismét helyreállítottak.¹ Midőn a rómaiak a történelem bélyegét erre a nevezetes sziget-országra rányomták, nem is sejtették azt, hogy jöhet még idő, a midőn itt, a celták, latinok és germánok összeolvadása után oly kereskedő hatalom fogja magát kinőni, a mely Karthagót túlszárnyalja, s egy oly világbirodalom, a mely terjedelemre és népességre nézve a rómainál nagyobb lesz.

Britanniában történt, hogy a császár több tekintélyes férfiút, a kik közül Spartianus csak a praetorium praefectusát, Septicius Clarust és Suetoniust említi, kegyvesztéssel sujtott. Azt hozták neki tudomására, hogy ezek az ő nevével bizalmasabb viszonyba léptek, mint a háza iránti köteles hódolat engedte; ezért hivatalukból elmozdította őket.² Ezek az események nincsenek elegendőképen tisztába hozva. Vele volt-e a császárné Britanniában? Avagy Rómában maradt-e, s onnan kapta Hadrián az értesítéseket? A Hadrián utazásai alatt kémei gondoskodtak arról, hogy ne kerülhesse ki a figyelmét semmi, a mi a fővárosban, vagy máshol is közlésre érdemes akadt. Talán valamiféle sürgöny- és sajtó-irodát rendezett be, s tudósítói a titkos rendőrség valóságos ügynökei lehettek. Ezek „frumentarii“ név alatt voltak ismeretesek. Ez a rettegetett népség a birodalom minden városában garázdálkodott. Antoninus Piusé az érdem, hogy üzemleiknek véget vetett.³

¹ Londinium — cognomento quidem coloniae non insigne sed copia negotiatorum et commeatum maxime celebre, Tacit. Annal. XIV. 33.

² Spart. c. 1.

³ A frumentarii kifejezést Salmasius Spart. 11. fej.-hez szóló jegyzetben oda magyarázza, hogy ezek, mint futárok, az August-

Britanniából Galliába tért vissza a császár, s itt Nimes mellett, Augusta Plotina tiszteletére templomot emelt.¹ A császári özvegynek tehát ebben az időtájban kellett meghalnia. Plotina volt az, a kinek Hadrián a szerencsését köszönhette, s ezt nem feledte el, élete fogytáig mint anyját tisztelte. Emlékére gyász-ódát írt s Plotinát az ő kívánatára a tanács szentek közé sorolta.²

A császár innen a saját szülő hazájába, Hispaniába ment.³ Ez a nagy ország, tele virágzó városokkal, (már Plinius 400-at sorol fel), Hadrián idejében már annyira elrómaisodott, mint déli Gallia, sőt, a mi több, rómaibb volt, mint maga Róma. A latin jogot már Vespasiántól megnyerte. Egy évszázad óta Hispania kiváló állást foglalt el a római kultur-világban; két császárt adott Rómának, ezen kívül néhány lángelmét, ú. m. Senecát, Luca-

tustól életbe léptetett posta intézménnyel, a mellett, hogy a csapatok élelmezését is ellátták, jól felszedték magukat. Vonatkozások Aristidesből, Or. IX. és Epictet Diss. IV. 13., 5. és Friedländernél: Darstellungen aus d. Sittengesch. Roms. I⁵. 381. I. Champagny les Antonins II. 185. boldognak mondja az azon korbéli római államot, mert nem volt szervezett rendőrsége, mint a mostani kormányoknak; de azért még az Antoninusok alatt sem volt szabad Rómában politikai dolgok felett véleményt nyilvánítani.

¹ Dio 69., 10.

² Consecratio-érmek Eckhelnél, VI. 466. Divis Parentibus. Cohen, II. 246. A Dositheus által (saec. 3.) összegyűjtött Hadrián-féle sententiák és levelek közt találkozók egy, Hadrián anyjához, a ki bizonyára nem más, mint Plotina, (15. §.) meghívja őt, miután születése napja van, ebédre, Sabina éppen vidékre utazott. Boecking, Corp. Juris R. Antejust, 212.

³ Eckhel, VI. 495.: Hispania, mulier sedens juxta rupem d. ramum, pro pedibus cuniculus (Spanyolország jelképe). EXERCITVS HISPANICVS. — RESTITVTORI HISP.

nust, Martialist, Columellát és a szónoklat-tanítót, Quintilianust. A spanyol föld három provinciára oszlott, in-nenső Hispaniára (Hispania-Citerior) Tarraco fővárossal, tulsó Hispaniára (Hispania-Ulterior) vagy máskép Baeticára Corduba fővárossal, és Lusitaniára Emeritával. Ezek közül a provinciák közül a második a tanács kormányzása alatt állott. Vespasián óta a békés szellemű Hispaniában csak egy legió, a VII. Gemina feküdt.

A császár a telet Tarracóban töltötte, a hol egy ör-jöngő rabszolga támadásától sikerült megmenekülnie, a ki meztelen karddal rohant rá. S ő eléggé emberiesen érző volt, hogy ezt az örültet nem hóhérnak, hanem az orvos-nak adta át. Itt tartomány-gyűlést hívott össze a hadi erők-nek katona-szedés útján való kiegészítése céljából, mert erősen ki lévén merülve, ez alól nem csak az itáliai gyarmat-ok, hanem más hispaniai községek is igyekeztek kivonni magukat. Ezeknek a tartomány-gyűléseknek (concilia) központja az Augustus oltára volt, az istenített császár-ság kultuszával. Baeticában szintén tartottak ilyen conciliu-mot, Felmaradt Hadriánnak egy hozzá intézett leirata.¹ Tar-racóban helyre állította az isteni Augustus templomát, a me-lyet Tiberius az oltár helyett épített. Épen a tarracóbeliek tüntek ki a császárság iránt való szolgálai meghunyászko-dásukkal. A nyugoton ők voltak az első, a kik az Augus-tus istenítését megkezdték. Hadriánnak oly sok emlék-szobrot állítottak, hogy később ezeknek a gondozására a provinciának egy külön hivatalnokot kellett kinevezni.²

¹ Dig. 47., 14., 1. De abigeis puniendis. Hispania viszonyai-ról. J. Jung, Die Röm. Landsch. des R. R. 18. l. stb.

² Ad statuas curandas Divi Hadriani C. I. L. 4230. A tarra-cói út mérföld-mutatóinak egész sora a Hadrián idejéből, ibid. 4735. stb.

Szülő városát, Italicát, úgy látszik, nem kereste fel, de jótéteményeivel tüntette ki, s a midőn ez abbeli óhaj-tásának adott kifejezést, hogy gyarmat-városból municipiummá szeretne lenni, ennek az óhajtnak szószólójává szegődött a tanács előtt.¹

Hogy a császár Hispaniából merre vette útját, vajjon visszatért-e Rómába, hogy onnan keletre induljon, vagy Tarracóból közvetlenül Mauretaniát kereste fel, azt megállapítani nem lehet, mivel ide vonatkozólag minden biztos adat hiányzik. Csak sejteni van jogunk azt, hogy Hispaniából meglátogatta a szomszéd Mauretaniát.² Ez az ország, a mai Marocco, Juba régi királysága, Afrika északi részén, a rómaiak legnyugatibb provinciája volt. Claudius császár csatolta a birodalomhoz. Két részre oszlott: Tingitánára (Tanger) és Caesariensisre (Algeria), és császári procurator vagy praefectus kormányozta, így nevezetesen a Hadrián uralkodása kezdetén Marcius Turbo. Megszelidíthetetlen lakosai, a maurusok, vagy maurusiusok (a mai berberék) szünet nélkül harcban állottak a rómaiak uralma ellen, a kiknek a hadi ereje ott a segítő-csapatokból (auxilia) való, leginkább könnyű lovasságból állott. Megpróbálgatták a Hispaniába való átesapást, hogy ott zsákmányt ejtsenek.

Hadrián kénytelen volt e népségeknek egy felkelését leverni, a mely talán az egykori mór fejedelem, Lusius Quietus bukásával összefüggésben állott. E felkelésnek a legyőzése különben a rómaiaknak jókora erőfeszítésbe kerülhetett, mert a tanács érette hála-ünnepeket

¹ Gellius, XVI. 13. Dio 69., 10.

² Érmek, Adventui Mauret. — Exercitus Mauretan. — Restitutori Mauret. Eckhel, VI. 498.

rendelt el.¹ Hadrián mauretaniai Restitutio-érmei valószínűleg az ország lecsendesítésére céloztak, s a császár, ha nem szaporította is, de minden esetre újjá alkotta az ottani gyarmatokat.²

Minden tudósításaink cserben hagyván bennünket, a nélkül kell Hadriánt első nagy keleti útjára elkísérnünk, hogy tudnók, vajjon erre közvetetlenül honnan, Hispaniából, Afrikából, vagy Rómából indult-e el, hogy ha ide, a mint hinni lehet, rövid időre haza tért.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Hadrián első utazása a keleten. A pontusi országok. Ilium. Pergamum. Cyzicus. Rhodus.

Miután Hadrián a nyugotot bevándorolta, örömtől repeső szívvvel bontott vitorlát birodalma keleti része felé, mert ott, Antiochiában nyerte el a világ-uralmat. S ha nyugoton csak a kormányzó kötelességei foglalkoztatták, elképzelhető, hogy a kelet minő élvezeteket tárhatott eléje. Ott volt összehalmozva mindaz, a mi egy fürkésző szellemre vonzó hatással lehetett: az emberiség családi oklevelei, vallásainak mysteriumai, a teremtés csodái és a jelennek még tova csörgedező élete. Ma elvitázhatlanul Európa geniusa az úr a világnak történelmi fejlődésében, mert egyedül neki van teremtő ereje. Földgolyónk sorsa az ő

¹ Spart. c. 12.: Motus Maurorum compressit et a senatu supplicationes emeruit.

² Zumpt (Comm Ep. I. 421.) neki, vagy utódjának tulajdonítja az Itinerar. Antonini-ben Rusadirt, Volubilist. Arsenariát, Bidát és másokat.

kezébe van letéve, az ő kezében van szintén a tudományok és a humanismus szövétneke is; s ezt a világpolgári nagyságot első sorban a helleneknek, másod sorban a rómaiaknak s kivált a világvárosnak, Rómának köszönheti. Ámde a második század közepe táján Európa műveltsége csak addig terjedt, a meddig a római uralom. Történelmi szempontból fiatal ez a világrész, közgazdaságilag Ázsiánál szegényebb s Görögország bukása után eszmékben is szegény, egy színű, változatosság nélküli élet-folyással, a szellem és a nemzetiségek nagy ellentéteinek harcza nélkül. Ellenben a hellenesített kelet még mindig mesteriskolája volt Európának, s ez a római jogot kivéve, még mindig onnan nyerte nem csak tudományos és vallási eszméit, de az ösztönző hatásokat is sok egyébhez, még a művelődés gyakorlatias irányításához is. A világkereskedelem súlypontja különben is szakadatlanul Ázsiában feküdt.

Hadrián átvonult ekkor a kelet országain, a hol minden sziget, minden tengerpart az ó-kor classikus emlékeivel van tele, s a hol ő, mint Hellas védője, Hellas újra felfelé törő geniusának lelkesült hódolatában részesült.

Ezt az első keleti utazását a 123—125-ik évek közt tette meg. Spartianus az egészet ebbe az egy lakonikus sorba szorította bele: „Erre Ázsián és a szigeteken át Achajába hajózott”.¹ Ázsia alatt a rómaiak „Asia proconsularis” provinciát értették, a mely egykoron Pergamum királyainak az országa volt. Ezt Krisztus születése előtt a 133-ik évben örökölték III. Attalustól s tették provinciává. Magában foglalta Mysiát, Lydiát, Phrygiát, Cariát, Pamphyliát, Pisidiát és Lycaoniát. S ámbár ez a római

¹ Spart. c. 13.

Ázsia már régóta olyan volt, mintha belőle a politikai élet iránt az érzék kihalt volna, még mindig zsúfolva volt a jónok, dórok, aeolok és Sándor korszakának városaival, a melyek görög alkotmányukat megőrizték. Mert Pariumot, Alexandria Troast és Trallest kivéve, nem voltak ott római gyarmatok. Ephesus volt a proconsul székhelye, s e város mellett még sok más város is virágzásnak örvendett, a melyeknek jólétét a hosszú béke, s szépségét a művészetek újjászületése megifjította.

Hadriánnak első ázsiai utazását azonban még messzebbre is kellett terjesztenie, legalább is Syriának, Cilicia felé eső északi határától a Pontus Euxinusig.

Erre a keleti utazásra általában érmek vonatkoznak ezzel a felirattal: „Adventui Augusti Asiae“; rajtuk egy térdeplő női alak látható, a kit a császár felemel.¹ A Kelet is symbolizálva látható rajtuk sugárzó nap képében.²

Egyes tartományok, mint Bithynia, Cilicia, Phrygia, a császár megérkezését jegyzik fel, vagy Restitutornak nevezik. De nem állapítható meg határozottan sem ezekből, sem érmekből és városok felirataiból ott tartózkodásának ideje, sőt az sem, hogy vajjon az első keleti utazásból erednek-e? Azok a feliratok, a melyek nevét az „Olympius“ és „Panhellenius“ czimével istenítik, a későbbi időkre esnek, a mikor ezeket elfogadta. Mert jelenléte nélkül is adhatta magát elő olyan esemény, a mely községet hódolatnyilvánításra buzdított.

Arról tehát le kell mondanunk, hogy a császár ázsiai

¹ Cohen, II. n. 24.

² Oriens, Cohen II. n. 1003—1005. A nap-fő (Oriens Aug.) a Traján által meghódított kelet jelvénye. Eckhel, VI. 49. 1.

útját pontosan körvonalozzuk ; csak általában ahhoz kell magunkat tartanunk, hogy a 123-ik és a 125-ik év között Kis-Ázsiát a Pontusig bejárta.

Trapezus volt egyik legvégső pont azok között, a melyeket Hadrián érintett, s hogy ott tartózkodott, azt Arrianus a Fekete-tenger körülhajózásáról irt közlésében említi.¹ Kerasus vele kezdi meg a császár-érmek sorát, és Amisusból nagy számú érem maradt fenn az ő és Sabina arczképével.² Bizonytalan, vajjon vándorlását egészen a Phasisig kiterjesztette-e ? De mivel kétségtelen az, hogy Cappadociában megfordult, nehezen elégedhetett meg azzal, hogy Mazacát meglátogassa, s megszemlélte az Euphrates melletti Melitában is a római végvárakat. Ott állomásozott a XII. Legio Fulminata, míg dél felé, Samosatában, Commagene fővárosában a XVI. Legio Flavia Firma, északra, Kis-Armeniában, Satalában pedig a XV. Legio Apollinaris táborozott.³

A pontusi országban Amasia és Neocaesarea városok viselték a „Hadriana“ nevet, a cappadociai Tyana pedig Hadrián óta önálló törvényhatósággal bíró város czímét viselte érmein. Ez és még más egyebek bizonyítják azt, hogy a császár azokban az országokban működött.⁴ A Pontusig terjedő Cappadocia, mely Tiberius óta római provin-

¹ Peripl. Pont. Euxin I.

² Greppo 153. l.

³ Marquardt, R. Staatsr. I². 369., 400 A Hadrián-féle érmek: Exercitus Parthicus (a császár egy emelvényen áll s a katonákhoz beszél) csak az Euphrates melletti csapatok szemléjére vonatkozhatik.

⁴ Mionnet, Suppl. VIII. 713. l. Egy Nicopolis melletti mér föld-mutató Cappadociában, a 121-ik évből, út építésre enged következtetni. C. I. L. III. add. n. 6057. Az Exerc. Cappad. hadi

cia volt, consuli hatalom-körrel felruházott legatus kormányzása alatt állott, míg Galatiát, a melyet Augustus tett provinciává, Ancyra nevezetű fővárossal, praetori hatalom-körrel felruházott legatus igazgatta. Ez a nagy kiterjedésű vidék, túl a Sangariuson, Mithridates régi birodalma, Traján óta, úgy látszik, erre a két részre volt felosztva.¹ A Felső-Euphrates mentén elterülő országok ekkori viszonyai, a hol Cappadociától északra, Nagy-Örményország felé, Kis-Armenia volt a római határ-tartomány, távolabb pedig Colchisig és a Kaukázusig albán és iberai népségek lakoztak, egészen homályosak. Meliteneből és Satalából a római csapatok a parthusok mozgalmi felett is örködhettek, s a császári kormány azon fáradozott, hogy Kis-Ázsia észak-keleti népeinek főnökeit védő szövetségben együtt tartsa. Hadrián kísérletet tett az albánokkal és iberekkel barátságos viszonyba lépni. Béke-congressust rendezett a barbár fejedelmek részére s ajándékokkal igyekezett megnyerni őket. Némelyek meg is jelentek, mások daczosan távol maradtak, mint az iber Pharasmanes.

Hadrián a parthusok királyának, Cosroesnek visszaadta a leányát is, a kit Traján fogságba hurczolt.² De már

érmek Hadriánt a katonákkal szemben az ő szokásos működésében mutatják.

¹ Perrot, Galatia prov. Roman. 61. l.

² Schneiderwirth (Die Parther, 153. l.) ezt Hadrián első utazására teszi, helyesebben, mint Longpérier (Mem. sur la Chronologie des rois Parthes 143. l.), a ki Hadrián utolsó éveire helyezi. Spartianus szerint H. egy (fenyegető) parthus háborút hárít el tárgyalás útján, (c. 12.); és 13. f.-ben fejedelmek összejöveteléről beszél, a melyet Hadrián második keleti utazására helyez. De vajjon Hadrián ezen fontos viszonyok rendezésével oly sokáig habozott volna?

azt nem engedte meg neki a római büszkeség, hogy visszaadja neki az arsacidák arany trónusát, a melyet az imént említett elődje nyert zsákmányul Ctesiphonból. A Cosroesszel való tárgyalásoknak az eredménye az lett, hogy a parthusok békén viselték magukat a Hadrián egész uralkodása alatt, nem különben Nagy-Örményország is az arsacida fejedelmek alatt, a kiket Róma helyezett be itt az uralomba s a kik felett örködött, a nélkül, hogy tőlük adót fogadott volna el.¹

Bithyniát, a mely előbb Pontushoz tartozott, később pedig Augustus alatt önálló proconsuli provinciává lett, Hadrián különösen kitüntette. Mint Pontusnak és Galatiának, ennek is volt tartomány-gyűlése, a mi feliratokból s érmekből kitünik.² Bithyniából Adventus- és Restitutio-érmek maradtak fenn.³ Ennek némely városai az ő nevével diszítették magukat, mint Cius és Bithinion, más-képen Claudiopolis, az ő kedvenczének, a szép Antinousnak szülő városa; s ezeket megmagyarázza jótetteinek ama bősége is, a melylyel ezt az országot elárasztotta. A földrengés következtében elpusztult fővárost, Nicomediát, úgyszintén Nicaeát is helyreállította.⁴ Bithynia senatori provincia volt, de Hadrián később császárivá változtatta s a tanácsot cserébe Pamphyliával kárpótolta. Okmányokkal támogatott értesüléseink azonban nincsenek arra nézve, hogy a császár mely időben járt ebben a provinciában.

¹ Hadriánnak Kis-Armeniában Sinis, és Galatiában Germa gyarmatot tulajdonítják. Zumpt, *Comm. Ep.* I. 418.

² Perrot, *Inscr. inédites de la mer noire*, *Rev. Arch.* 1874. 11. 1.

³ Hadrián 13-dik tribunságával (a 129) ellátott felirat. A bithyniai Apameát Balineum Hadrianummá avatja: *Ephem. Epigr. C. I. L. II. n.* 349.

⁴ *Cron. Paschale* 254.

Nyugoti irányban Mysiát kereste fel a császár, a ki alkalmasabb időpontot e tartománynak a megtekintésére nem is találhatott volna, mint első ázsiai utazása közben. Sestos és Abydos városai üdvözítőjük és alapítójuk gyanánt tisztelték, és Parium, Caesarnak egy gyarmata, Hadriánának nevezte magát.¹ Olympene hegyvidékén „Hadriani“ és „Hadrianotherae“ névvel városokat alapít.² Meglátogatja Iliumot is. Azt mondták róla a háta mögött, hogy Homerust kicsinyelte, de philhellen létére hogyan mulaszthatta volna el, hogy a hősök sirja iránt, a melyek felett már évszázadok óta örködött az emlékezet, kegyelete adóját le ne rójja?

Ilium síkja közepén Kis-Ázsiának egyik legkiesebb tengerparti vidékén, Tenedos szigetével átellenben, a mely mögött Lemnos, Philoktetes szigete, Imbros és a samothrakei zord hegységek emelkednek ki, a hullámokból, ott állt akkor Novum Ilium, egy aeol görögöktől lakott hely, a melyre nézve arról, hogy ugyanazon a helyen fekszik, a melyen feküdt a homerusi Trója, az egész ó-világ meg volt győződve, a philologusok közt a kételkedőknek egy kis csoportját kivéve. Az iliumbeliek elég okosak voltak, hogy azt erősítgessék, hogy Priamus városa soha se tűnt le egészen, hanem a görögök eltávozása után trójaiakkal ismét megnépesült. Athene istennőnek egy kisebbszerű templomát a Pergamoson, vagy a vár-magaslaton épen a trójai védőistennő eredeti temploma gyanánt adták ki, a melyből a Diomedes által elrabolt Palladium (Pallas Athene szobra)

¹ Sestos, Corp. In. Att. III. 484. Abydos 472. Parium, Le Bas-Waddington n. 1746. Hadriano Conditori, C. I. L. III. n. 374.

² Mionnet, II. 428., 433. 1.; Suppl. V. 38., 49.

Rómába került.¹ A rómaiak ezt a templomot annyira szentnek tartották, hogy a birodalomnak ama nyolcz temploma közé sorozták, a melyeknek az istenségeit a római törvény végrendeleti úton való örökösödés jogával ruházta fel.²

Már Xerxes mutatott be áldozatokat Iliumban Athene istennőnek és a homerusi hősöknek, s ugyanezt megtette Nagy Sándor is, a kinek, mint Homerus lelkes tisztelőjének, az iliumiak a hősök fegyverzetét és Páris lantját is megmutatták. A Granicus melletti győzelem után áldozati ajándékokat alapított Athene istennő templomában; a helyet szabadnak nyilvánította és önkormányzati joggal ruházta fel, egyszersmind ígéretet tett, hogy nagy várossá teszi. Majd Lysimachus megnagyobbitotta és fallal vette körül; Antiochus is kegyelettel adózott Ilium hitregéinek, s végül a rómaiak ál lelkesültségökben annyira mentek, hogy Új-Iliumot tekintették világtörténelmi uralmuk bölcsőjének. Plinius minden dicsőség forrásának nevezte.³ Végül Fimbria, a Sulla ellenfele szétrombolta ezt a várost, de Julius Caesar helyre állította, s utódai, a Caesárok a körül fekvő területeket hozzácsatolták. Maguk az ilumbeliek, ha követeket küldtek a császárhoz, soha sem feledték el őt arra emlékeztetni, hogy Trója Rómának szülő anyja.⁴

Trója halhatatlan volt az emberek emlékezetében, s

¹ Strabo 593. stb.

² Jovem Tarpejum, Apollinem Didymaeum, Mortem in Gallia, Minervam Iliensem, Herculem Gaditanum, Dianam Ephesiam. Matrem Deorum Sipylensem (Smyrna), Coelestem Salmensem Carthaginis Ulp. Fr. XXII. 6

³ Hist. N. V. 33.

⁴ Tacit. Annal. IV. 55.: parentem urbis Romae Trojam.

hogy még az ma is, ezt mindennél jobban igazolja az a lelkesedés, a melyet a Schliemann kutatásai keltettek. Valamint a rómaiak és a görögök, úgy ő is Novum Ilium helyén kereste Tróját, s ez utóbbit Hissarlikban meg is találta. Mert Új-Ilium is eltűnt a föld színéről, s „fekvését illetőleg ép oly zavarban vagyunk, mint a görögök voltak Ó-Iliumra nézve.“¹

Midőn tehát Hadrián a 124-ik vagy a 125-ik évben Novum Iliumot meglátogatta, ép oly kevésbé kételkedett azon, hogy ez az a hely, a hol a szent Trója állt, a mint nem kételkedtek ő előtte a többi császárok, a mint nem kételkedtek Arrianus, Appianus és a sophista Aristides, Pausanias, vagy Plutarchus, noha a kissé kételkedő Strabo tanúsága szerint Priamus városából már egy kö sem maradt. Philostratus azt beszéli, hogy a császár az Ajax hamvait az Ajanteumban újra elföldeltette, a mi alatt valószínűleg bizonyos temetési szertartás értendő,² s ezt egy új-iliumbeli, minden tárgyi tartalom nélküli felírás említi.³ Vannak még e helyről Hadrián-féle érmek is, a melyek a menekülő Aeneast jelképezik, atyját a vállán, a kis Ascaniust pedig kezénél fogva czipelve; alatta a római anya-farkas jelképével.⁴

A trójai területen viselte ezt az ősrégi nevet még egy más hely is, nevezetesen Alexandria Troas, a római gyarmat, Új-Iliumtól dél felé. Eredetileg Sigiának,

¹ Mannert, VI. 3. 497.

² Heroica ed. Kayser II. 137.

³ C. I. L. II. n. 466. Trib. Pot. VIII. (a. 124/125.)

⁴ Schliemann, Ilios 720. l. Az új-iliumbeli császár-érmekeket rézből, ezzel a fel-íráttal: Az illumbeliek Hectora, és az iliumbeliek Priamusa, Schliemann joggal tarthatja bizonyítékoknak a mellett a nézet mellett, hogy ez a hely azonos Trójával.

később, mivel Antigonus király megnagyobbította, Antigonianak nevezték, míg végre Lysimachustól, a Nagy Sándor tiszteletére, Alexandria Troas nevet nyert. A rómaiak ezt a helyet is különös becsben tartották s Caesarról említik, hogy a birodalom székhelyének elhelyezésekor e közt és Novum Ilium közt ingadozott.¹ S Constantin is, mielőtt Bizáncz mellett döntött volna, a birodalom fővárosát iliumi területen akarta felépíteni. Hadrián Alexandria Troast is meglátogatta s kegyeivel halmozta el; Herodes Atticusszal itt vízvezetéket építtetett; ennek hatalmas maradványai Eskistambulban (régí város) maig is láthatók. Hogy a hely fennállt egészen a középkor végeig, azt bizánczi romok igazolják.² Egykor, első hitterjesztő útja alatt megjelent Troas városában Pál is, amaz új vallás apostola, a melynek írásba foglalt igéi előtt Homerusnak és isteneinek le kellett a térről szorúlniok. Troasból Samothrakéba, s onnan tovább, Macedoniába utazott.³

Mysiában Hadrián Pergamumot találta, az attalidáknak nevezetes székhelyét, a kiknek ajándékából nőtte ki magát Róma számára első sorban a szerzemény, Ázsia provincia. Itt még alkalma nyílt neki arra, hogy az Akropolist, Athene-Polias fényes templomával csodálhassa, hogy megtekinthesse Asklepios és Augustus szentélyeit, a színházakat, a gymnasiumokat és basilikákat, a melyekkel ékesítették Lysimachus és Eumenes óta a finom műveltségű királyok ezt a várost, s a hol még mindig

¹ Sueton. Caes. c. 79.: Quin etiam varia fama percrebruit migraturum Alexandream vel Ilium.

² Mannert, VI. 3. 474. Schliemann, Ilios 67. l.

³ Apost. Csel. XVI. r. 8. 11. v.

el nem homályosodó fényben ragyogtak az istenek és gigászok ama márványcsoportjai, a melyek Attalus nagy oltárát körülvették. Több, mint 17 századnak kellett a Hadrián látogatása óta elmulnia, míg ezeket az ó-kori remekeket a rom-törmelékek közül napvilágra hozták és az új német birodalom fővárosába szállították.¹ Hogy Hadrián Pergamumot is kitüntette jótéteményeivel, ezt az az emlékszobor hirdeti, a melyet neki a nép és a város tanácsa 7-ik néptribunusága alatt emeltek.²

Különösen jó szívet mutatott a császár Cyzicus városa, Miletus régi gyarmata és a pergamumi királyok védő szövetségese irányában, a mely Proconnesos szigetével szemben, a Propontis földszorosán feküdt. Ez Tiberius alatt, Krisztus születése után a 24-ik évben szabadságát elvesztette, de már a Hadrián idejében kiváló volt nemcsak kereskedelmével és iparával, hanem emlék-műveinek, nevezetesen Cybele, Adrastea és Proserpina templomainak szépségével. Itt később Hadrián egy méltán csodált templomot emelt. E várost megajándékozta abbeli kegyével is, a melyet Ázsiának oly sok polgár-községe vágyott megnyerni, a mely szerint megengedte azt, hogy Róma és a császár isteni kultuszát játék-ünnepekkel üljék meg, a melyeket neokoria névvel jelöltek. Ettől az időtől fogva Cyzicus Philosebastos és Adriane neveket vette fel.³

¹ Pergamumi ásatások 1880—1881. Értesítés Conze Á.-tól Humantól és Bohntól, a porosz kir. műgyűjtemények évkönyveiben. III. 1. 1882. A pergamumi Augusteumban Traján és Hadrián óriás szobrainak maradványait találták.

² Le Bas-Waddington, III. 1. n. 1721.

³ I. H. Krause, Neokoros 36. l. Marquardt, Cyzicus und sein Gebiet, 84. l. Egy cyzicusi felirat Hadriánt „σωτήρ καὶ κτίστης“—

Alig vonható kétségbe az, hogy Hadrián meglátogatta ugyanebben az utazásában Smyrnát, Sardest, Miletust, Ephesust és Halicarnassust, valamint Kis-Ázsia egyéb nevezetes városait is, a melyek nevét érmekkel és feliratokkal örökítették meg. S mivel Spartianus azt mondja, hogy Ázsián és a szigeteken át Achájába utazott, Rhodus, Kos, Samos, Chios, a gazdag Lesbos a bájos Mytilénével, Lemnos és Samothrake lehettek azok, a melyeket ekkor felkeresett. A samothrakei ős-régi mysteriumok, a melyekbe hajdan Fülöp és Olympias beavattatták magukat, még mindig oly kiváló tiszteletben részesültek, hogy a Hadrián tudás-vágyát felgerjeszthették. Samothrake tanácsa és népe emlék-szobrot emelt neki. Feliratát az ottani dór márvány-templom romjai közt találták meg. Ez azonban még nem igazolhatja azt, hogy Hadrián ezen a szigeten megfordult.¹ Kréta szigetének meglátogatását feliratok és érmek teszik valószínűvé.² De már azt, hogy Rhodus szigetére is elment, saját maga teszi kétségtelenné azzal a néhány évvel ez előtt Ephesusban felfedezett márvány felirat gyanánt szolgáló

nek nevezi. Rev. Arch. N. S. XXXII. 268. l. Dürrnél, Anh. n. 69.

¹ A felirat Hadrián 16-ik néptribunságát jelöli (132). Arch. Untersuch. auf Samothrake von A. Conze, Hauser und Niemann 1875. 36. l stb. Ugyanott Hadriánnak egy dísz-felirata van Maroneiából, a mely σωτήρ-nak mondja, azután egy latin felirat a 124-ik év consulaival, a melyből azt lehet következtetni, hogy Hadriánt Samothrakeban a legfőbb tisztviselő állásával (Rex) ruházták fel.

² C. I. G. II. 427. l. Lyttosi felirat és a krétai érmek Mionetnél, II. 260. l. Egy szép császár-szobrot, a mely Hadriánhoz hasonlít, Kréta szigetén, Hierapytnában találtak; ez a konstantinápolyi múzeumban van, Gazette Archéol. VI. 1880. 52. l. stb.

levéllel, a melyet ennek a városnak az archonjaihoz és tanácsához intéz, s a melyben azt mondja, hogy Ephesusból Rhodusba utazott.¹

A felséges Heliosnak (a napnak) szentelt Rhodus, hajdan tengeri ereje folytán nagy, szónokai és szobrásziskolája által pedig világhírű volt, a caesári polgárháborúk óta azonban igen aláhanyatlott; de még Strabo valamennyi város között neki adhatta az elsőséget. Még kevéssel Hadrián előtt Dio Chrysostomus a leggazdagabb hellen városnak nevezi, s Lucianus még a Hadrián ideje után is elmondhatta róla, hogy szépsége méltó a napistenhez.² Fekvése a sziget keleti hegyfokán, az égnek meredő kariai szikla-bérczekkel átellenben, hadi szertárai, kikötői, magas falai, utai, templomai és oszlopcsarnokai, festményei, ércz- és márványművei, a melyeket még egy Nero is megkimélt, a báj, fény, és erőcsodás harmoniájába olvadtak össze, mielőtt még a nagy földrengés Antonius Pius alatt e várost romba nem döntötte.³ S ámbár Vespasián önkormányzati jogának végső maradványától is megfosztotta, Hadrián idejében még eléggé virágzó lehetett. Az bizonyosan csak mese, a mit

¹ Wood, Discoveries at Ephesus, App. 5.: Inscriptions from the Odeum n. 1. Hadrián a városi tanácsnak ajánlja L. Erastus, ephesusi polgárt, a ki sokat járt a tengeren, s vele, a császárral, már kétszer összetalálkozott: τὸ πρῶτον εἰς Ῥόδον ἀπὸ τῆς Ἐφέσου κομιζομένῳ νῦν δὲ ἀπὸ Ἐλευσίνος πρὸς ὁμάς ἀφικομένῳ. A levélnek, a melyben Hadrián magát pater patriae-nek mondja, δημαρ. ἐξουστ. τὸ γ', Woodnál, Dürr (Nachtrag 124. l.) helyesen γ-re egészítette ki. (trib. pot. XIII., azaz a 129-dik év.)

² Strabo 652. Dio Chrys. ed. Dindorf, orat. XXXI. 363. l. Lucian, Amores c. 8.: ἡ πόλις Ἡλίου πρέπον ἔχουσα τῷ θεῷ τὸ κάλλος.

³ Pausan, VIII. 43. 4. Aristides, Orat. 43. Dio Chrys. XXI.

később egy bizánczi említ, hogy Hadrián a világhírű kolosszust, a melyet 300 évvel előbb földrengés döntött le, újra felállíttatta.¹

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Hadrián időzése Athénben és Ó-Görögország más városaiban. Visszatérés Sicilián át Rómába.

Egy ország sem volt képes Hadriánt oly hatalmasan vonni magához, mint Hellas, az ó-világ legmagasabb eszményeinek e kincses tárháza, a mely épen e miatt, akár csak a Cicero idejében, még mindig célpontja volt a művelt férfiak utazásainak a birodalom minden részéből. Görögország persze már nem volt virágzó városokkal tele, mint Kis-Ázsia, mert már a Strabo idejében annyira aláhanyatlott, hogy még csak a régiség-kedvelő előtt kelthetett érdeklődést.² Népeiségének a száma annyira csökkent, hogy Plutarchus tanuskodása szerint alig birt 300 ujonezot adni fegyver alá, a mennyi a plataeai ütközet alkalmával az egyetlen Megarából kitelt. A Peloponnesus városainak száma hatvanra olvadt le, a melyek közül csak Sparta és Argos birt némi jelentőséggel, és a Pausanias idejében Phocisban, Boeotiában, Atticában és Achajában is sok elhagyatott hely volt már. Ó-Hellashból, úgy szintén a többi hellenesített tartományokból is a hontalan görögök ezrei tengették életüket a nyugoti provinciákban. Ezeknek a nagy világ lett a

¹ Malalas 279.

² Curtius, Peloponnesos, 3. Abschn. I., 79.

hazájuk. A helleneknek ez a római birodalomban való tömeges szétszóródása egy részt párhuzamba tehető, de más részt ellentét is a zsidók sorsával Pompejus és Titus óta, a kiknek hazája száműzetésökből nem a művelt világ lett, hanem zsinagógájuk maradt.

De minden politikai élet megsemmisülése daczára Görögországnak még sok szabad városa állt fenn az emlékműveivel, s Pausanias, a ki Hadrián után egy emberöltővel kereste fel Görögországot, s a ki ennek a romjain mélabus szeretettel merengett el, azzal vigasztalhatta magát, hogy az őse-nevezetes vidékek és városok alkotmányukat, szövetségi gyűléseiket, törvényszékeiket, törvényhatóságaikat és végre összes ünnepi játékaikat is megtartották.

Achaja, a mint a rómaiak Görögországot nevezték, ki volt téve a római uralkodók szeszélyének; de mindent összevéve tapasztalta ezek kegyeletos jóindulatát is; mert ezek ősi intézményeit érintetlenül hagyták. Augustus Görögországot és Macedoniát Új-Korinthus várossal senatori provinciává tette; Tiberius azonban elvette ezt a tanácstól, a melynek az adók miatt nyomasztó, költéséges és zsarnoki kormányzása a görögöknek terhessé lett, s még Hellast és Macedoniát Moesiával is egyesítette.¹ Claudius azonban mindkét provinciát visszaadta a tanácsnak.²

Neronak, a ki ép úgy, mint Caligula, a hellenek műkinceseit szemérmetlen rablás-vágygyal zsákmányolta, Görögország nem volt egyéb, mint hiúságának classikus szinpadja. Úgy ment át ezen művészi körútjában, mint egy

¹ Tacit., Annal. I. 80.

² Finlay, Griechenl. unter d. Römern, 54. l.

színész és athleta; s ekkor csak Athént kerülte el az anyagyilkosságért bosszút álló Eumenidák szentélye miatt, még lelkiismereti fordulásai közben is színész levén; de elkerülte a Lykurgus törvényei miatt még Spartát is. Nero Görögországot vérrel árasztotta el; de csupa színészi szeszélyből, és hogy a görögök hízelgéseit megjutalmazza, az isthmusi játékokon kikiáltotta a görögök szabadságát, mint a hogy ezt hajdan Flaminius megcselekedte. Rövid időre ezután a takarékos Vespasian elvette ezt a szabadságot, a mely különben is csak adómentességre vonatkozott, és Achaját visszabocsátotta a tanács igazgatása alá.¹ A Flavius-dinasztia provinciái kormányzatával újabb pénzbeli terheket rótt Görögországra, s nem segített az athénieken semmit az sem, hogy Domitián a 93-ik évben az archon eponymus méltóságát elfogadta.² Ugyanebben a kitüntetésben Hadrián a 112-ik évben még mint magán ember részesült. Két évvel utóbb meglátogatta Traján Athént. Olympiában az összes hellenek ennek az igazságos császárnak emlékszobrot állítottak.

A görögök urokat és parancsolójukat arcátlan hódolat-nyilvánításokkal halmozták el. Az imperator istenítése Caesar és Antonius óta valósággal országos kultuszszá lett. Sparta fő-piaczán Caesar és Augustus templomai állottak,³ s Athén akropolisán Róma Geniusának és Augustusnak a temploma. S ha egykor a független athéniek a Részvétnek emeltek oltárt, az ő szolgaságba süllyedt utódaik ugyanebben a tisztességben részesíthették volna

¹ Pausan., Achaica XVII. 4.

² Philostr., Vita Apollonii VIII. 16. Hertzberg, Gesch. Griechenl. unter der Herrsch. der Römer II. 137.

³ Pausan., Lacon. XI. 4.

a Hizelgést. A szabadságszeretet lángja Hellasban kialudt; ez az ország feltétlenül megadta magát sorsának Rómával szemben, de azért a rómaiakat és a görögöket tátongó mélység választotta el egymástól. Amazok megvetéssel néztek Miltiades és Leonidás elzúllott unokáira, emezek pedig, mint a szellem s világ-műveltség arisztokratái, többre tartották magukat amazoknál. Nem is igen tett Achaja rómaisítása semmi szembetűnő előmenetelt, mivel Görögország geniusa nem csak hogy ott élt a halhatatlan irodalomban, a kitörölhetetlen emlékekben, hanem ott munkált egyszersmind nap-nap mellett a hellen községek öntudatában is. Csak néhány kereskedő város, mint Patrae, Korinthus és az actiumi földnyelven fekvő Nikopolis tettek, mint római gyarmatok, Hellasban kivételt. Korinthusban Pausanias az ősi lakosoknak már egyetlen utódát sem tudta feltalálni.¹

A korinthusiak nem csak a római erkölcsöket, hanem a véres vívó-játékokat is elfogadták; de, midőn ezt a példát az athéniek is akarták követni, felállt a bölcsész Demonax és ezt kiáltotta oda nekik: „Akkor előbb a Részvét oltárát romboljátok le!“²

Ekkor jelent meg Hadrián. A görögök ujjongva fogadták őt, mint „Megváltójukat“ és „Alapítójukat“. Rómának egyetlen császára sem állott velök oly benső viszonyban, mint ő, s a görögség iránt táplált rokon-érzetéhez örökös állhatatlansága daczára mindvégig hű maradt. A birodalomnak egyetlen részét sem árasztotta el pazarrabbul bőkezűségének áldásaival, mint Ó-Hellast. Vele kezdődött különösen Athénre nézve a hajdani dicsőség

¹ Korinthiaca I. 2.

² Lucian., Demonax 57.

másodvirágzása, de nem köztársasági állam-életének, hanem a tudományoknak és az irodalomnak ujjászületése által. E szellemi ujjászületésnek lángja az Antoninusok alatt mind magasabbra csapkodott, s Hellas mind mélyebb és mélyebb aláhanyatlása közben, bár némi megszakítással, a hellenismusnak Justinián alatti végső kialakulásáig lobogott.

Hogy melyik kikötőben ért partot a császár, azt nem tudjuk. Achajának nincsenek a Hadrián megérkezése alkalmából vert (Adventus), hanem csak az ujjáalkotás alkalmából vert (Restitutio) érmei.¹ De sem ezekből, sem Korinthus gyarmat-város érmeiből, a melyek az ő megérkezését jelzik, nem lehet biztos időrendi meghatározást nyerni.² Athénben nem találtak semmi Adventus-érmet. De a feliratokban Athénben általában az ő megérkezésétől, aztán az ő első megérkezésétől is egy aeráját számítanak a városnak, a nélkül még is, hogy belőle egészen bizonyosan meg lehetne határozni akár az első, akár a következő látogatásnak az időpontját.³ Ezekből a feliratokból csak az tűnik ki, hogy az új Hadrián-féle aera a 124—125 évek előtti időkre nem eshetett és hogy a császár a 124-ik év szeptember hónapja előtt Athénbe nem érkezhetett.⁴ Tehát

¹ Eckhel, VI. 487. Cohen, II. n. 1214. stb.

² Col. L. Jul. Cor. Advent. Aug. egy háromsorevezőssel, Greppo 119. l. Patراس Adventus-érmek hiányzanak.

³ A formula ez: ἀπὸ τῆς Ἀδριανοῦ (πρώτης) εἰς Ἀθήνας ἐπιδημίας. Dumont, Fastes éponymiques 27. l. Az öt felirat (Corp. Inscr. Atticar. III. 1. 735 69-a add. 1107., 1023., 1120.) a 3-ik évet, (kétszer), a 4., 15. és 27. évet jelöli. Az aerát nem az archonitiszt vitelétől (112), hanem az első megérkezéstől számítják.

⁴ Dittenberger, Hadrian's erste Anwesenheit in Athen, Hermes 1873. 225. l. Erre az iratra Hirschfeld értekezése (Catalogo

feltehető, hogy hosszabb tartózkodásra a 125-ik év őszén érkezett oda.¹

Itt tág tere nyílt neki arra, hogy kielégítse összes eszményi hajlamait. Abban a bűbájos idyllben, a melyet a tenger, a Hymetus, a Pentelikus és a Parnes alkották a keretet, kipihenhetette fáradalmaait és csodálatába merülhetett az ó-világ felséges műremekeinek, a melyeknek örök ifjú szépségével szemben, a Plutarchus ítélete szerint, még az idő vas foga is tehetetlennek bizonyult. Még épségben álltak a templomok, az akadémiák, a gymnasiumok, az oszlopcsarnokok és a köz-terek, épségben állt Athene vára az áldozati ajándékokkal, úgy szintén megvoltak még a festmények és szoborművek is, a melyeket Pausanias csodálhatott még, sőt Lucianus is, midőn ifjú korában első ízben volt Athénben, elálmélkodva szemlélhetette a város szépségét, pompáját és nagy népességét.² Athénben Hadrián művész lehetett a művészekkel vagy az akadémia csarnokaiban, a Kephisos melletti platánok alatt vitatkozhatott azokkal a bölcészekkel, a kik az isteni Plató utódainak nevezték magukat.

Athén városa bölcseségre és igénytelenségre nevelt, így mondja Lucianus Nigrinusában, a melyben az ellentétet ecseteli Athén classikus csendje és Róma zsibongása között, pazar fényű rabszolgaságával, lakomáival, vendéglátásaival, sykophantjaival, méregkeverőivel, örök-

de' Pritani ateniensi im Bull. Inst. 1872. 118. l. stb.) szolgáltatott okot.

¹ Corsini szerint (Fasti attici II. 403.) Boedromion hónapban (körülbelül szept.), mert az athéniek Hadrián tiszteletére az év kezdetét Hekatombaion hónapról áttették Boedromionra.

² Skythes, c. 9.

ség-vadászaival és ál-barátaival.¹ Demonax bölcsepsz patriarchalis alakjában Lucianus az athéniek igénytelenségének és boldogságának példányképét rajzolja; s ez a bölcs ember a Hadrián Athénbe érkezésekor már 35 éves lehetett. Itt majd egy görög sophista, majd ismét egy oly mélabús álmodozó alakját veszi fel a császár, a ki a szép hajdankorba képzele bele magát. Ily érzelmek hozzák rezgésbe még ma is minden oly művelt embernek a lelkét, a ki e szentelt helyeken, templomok romjai közt Attika isteneivel, hőseivel és bölcseivel társalog.

De a Hadrián életiróinak lakonizmusa lemondásra kényszerít bennünket arról az élvezetről, hogy őt, a ki a fejedelmek között a múzsákat a legjobban kedvelte, az athéniakkal való érintkezésében megfigyelhessük.² Spartianus a császár első ottlétének eredményeit a következő szavakba foglalja: „Herkules és Fülöp példájára az eleusisi felavatásban részesült; sokat ajándékozott az athéniaknak, s mint agonotheta az elnökséget is vitte”.³

Hadrián Athénben való első tartózkodása alatt kétség kívül beavattatta magát Demeter mysteriumaiba.⁴ Augustus is részesült ezekben, úgy szintén még később Marcus Aurelius és Alexander Severus is.⁵ Róma és a

¹ Nigrinus 14. stb.

² Athenaeus (VIII. 361. 3.) Hadrián császárt παντ' ἄριστος καὶ μουσικώτατος βασιλεὺς-nek mondja.

³ Spart. c. 13.

⁴ Spart. c. 13. Dio 69., 11. Euseb., Chron. ed. Schöne II. 166. stb.: ἐχρίμασεν εἰς Ἀθήνας μηθεὶς τὰ Ἐλευσίνια. Hogy ez a beavatás két fokú volt, s hogy e szerint Hadrián a második nagyobb avatásban csak második látogatása alkalmával részesült, az valószínűnek látszik. Flemmer, 38. 1 Hertzberg, I. 314.

⁵ Leake, Topogr. Athens, XXI., XXV. 1.

világ ura nem tartotta magára nézve megkisebbitőnek azt, hogy a nagy Dionysiákon görög viseletben a harcz-bíró tisztét vigye. S miután az ünnepély vezetésének a kötelessége az archont terhelte, Hadriánnak ebben az időben másodszor kellett az athéniek archonjának lennie.¹ A Dionysiákat Elaphebolion hónap 8—13-dik napjain (márczius végén és április elején) tartották meg. Így tehát Hadrián Athénben, a hol kitelelt, ott volt még a 126-ik év tavaszán is. Az athéniek ujjongtak, a mint azt láthatták, hogy a császár a nagy attikai költők színházában ül és komoly bírói tisztében osztja a díjakat. Azt nem tudhatjuk, hogy mely darabokat adtak akkor-tájt; valószínűleg Menander vigjátékait, mert Sophokles és Aristophanes műveit még akkor bajosan vihették színpadra, költő pedig akkor nem élt olyan, a ki jutalomra érdemes drámát írni képes lett volna.

Azért a tiszteletért, a melyet a császár az attikai színház iránt tanusított, vagy ennek általa elrendelt helyre állításáért hálából azt a határozatot mondták ki az athéniek, hogy a néző tér folyosóin minden egyes városrész nevében a császárnak egy-egy, összesen tizenkét emléksobrát állittatják fel. Ezekhez tizenharmadiknak maradt ott az, a melyet neki, mint archonnak, még a 112-ik évben állítottak.²

¹ Ahrens (De Athenar. statu 15. l.) Dio 69., 16. Hadriánnak a Dionysiákon való részvételét az Olympieion befejezésével vagy felavatásával együttesen adja elő, a mi azonban a császárnak egy későbbi látogatása alkalmával ment végbe, de Spartianus (c. 13.) az agonothesiát a császár első athéni tartózkodásával hozza összeköttetésbe.

² Ezeknek a szobroknak egyes talapzat-részeit megtalálták. A feliratok Dittenbergnél, Inscr. Att. n. 464., 466. stb. Benndorf,

Már első athéni tartózkodása alatt elhatározhatta Hadrián, hogy az olympusi Zeus templomát felépítteti, és egyéb nagy építkezési terveket is foganatosíthatott. Az athéni alkotmányt is reformálta, a mely működésében a régi köztársaság intézményeit használta. De hogy miben állott ennek a javítása, azt nem tudjuk.¹ Azt, hogy gondoskodott a város javáról, a melynek a kikötői Sulla óta kihaltak, ipara és kereskedelme aláhanyatlott, mutatja egy máig fenmaradt felirat az új agora kapucsarnokában, a mely Hadriánnak egy olaj árulásra vonatkozó rendeletét tartalmazza.²

Nem hihető, hogy a császár Achajából a 126-ik év nyarán való elutazásáig Athénben egy egész évet töltött, a nélkül, hogy Ó-Görögország különböző tájékait be ne utazta volna. Mert ezek bizonyosan elküldték követeiket Athénbe, hogy eléje terjeszszék kérelmeiket és hogy őt meghívják. Általában mégis csekély számban maradtak fenn oly görög városi feliratok, a melyek Hadriánt jöltevéjüknek és alapítójuknak nevezik, s a melyek megvannak, azokból sem állapítható meg látogatásának az időpontja. A hol épületeket emeltetett, vagy templomi áldozat-adományokat alapított, mint Korinthusban, Argosban, Mantineában és Nemeában, ott volt bizonyosan személyesen is.³ Argosi érmek mint alapítót dicsőítik.⁴

Beiträge zur Kenntniss des attisch. Theaters. Zeitschr. für österr. Gymnas. 1875 15. I. stb.

¹ Hieron., Chron. I. 45.: Atheniensibus leges petentibus ex Draconis et Solonis reliquorumque libris iura componit. Ez nagyon frázisszerűnek tetszik; ehhez Hertzberg II. 317.

² C. I. G. I. 355. és I. A. n. 38. Hadriánnak arany- és gabona-adományai Athén részére. Dio 69., 16.

³ Lásd alább a császár építkezéseiről szóló részletet.

⁴ Mionnet, Suppl. IV. 240.

Sparta, a mely akkor a Peloponnesus legtekintélyesebb városa volt,¹ Hadrián megérkezését egy feliratban jegyezte fel.² Ez a város régi szervezetét megőrizte; a gerusia érvényben volt és a spartai évet még mindig az egyik ephorus után nevezték az öt közül, mint Athénben is az egyik archon után. Pausanias még épségben találta Spartában a régi történelmi mű- emlékeket; így a vásártért a kormányzói épületekkel és a perzsa stoával, továbbá Athene ércz-hajlékát a várban, számos templomot, siremléket és műremeket.³

Mantineában Hadrián helyreállította az Epaminondas sír-emlékét és felirattal látta el.⁴ S vajjon a császár, a ki Zeus templomát Athénben kiépíttette, s ennek utána épen az „olympusi“ jelzöt is felvette, Olympiát, a mely még akkor játékaikról és szent helyeiről híres volt, nem látogatta volna meg? Fel-iratok nem tanuskodnak erről, de hiányuk a véletlen műve is lehet.

Korinthust, Görögország legpompásabb városát, a nagy Caesar római Colonia Juliáját Hadrián kegyeivel halmozta el s még szebbé tette. Ez a város régi nevezetességekkel már nem rendelkezett; mert legtöbb nyilvános épülete Caesar óta keletkezett. Ezek közt volt egy, Augustus nőtestvérének, Octaviának emelt templom is.⁵

A boeotiai Thespieae egyik templomában, a melyből Caligula, Praxitelesnek Erosát elrabolta, Hadrián az

¹ Curtius, Peloponnes II. 226.

² C. I. G. 1241. Más feliratok Spartából. C. I. G. 1308., 1309., 1312. (itt σωτήρος Ὀλυμπίου). Le Bas-Foucart, Laconie, n. 193. (Σεβαστῶ σωτήρι) lásd Dürrenél, Anhang 113. stb.

³ Pausan., Laconica XI.

⁴ Pausan., Arcad. XI. 8

⁵ Pausan., Korinth. II. 6.

oltárra egy medvének a bőrét helyezte, a melyet maga ejtett el, oly versezettel együtt, a mely neki a saját költeménye volt.¹ Az előbb említett csoda szépségű műremeket Claudius a városnak visszaajándékozta; de Nero ismét elhurezcolta, s midőn Pausanias ott járt, már annak csak egy oly utánzata volt a templomban látható, a melyet az athéni Menodorus készített.²

S miért ne kereste volna fel Hadrián Thebát? Pindarosnak ez a városa persze a Pausanias idejében annyira össze volt már omladozva, hogy csak a vár volt lakható.³ Aláhanyatlott már az egész Boeotia; sok városa egészen el volt hagyva. A kis Chaeroneának Plutarchus szerzett hírnevet; de ez a nemes lélek, a kit Hadrián annyira becsült, hogy Görögország procuratori méltóságára emelte, a 120-ik év körül elhalálozott. Boeotia egyik legtekintélyesebb városa akkortájt Lebadea lehetett, mert a Trophonius jóshelye, a melyet még mindig sűrűn látogattak, nagyon élénk forgalmat biztosított neki. Nem tudjuk, vajjon intézett-e Hadrián kérdést hozzá; de kíváncsi természete valószínűleg ösztönözhette, hogy ezt az ős-régi mysteriumot is ismerni tanulja.

A delphibeli jóshelyet személyesen vagy küldöttei által Homerus szülőházája felől kérdezte meg. Az amphiktyonok emlékszobrot állítottak neki.⁴ Ezeknek a szövetsége

¹ Kaibel, Epigr. graeca, n. 811. Thespieae városa Hadriánnak még „Olympios“ jelző nélkül állít szobrot, mint jóltevőjének és alapítójának, (ἐὐεργέτης καὶ κτίστης) C. I. G. I. 1614.

² Boeot. XXVII. 4.

³ Két thebai felirat későbbi, mert „Olympios“ jelzővel vannak. (Dürr. Anhang n. 93., 94.).

⁴ C. I. G. 1713.: τὸ κοινὸν τῶν Ἀμφικτυόνων még az Olympios czím nélkül.

még fennállott és gyülekezetök a Pausanias idejében harmincz tagból állt, a kiket Nicopolis, Macedonia és Thessalia, Boeotia és Phocis, Doris, Lokris, Euboea, Argos, Sicyon és Korinthus, Megara és Athén küldtek.¹ Apollo szent helyéről Nero 500 ércz-szobrot rabolt el és a templomi javakat is elvonta. Delphi menthetetlenül ki volt szolgáltatva a pusztulásnak, mert elvesztette tekintélyét a pythói jóshely is. Pausanias már nem is említi, hogy az ő idejében működésben lett volna. A régi kincses házakat, a mi a pénzt illeti, üresen találta; de a delphibeli nevezetességek terjedelmes leírásában még e szent kerületben sok régi áldozati adományt jegyezhetett fel, míg a templomok közül az egyik romokban hevert, a másiknak a szobrai hiányoztak, a harmadikban pedig egyik vagy másik római császár emlékszobra volt látható. Ezek között lehetett az is, a melyet a Hadrián emlékére állítottak.²

Epirusban az augustusi Actia Nicopolisban is járt Hadrián; mert e városnak az érmei őt hajón ábrázolják és ezt a feliratot viselik: „A császár megjelenése“. ³ Onnan Dodonát látogathatta meg.⁴ Az kétségtelen, hogy Thessaliában a Tempe völgyét megnézte, mert tiburi mezei lakásában kertjének egyik részét erről nevezte el. Csak azt nem tudjuk, hogy Görögország északi részén, Epi-

¹ Pausan., Phokika VIII. 3.

² Phokika VIII. 4.: τῶν ἐν Ῥώμῃ βασιλευσάντων — οὐ πολλῶν τινῶν εἰκόνας. — A korinthusiak kincses házában Plutarchus már nem talált egyebet, mint az ércz-pálmát. Moralia ed. Wittenbach II. 438.

³ Greppo 114. l. Hadrián-féle érmek Nikopolisból nagy mennyiségben találhatók, Mionnet, Suppl. III. 379 stb.

⁴ A felirat C. I. G. 1822. Hadriánnak a „Dodonaïos“ melléknevet adja. Lásd Greppo 115. l.

rusban, Thessáliában, Macedoniában és Thraciában való útazásai, a mely utóbbi helyen Adrianopolist alapította, Hellas első meglátogatásának az idejére esnek-e vagy sem. Macedoniába és Thraciába való megérkezését érmek jelzik.¹

Hadrián a keleten és Görögországban körülbelül három évig való időzése után visszatért Rómába még pedig Sicilián át.² Itt felhágott az Aetnára, hogy a nap felkelését lássa, a mely, mint tudni vélték, a szivárvány színeiben szokott történi.³ Ebben az útjában meglátogatta a következő nevezetes városokat is: Messenét, Tauromeniumot, Catinát, Syrakusát és Thermiaet. Mindezek római gyarmatok voltak s rajtuk kívül a szigeten még 63 községet lehetett számlálni, a melyek legtöbbször birtokában voltak a latin jognak.⁴

Ha szabad az okiratoknak talán csak esetleges hiányából következtetést vonni Hadriánnak Siciliához való viszonyára, akkor kétségtelen az, hogy Hadrián Rómának ezzel a kincses kamrájával, a mint még Strabo nevezte

¹ Adventui Aug. Macedoniae. Restitutori Maced. Adventui Aug. Thraciae, Eckhel VI. 498. Greppo 111. l. a thrák városok közül, a melyeknek császári érmei Hadriánnal kezdődnek, a következőket sorolja fel: Bizya. Mesembria, Peutalia, Trajanopolis és Coela Chersonnesosban. Coela Aelium Municipiumnak nevezte magát. Mionnet, Suppl. II. 527. — Flemmer, 89. l. azt hiszi, hogy Hadrián ama vidékeket athéni tartozzkodása alatt (szerinte 876—879. vagy 880.) 879=126. évben látogatta meg. Vele ellentétben Dürr 56. l. északi Görögország meglátogatását athéni tartozzkodása előtti időre teszi, körülbelül a 124-ik év késő ősztől 125-ik év ősziéig.

² Adventui Aug. Sicil. Eckhel VI. 500.

³ Spart. c. 13.

⁴ Plin. (H. N. III. 14.).

a szigetet, nem valami nagy bőkezűséggel bánt. Csak a tanácsnak egyik érme nevezi őt általánosságban Sicilia helyre állítójának. Ezen az érmen a császár egy térdeplő női alakot emel fel, a ki kalász-koszorút hord s kezében is kalászokat tart.¹

Rómába Hadrián vagy a 126-ik év végén, vagy a következő év elején tért vissza.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Hadrián Rómában. A „haza atyja“ czíme. A császár Afrikába megy. E provincia viszonyai. Kartagó. Lambaesis.

Róma nyugodtsága a császár hosszú távolléte alatt azt a bizonyoságot szolgáltatta, hogy a monarchia szilárdul áll annak a kitünő közigazgatásnak az alapjain, a melyeket Hadrián elődjétől örökölt és a melyeket ő maga megjavított. Mert nem a praetorianusok, sem nem a hadseregek, hanem kormányzásának bölcsesége és igazságossága nyújtottak trónjának biztosságot. S az egyensúly a császár, a tanács és a hadsereg között talán soha sem volt tökéletesebb. Mi sincs pedig bámulatra méltóbb, mint a birodalom ezen méltóságos, de e mellett

¹ Eckhel VI. 500. Vaillantnak egy Hadrián-érmét a Medusa fővel, (?) felette egy tengeri szőnyeteggel s ezzel a felirattal: Sicilia S. C., Eckhel kétségbe vonja. Zumpt, Comm. Ep. I. 409. azt hiszi, hogy Hadrián Lilybaeum és Panhormus városainak a gyarmati jogot megadta és a sardiniai Uselis és Cornus gyarmatokat neki tulajdonítja.

oly fegyelmezett hadi erejének a látványa. A legiók, a melyeket Traján a harezi dicsőséggel elkapatott, most békés határ-örökké lettek, a kik a császár által rájuk rótt szigorú fegyelembe bele törődve, szorgalmasan és zúgolódás nélkül dolgoztak a sánczokon és bástya-falakon.

Rómába Hadrián lelkesültebb göröggként tért vissza, mint a minő valaha csak volt, s ez Traján iskolájának nem egy követőjét kedvetlenséggel töltötte el. Mert Athén varázsa oly hatalmas hatást gyakorolt Hadriánra, hogy görög szokásokat vitt be Rómába, s ott még az eleusisi ünnepeket is meghonosította. Udvara mind jobban-jobban hellen jelleget öltött. Görög sophisták és tudósok vették körül; kedvence Antinous volt, egy bithyniai ifjú Claudiopolisból, a kit Kis-Ázsiában ismert meg s onnan hozott magával. Hazatérte után Rómában akadémiát alapított, a melynek Athenaeum nevet adott.¹

Visszatérte a tanácsnak újabb alkalomul szolgált arra, hogy őt hódolat-nyilvánításokkal fogadja. Azt a nézetet tehát, a mely szerint a tanács azt az ajánlatot tette neki, hogy a „haza atyja“ czímét végre már fogadja el, erkölcsi okok támogathatják.² Hadrián engedett a kérelemnek, még pedig, a mint látszik, Róma és Venus pompás templomának felavatása napján, s az ezzel együtt járó ünnepséget nem is lehetett volna alkalmasabb időben tartani, mint április 21-ikén, a város születése napján. Az bizonytalan, hogy melyik évben történt, hogy Hadrián ezt a czímet, neje, Sabina pedig az „Augusta“ czímet

¹ A hellenismusnak Hadrián által Rómába való bevezetéséről Aurelius Victor, Epit 14.

² Flemmer 44. l. ezeket az okokat elfogadhatókká teszi.

felvette; de úgy látszik, hogy inkább a 128-ik, mint a 127-ik év lehetett.¹

A császár most húzamosabb ideig tartózkodott Rómában, de újabb utazásokon törte a fejét. Még életíróit is idegesesekké tette ez a nyugtot nem ismerő vándorlás. Spartianus oly sebtiben ír, mint egy futár; miután Hadriánt Siciliából Rómába kísérte, lelkendezve mondja: „innen Afrikába ment“, s mintegy megrémülve ezt adja hozzá: „soha fejedelem ennyi idő alatt ily sok országot nem utazott be.“² Ugyanennek a nyugtalanságnak kell még ma is megragadnia a császár életíróját, még pedig annyival inkább, mivel akkor, a midőn vele országokon és tengereken lóhalálában kell átszáguldania, Spartianus és Dio töredékes tudósításaihoz van kötve. Mégis mintha ez alkalommal nagyon kevés pihenőt engedett volna Spartianus a császárnak Rómában.

Afrikában a 128-ik év nyarán tűnik fel a császár. E provincia meglátogatása Hadriánnak első és második keleti utazása közé esik. Spartianus két ízben emlékezik meg erről, s másod ízben ezzel a hozzáadással: „midőn Afrikába ment, megérkeztekor újra eső esett, a mely már öt év óta elmaradt, s ezért a császárt az afrikaiak szeretettel vették körül.“³ Ez nem az első, de nem is az utolsó eset arra, hogy az alattvalói hizelgés természeti tüneteményeket összefüggésbe tudott hozni a fejedelem megjelenésével. Afrika népeinek azonban sokkal komolyabb okaik voltak arra, hogy tiszteletöket nyilvánítsák a császár előtt, a ki az ő meglátogatásukra megjelent.

¹ Lásd ennek alapos fejtegetését Dürrnél 28. l. stb.

² Spart. c. 13.: nec quisquam principum tantum terrarum tam celeriter peragravit.

³ Spart. c. 22.

A 128-ik évben Numidiát utazta be, a midőn ennek katonai szervezetét czélszerűbbé tette.

Afrika provincia és a vele Septimius Severusig egyesített Numidia, Mauretania határaitól Cyrenaikáig és a nagy Syrtisig terjedt.¹ Termékeny ország-terület volt ez, Róma egyik legjobb gabona-kamrája, több, mint 300 virágzó várossal. Izletes gyümölcsöt, a néző-tér porondjára vad állatokat, továbbá elefáncsontot, a császárok dísz-építményeihez sárga márványt (giallo antico) s végül művészi becsű szőtt árúkat szolgáltatott. Egyetlen provinciában sem volt oly sok császári uradalom, mint Afrikában, a nagy latifudiumok ez országában. A császárok jól meghasználták ezt, nevezetesen Traján dúsan ellátta a saját családját itt levő fekvő javakkal. A kisebb bérlők vagy u. n. colonusok súlyos helyzetét a nagy bérlőkkel szemben Hadrián humanus módon rendezte.² Afrika ép úgy, mint Ázsia egy proconsul kormányzása alatt álló első rangú senatori provincia volt; de Caligula óta benne a császártól kinevezett legatus önállóan parancsnokolt a III. legio Augusta felett, a melyet Octavianus helyezett oda.³ Az ország rómaiásítása szépen haladt, noha a pún nyelv és nép-elem Moloch és Astarte ősi kultusával még megvolt. Karthago volt ennek a phoeniciai vallásnak a központja, mert ott állt Juno Cae-

¹ Róma afrikai provinciái voltak Afrika és Numidia, a két Mauretania, Kréta, Cyrenaica és Aegyptus.

² Bull. d. Corresp. Africaine Alger 1882., Fasc. II. 62. Az ottani viszonyokról Boissière, l'Algérie Romaine, Jung, Rom. Landsch. 194. I. L. Friedländer, Das röm. Africa, Deutsche Rundschau, 4. és 5. füzet, 1883.

³ Legatus Augusti propraetore legionis. Marquardt R. St. I², 468. Arnold. Rom. Prov. Admin. 108. I.

lestisnek vagy másképen Astarténak, a szent mennyei királynénak a temploma, a ki nemcsak Afrikában, hanem a harmadik pún háború óta Rómában is nagy tiszteletnek örvendett.¹

Sehol sem volt található annyi római gyarmat, mint Afrikában. Hadrián maga is növelte ezeknek a számát, mivel Utica, Zama, Thaenum tőle nyerték gyarmati jogukat.² Karthago a proconsul székhelye, Hadrianopolis nevet vett fel.³ Ez azt igazolja, hogy a császár e várost különös kitüntetésben részesítette s bizonyára emlékművekkel is gazdagította. A rómaiak Új-Karthagója, a melyet Caesar alapított, Augustus óta régi rangját ismét elfoglalta Afrikában. Nyugoton a második, a mi pedig nagyságát, szépségét és népességét illeti, a birodalomban általában a harmadik város volt, mert e tekintetben csak Róma s Alexandria szárnyalta túl. Kereskedelmi központ lett majdnem egy millió lakossal, pompás útjával, ragyogó templomaival és páratlan kikötőjével, a melynek az élénkséget, épen mint a Hamilcar idejében, a tenger-járó nemzetek hajói adták. Karthago képes volt egészen a vandalog dúlásáig a legfinomabb latin műveltség székhelye maradni és oly nevezetes férfiakat adni a világnak, mint Apulejus és Tertullianus, Cyprianus, Lactantius és Augustinus. A latin tanulmányokkal való foglalkozás különben virágzott Afrikában egészen Nu-

¹ Preller R. Myth., Iuno Caelestis.

² Zumpt, Comm. Ep. I. 421. C. I. L VI. n. 1686.: Coloniae Aeliae Hadrianae Aug. Zamae Regiae Colon. Aeliae August. Mercurialis Thaenitana, n. 1685. és Gruter 363. Col Julia Aelia Hadriana Augusta Utikensis (Janssen, Inscr. musei Lugduno-Batavi 80. l. Dürrenél 40. l.).

³ Spart. c. 20.

midia legbelsejéig. Hadrián híres jogtudósa, Salvius Julianus maga is afrikai volt Hadrumetumból, és Fronto, a szónoklat tanító, Cirtából, Numidia fővárosából származott.

Egy nagy hadi út volt Lambaesis központtal az, a mely az egész Numidiát fedezte dél felé a beduin népségek rablás-vágya ellen. Karthagótól Thevestéig, Numidiának egy pontjáig, Lambaesisből kelet felé csak néhány mérföldre ¹ már a 123-ik évben építtetett Hadrián egy országutat, még pedig a III. legio Augusta által, P. Metilius Secundus legatusa alatt. ²

Az imént említett legio részére állomás-helyül szintén Lambaesis volt kitűzve Secundus utóda, Q. Fabius Catullinus legatus alatt, a ki aztán afrikai legio-parancsnokságának letevése után a 130-ik év január 1-én M. Antonius Asperrel a consuli hivatalt átvette.

Hadrián szemlét tartott a legio felett, s erről a szemléről egy hosszú márvány-felirat tanuskodik, a mely a császár beszédét és a katonák részéről tanúsított buzgalom dicséretét tartalmazza, vezérök, Catullinus alatt. A napi parancs kelte hozzávetőleg a 128-ik év június végére, vagy július elejére tehető. ³

¹ Egy mérföldjelző kő-felirata, Guerin, Voyages archéol. dans la Régence de Tunis II. 75. C. I. L. VIII. n. 10049.

² A III. legio Augusta legatusai a parancsnokságot 3 évig vitték s azután consuli méltóságra emeltettek. Henzen *Diploma militare d'Adriano*, *Annali d. Inst.* 1857. 20. l. Wilmanns, *Die Röm. Lagerstadt Africas* (*Comment. Philol.*, Berlin 1877.), 209 l. Henzen után a Catullinus parancsnokságának időtartamát a 126-ik év közepétől a 129-ik év közepéig terjedőnek mondja.

³ A Renier által talált felirat Wilmannnál i. m. és C. I. L. VIII. n. 2532.

Lambaesis, a melynek a romjai Djebel Aures közelében hevernek, a római legióbeli katonák munka-képességének egyik legfényesebb példáját szolgáltatja; mert ez a város, a melynek a körfala még ma is látható, eredetét a III. legio táborának köszönheti. Ez a legio hosszú ideig maradt ott, sőt még 400 körül is elő-előtűnik Numidiában.¹

Azt nem tudjuk, hogy afrikai útját Hadrián mely pontig terjesztette ki. A provincia neki köszönhetette több municipium és gyarmat létesítését, a melyek az „Aelia“ jelzőt vették fel.² Egy országutat Cirtától Rusicadéig, a mint látszik, Afrikából való távozása után építtetett.³ még pedig C. Julius Maior, a III. legio legatusa által. Talán ekkor gyarmatosokat is telepített Libyába, a melyet a zsidók felkelése elnéptelenített, s ekkor Cyrenaica területén Hadriána városát vagy Hadrianopolist alapította.⁴

¹ Ajánlati feliratok Hadrián részére e legio hadastyánaitól Lambaesisben P. Cassius Secundus és Q. Fabius Catullinus alatt. Renier, Inscr. rom. de l'Algérie, n. 1. stb. Lambaesisről Boissière l'Agérie Romaine 333. l. stb. Canabae, a hadastyának és kereskedők telepítvényes helye Marcus Aurelius alatt lett várossá. Sajnos, hogy a francziák 1844 óta a régi állomáshelyet kőbányának használták s ekkép szétrombolták.

² Dürr 40. l. stb. Hadrián viszonylatait a Thysdrus melletti Aeliához Aeliumnál, Colonia Aelia Banasánál, Aelium Chobánál s másoknál sorolja fel.

³ Ex auctor. Imp. Caes. Hadriáni Aug. pontes viae novae Rusicadensis. . . Renier, Inscr. rom. de l'Algérie n. 2296, n. 3842. Feliratok Quizaból és Arsennariából.

⁴ Említve van az Itinerar. Anton. és a Peutinger-féle táblázatban. Eckhel a Restitutori Lybiae érmet kétesnek tartja. VI. 497.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Második keleti utazás. Hadrián Athénben és Eleusisban. Utazás Ázsiába. Ephesus, Smyrna. Sardes.

Afrikából Hadrián visszatért Rómába, hogy menten második nagy ázsiai útjára keljen, Athénen át Kis-Ázsiába, Syriába és Aegyptusba.¹ A rómaik valóban ámulatba eshettek uralkodójuknak e nyughatatlan élete felett, a ki a birodalom fővárosát csak szálló-helynek tekintette, s úgy látszott, mintha az idegen provinciákat, mindenek felett pedig Görögországot eléje helyezné Itáliának. Hadrián a 128-ik év végén vagy a következő év kezdetén Athénbe hajózott.

Ha Spartianus adatainak hitelt adhatunk, az általa megkezdett s immár befejezett építkezések felavatása szólította oda. De kétséges, hogy a nagy Zeus-templom felszentelése végbe mehetett-e már akkor, s hogy különösen Hadriánnak oly nagy számú athéni alkotása egy és ugyanazon időben elkészülhetett-e.² A császárnak ily hamaros visszatérése az athénieket valóságos öröm-mámorba ejt-

¹ Spart. c. 13 denique, cum post Africam Romam redisset, *statim* ad orientem profectus per Athenas iter fecit. De ki kezkesedik ezen *statim* időrendi pontosságáról? Hogy Hadrián a 1:9-ik év márczius közepén Rómában volt, ezt Dürr (32. l.) Ulpian Dig. 5, 3, 20, 6-ból következteti, mivelhogy a SC. Iuventianum Hadriánnak egy írásbeli ajánlata folytán márczius 14-én határozattá emeltetett.

² Ezt a Spartianus következő mondása feltételezi: *atque opera, quae apud Athenienses coeperat, dedicavit, ut Jovis Olympii aedem et aram sibi.* —

hette. Minthogy pedig egyik időszámításukat már az ő első megérkezésével kapcsolták egybe, bizonyosan második látogatását is rendkívüli hódolat-nyilvánításokkal ünnepelték. Valószínű, hogy a tizenkét attikai phylét ekkor szaporították egy tizenharmadikkal, még pedig a Hadrián nevével. Ha a császár Athén multjával eléggé ismerős volt, akkor valóban kétes színben tűnhetett fel neki ez a tömjénezés, a melyben előbb Antigonus és Demetrius épen ezektől az athéniectől részesültek, a melyet azonban később elvesztettek, hogy Pergamum királyának, Attalusnak és az aegyptusi Ptolemaeusnak adjanak helyet.²

Sajnos, hogy mindarra nézve, a miért Görögország, politikai és közgazdasági helyzetének javulása tekintetében ennek a császárnak halálával tartozott, teljesen homályban vagyunk, mert a városok feliratainak és érmeinek az a sorozata, a melyeken ezek benne jóltevőjüket és alapítójukat dicsőítik, nem nyujtanak nekünk semmi tényleges adatot. Az új templomok, új ünnepségek és játékok minden csilláma daczára Görögország csak politikai rom-váz maradt, a melyet új nemzeti élettel felpeszditeni nem lehetett többé soha.

Athénből ismét meglátogatta Hadrián Görögország legtekintélyesebb városait. Sparta az ő második látogatását játékokkal ünnepelte meg, s üdvöztőjének ne-

¹ A Hadrián-féle phyle többször van említve azokban a feliratokban, a melyeket Hertzberg II. 343. stb. állított össze. — Dittenberger: Die attischen Phylen (a Hermesben 1875. IX. 386. 397.). Hermann: Jahrb. der griech. Staatsaltert. 5. Aufl. 176. §. A 13-ik phyle felállítása folytán az athéni város-atyák száma ismét 500-ra állíttatott vissza.

² Pausan, I., 5., 5.

vezte.¹ Egy mantineai felirat, a mely szerint e város grammateusa neki oszlopot és templomot ajánlott, valószínűleg ebből az időből ered.² Megara a császár tiszteletére egy új „phyle Hadrianis“-t alapított.³ Korinthus, Thespiae, Coronea, Phokis s néhány sziget feliratai egészen bizonytalanságban hagynak arra nézve, hogy melyik időbe tartoznak.⁴

Mielőtt Hadrián Athénből Ázsia felé tovább utazott, még egyszer felkereste Eleusist és ott valószínűleg másod ízben is beavatták a mysteriumokba.⁵ Ennek a városnak a tanácsa Demeter papnőjének oszlopot emelt, a melynek talapzatán a papnő ékes distichonokban magát és a császárt dicsőíti. — „Nem avattam be titkaimba a Dioskurokat“ — mondja a nemes papnő — „nem Asklepiost, de még magát Heraklest sem; de igen is beavattam őt, a világ és megszámlálhatlan halandók urát, Hadrianust, a ki minden várost, de különösen Kekrops városát kimeríthetetlen kincseivel árasztja el.“⁶

Hadrián még Eleusisban a Boedromion hónap ünnepeit is megünnepelhette,⁷ és ez után körülbelül a 129-ik

¹ C. I. G. n. 1308. stb

² Le Bas-Foucart Sect. VI. Arcadie n. 352. g.

³ C. I. G. n. 1072.

⁴ Egyes helyek Böckhnél, Thespiae 1614. Coronea 1615 Mitylene 2177, Andros 2349 add. Vol II., Aegina 332, Thera 2454.

⁵ A beavatás kétszer történt; ἐποπτεύειν, (a melyet Euseb Chron. és Dio Hadrián eleusisi beavatására használnak) annyi, mint az utolsó és legmagasabb felavatásban részesülni. Salmasius Spart 13 fej.-hez.

⁶ Ἀσπετον ὡς πάσαις πλοῦτον κατέχευε πόλεσσιν, Ἀδριανὸν κλεινῆς δ' ἑξοχα Κεκροπίης C. I. C. n. 434.

⁷ Az eleusisi ünnepnapokról Boedrom. 14—25-ig a táblázat Mommsennél, Heortologie 268. I.

év őszén Ephesus felé tengerre szállt.¹ Ez neki második látogatása volt, a melylyel Artemis városát kitüntette.

Ephesus, az Ázsia, Görögország és Aegyptus közötti kereskedelem egyik nagy góczpontja, ebben az időben még annyira virágzó volt, hogy magát Ázsia első és legnagyobb metropolisának nevezhette.² Egyszersmind a római proconsul székhelye is volt. A provincia más városai, miut Pergamum, Sardes, Cyzicus és Smyrna irigységgel néztek szerencsés versenytársukra. Vitássá tették rangbeli elsőségét, nevezetesen elnökösködését az ünnepi szövetségeken és Ázsia tartományi gyűlésén, (τὸ κοινὸν Ἀσίας). A provincia játékait ezekben a városokban is megünnepelték; de a panioniaiakat, a melyeket a nagy Artemis ünnepeivel egyesítve tartottak meg, Ephesusban ünnepelték.³

A rómaiak ezt a várost, a mióta a pergamumi Attalustól örökségképen megnyerték, birodalmuk gyöngyének tekintették. Elárasztotta kegyeivel valamennyi császár. Kis-Ázsia azon tizennégy városa közé tartozott, a melyeket Tiberius a borzasztó földrengés után helyreállított. Annak a szobornak a talapzatán, a melyet ama városok neki felajánlottak, Ephesus geniusa van ábrázolva három szál kalászszal, egy gránát almával és egy

¹ Ezt maga mondja idézett levelében az ephesusiakhoz (Wood Discov. of Eph. n. 1.) A kelet a trib. pot. XIII. (a 129-ik év). A feliratot Wood találta meg a nagy színházban, s most Londonban van.

² πρώτη καὶ μεγίστη μητρόπολις τῆς Ἀσίας, Wood Discov. felirataiban a toldalékban. A πρώτη-t és μητρόπολις-t persze Ázsia más városai is felvették.

³ Magát Hadriánt is tisztelték mint Panionioszt. Ephesusi feliratok Curtiusnál a Hermesben IV. 1. füz. 182. l.

fej mákkal a kezében, az ország termékenységének jelképezésére.¹ Claudius és Nero, Vespasián és Traján és végre maga Hadrián is oly nagy számú építményekkel díszítették ezt a várost, hogy templomainak, színházainak, stadiumainak, gymnasiumainak, fürdőinek és vízvezetékeinek mai romjai, a melyek ott a magaslatokon és völgyekben szétszórva hevernek, majdnem teljesen a római korszakból valók.²

A Koressos és Prion hegyek lejtőin, a hol a körfalak nagyszerű maradványai a régi erősség hatalmas voltát mutatják, ott feküdt Ephesus egy tág mélyedésben elterülve, a melyet Kenchrios és „a hattyúval bővelkedő” Kaystros szelnek keresztül. E tájék varázsa még a Hermos melletti sardesi róna megragadó kiességét is felülmulja. A várost mesterséges kikötők kötik össze a néhány római mérföldnyire eső tengerrel. A természet gazdagsága, Lydia és Perzsia hatása Artemis kultuszának mámorító érzékiségével egyesült arra, hogy Ephesus lakosait Jonia legbujálkodóbb embereivé tegye. Városuk a gyönyöröknek, bűnöknek és a kelet mysteriumainak paradicsoma volt. Nyüzsgött benne a sok zenész, színész, tánczos, pap, magus és astrologus. Babona szülte bűvésze az egész világon ismeretes volt. Az ephesusi mintára sok emlővel formált, öves, koszorús Diana alakot, még Rómában is bűvös ereklje gyanánt hordozták, és ama szerelmes regényeket, a melyeknek alkalmasabb színtér

¹ Ez a talapzat a nápolyi múzeumban van. Hasonló jelképezés van ephesusi érmeken is, Mionnet, Suppl. VI. n. 880. Falkner E. Ephes. and the Temple of Diana, 1862. II. 291.

² Wood 11. l. Antoninus alatt a városnak nagy részét az Odeum mellett újra építették. Lásd Woodon és Falkneren kívül, Guhl E. Ephesiaca, 1843. Hyde Clarke, Ephesus 1862.

nem is kínálkozhatott Ephesusnál, az egész birodalomban nagy mohósággal olvasták. A város világhírét Artemis templomának, a jón építő művészet e csodájának köszönhetette. Hétszer rombolták le az Artemisiont és ugyanannyiszor építették fel.¹ Legutoljára egy éjjel, Nagy Sándor születése napján egy örült fáklyája semmisítette meg. Ez az ó-kornak a legnagyobb temploma. Hosszúsága 425 láb, szélessége 220 láb volt és 60 láb magas oszlopokon nyugodott.² A Chersiphron műve volt. Rombadőlte után Nagy Sándor lángeszű építőmestere, Dinokrates pazar fénynyel újra építette, a mint látszik, a régi arányokban.³ Ezt látta Hadrián, a midőn Ephesusba ment. Szám szerint 127 oszlopából 36 a talapzaton felül az élet nagyságot meghaladó arányokban féldombormű-alakokkal (basrelief) volt díszítve.⁴ Görögország művészei Nagy Sándor előtt, valamint utána is azon vetélkedtek, hogy Diana szent helyét szép szoborművekkel ékesíthessék. Phidias és Polykletus, Praxiteles és Myron dolgoztak e szent hely számára. Lysippos Nagy Sándor szobrát állította fel benne, és a nagy festőművészek, Parrhasius, a ki származására nézve ephesusi volt, továbbá Euphranor, Zeuxis és Apelles legremekebb festményeiket mind ennek a templomnak készítették.⁵ S ha az idők folya-

¹ Plin. H. N. XVI. 79. 1.

² Starbo 640.

³ Erről a templomról mondta Callimachus Dianához írt himnuszában a 249-ik sorban: τοῦ δ' ὄντι θεώτερον ὀψεται ἡῶς, οὐδ' ἄφ' υψότερον.

⁴ Plin. H. N. XXXVI. 21. Columnae caelatae. Lásd a város (Ephesus) alaprajzához írt magyarázatokat Adlertől, Abhandl. der Akad. d. wiss. zu Berlin 1873. 34. 1. stb.

⁵ Guhl Ephesiaca 186. 1. stb. Falkener 305. 1.

mában egy-két műremek elpusztult is, az Artemision Hadrián idejében még mindig gazdagabb múzeum lehetett, mint az Apollo-templom Delphiben. Egyszersmind Ázsia egyetemes kincstárául is szolgált, a hol városok és magánosok kész pénzüket elhelyezték.

Artemis papsága az istennő nevében hajdan nem csak a városon, hanem a hozzá tartozó területen is uralkodhatott.¹ Kedvezésből Nagy Sándor, majd Mithridates és még Marcus Aurelius is a menedékhelyül szolgáló templomkerületnek aránytalanul nagy kiterjedést adtak. A józan Augustus szűkebb térre szorította ezt és fallal vétette körül.² De a császárok tiszteletben tartották e templom kiváltságait, s úgy látszik, hogy különösen Hadrián volt jó indulattal az ephesusi Diana iránt. Róma geniusának, úgy szintén a császárságnak a kultusza, a melynek nyomosságot adott még az a körülmény is, hogy Ephesus a proconsul székhelye volt, nagyon jól megfért e templom papságának

¹ Ennek politikájáról és hatalmáról Curtius, *Beiträge zur Gesch. und Topographie Klein-Asiens*, phil. u. hist. Abh. d. Akad. d. Wiss. zu Berlin, 1873.

² Strabo 641. Augustus a peribolost Kr. e. a 6-ik évben építette. Wood az Augustusra vonatkozó feliratokat ennek egyik szögletében találta, a melyek aztán megjelölték neki az utat, a templom fekvéséhez. Az Artemisiont Hadrián látogatása után körülbelül 140. év múlva Gallienus uralkodása alatt (260—268.) a gótok rombolták szét. Helye is annyira nyom nélkülivé lett, hogy Woodnak hat évre volt szüksége, míg 1870. tavaszán felfedezhette. Egy nagy kerek, félig elposványosodott gödör, a hol káka és vad bozót tenyészik, továbbá a fehér mészporrá omlott törmelék a templom gyér romjaival: ez mindaz, a mi a templom dicső pompájából fenmaradt. Közeliében Szelim remek mecsetje áll, a melyet a templom megmaradt részeiből építettek fel.

politikájával. Sehol máshol Kis-Ázsiában nem volt oly nagy virágzásban a császár-imádás, mint ebben a városban; s ez talán épen az igazi szülőhelye volt a zsarnok-uralom emberiséget lealázó vallásának.¹ Ephesusi érmek Hadriánt még a nagy istennővel, Artemisszel is összeköttetésbe hozzák. Ez érmek az istennőt a saját templomában vagy két szarvas közt állva mutatják, a mint ez az ismeretes nápolyi szobor-művön látható.² Az érmeken s a császárnak ajánlott feliratokon a város második neokoriája van jelezve.³ Miután Hadrián az „Olympios” melléknevet felvette, megünnepelték bizonyosan ott is az ő olympiai játékait. Az istenített császár szentélye itt állt az egész Ázsia provincia részére ennek a főpapja, az asiarcha alatt, a ki felügyelt a játékokra is.⁴ Az Artemison papjai Hadriánnak és nejének emlékszobrokat emeltek s haláluk után Diana mellett mindkettejüket istenek gyanánt tisztelték.

¹ Krause, Neocoros. Preller, R. Mythologie, Császár-kultusz a végén — Mégis Smyrna azt állította, hogy egy templum urbis Romae legelsőben ott lett volna felállítva. Tacit. Ann. IV. 56.

² Mionnet, Suppl. VI. 381. stb. Cohen VII. Suppl. 15. 1.

³ Inscr. Attic n. 485., C. I. G. 2965.

⁴ C. I. L. III., 246. stb.

⁵ A Hadrián dicsőítésére vonatkozó ephesusi feliratokat Dürr állította össze. Anh. n. 27. stb. Feliratok Sabinát illetőleg C. I. G. n. 2964—2966. n. 2965 Aurelius Fulvus Antoninus a későbbi Antoninus Pius ázsiai proconsulsága idejében állíttattak (135 előtt) Wood, App. n. 3. C. I. L. III., n. 6072a. Az ephesusi tanács részéről az ifjabb Matidiának, Diva Sabina testvérének emelt szobor felirata. A legrégebbi Hadrián-féle felirat, a melyről tudunk, a császárnak egy levél formájú decretuma a 120-ik év szept. 27-ről keltezve a város gerusiájához, a melyet ennek kül-

Ha a császár az ephesusi ábrándos világba mélyebb pillantást vetett volna, akkor az ős-régi istennő tisztelete biborba öltözött templomi szüzeinek és megférfiatlanított papjainak kara mellett egy csöndes, de jól rendezett egyházközséget is fedezhetett volna fel, a mely Krisztus követőjének vallotta magát. Az ázsiai álmodozásnak ebbe a buja talajába már korán bele volt vetve az evangélium mustármagja és dús hajtásnak indult. Az Artemision közeléből vetették ki az új világ-vallás küldöttei tanaik hálóját Kis-Ázsiára. Ephesusban három évig hirdette az ígét Pál apostol s valószínűleg ott élt János apostol is. A negyedik evangélium itt jött létre és általában épen Dianának ez a városa volt az, „a mely iránt az egész Ázsia és a kerek világ isteni tiszteletet tanusított,” a mely az evangéliumi élet központja s a keresztyén dogmatika műhelye lett.¹

Ephesusból Ázsiának sok városát meglátogatta még egyszer Hadrián. Egyik sem vonzhatta őt jobban, mint Smyrna, a jón tenger királynője. Feje felett terült el a tantalidák regeszerű ősi fészke, a zord Sipylos hegység, a hol a gyászoló Niobenak szikla-képe máig is látható, lábai előtt pedig a tágas, hajók sokaságától hemzseggő öböl feküdt, míg mérföldekre terjedő, enyhén emelkedő partvonalai gabona-földekből és gyümölcsösökből álló messze húzódó kertet alkottak.

Smyrna azzal kérkedett, hogy vagy Tantalus, vagy Theseus, vagy az amazonok alapították. Mindenek felett ezt tartották a Homerus szülő városának. A költő szobra

döttei nyujtottak át Ázsia proconsulának, Cornelius Priscusnak. Curtius, Inscr. aus Ephesus, Hermes IV. 1. 178.

¹ Renan, St. Paul 333 l. stb. L'église chrétienne 46. 1.

itt pompás épületben, a Homereionban állt s nem kisebb tiszteletben részesült, mint Kybele, az istenek anyja, a maga nevezetes templomában. Ez a hatalmas város, Ephesus-sal vetélkedve, magát szépsége és nagysága folytán Ázsia anya-városának, első és legfényesebb városának, Augusta három izbeli neokorosának és Jónia gyöngyének nevezte.¹ Ha igaz az a lelkesült leírás, a melyet Aristides e város fürdői, színházai, oszlop-csarnokai nagy számú gymnasiuma és temploma, továbbá környékének megkapó kiessége felől nyújtott, akkor e város fénye pompa bizonyára nagy lehetett. Leírása abból az időből származik, a midőn már e várost Marcus Aurelius alatt a földrengés szétrombolta s mégis a „Föld képmásának, Görögország játékszinének a nymphák és gráciák szövöttesének“ nevezi.²

A város tengeri és karaván-kereskedés folytán gazdag és a sophistika fő fészke volt. Ott élt az ünnepelt Polemo, a kivel Hadrián baráti viszonyban állt. Ennek a kedvéért halmozta el a császár Smyrnát kegyeivel.³ A hálás smyrnaiak templomot emeltek a császárnak s később a Hadrián-féle olympiai játékokat különös fény-

¹ C. I. G. n. 3191., és 3202. és több más felirat.

² Or. XX. Monodie auf Smyrna. Már előbb így említi Strabo (646): καλλίστη τῶν πασῶν. — Lucianus Εἰκονες 960: ἡ καλλίστη τῶν Ἰωνικῶν πόλεων.

³ Philostr. vita Soph. II. 43 l. (ed. Kayser). A smyrnai felirat C. I. G. 3148. felemlíti a Hadrián jótéteményeit, a melyeket Polemo közbenjárására közölt vele, továbbá a második neokoriát, az ateliát, az ünnepi játékokat, theologusok és hymnodusok behelyezését, nagy pénz-adományokat, építkezéseket. Hadrián tiszteletére Polemo által veretett érmek, Mionnet III. 227. l. Suppl. VI. 340.

nyel ünnepelték meg.¹ Még az „Adriana“ jelzöt is fölvette.²

Távolabb, Lydia belseje felé, ott a hol a Sipylus és Tmolus ereszkedőinél a Hermus vize a nagy lapályt átszeli, a régi városoknak egész sora feküdt, a melyeket a lydiai és perzsa királyok, a seleucidák és rómaiak története az Ázsia birtoka felett vívott harc színterei gyanánt tettek híresekké. A legtekintélyesebbek a Sipylus melletti Magnesia, a hol Antiochus király uralmát a Scipiók döntötték meg, továbbá Sardes és Philadelphia voltak. Sardes Hadrián idejében még nagy és gazdag volt. A régi királyi vár még ott állott ekkor meredek szikla-csúcsán. Ennek a lábainál, az aranyat hömpölygető Paktolos partja felett Kybelé temploma állt, a melynek papi testülete hatalomban versenyzett az ephesusi Diana-templom papjaival. A Hermoson túl, Gyges folyója és tava közt a lydiai királyok halott-városai feküdtek számtalan sírhalmaikkal, még mindig oly jó karban, a mint Herodotus megírta.³

Sardes Hadriántól nyerte első neokoriáját.⁴ Egy felirat, a mely Trajánának egy ötéves játéokra vonatkozó rendeletére hivatkozik, Hadriánt az új Dionysosnak ne-

¹ C. I. G. n. 3174. Ὀλυμπίῳ σωτῆρι καὶ κτίστῃ. 3175. Felir. Ant. Pius idejéből, a mely szerint H. a smyrnaiaik részére az Olympiákra vonatkozólag rendeletet bocsátott ki. — Smyrnai pénzék Hadriánra vonatkozólag Jupiter képével és két templommal, Mionnet III. 227. stb.

² Mionnet III. 205. Eckhel II. 544.

³ Midőn 1882. tavaszán Sardest meglátogattam, Dennis úr ásatásokat eszközölt néhány sírhalomban. Az akropolis a szikla-csúcsról rövid idő múlva végleg le fog dőlni.

⁴ Krause, Neokoros 53. l.

vezi.¹ Kroesusnak ebben a régi városában ép úgy, mint Lydia többi városaiban, a keresztyén gyülekezet már igen nagy volt, s Hadrián után nem sokkal Melito püspök a keresztyénség hit-védője (apologeta) és az ó-szövetség kánoni iratainak gyűjtője gyanánt nevezetes.

Lydia és Karia más városaiból, mint Kolophonból és a Maeander melletti Magnesiából, továbbá Thyatirából, Trallesből és Miletusból vannak feliratok, a melyek a császár jótéteményeiről emlékeznek meg.² Az egykor fényes Miletus, a mely Nagy Sándor óta aláhanyatlott, kikötőiben még élt. Jónia anya-városának tartotta magát, de hírének fennmaradását már csak a didymai Apollo jóshelyének köszönhette. Miletusi feliratok Hadriánt összeköttetésbe hozzák ezzel az istennel, valamint a pythói Artemisszel is.³ Phrygiának vannak Hadrián-féle Adventus és Restitutio-érmei. Innen, név szerint Aezaniból feliratok is maradtak fenn, a melyek azt igazolják, hogy Hadrián

¹ A decretum talán magától Hadriántól származik. Lásd Böckh C. I. G. n 3455-höz.

² Colophon: C. I. G. n. 3036. Magnesia: Mionnet III. 148. A magnetek feliratai C. I. G. n 2910 Hadriánnak rendkívüli adományairól tesznek említést. A trallesi felirat C. I. G. n 2927. azt mondja, hogy Aul. Fabricius Priscianus Charmosynos mint strategos a Hadrián rendeletére a várost 60,000 modiusnyi aegyptusi gabonával látta el. Tralles és Miletus Hadriánt alapítójuknak nevezik. Mionnet III. 184. Suppl. VI. 274. Philomelium és Stratouicea városok az Adriane melléknevet veszik fel. Thyatirában egy Adrianeionról van említést téve. C. I. G. 3491.

³ Ἀπόλλωνι Διδυμεῖ καὶ Ἀυτοκράτορι Ἀδριανῷ. — C. I. G. 2863, 2866., 2877. Az Olympius attributum mutatja, hogy ennek elfogadása után állíttattak. C. I. G. 339. ἡ μητρόπολις, τῆς Ἰωνίας Μηλυσίων πόλις Hadriánnak Athén Olympieionjában szobrot állít.

a község és a Zeus-templom között régtől fogva vitás határokat megszabta.¹

Hadrián a 129-ik évről a 130-ikra forduló telet Ephesusban vagy Smyrnában töltötte. Onnan Lyciát látogathatta meg, Sarpedon hírneves országát. E Lycia városainak szövetsége önálló alkotmányával egészen a Vespasián idejéig fennállt. Mert Lycia önkormányzatát csak ez a császár függesztette fel, a midőn egyszersmind az egész tartományt római provincia gyanánt Pamphyliával egyesítette. Itt a görög jellem erkölcsében, nyelvében és művészetében sajátságos irányú fejlődést vett, s ez utóbbiról a nagy számú sír- emlékek szolgáltatnak bizonyosságot.²

Lycia legtekintélyesebb városai a következők voltak: Xanthos, Apollo hírneves templomával és jóshelyével, Patara, Telmessos, Tlos, Phaselis, Pinara, Myra és Olympos. Phaselis tengerparti város a Hadrián megérkezését feliratokkal jelzi; de úgy látszik, hogy ottani látogatása Aegyptusból való visszatérésének idejére esik.³

¹ Le Bas-Wadd. n. 860. Ázsia proconsula, Avidius Quietus alatt.

² Az érdeklődést ez ország iránt az 1882. évi osztr. expeditio újra felkeltette. Vorläuf. Bericht über zwei österr. archäolog. Expeditionen nach Klein-Asien von Otto Berndorf, Wien 1883. — Eine Reise durch das Land des Sarpedon von Alex. v. Warsberg. Oesterr. Rundschau, 1883.

³ Phaselis: C. I. G. n. 4336., 4337. és add. 1157. l.: szobrokat állítottak az akalissenerek és korydallok ὡπὲρ τῆς ἐπιβάσεως αὐτοῦ. Két másik 4334., 4335. a trib. pot. XV. sz. jelöl. Ezt Dürr a 130-ik évre helyezi 160 l., s ugyanerre az évre a Hadrián lyciai látogatását. Miután azonban a 129-ik év márczius 22 a Hadrián 13-dik trib. pot. jelöltetik (C. I. L. III², 1111. l. Mommsen táblázatán), a 130-ik év tavaszára a 14-ik és 131-ik és tavaszára a 15-ik esik. A császár jelenléte nélkül is állíthattak neki szobrot.

Ezután Pisidia és Pamphylia némely városát és kikötőjét látogatta meg, nevezetesen Olbiát és Pergét, Aspéndost, Sidét és Kibyrát.¹

Ciliciában Tarsus, Adana, Aegae és Mopsuestia nem minden ok nélkül vehették fel az Adriana nevet. Mint-hogy ez a Pamphylia és Syria között elterülő partvidék Hadrián óta *propraetori legatus* alatt álló külön provincia gyanánt jelenik meg, nyilván való, hogy ez a császár újra rendezte ennek a viszonyait.² Ezután Hadrián Syriába tért.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Hadrián Syriában. Antiochia. Phoenicia. Heliopolis. Damascus. Palmyra.

Syria, Pompejus óta római föld, a legfontosabb volt a birodalom összes provinciái között Ázsiában; több *legio* tartotta megszállva és a császárnak egy *consuli legatusa* kormányozta. Miután Judeát tőle a 70-ik évben külön választották, ez a nagy, ősidőktől sémi, ké-

Olympos Lyciában az Olympios jelző nélkül állított neki szobrot a következő felirattal: *πατρὶ πατρίδος σωτήρι τοῦ κόσμου*. Le Bas-Wadd. n. 1342. Myrában Hadriánnak gabona-raktárai vannak jelezve, C. I. L. III. n. 232. (in ruinis Myrorum ad ostia flvii Andraki).

¹ Egy kibyrai felirat őt *ἐβεργέτην καὶ σωτήρα τοῦ κόσμου* nevezi C. I. G. 4380. Valószínűleg ugyanaz a Kibyra ez, a mely Hadriánnak halála után Puteoliban emlékszobrot állított. C. I. G. 5852. Igaz ugyan, hogy két hasonló nevű város volt, az egyik Pisidiában vagy Kabaliában, a másik pedig Pamphyliában.

² Marquard R. St I². 388. 1 — Advent. Aug. Ciliciae, Cohen II. n. 595. Tarsus első neokoriáját Hadriántól számítja. Krause, Neocoros 80. 1.

sőbb, Nagy Sándor óta görög miveltségű ország-vidék északi Syriát, Phoeniciát és Auranitis és Trachonitis keleti területeivel együtt Chalcidenét foglalta magában. Minthogy Kommagene és Syria legatusa alatt állott, az egész provincia Cappadociától és Ciliciától az Euphratesig, és védő sáncz-vonala a beduinok ellen, az arabiai sivatagok között a phoeniciai tengertől Palmyrán, Damascuson és a Libanonon át Palestina határáig terjedt.

Nagy számú város görög községi szervezettel, legnagyobb részt seleucidák alapította helyek, vagy a phoeniciabeliek és aramaeusok ősrégi telepe, virágzott itten tengeri kereskedelem, perzsa-indiai karaván-kereskedés és a kelet mű-ipara folytán. Az uralkodó nép, a syramaeus és phoeniciai elemek leigázása után a görög volt, a mely Damascustól kelet felé az arabokkal érintkezett. A benszülött sémi eredetű lakosok a görögökhöz és a rómaikhoz itten ugyanabban a viszonyban állottak, mint a púnok Afrikában, és régiségére nézve az aegyptusi vallásokkal vetélkedő Baal és Melkart, Adonis és Astarte imádása egyenlő szívósággal tartotta fenn magát náluk.

Syria fővárosa, a római közigazgatás székhelye az Orontes melletti szabad, önkormányzattal bíró Antiochia volt, a melyet hajdan atyja, Antiochus emlékére Seleucus Nikator alapított. Nagyra tartotta magát; de tényleg egyik legnépesebb és legszebb városa is volt a római birodalomnak. E város tündöklött pompájával és gazdagságával, valamint ama fényüzése folytán, a melyet a seleucidák Apollo-temploma mellett, Daphne ligeteiben tartott ünnepeken kifejtett.¹

¹ Strabo 750.

Hadrián egykor Syria legatusaként tartózkodott Antiochiában. Azt az értesítést, hogy Traján őt fiává fogadta, az Orontes szigetén levő királyi palotában, a római helytartó székhelyén kapta meg, s itt töltötte el császárságának első hónapjait is. Vajjon ezután, második keleti utazása előtt látta-e ismét Antiochát, azt nem tudjuk. Az kétségtelen, hogy a 130-ik évben meglátogatta, bár ez nincs okmányokkal támogatva; mert Antiochát illetőleg a feliratok és érmek feltűnő módon cserben hagynak bennünket. Syriából még Hadrián-féle Adventus-érmeink sincsenek; csupán olyanok vannak, a melyek „*Exercitus Syriacus*“ felirattal jelölvék.¹

A syrek dobzódó életmódja megmértelyezte a római sereget is, és sehol sem volt több dolga Hadriánnak a csapatok fegyelmezésével, mint itten. Nyakaskodókká lettek és odáig fajultak, hogy készek voltak mindenféle feslettségre. Gyakran kezdtek zavargásokat; így még Marcus Aurelius alatt is, a mikor még a szigorú Avidius Cassius, később maga is forradalmár, volt a parancsnokuk.² Az antiochiabeliek, mint az alexandriabeliek is, gonosz lelkűek, csúfolódók és léhák voltak. Julianus császárnak is tapasztalnia kellett ezt; érette Misopogonjával állt rajtuk bosszút.

¹ Eckhel VI. 501.

² Fronto, Princip. Histor. 227. 1; corruptissimi vero omnium syriatici milites — Ad Verum Imp. 133. 1: Antiochiae adsidue plaudere histrionibus consueti, saepius in nemore vicinae ganeae quam sub signis habiti. Így tekintsd a syriai sereget, mondá Fronto Verusnak. A Hadrián fegyelmező munkájának nem lett semmi sikere. A római csapatok Syriában többfelé voltak helyőrségen. A császárság első évszázadának kezdetén 4 legio volt ott: VI. Ferrata, X. Fretensis, III. Gallica, XII. Fulminata. Marquardt R. St. I². 427.

Hadrián is szomorú tapasztalatokat szerzett e népnek a jelleme felől; mert Spartianus említi, hogy Antiochia anynyira gyűlöletessé lett előtte, hogy Syriát külön akarta választani Phoeniciától, hogy a város annyi más hely fővárosaként ne szerepeljen.¹ Mindazáltal Syria feldarabolásának a tervét komolyabb okok támogathatták, mint a minő volt az ő lehangoltsága a provincia fővárosának lakossága felett. Ezt a tervét azonban nem hajtotta végre, mivel Syriát csak Septimius Severus választotta tényleg ketté a 198-ik évben.² Még Hadriánnak Antiochia irányában táplált ellenszenvét is kétségbe vonhatjuk, vagy ezt, ha volt, csakis muló felgerjedésének tekinthetjük; mert egy bizánczi, a ki később élt, azt erősítgeti, hogy a császár ott színházat, a nympháknak Daphnéban templomot, fürdőket, vízvezetékeket építtetett és ezeket június 23-án ünnepélyesen felavatta.³

Antiochia közelében felment Hadrián a Kasios hegyre, hogy ott a nap keltének látványában gyönyörködjék s hogy áldozatot mutasson be Zeusnek az ottani szent helyen, a hol már előbb Traján ő véle dák zsákmányokat helyezett az oltárra.⁴ „Égi háború tört ki és a villám az áldozatra szánt állatot, egyszersmind az áldozatnál segédkező szolgát is agyonütötte.“ Ezzel az adomával

¹ Spart. C. 14.

² Marquardt, R. St. I. 423. E. Bormann, De Syriae Prov. Rom. partibus 16. l. stb. Septimius Severus, úgy látszik, Antiochiát Laodicea alá helyezte, de azért a város a maga rangját megtartotta egészen az arabok idejéig. Herodianus III. Sev. ban 523. l. Suidas Severusról 869. l. Eckhel III. 317.

³ Malalas 2/8 (ed Migne).

⁴ Plinius szerint H. N. V. 18, 3. a Kasios hegyéről már a negyedik éjjeli őr váltás körül meg lehetett a napot, s egy időben a nappalt és éjjelt is látni.

igazít odább bennünket Spartianus, a nélkül, hogy a Hadrián Syriában való működéséről még valami egyebet is mondana, vagy sok más várost, különösen a phoenicia-belieknek amaz ős-régi kortól kezdve híres helyeit megemlítené, a melyeket a császár meglátogatott. Mert bizonyára lement a tenger mentén dél felé Laodiceába, Aradusba, Tripolisba, Byblosba és Berytosba is. A seleucidák Laodiceája a Hadrián jótéteményeiről egy feliratos emlék-szoborral emlékezett meg, a melyet Athén Olympeionjában állított fel.¹ Berytosból is maradt fenn egy Hadrián dicsőítésére szánt ajánlati felirat.² Ez a különösen szép tengerparti város a Libanon lábainál, a mai Beirut, azóta, a mióta Augustus gyarmasította, Julia-Augusta-Felix-Berytos nevet viselt. Fekvése, a mely a Libanon-vidék kulcsa, a biztos tengerből mellett az idő minden viszontagsága között fenntartotta és Syriának még ma is egyik legvirágzóbb városává teszi. Innen Hadrián Sidonba és Tyrusba mehetett. E tiszteletre méltó anyavárosai oly sok phoeniciai gyarmatnak, a melyek jóval a görögök előtt megnyitották a tengereket a közlekedésnek és kezökben tartották a világkereskedelmet, már csak romjai voltak ugyan egykori nagyságuknak, de aláhanyatlásuk daczára is fényes és nagy városok voltak még mindig; hajózás, ipar, nevezetesen selyemipar s biboresiga halászat tartotta fenn jólétüket. A seleucidák óta a rómaik alatt is őriztek meg némi szabadságot. Strabo, mind a két várost mind a hajdankorban, mind a maga korában ragyogónak mondja; dicséri

¹ I. A. III 479. Julia Laodikeának mondja magát és a római nép barátjának és szövetséges társának: ἱερά, ἄσολος, αὐτόνομος.

² C. I. L. III. 165. Érem: Astarte egy templomban a bőség-szaruval Vaillantnál 153. l. Mionnet, V. 340.

fekvésöket azok mellett a nagy hirű kikötők mellett, a melyekből mind a kettőt, az aegyptusit is, a sidonit is, fenntartotta magának Tyrus, míg a szigetet a szárazfölddel még a Nagy Sándor gátja kötötte össze.¹ Tyrus már régóta viselte az anyaváros czímét, s mindent összevéve, úgy látszik, elsőségét megtartotta Phoenicia városai között.² Latin joggal felruházott gyarmat-várossá csak Septimius Severus alatt lett. Főhelye volt Melkart, vagyis a phoeniciai Herakles tiszteletének, a kinek ott hires temploma volt.³ Egyszersmind benne állt fenn Syria egyik legelső és legtekintélyesebb keresztyén gyülekezete is.

Okmányszerű adataink nincsenek arra vonatkozólag, hogy mikor volt Hadrián Sidonban és Tyrusban. Ép oly kevéssé vannak biztos hireink arra nézve is, hogy mikor ment Heliopolisba vagy Baalbekbe, Coelesyriába, továbbá Damascusba és Palmyrába. Pedig ezeket a városokat a császár Berytosból meglátogatta.

Heliopolis, a melynek az alapítását az arabok Salamon királynak tulajdonítják, Syria egyik legrégibb városa volt, mivel ennek az akropolisán emelt kolosszális kő építmények a syriai uralom és építészet legrégibb idejére vallanak.⁴ Még akkortájban nem voltak meg neki ama nagyszerű templomai, a melyeknek a romjai ezt a várost a kelet csodájává teszik. Még Strabo is csak futólagos-

¹ Strabo 756. Prutz: Aus Phönicien. 182. l.

² Suidas (Paulus Tyrius) szerint Hadrián adta neki ezt a czímet: Tyrus azonban már Kr. u. a 94-ik év óta viselte. Bormann 17. l.

³ Lucianus Dea Syria c. 3. Sidonban állott Astarténak egy temploma s az Adonis-tisztelet főhelye Byblos volt.

⁴ Ritter: Erdk. VIII. 2. Abt. 229. l.

san említi a coelesyriai Chalkis mellett. Augustus újítatott, javíttatott rajta, de úgy látszik, nem gyarmatosította. Érmein, a melyek Hadriántól Gallienusig terjednek, így nevezi magát: „Colonia Julia Augusta Felix Heliopolitana“; de az kétes, vajjon csak Hadrián ruházta-e fel gyarmati joggal elsőben.¹ Néhány épületet a császár mégis emeltethetett itten, jöllehet Baal városának monumentális fénye az ő utódai idejére esik. A nagy Zeus-templom építését Antoninus Pius kezdette meg.²

Heliopolisból az Antilibanonon át egy karaván-út vezetett Damascusba, Syria sivatagának e paradicsomába. Ez a világhírű város, a kelet egyik legrégibb városa, már a Dávid idejében fennállott és egy syriai fejedelemség székhelye volt. Ez fenntartotta magát Ázsia történetének minden zivatarában, az assyrok, babyloniak és perzsák uralma alatt, és Nagy Sándor után, még mielőtt szép országuk fővárosául Antiochiát szemelték volna ki, a seleucidák székhelye volt. A görög műveltség behatolt Damascusba is. Hellenek, zsidók, syriaiak és arabok alkották ennek a virágzó városnak a lakosságát, a mely az Euphrates-vidéki országok, Arabia, Aegyptus és Phoenicia közötti kereskedelmi közlekedésnek nyüzsgő étellel dicsekvő piacza volt. E várost Krisztus születése előtt a 64-ik évben Pompejus szerezte meg a rómaiaknak, de még nem volt oda foglalva a római uralom alá, mivel

¹ Ezek a nevek C I. L. Ill. n. 202 Sept. Severus idejében. Zumpt, Comm. ep. I. 418. azt állítja, hogy Hadrián Heliopolist a 132-ik évben a zsidó háború miatt megerősítette és gyarmatvárossá emelte. Ehhez Marquardt R. St. I. 428. De Mionnetnél (V. 298.) van egy Nerva-féle érem Col. Julia Hel. felirattal és egy szántó-vető s két tulok jelvényével.

² Malalas ed. Bonn 280.

vazallus királyok alatt állott és egy ideig coelesyriai helytartó minőségében a Nagy Herodes birta. Csak miután már Cornelius Palma Arabia királyának a hatalmát megtörte, akkor lett Damascus Traján alatt a syriai provincia római városává.

Az Antilibanon magaslatairól alárohanó Chrysorrhoeas (Baradá) számos csatornái, a Damascust környező sivatagot már ős időktől fogva buja termőföldre varázsolták át, ezek a mérföldekre terjedő kertek még ma is úgy tűnnek fel a beduinok előtt, mint a föld paradicsoma. Érmeken a város női alakban van jelképezve, fején bástya-koszorúval; s ez a nő a folyam felett egy sziklán ül s bal kezében halat, jobb kezében pedig bőségszarut tart.¹ Semmit sem tudunk azokról a határozatokról, a melyeket Hadrián Damascusban életbe léptetett. Úgy látszik, hogy fővárosi rangra emelte.² Nem hallunk semmit itteni építkezéseiről. Az óriási Nap-templom, a melynek a romjai ma a nagy mecset mellett s a bazár egy része fölé emelkednek, még csak az Aurelianus idejéből származik. Damascusban tért meg Pál, és valamint Ephesusban, ebben a városban is szintén népes keresztyén gyülekezet állott fenn attól az időtől fogva.

Távolabb, a syriai sivatag keleti határain Palmyra oáza volt átkelő helye az india-mesopotamiai karaván kereskedésnek. Széles út húzódott itt keresztül az Euphratestől Phoenicia felé, a melybe a Thapsacusból, Babylonból és a perzsa tengertől kiinduló utak mind bele torkollottak.³ Palmyra az arabok ős-régi Tadmarja volt, a

¹ Eckhel III. 331. Mionnet V. 237.

² Marquardt I. 430. Noris Epoch. Syromaced. 76. l. szerint ő csatolta Phoeniciához, de mindez kérdéses.

³ Movers Phönicien III. 1. 292.

melyet a syriai sivatag karaván-útjának állomáshelyéül, lehet, hogy Salamon király alapított. A seleucidáktól a város minden ízében görög kulturát nyert. Majd aztán a rómaiak és parthusok hatalmas birodalmi kezdtek birtoklására vágyni.¹ De csak Traján vette birtokába ezt is és Syriával egyesítette.

Hadriánnak e csoda-városban tett látogatásáról egyetlen felirati okmány beszél. Ez egyszersmind teljes hitelt érdemlő bizonyosság arra nézve is, hogy a császár előbb Baalbekben és Damascusban volt, mert csak onnan mehetett Palmyrába. Ezt a görög szövegű feliratot a palmyrai nép és tanács a város egyik polgárának, Males Agrippának állította, a ki a császár oda érkezésekor másod ízben volt a község irnoka és magát ünnepi játékok rendezése, a templom körüli önfeláldozó gondossága, valamint a római csapatok vendégszerető fogadása által idegenekkel és polgárokkal szemben érdemeket szerzett magának.²

Hadrián Palmyrában vagy a 130-ik évben lehetett, a midőn Syrián át Aegyptusba utazott, vagy pedig innen Syriába való visszatértekor. Lehet, hogy megajándékozta ezt a várost az itáliai és a gyarmati joggal, mivel ez az ő tiszteletére Adrianának nevezte magát.³ Az Euphra-

¹ Plinius H. N. V. 21. 3.

² C. I. G. 4482. Le Bas-Wadd 2585. Vogüé Syrie centrale, Inscr. Sémitiques, Paris 1868. 19. l. 16. jegyz. ἐπιδημία θεοῦ Ἀδριανοῦ. A feliratot nem sokára a Hadrián ott léte után állították. Wadd. a palmyrai szövegből a seleucidák korszakának 442. évét veszi ki, a mely korszak 130. okt. 1-én kezdődött. Vogüé 131-ik évre teszi a feliratot.

³ C. I. G. n. 4482., 6615. Ἀδριανῆ Παλμυρα. Steph. Byz. (Ethnikon) Palmyra alatt határozottan az állítja, hogy a palmyraiak:

tes vidékére és Bostrába vezető katonai utak különösen leköthették a figyelmét. Valószínű, hogy ezeket várdákkal erősítette meg Palmyra közelében egy templomnak a romja a Hadrián nevét viseli, a kinek az üdvére volt emelve.¹ A pálmák városának ragyogása, ép úgy, mint Bostráé, Petráé és Baalbeké, a Hadrián és az Antoninusok idejével kezdődik, és Odenatus és a nagy Zenobia uralkodása alatt a harmadik században éri el tetőpontját. Aurelianus aztán a 273-ik évben szétrombolta a szép és fényes várost.

Syria-Phoenikéből még a 130-ik évben Judeába ment Hadrián, s mi feszült várakozással követjük őt épen ebbe a tartományba, mivel ez nem sokára borzasztó események színtere lett.

TIZENHATODIK FEJEZET.

Hadrián Judeában. Jeruzsálem ekkori állapota. Aelia Capitolina gyarmat-város alapítása. Hadrián Arabiában. Bostra, Petra, Peraea vidéke. Gaza. Pelusium.

Judea, azaz Palestina, Titus megsemmisítő hadjárata óta Syriától külön volt választva és külön provinciát alkotott egy praetori legatus alatt, a kinek a palestínai

¹ Ἀδριανοπολιταὶ μετωνομάσθησαν ἐπικτιοθείσης τῆς πόλεως ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος. Ezt megerősíti C. I. G. 6015., a hol egy palmyrai, Heliodorus magát Adrianos-nak nevezi. Reniernél (Inscr. de l'Algerie n. 1638.) egy Zabdiol Hadrianus a numerus Palmyrenorum hadastyánja Numidiában.

¹ Vogüé Inscr. Aram. 50. l.: ὅπερ σωτηρίας . . . Ἀδριανοῦ.

Caesareában volt a székhelye.¹ Ezt a várost, úgyszintén a Vespasián veterán-gyarmatát, Emmaus Nikopolist, épen csak kevéssel előbb, a 129-ik évben, földrengés rombolta szét. Az akkor még meglevő zsidó népessége a lassú züllés állapotában éledélt, úgy, mint az ország mostani arab lakossága a török pasa alatt. A zsidóság egész szellemi élete egy Joppe és Asdod közt fekvő tengerparti város, Jamnia rabbinus iskolájába menekült. Ihletett prófétáik, élőkön Akiba rabbival, fenntartották a messiási reménységeket.

Midőn Hadrián Judeába érkezett, a bensőleg erősen forrongó országban egy közelgő felkelésnek semmi jelét nem láthatta, hanem csupán a hódoló alázatosságát. Ott időzésének az emlékére a tanács érmekeket veretett, a melyek nem nevezik ugyan sem Judea jóltevőjének, sem újjá alkotójának, hanem azért mégis viselik a szokásos Restitutio-symbulomot: egy könyörgő asszonyt, a kit a császár a földről felemel, míg előtte gyermekek, valószínűleg Palestina kerületeinek geniusai, kezökben pálma-ággal hajlonganak.² Jeruzsálem romjainak meglátogatásáról semmiféle adat sem szól.

A zsidók ez ősrégi városa a nyugoton is oly hírnév-

¹ Hentzen (n. 3. Borghesihez IV. 160.) azt hiszi, hogy a Palestina nevet, Judea helyett Hadrián használta először. Lásd Bullet de Inst. 1848. 27. l. — Ptolem. V. c. 15. mindkét megjelölést használja Παλαιστίνη ἢ Ἰουδαία Σορία.

² Adventui Aug. Judaeae. S. C. Eckhel VI. 495. F. Madden Coins of the Jews (Internat. Numis. Orientalia 1851. II. 231. l., a hol a datumok ugyanazon Jewish Coinage 212. l., 5.-ből erednek). Két Adventus-érem van: Hadrián egy asszony előtt, a ki pálma-ágot és dobozt tart; közöttük égő oltár; az asszony, Judea mellett, oldalt egy gyermek pálma-ággal. — Hadrián Judea előtt, vele szemben két gyermek ágakkal.

nek örvendett, hogy Plinius nemcsak Judea, hanem az egész kelet leghíresebb városának nevezte.¹ De a hasmonaeusok és Herodes városát lerombolták a rómaiak, s azóta többé nem is épült fel. Hadrián még mindig romokban heverve találta, ha nem is egészen abban az állapotban, a melyben Titus hagyta. S e városnak még az a lerombolása sem volt teljes, a melyet Judeának ez a megfélemezője rendelt el. Josephus Flavius beszéli, hogy Titus megkimélte a Herodes tornyait, Phasaelust, Hippicust és Mariamnét a nyugoti bástya-fallal együtt, ez utóbbit azért, hogy a római őrségnek tábor-helyül szolgáljon; amazokat pedig azért, hogy az utókor előtt bizonyságul szolgáljanak a város erősségéről, a mely felett a római erő hatalmat vett.² Különben sem lehetett az összes monumentális épületeket földig lerombolni. Egy séta a Harâm-es-Sherif falai körül a Herodes, vagy talán épen a Salamon idejébeli épületek hatalmas maradványairól győz meg még ma is. A zsidó siralom-tér hatalmas koczka-falait még ma is az eredetieknek tartják.³ Eusebius, a ki a negyedik században élt, oly kevésbé hitt abban, hogy Jeruzsálemet Titus teljesen lerombolta, hogy azt merte állítani, hogy Titus a városnak csak felét hányatta szét, a másik felét pedig Hadrián romboltatta le.⁴

¹ Hierosolyma longe clarissima urbium Orientis, non Judaeae modo. H. N. V. 15. 1.

² Jos., Bell VII. 1. 1.

³ Hogy Titus nem pusztította el az egész Jeruzsálemet, ezt kimutatják: De Saulcy, Les derniers jours de Jérusalem, Paris 1806., 425. l. stb. Sepp. Jeruzs. u. d. Heil Land I², 100. l. stb.

⁴ Eus., Dem. Evang. VI. n. 18. Régi hagyományok szerint a keresztyének Zion-hegyi temploma (a Coenaculum) megkiméltetett hét zsinagógával egyetemben; Epiphan, de pond.

Hogy Jeruzsálemnek egy meghagyott része a 70-ik év után is folyvást lakható volt, azt leginkább azzal akarják igazolni, hogy Titus a X. legio Fretensissel, a melyet az Euphratestől maga vezetett el atyjához Judeába, távozása után a nyugoti fal mellett tábort üttetett.¹ S ámbár ennek a legiónak további sorsát homály fedi, az nem kétséges, hogy ez helyőrségen Palesztinában ott tartózkodott, mivel a római kormányzatnak egyik szilárd elve volt az, hogy csapatokat egy és ugyanazon provinciában hagyott állomásozni. Némely legiók évszázadokig, egészen a birodalom aláhanyatlásáig, megtartották egy és ugyanazon táborhelyöket.²

Traján idejében Judeában a X. legio állomásozott, s innen vett részt a parthusok elleni háborúban.³ A 130-ik évben Tineius Rufus parancsnoksága alatt állott, a ki Palestina legatusa volt, s Hadrián ebben az időben szem-

et mens. C. 14. A mint Basnage (*Hist. des Juifs* XI. 255.) állítja, még Juda és Benjamin törzseinek is voltak maradványai Jeruzsálemben Titus után, a mi persze nagyon kétséges.

¹ Joseph. VII. 1., 2., 3. A X. legio Fretensissről Clermont Ganneau a *Comptes rendues. Acad. d. Insc.*-ban, 1872., 158. l. stb. Grotefend és Pfizner.

² A III. legio Gallica Augustus óta az 5-ik évszázadig Syriában feküdt a III. Cyrenaica Traján óta Arcadiusig Arabiában. Clermont Ganneau 162. l. a X. legio két jeruzsálemi téglafeliratát adja bizonytalan időből és főnökük Sabinus ajánlati feliratát.

³ Henzen felirata 5451. (restit. Borghesitől IV. 125.) Q. Pomp. Falcót az ifjabb Plinius barátját jelzi mint Legat. Aug. pro pr. prov. Judaeae et Legionis X. Fretensis. A 109-ik év körül viselte ott a legatusi állást (Waddingt., *Fastes d. Prov. Asia-tiques* 203. l.). A 112-ik évben Consul, a 128-ik évben Ázsia proconsula. — Róla Borghesi VIII. 365., és Mommsen, *Ind. nom. Plinius Ep.-nak* Keil-féle kiadásában.

lét tartott felette, vagyis azon része felett, a mely Jeruzsálemben állomásozott.¹ Bárhol állomásoztak is a legiók, a katonák és tisztek szükségletei valóságos tábor-várost teremtettek; azért a X. legiónak többet kellett visszaadnia Jeruzsálem romjainak, mint azt, hogy ott egy város *csak* látszólag van. A zsidó és keresztyén lakosság száma ott lassanként meg is szaporodott. A római csapatok állomáshelye a nyugoti falnál, a hol a Herodes-féle tornyokat (a mai török El Kalah citadella) vár és capitolum gyanánt használták, magvaul szolgálhatott annak az új gyarmat-városnak, a melyet épen Hadrián alapított a Dávid ősi városának romjai felett. Alapításának az ideje bizonytalan. Lehet, hogy a császár már látogatása előtt jóval kiadta a rendeletet az alapvetésre; de Jeruzsálem újból való felépítését nem fejezték be sem már a 130-ik évben, sem néhány évvel utóbb.

Hadrián bele vonta Jeruzsálemet is a várak és katonai utak ama rendszerébe, a melyet ő egészen az arábiai Petráig terjesztett ki. A zsidók egykori városának, mint Damascusnak és Palmyrának, mint Ptolemaisnak, Nikopolisnak és Caesareának Palestinában, római gyarmat-város minőségében új állást kellett betöltenie a keleten. S minthogy a császár személyesen szeretett jelen lenni minden oly helyen, a hol birodalmában

¹ Az érmet (Eckhel VI. 496.) Exercitus Judaicus, a zsidó háború után később is verhettek és egyáltalában semmi bizonyosságot sem nyújt. Csak Hadrián után jóval később feküdt a X. legio a Vöröstenger melletti Ailában. (Euseb. Onomasticon Αἰλαμ-hoz és Notitia Dign. c. 29.). Ugyanis Arabia déli része a 4-ik század végén vagy az 5-ik elején mint Palaestina salutaris vagy tertia Palestinához csatoltatott. Kuhn, Städt. Verf. II., 360., 373. stb.

valamely fontos intézmény létesítéséről volt szó, kétségtelen, hogy új Jeruzsálem tervét is ott, a hely színén vizsgálta meg és rendeleteit is ehhez képest adta ki.

A gyarmat építését görög vagy római mérnökök vezették, magát a munkát, a X. legio és az ország robotköteles lakosai teljesítették. Jehova városának pogány gyarmattá való átalakítását a 130-ik év óta oly buzgósággal folytatták, hogy két év múlva már indító okul szolgálhatott a zsidóknak a rómaiak elleni utolsó felkelésére.¹

A talmudisták vélekedése szerint, a kik azt állítják, hogy Hadrián uralkodása kezdetén a fellázadt zsidóknak templomuk újra építését megígérte, a császár magát hitzegés bűnébe keverte, és azt, hogy más gondolatra tért, a samariabeliek és a zsidókból lett keresztyének besugásai eredményének tekintik.² Ez azonban tévedés, mert államférfiúi alapelveit Hadrián nem áldozhatta fel

¹ Ha Epiphan. (De poud, et mens. c. 19.) és a talmudistáknak hinni hajlandók volnánk, akkor Jeruzsálemnek újból való felépítésére, Hadrián még a 117-ik évben Antiochiából adott parancsot s ezzel azt a hírneves sinopei proselytát, Akylast bízta meg, a kit Epiphan. a Hadrián sógorának (πενθερίδης) tesz meg. A Chron. Alex. az Aelia Capitolina alapítását a 119-ik évre teszi. Ewald VII. 362. azt hiszi, hogy az építkezést még Traján halála előtt, Quietus kezdte volna meg. Renan (L'égl. Chrét. 26. l.) az alapítás időpontjának minden alap nélkül a 122-ik évet tartja; Tobler (Topogr. Jerus. I. 133.) a 126-ik évet, mint Ritter is Erdk. XVI. I. 301. Kuhn (Die städt. Verf. II. 357.) fenntartással a Chron. Alex. datumát fogadja el. Óvatosabb Münter, (Der Judenkrieg) mivel az újra építésre nézve csak a Hadrián-féle zsidó háború előtti időt fogadja el. Úgy látszik, Grätz is a 130-ik év mellett van.

² Grätz IV. 140. Derenbourg, Essai sur l'hist. et la géogr. de la Palestine, 414. l. Volkmar Judith 108. l.

soha a zsidók messiási reményeinek. Míg a birodalom barbár provinciái a nyugoton már csaknem egészen elrómaiásodtak és a keleten a hellenség behatolt nemcsak egészen Arábiáig, hanem a nagy Herodes óta Judea mellett is körös-körül megfészkelte magát, ez az egy ország volt az csupán, a melyben a nemzeti öntudat ereje szembeszállt Róma hatalmával. Ezt a daczot megtörni, Palestinát megrómaiásítani: ez lett a császári kormányzat vezérlő elve, különösen a Traján alatti iszonyú zsidó-forradalom óta. A héberek abbeli kívánsága, hogy hadd építsék fel ők nemzeti szent helyöket, örök tiltakozás maradt a rómaiktól reájok mért sors-csapás ellen, és egy bizánczi történetíró épen ezt a reménységöket vagy szándékukat tekintette annak az elkeseredésnek az okául, a melylyel irántuk Hadrián el volt telve.¹ Jeruzsálem római gyarmattá való átalakításának a célja az volt, hogy a zsidó nemzetiség végre Palestinában véglegesen kiirtassék.

Ezekén kívül Hadriánnak azokban a tartományokban való tartózkodásáról semmi mást nem tudunk. E tartományok néhány városát, úgy látszik, részesítette a kegyeiben; ezek azonban oly városok voltak, a melyekben a zsidóság mellett nagy számú syr-görög lakosság telepedett meg. Így nevezte el magát Hadriánának Scephoris vagy Diocaesarea Galileában, így épített Tiberias népsége egy Adrianeiont, és így vonatkoznak érmek, persze a samariabeli római gyarmatból, Caesareából, a Hadrián jótéteményeire.²

¹ Cedrenus ed. Becker I. 437.

² Tiberiasi és caesareai érmek Mionnetnél V. 483. l. stb. Egyik tiberiási érem Jupitert ábrázolja egy tetrastylusú temp-

Judeából a római Arabiába ment. Azt, hogy ide megérkezett, érmek örökitik meg. A császár egy áldozó oltár mellett kezét nyújtja egy nőnek; mint újjá alkotó fel emeli a térdeplő Arabiát, a ki a kezében ágat, valószínűleg myrrha-ágat tart, míg oldalt egy teve áll.¹

A rómaiaktól Arabiának nevezett provincia az edomaeusoknak az országa volt; nagy kiterjedésű vidék, a mely Palestina déli és keleti részén Damascustól és Haurántól Petrán át a Verestenger északi széléig húzódott.² Cornelius Palma hódította meg ezeket a területeket és a 105-ik évben Traján tette római provinciává. A római műveltség Haurán és a trachonok vulkáni eredetű vidékein hódított tért, de dél felé is, az arab kerületekben, a hol az elpusztult városok romban heverő templomaikkal és csodás halott-városaikkal a kutatót még ma is ámulatba ejtik. S ha a sabai arabok Jemenből emeltek is ottan kő épületeket, Busan, Kanavât, Suvêda, Hebrân és Bostra templomai mégis a mellett beszélő bizonyságok, hogy Traján hódítása óta behatolt ide a római művészet, miután már jóval előbb, a seleucidák alatt, ezeken a vidékeken meg volt honosodva a görög műveltség, a melynek a nyelvét Arabiában a rómaiak is köz használatba vették.³

lomban, talán az Adrianeionban, a mely Constantin alatt lett templommá. Greppo: 185. l. Noris, Epoch. Syrom., 469., 471. l.

¹ Adv. Aug. Arabiae—Restit. Arabiae S C. Eckhel VI. 492.

² Bumbury, Hist. of. ancient Geogr. II. 506.

³ A Wetzstein által gyűjtött 600 felirat között 10 ó-semi van 260 nabataival és 300 göröggel és latinnal szemben. Aurantitis, Batanea és Trachonitis Syriához tartoztak, csak Diocletian egyesítette őket Arabiával. Marquardt, R. St I. 423. — Wetzstein, Reisebericht über den Hauran und die Trachonen, 1868. Vogüe, Syrie centrale, Architecture civile et religieuse. Egy

A provincia fővárosa Bostra volt, a mely Haurantól délre egy termékeny óazon feküdt; ekkor a görög és arab kalmárok virágzó kereskedelmi piacza volt. Palmyrával karaván-út kötötte össze, a melyet katonai őrség fedezett. Ez az út azután tovább vezetett egészen a perzsa tengeröböl, a míg a keleti határszéleken, Arabia beduin törzsei ellen erős helyőrségek feküdtek, a melyek között a legszélső Nemâra volt. Bostra Nova Trajánának nevezte magát, mivel ez a császár újra építtette. De felvette az Adriana nevet is.¹ Arabiával és Perzsiával folytatott kereskedelme révén még Constantin idejében is gazdag és nagy volt. Vele csak a délre fekvő Petra versenyzett, a nabatai királyok régi fővárosa, a kik korábban uralmukat kiterjesztették egészen Damascusig. E várostól nyerte nevét a petrai (Köves) Arabia. Halott-városai és templom-romjai tanuskodnak arról a magas fokú műveltségről, a melyre a római uralom alatt eljutott. Mint északon Palmyra, dél felé Petra volt Arabia, India és China kereskedelmi piacza. A karavánok fűszert, drága szövött árút és selymet, olajat és balzsamot szállítottak ide a perzsa öböl melletti Foratból, míg a Verestenger melléki Elath kikötőjéből kiinduló nagy kereskedelmi út Petrán át Gázába vezetett és Perzsia, Arabia és Phoenicia áru-szállítmányait közvetítette.²

trachonitisi Zerbireből származó felirat a sémi Garmos fiai közt egy Hadrianos nevűt említ. Le Bas-Wadd, VI. 2513. Kaibel, Epigr. graeca, n. 454. A trachonitisi Gababól való Hadrián-féle érmek, Mionnet V. 317.

¹ Commodusnak egyik érmén, Mionnetnél, Suppl. VIII. 389. A bostrai aerát a 106-ik évtől számították. Bostra római katonai gyarmattá Alexander Severus alatt lett. Wetzstein Reiseber., 111. l.

² Vogüé, Syrie centrale, Arch., 12. l. Movers III. 1. 291.

Petra sokat köszönhetett a császárnak; e város érmein, a melyek legelőször Hadriánnal tűnnek fel, Adriana Petra Metropolisnak mondja magát, s úgy látszik a császár ezt, és nem Bostrát részesítette előnyben.¹ Itt szemlét tartott a III. legio Cyrenaica felett, a mely később Bostrában nyert állomás-helyet.²

Arabia provinciától nyugot felé a Jordánon túli Peraeában, a hol az Asphalt-tó mentén az aelamita karaván-út vezet Damascus felé, tékintélyes, önkormányzattal bíró városok voltak teljesen görög alkotmányával és műveltséggel. E városok: Pella, Gerasa, Gadara, Philadelphia. (Rabbath Hammon vagy Hammân). Ez utóbbiból, a melyet hajdan az aegyptusi II. Ptolemaeus Philadelphus újra építtetett, vannak Hadrián-féle érmeink.³ Tovább azonban már nem kísérhetjük a császárt ez országokban való vándorlásaiban. Elment Aegyptusba. Hogy Pelusiumba eljuthasson, Petrából először a Verestenger mentén levő Aila vagy Elath kikötőjébe, azután a sinai félszigeten át Arsinoéba (Suez), s innen tovább a pelusiumi Nilus-torkolathoz kellett utaznia; vagy neki Petrától egyenesen annak az útnak kellett indulni, a mely Gaza, Kanaan e végső helye felé vezetett, a hova Elath felől két nagy karaván-út húzódott felfelé.⁴

¹ Ἀδριανὴ Πέτρα (γαίης Ἀραβίης) μητρόπολις. Eckhel III. 504. Mionnet, V. 587. De Saulcy, Num. de la Tetre Sainte, 351. l. C. I. G. 4667, 5366/b. add. 1242. l. (Ἀδραηνῶν helyett olvasd: Ἀδριανῶν Πετραίων). A provinciáról általában, Laborde et Linant, Voyage dans l'Arabie Pétrée, Paris 1830. Visconti, Diario di un viaggio in Arabia Petrea, Roma 1872.

² Marquardt I. 434.

³ Τύχη Φιλαδελφείων. Mionnet V. 332. Hadrián-féle érem Gerasából, ugyanott V. 329.

⁴ Ezt a Gazába vezető utat Plinius említi H. N. VI. 32., 3.

Gaza Askalonnal együtt a filiszteusok tengerpartjának legtekintélyesebb városa volt, a hol a régi görög községek még megtartották önkormányzatukat, s római gyarmatokról még szó sem volt.¹ Hogy Hadrián ezt a várost meglátogatta s hogy ez, megérkezésével egy korszak számítását kötötte össze, azt egy érem valószínűvé teszi.²

Az Aegyptusba vezető utak közül Spartianus az elsőt, Dio a másodikon vezeti a császárt.³ Abban azonban mind a ketten megegyeznek, hogy Pelusium volt az a jelentősebb hely, a hova Hadrián Aegyptusban elsőben elment. Ez a nevezetes kikötő Aegyptus, Arabia és Palestina között kereskedelme révén még mindig virágzásnak örvendett s fontosságát megtartotta egészen a kereszties hadjáratokig.⁴ Ennek közelében volt a Kasius halma, Zeusnek egy szent helyével és a Pompejus sírjával.⁵ E sír körül volt egy, Nemesisnek szentelt liget, a melyet ide Caesar ültetett. Ezt a zsidó felkelők Traján idejében elpusztították.⁶

¹ Stark, Gaza und die philistäische Küste, 1852., 514. l.

² Hadrián valószínű látogatásáról Gázában, valamint az ottani aeráról Eckhel III. 453. Noris, Ep. Syrom., 332. l. De Saulei (Num. de la Terre Sainte 215. l.) az aera 3-ik évéből származó Hadrián-féle érem után a császár látogatását a 128-ik évre (?) akarja tenni. A Chron. Alex. szerint Hadrián ünnepi játékokat alapított Gázában.

³ Spart. c. 14. Peragrata Arabia Pelusium venit. Dio 69. 11.: διὰ δὲ τῆς Ἰουδαίας — ἐς Αἴγυπτον παριών. — Különben Hadrián Arabiából Judeát mindenképen érintette volna, mivel Ostracine Pelusiumtól kelet felé már Arabia határának tekintetett. Mindjárt mögötte Sirbon tavánál Idumea és Palestina kezdődött. Plin. H. N. V. 14., 1.

⁴ Lumbroso, L'Egitto 56. l.

⁵ Strabo 760.

⁶ Appian., Bell. civ. II. 90.

A sírhalom homokkal el volt temetve és a Pompejusnak szentelt ércz-szobrok ledöntve heverték. Hadrián helyre állította az egész Mausoleumot és nagy halott emlékére verseket írt.¹

A Nilusnak pelusiumi, még ekkor teljesen szabad torolatából, Alexandriába hajózott a császár.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Hadrián Aegyptusban. Ennek az országnak a viszonyai. Alexandria. Hadrián levele Servianushoz. Aegyptus és Alexandria befolyása a nyugotra.

Aegyptus, a világ legrégebbi művelt állama, abban az időben nem jelentett mást, mint Rómának Nilus áztatta gabonatermő provinciáját. Augusztus óta császári birtok volt s oly féltékenyen őrizték, hogy sem senator, sem lovagrendű nem tehet be a lábát ide császári engedély nélkül. Egy római pasa, egy lovagrendű praefectus, alkirály minőségben kezelte a kormányt, vagy jobban mondva, garázdálkodott Alexandriából a szerencsétlen országban.²

¹ Dio 69. 11. A verseket, melyeket Hadrián Pompeiusnak ajánlhatott (ἀνέγεται) s a melyeket a görög Anthologiában meg is találhatni, Appianus II. 86. említi a nélkül, hogy szerzőjök gyanánt Hadriánt nevezné meg

² Első praefectus (Eparchos) gyanánt Hadrián alatt a 118-ik évben Rhammius Martialis jelenik meg. C. I. G. 4713. és Letronne, Inscr. de l'Égypte I. 513., n. 16. Előtte Traján utolsó éveiben Turbo volt a praefectus. A 122-ik évben febr. 19-én Haterius Nepos volt. Memnonsinschr., ibid. II. 340. A lakosság száma 8 millióra rugott, ma 6 millión felül van. Marquardt, R. St. I. 439.

A provincia három részre oszlott: Felső-Aegyptusra, vagyis Thebaisra, Közép-Aegyptusra, vagyis Heptanomisra és a Deltára; ezek ismét 46 nomára oszlottak, A római utak Aegyptusban Hiera Sykaminosig, az aethiop földön Dodekaschoinosig, az első vizesésen túl húzódtak.

A saját bennszülött uralkodó házai alatt évezredekre terjedő történelmi élet után a Pharaók népe végre örökre elvesztette a saját önállóságát először a perzsák, azután a görögök, majd végre a rómaiak alatt. Ez a végzet, az idegen uralom, még ma is ott lebeg felette; mert Aegyptus már fekvésénél fogva arra van utalva, hogy ne egyetlen *egy* nép, hanem az *egész világ* birtoka legyen. Már Nagy Sándor idejében nemzetközi terület volt, külföldi kalandorok kész zsákmánya, s az maradt máig. Hosszú ideig tartó rabszolgaság ennek a lakosait megfosztotta minden polgári erénytől, úgy annyira, hogy a régi városok, még maguk a görög városok is, talán egyedül Ptolemais és Naukratis kivételével, elvesztették közszabadságukat, és római tisztviselők a tanács közreműködése nélkül kormányozták őket. Még Alexandriának sem volt már községi szervezete, s mint Aegyptus fővárosa, csak azzal volt megkülönböztetve, hogy igazságszolgáltatását egy császári bírósági közeg (iuridicus) látta el.

A császárok Aegyptus közigazgatásánál a Ptolemaeusok intézményeit vették alapul. Ők ezeknek az utódai voltak, az országnak isteni tiszteletben részesülő királyai, és elődeikhez hasonlóan meghagyták a régi vallásos szokásokat és a papi hierarchiát. Az adók terhe alatt görnyedező lakosságnak azonban nem voltak többé semmi politikai jogai, hanem a görögök és rómaiak igája alatt

páriák vagy heloták módjára tengették életöket. Sorsuk nagyjában hasonlatos volt a mai fellahokéhoz. A rómaiak megvetették Aegyptus lakosságát mind valamennyit, nemcsak a bennszülötteket, hanem még a helleneket és zsidókat is, a kik Nagy Sándor óta tömegesen vándoroltak be oda. Vak babonájuk, vad zabolátlanságuk és egyenetlenkedésök érdemetlenekké tette őket a rómaiak szemében a polgári szabadságra. Az ő felfogásuk szerint csak vas kézzel lehetett ezeket a zavargásra mindig kész tömegeket a kellő korlátok között tartani.¹ S mégis két legió, a XXII. Deiotariana és a II. Traiana elegendő volt arra, hogy az egész Aegyptust féken tartsa.²

Leszámítva azokat a zavargásokat, a melyekre a Hadrián oda érkezése előtt az Apis felkeresése szolgáltatott alkalmat, az ország hosszú ideig békésen viselte magát, s csak a zsidó lakosság vetemedett a Traján utolsó éveiben, az ázsiai felkelésekkel összeköttetésben, fanatikus zendülésre.

Aegyptus minden ereje az egyetlen Alexandriában volt összpontosítva. Ez a város a 130-ik évben még mindig az a hatalmas világ-kereskedelmi kikötő volt, a mint azt Strabo az Augustus idejében ecsetelte.³ Nagyságra

¹ Lásd Tacitusnak figyelemre méltó ítéletét, Hist. I. 11.: Aegyptum copiasque, quibus coërcetur, iam inde a divo Augusto equites Romani obtinent, loco regum. Ita visum expedire provinciam aditu difficilem, annonae fecundam superstitione ac lascivia discordem et mobilem, insciam legum, ignaram magistratuum domi retinere.

² Antoninus Pius idejében Aegyptusban csupán a II. Traiana feküdt, mivel a XXII. Deiotariana a Hadrián-féle zsidó háborúban tönkre ment.

³ Hadriánnak Alexandriába érkezése, a császár 15-ik alexand-

nézve csak Rómánál állt hátrább.¹ Dio Chrysostomus, a ki Vespasiánt elkísérte ide, e várost az összes emberi nevezetességek között a legnevezetesebbnek mondja.² Fekvése uralkodóvá tette a Veres-, az indiai és a Középtenger felett egyaránt, és a világ minden hajózó népének vásárteréül szolgált. Jólétét, a melyet kereskedelmének és műiparának köszönhetett, nem érte utol egy város sem; egyszersmind kincses kamarája volt az aegyptusi vallásos titkoknak és a görög tudománynak is. A nagy kikötőt és az Eunostost a szélrózsa minden irányából érkező kereskedők lepték el, s ezeknek a rakta-raiban fel voltak halmozva a forró ég-övi vidékek ama termékei, a melyeket Arsinoéból, Myos Hormosból és Berenikéből karavánok szállítottak oda.

Alexandria jelentőségének megfelelt ennek építészeti pompája. A Serapeum a Rhakotis városrészben, a régi királyi vár Bruchionban, a Museum oszlopcsarnokaival és a nagy könyvtárral, a Caesarium, a canobusi híres út, a gymnasiumok, a színházak, a hyppodromok, a templomok és a régi és újabbkori számos műremek a tündöklő szépségnek oly egységes képévé alakultak benne, hogy az Antoninusok korában Aristides azt mondhatta, hogy Nagy Sándor nagy és felséges

riai évére esik (130. aug. 29. — 131. aug. 29.) Eckhel IV. 64.; VI. 489. stb. Az afrikai sisakos Alexandria a császárnak kezét csókol. — Alexandria üdvözli a quadrigán bevonuló császárt — A császár hajón ül. — Hadrián és Sabina Isis és Serapis kezét fogják. Cohen II. n. 58. A nagy számú alexandriai érmek Zoegánál, Num. Reg., n. 296. stb.

¹ Aristides, Orat. XIV. 363.

² Dio Chrys. (Dind.) Orat. XXXII., 412. stb. Más helyek Lumbrosónál, L'Egitto, c. XII.

városa ékszer gyanánt úgy díszíti a római birodalmat, mint a buja-szép asszonyt a nyak-láncz vagy karperecz. Még nem szűnt meg a Nagy Sándor isten-kultusza e városban és Hadrián, a ki a Pompejus sírját meglátogatta, aligha mulasztotta el megtisztelni a Semát is, a hol a város halhatatlan alapítója egy nagy koporsóban feküdt üvegfedél alatt, miután az aranyból valót, a melyet Ptolemaeus Lagi készíttetett, a kapzsi Auletes elrabolta.¹

A zsidók utolsó felkelése alatt Alexandriát feldúlták, de Hadrián már első éveiben elsimitotta a rombolás okozta károkat, s a mint látszik, az elpusztult Cyrenét is gyarmatosította.² Mivel a Faraók legrégibb városai már nagy részben romokban heverték, Alexandriának nem volt többé versenytársa Aegyptusban. S e város kábító zshivaja három világrész faji és vallási vegyületeivel, továbbá a lázas küzdelem az életért, Ázsia és Afrika mámorba ringató légköre, a világpolgárias hellenség saját-

¹ Strabo 794. Ő előtte meglátogatta a sírt Caesar és Augustus, utána pedig Septimius Severus és Caracalla, a ki császári jelvényeit helyezte oda. Dio szerint 75., 13. Severus az aegyptusi papoknak az ő általa gyűjtött szent könyveit helyezte el a sírboltban, a melyet ezután a nép elől elzáratott, hogy többé senki se lássa a Nagy Sándor tetemeit s ne olvassa ezeket a könyveket. L. Clarkenál (*The Tomb. of Alexander* 1805., 58. l. stb.), további sorsát a Semának, a hol Ptolemaeusok is voltak temetve.

² Innen van talán az érem Restitutori Lybiae, Eckhel VI. 497. Hieron. in Euseb. Chron. ed. Schöne 165. l. Hadr. Alexandriam a Romanis subversam publicis instauravit expensis. Az örmény fordításban így szól a Judaeis. Ez a subversio mindenestre túlzás, de Zoega (*Num. Aeg.*) 101. l. nem jogosan helyettesítette Eusebiusnál az illető helyen Alexandria helyett Jeruzsálemet.

tos szelleme, a mely tanyáját épen itt ütötte fel, a nép léhasága, élvezet utáni sovárgása és bűnre való hajlandósága ámulatba ejtette még a görögöket és rómaikat is. Dio Chrysostomus az alexandriabeliekhez intézett beszédében éles vonásokban tüntette elő városuk pompájára vonatkozó dicséretének a visszáját. „Én, így szólt hozzájuk, magasztaltam tengereteket és földeteket, kikötőiteket és emlék-műveiteket, de titeket magatokat nem“. Erre aztán következik egy rajz, a mely Alexandria népét a világ sepredékének nevezi, a melyben nincs semmi komolyság, a mely el van merülve mindenféle élvezetbe, a mely lelkesülni csak a színház és circus iránt tud. Az alexandriabeliek erkölcstelensége, czivódásra és csúfolódásra való hajlama mindenütt hirhedt volt.¹ Hadrián is megrajzolta jellemöket a következő levelében, a melyett sógorához intézett:

„Kedves Servianusom! Én Aegyptusnak a népét, a melyet te annyira feldicsértél, könnyelmű, ingatag, pletyka-vadász népségnek találtam. A kik Serapist imádják, azok keresztyének; oly emberek, a kik magukat Krisztus püspökeinek vallják, mindenek inkább, mint ennek az istennek a követői. Nem találhatni itt egy zsinagóga főnökét, nem egy samaritanust, nem egy keresztyén presbytert, a ki csillag-jós, jel-magyarázó és kuruzsló nem volna. Magát a patriarchát,² valahányszor Aegyptusba jön, az egyik párt arra kényszeríti, hogy Serapist, a másik pedig arra, hogy Krisztus imádjá.

¹ Arczátlanságukért súlyosan megbűnhődtek Caracalla alatt. Herodian IV. 98. stb. Dio 77., 22. Természetöket ecseteli Ammian. Marcell. XXII.; c. 18. Egyéb vonatkozások Lumbrosonál c. 13. Carattere degli Alessandrini.

² Bizonyosan a zsidók patriarcháját, Tillemont, Adrien, 409. l.

Forradalmár, semmiházi és botrány hajhászó emberfaj az. A város maga bővülködik kincsekben és segély-forrásokban. Itt senki sem teszi össze ölébe a kezét. Itt üveg, ott papír, amott vászon előállításán munkálkodnak. Minden sürgölődő ember egy-egy iparos. — Még a vakok is, vagy a kiket a láb-köszvény, vagy kar-köszvény gyötör, munka után látnak. Istenök a pénz; zsidó, keresztyén, minden nemzetiség csak ezt imádja.¹ Sajnos, hogy ez a város ily rossz irányt vett, mert nagyságánál és jelentőségénél fogva méltán lehetne feje az egész Aegyptusnak. Én ennek a városnak minden kívánságát teljesítettem, régi kiváltságait visszaadtam s ezeket annyi újjal tetéztem, hogy a polgárok személyesen járultak eléim hálájukat kifejezni, s mégis alig hagytam oda a várost, fiamat, Verust, becsmérlni kezdték. A mit Antinous felől szárnyra bocsátottak, azt, úgy hiszem, már hallottad.² Hadd egyék meg maguk, a mit kotyvasztottak, én bizony a főztükről még szót tenni is átallok. — Három színes billikomot küldök hozzád, a melyeket a templom papja ajánlott fel nekem, s küldöm e ritka áldozat-ajándékokat neked és nőtestvéremnek. Ünnepnapokon aztán üritgesd szorgalmatosan; de ügyelj, hogy a mi kedves afrikaink nagyon a fenekére ne nézzen.“

Nincs elegendő okunk arra, hogy ezt a levelet hamisnak tartsuk, bár egy és más benne oly színben mutatkozik, mintha Hadrián nem mondhatta volna.³ De ha ko-

¹ Unus illis est Deus; unus helyett Lehrs szerint nummus olvasandó. Friedländer II⁵, 138.

² A szövegben Antonio, a mely helyett Antinoo olvasandó.

³ Vopiscus ezt a levelet a Vita Saturnini c. 8-ba bele vette, mintha Phlegon Hadrián életírásából kölcsönözte volna. A cím-irat szerint (Had. Aug. Serviano consuli salutem) Servianushoz

holmány volna is, ez a levél még az esetben is ó-kori okmány volna az ó-kori Alexandriára, a magia, theosophia és a keresztyén, valamint pogány bölcsészet e nagy műhelyére nézve. Itt ugyan még mindig virágzásnak örvendett a hellen tudományosság, a mely épen ebben az időszakban adta a világnak Claudius Ptolemaeus csillagászt; de mellette bizonyos szertelen és képzelgő szemlélődés is kezdett fejlődésnek indulni a görög, zsidó és keresztyén iskolákban. Összekeverte ez egy mással a monotheismust és a phantheismust. Ázsia és Görögország képzelődése egybeolvadt itten és az aegyptusi mysteriumok alapján létre hozta a gnosztikusok tanát. S e gnosztikusok alatt érthetjük azokat a keresztyéneket, a kik előtt az imádás tárgya a Serapis volt. A zsidók tekintélyes részét képezték az alexandriai lakos-

van intézve, mikor consul volt. De a *Fasti consulares* (Klein szerint) a 132-ik évre consulnak Trebius Sergianust és 134-re L. Julius Ursus Servianus Cos. III. jelzik. A cím-iratot e szerint később alkalmazhatták, vagy ezt a szót: consuli hozzátették. A legnagyobb nehézség e szavakban *filium meum Verum* rejlik; mert Verus csak a 136-ik évben volt adoptálva. *Filius* azonban Hadrián kedvenczét is jelentheti, s Verust Hadrián minden bizonynnyal már ez időtől fogva utódául szemelte ki. Az tény, hogy a császárt Aegyptusba elkísérte. Felesleges tehát, mint Greppo 230. l. teszi, Hadriánnak egy utolsó idejében tett aegyptusi utazását feltételezni. A *nemo illic*-ből Casaubon azt következteti, hogy a levél Hadriánnak Aegyptusból való elutazása után volt írva, vagy legalább, mint maga írja, Alexandriát már elhagyta. Magam részéről a levelet valódinak tartom, ha, mint a szöveg mutatja, némely kifejezése becsempésztetett is. Sokkal jobban megütközöm a *filium meum* helyett az alexandriai keresztyénekre való két ízbeli megemlékezésen, a mely nem származhatik Hadriántól.

ságnak. Az öt városrészből kettő az övék volt. Gazdag községük egy főnök vagy ethnarches alatt állott. A mózesi tannak a hellen eszmékkel való elegyüléséből keletkezett már Krisztus után az első században Philo platónikus bölcsészete.

E különös levél figyelmen kívül hagyott egyet, azt a hatalmas befolyást, a melyet Alexandria szelleme Rómára és a nyugotra gyakorolt. Ez a befolyás érvényesült már az első órában, a midőn Aegyptus római birtokká lett, s folyton tartott háromszáz éven át. Nem volt egy idegen uralkodó sem a perzsa Kambyses óta, a ki rá emelte a kezét az ország isteneire, hogy ezek szikla-szilárd hatalmát meg bírta volna törni. Sőt, a mi több, a lagidák és a rómaiak nem csak elismerték ezeket az isteneket, hanem maguk is imádóik sorába léptek. S mialatt az aegyptusiak az idegenek rabszolgaivá süllyedtek alá, Memphis és Thebe istenei meghódították Rómát és Görögországot. Isis, Osiris, a kutyafejű Anubis és a Zeusszé lett Serapis még a nagy Rhamses alatt sem örvendtek oly kiterjedt uralomnak, mint a római császárság három első századában. Aegyptus papjainak bölcsesége a legrégibb volt a világon, s éppen ezért úgy látszott, mintha az emberiség ős-okmányai a birtokukban volnának. Ez évezredek óta egyenlő formában átszármazott hierarchia mellett a Jehova vallásának, a delphibeli Apollónak és a dodonai Zeusnek a papjai tegnapról valóknak tűnhettek fel. A Nilus rejtelmek megbabonázták a nyugoti ember kedélyét, és az aegyptusi istentisztelet jeleneit még ma is ámulattal szemlélhetjük Pompeji falfestményein. Itt és Herculumban, úgy szintén Campaniában és Etruriában is mindenütt voltak Isis-templomok, Rómában egy

Iseum s egy Serapeum, a melyeknek a rejtelsei Domitiánt rajongó lelkesültségre ragadták.¹

Ezek az istentiszteletek az Antoninusok után nem sokára a latin világ szükségletévé lettek. Alexandriai kereskedők a vallással együtt az aegyptusi divatnak is tért hódítottak Galliában és Hispaniában. A szőnyegek, mozaikok, a sphynxek, a Nilus-tájképek, Cleopatra gyöngyei és edényei nagyon keresett cikkek voltak a nyugoton, sőt az aegyptusi ház-berendezések is utánzásra találtak ott. Jövendőmondókat és bűvészeket, orvosokat és csillag-jósokat, zenészeket és tánczosokat, szónokokat és tudósokat egész rajokban ontott a nyugotra Alexandria egymaga.² És épen Hadrián volt az, a ki Alexandria befolyását a nyugotra még növelte.

A tudni vágyó császár élénk érdeklődést tanúsított az alexandriai tudományosság iránt, a melynek a főfészke a római uralom alatt is a Museum maradt. Philologusokkal és sophistákkal elegyedett ott vitába, a midőn alkalmá nyílt arra, hogy szörszálhasogatásaikat gúny tárgyává tegye. A kiváltságok, a melyekről levele beszél, részben

¹ Innen ered a Braccio nuovo hires Nilusa. 1883. júniusban eszközölt ásatások a Minerva mögött egy kis hieroglyphekkel ellátott obelisket hoztak napfényre. Az Isis-tisztelet Rómába már a köztársaság utolsó éveiben betolakodott, Preller, R. Mythol. Abschn. Isis u. Serapis. — Isis és Serapis temploma után, a melyet Caracalla épített Rómának, még e városnak egy régióját is nevezték, t. i. a III-ikat, mivel a Colisaeum mellett egy Isis-templom feküdt.

² Lumbroso, i. m. Hogy Aegyptus által a festészet is befolyásoltatott, azt Petronius Satyriconjának egy nevezetes helye mutatja c. 2.: *pictura quoque non alium exitum fecit, postquam Aegyptiorum audacia tam magnae artis compendiarium invenit, a mi alatt bizonyosan a genre-kép értendő.*

bizonyára erre a nevezetes museumi intézményre is vonatkoznak. De kellett még sok egyéb jó tettet is közölnie, a melyekért az alexandriabeliek köszönettel tartozhattak neki. Hálájukat csúszó-mászó hizelgéssel rótták le, és még azzal, hogy kigyót, békát kiáltottak rá. Emlékszobrokat és oltárokat emeltek neki.¹ Egy császár után sem maradt oly sok alexandriai s általában aegyptusi érem, mint Hadrián után.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

Hadrián utazása a Niluson. Memphis. Heliopolis. Antinous halála. Thebe. A Memnon-szobor. Koptos. Myos Hormos. Mons Claudianus. Visszatérés Alexandriába.

Hadrián, hogy Aegyptus csodáit megismerje, Alexandriából utazásra vállalkozott a Niluson. Ez akkor már régóta divat volt. Mert a szürkület homályába vesző múlt idők mű- emlékei s valamennyi közt a legrejtelmesebb folyam s ennek partjai görögökre és rómaiakra oly ellenállhatatlan vonzó erővel voltak, a minőt Napoleon vállalkozása óta a világ minden nemzeténél máig is tapasztalhatunk. De hogy is ne izgatta volna az idegenek kíváncsiságát ez az évezredek óta változatlan állatimádás, az emberi vallásoknak ez a rejtvénye? Az állatoknak ebben az istenítésében az emberi szellem legmélyebb megvetése, s a királyok és császárok istenek sorába való emeltetésének legmérgeesebb satírája rej-

¹ Eckhel IV. 64.

lett. Mert mit jelenthetett Sesostris, Nagy Sándor, Augustus és Hadrián istenítése Apis ő mennyei felsége és a szenteknek tartott macskák, ebek, gémek, krokodilok s majmok égi méltósága mellett?

Aegyptus már akkor is a Faraók korának s a Faraók bebalzsamozott kulturájának a museuma volt. Idegenszerű építményekkel, különös faragványokkal, hieroglyphekkel és festményekkel még mindig el voltak árasztva az ősi városok, ha régi fényök elhamvadt is már. Memphis, Heliopolis, Bubastis, Abydos, Sais és Tanis, valamint a százkapus Thebe, bár még voltak is lakosaik, aláhanyatlottak már régen.

Nem mindennapi látvány lehetett az, a melyet a császári utazó társaság nyújtott, midőn ez egy flottával Dahabien partjainál a horgonyt felszedve, felfelé evezett a Niluson. Lehetek a császár kíséretében tudósok az alexandria Museumtól, valamint írásjel-magyarázók, papok és csillagjósok is. Vele volt Verus és a szép Antinous is. Sőt ott volt a császárné is, a kinek az udvarhölgyei közt volt egy görög költőnő is, Julia Balbilla. Valahol csak valami látni való kínálkozott a Nilus partvonalain, pedig akkor több akadt, mint ma, tüstént partra szálltak. Bele merültek a nagy pyramisok, a Sphynx-kolossus és a szent város, Memphis csodálatába.

Memphis, a Pharaók hajdani székhelye s még Strabo idejében is Aegyptus második városa, még nem volt a sivatag homokjától végleg eltemetve, de már kezdett a homokba merülni. A Ptolemaeusok alatt templomainak és palotáinak a köveiből nem kis részt Alexandriába szállítottak. A Pharaók óriási vára már régóta romokban hevert. De néhány tiszteletre méltó műalkotás, mint a Ptah temploma, a pyramisok, a halott-városok és a Sera-

peum ősrégi kultuszával még mindig daczoltak az idővel. Ez a város volt még mindig az aegyptusi hierarchiának egyik főhelye és az Apisnak székhelye. Épen ebből az okból szemelte ki a római kormányzat Aegyptus egyik legerősebb had-állásául; mert itt egy egész legió feküdt. Hadriánnak a Serapeum területén alkalmanylt a fehér homlokú bika látványában gyönyörködni, a melynek feltalálása kevéssel a Hadrián oda érkezése előtt papi és nép-zenebonát idézett elő, mivel az alexandriabeliek nem akarták a bikát a memphisieknek átengedni, ezek azonban diadalmaskodva erősen tartották azt. Végig sétálhatott a császár a félig homokba sülyedt Sphynx-sorok között, a melyek ama csodás sirboltokhoz vezettek, a hol a bebalzsamozott bika-istenek nyugodtak, valamennyien, mint egy-egy Faraó, óriási gránit-koporsókban.¹ Kevesebb fáradsággal, mint mi, mai utazók, csodálhatta Ti-nek, egy aegyptusi állami tisztviselőnek az ötödik dynastia idejéből, domborművekkel gazdagon felékesített sírmlékét. Ma már a sivatag futó homokja elnyelt mindent, el a palotákat, a bálvány-képeket, sőt jó részben a pyramisokat is. Nyomorult arab falvak, mint Sakkara, telepedtek meg Memphis omladékain, és a sűrű pálma ligetben ámulva látja az utazó a hatalmas Faraónak, II. Rhamstesnek a torzóját elhagyatottan heverni, utolsó tanujaként az egykori Ptah-templom pompájának, a mely előtt volt ez az óriási szobor hajdan felállítva.

Memphis közelében Heliopolis feküdt, a Nap-isten vá-

¹ Egy Hadrián-féle memphisi érem az Apist mutatja, Mionnet V. 534. l. Ma már az aegyptusi Serapeum homokkal van borítva. Mariette ottan a 18–26. dynastiabeli bika-sírokra talált. Most csak a későbbiek láthatók, Psametichtől kezdve. Jelenleg (1883. nyarán) Maspero a 6-ik dynastiabeli sírokat ásta ki.

rosa, ennek az istennek ős-régi templomával és az aegyptusi bölcseségnek egyik iskolájával. Strabo már kihaltak találta ezt a várost, de még mutatták neki azokat a papi házakat, a melyekben a hagyomány szerint Plató és Eudoxus az istenek titkait 13 álló esztendeig tanulmányozták.¹ Heliopolisban a Rhâ-isten tisztelete még fennállott, e tisztelet középpontjával, az Apis vetélytársával vagy sorsosával, a szent bikával, Mnevissel. A durva Kambyses szétrombolta a templomokat, sőt az obeliszk egy részét is, a melyeket itt a Faraók az évszázadok folyamán a Nap-isten tiszteletére emeltek; mert Aegyptusban nem voltak találhatók oly nagy számban sehol, mint itt és Thebében. Mint Strabo, Hadrián is fele részben már tűztől megrongálva, ledöntve látta. Két nagyobb hiányzott. Ezek közül az egyiket, III. Rhamses obeliszkjét, a saját győzelmi emléke gyanánt Augustus Rómába vitette és a Circus Maximusban állíttotta fel. Ma a piazza del popolón áll. A másikkal, a mely ma szent Péter terét ékesíti, Caligula a vatikáni circust diszítette fel. Valamennyi között a legnagyobbikat, a IV. Totmesét, Constantin hurczolta el, s később Constantius a Circus Maximusban állíttatta fel. Most a Laterán előtt áll. Ma az ősi Heliopolis gabona-vetésektől zöldellő helyén már csak egyetlen egy obeliszk áll fenn, az, a melyet a legrégibbnek tartanak és a melyet a tizenkettedik dynasziából való I. Usortes emelt. Hieroglyphjeit darázs-fészkek zárják el a kíváncsi szemek elől.

A magas utazó-társaság a Niluson útjában tovább haladva már Bézába, egy jobb parti helyre érkezett, átellenben Hermopolissal, a midőn szomorú esemény adta

¹ Strabo 806.

elő magát, Hadrián kedvenczének a halála. — Antinoust, egy claudiopolisi ifjú görögöt, Adonis-alakja a császár Ganymedesévé süllyesztette alá. Ez az ifjút szenvedélyesen szerette. A keletnek e fertelmes bűnében, a melyet még a nagy Traján sem tartott annak, s a melytől csak kevés számú nemes lelkek, olyanok, mint Plutarchus, fordultak el megvetéssel, — Hadrián még ebben is telivér görög volt. Nem tudjuk, hol ismerte meg a császár a szép ifjút, valószínű, hogy szülő házájában, Bithyniában. Csak Aegyptusban tűnik fel úgy, mint a császárnak elválhatatlan társa. A szerencsétlen Augusta Bezában menekült meg a gyűlöletes látványtól, mert ott Antinous a Nilusba fult. Síri titok leple borítja ezt a halál-esetet. Véletlen volt-e? Áldozatul esett-e? Hadrián emberszeretetéhez nem férhet az a gyanú, hogy kedvenczét, mint egykor Tiberius a szép Hypatost Capriban, hideg vérrel fel tudta volna áldozni. Avagy talán, hogy imádott császársa életét megmentse, önként áldozta fel magát az ábrándos ifjú a halál isteneinek? Aegyptusi papok talán a császárt fenyegető veszedelmet olvastak a csillagokban, a melyet csak a legdrágábbnak a feláldozásával lehetett elhárítani. Ez a hiedelem teljes összhangzásban állt a kor babonára hajló szellemével, az ország és Nilus rejtelmes voltával, sőt a császár astrologiai buvárlataival is. Vagy talán Antinous, a midőn a hullámokba vetette magát, ezt abban a meggyőződésben cselekedte, hogy belőlük mint isten fog kiemelkedni. Emlékirataiban a császár azt állította, hogy pusztán véletlen dolga az, hogy kedvence a Nilusba fult; ezt azonban nem akarták neki elhinni.¹ Azok az istent illető

¹ Spart. c. 14., a kérdést eldöntetlenül hagyja. Dio 69., 11.

megtiszteltetések, a melyekkel a halottat körülvette, azt látszanak gyaníttatni, hogy ezek az önfeláldozás jutalmául szolgáltak, és bárminő feltételek alatt ment is az végbe, az akkori világ szemében hősi és odadással teljesített erkölcsös tett elismerésére tarthatott igényt. Hajlandók vagyunk feltenni azt, hogy az áldozat a nélkül merült a Nilusba, hogy ezt Hadrián akarta volna. Mérvetetlen fájdalomában „asszonyos könyekkel“ siratta meg a császár Antinousát.¹ Achillest utánozta Patroklos holt testénél, Nagy Sándort a kiszenvedett Hephaestio máglyájánál. Gyászpompával temettette el az ifjút Bezában. S a temetés egy csapongó képzelet szülte nilusi jelenet volt, a melynél a szereplő személyeket udvari kíséretökkel a siránkozó császár és a nevető császárné szolgáltatták. Ez az összes nilusi utazásokban a legkülönösebb intermezzo a pusztulás útján levő pogányságot egy új istennel, az antik művészetet pedig utolsó eszményi alakjával ajándékozta meg. Nem lehetetlen, hogy sas szemű udvaroncok Aegyptus éjjeli egén már a gyász szertartás alatt észrevették az égen Antinous csillagát, a melyet azután a császár maga is meglátott. A csillag még most is megvan. Ott tündöklök a tejút szalagja mellett, a sas és az állat-öv között, mivel a csillagvizsgálók elfogadták az Anti-

azt tartja, hogy igaz az, hogy Antinous feláldozta magát, mert Hadriánnak, a ki magiával foglalkozott, ahhoz, a min a fejét törte, egy magát feláldozó lélekre volt szükségre. Szó szerint ezeket mondja: εἴτ' οὖν ἐς τὸν Νεῖλον ἐκπεσὼν, ὡς Ἀδριανὸς γράφει, εἴτε ἱεροσυρηθεὶς, ὡς ἡ ἀλήθεια ἔχει. De az ő nézete szerint az áldozat önkéntes volt. Aurelius Victor (Ep. 14.) azon nézet felé hajlik, hogy Antinous, hogy a császár életét meghosszabbítsa, feláldozta magát.

¹ Antinuum suum, dum per Nilum navigat, quem muliebriter flevit, Spart. c. 14.

nous istenné lételének a meséjét, ép úgy mint a szép Berenike haját, a melyet a bánkódó férj, Ptolemaeus vigasztalására egy másik csillagvizsgáló fedezett fel az égen, a hol most is ott ragyog az oroszlán csillagzat mellett. Aegyptus e titokzatos csoda-országában még Hadrián alatt, a római világtörténet tiszta nappali fényénél is lehetett költemény az élet.

A mi az időt illeti, úgy látszik, hogy az ifjú bithyniai halála a 130-ik év október havában következett be.¹ A császár, miután kiadta azt a parancsot, hogy barátjának az emlékére Beza helyén pompás várost kell építeni, tovább evezett a Niluson, mert a császári társaság a 130-ik év november havában már Thebe romjainál látható.

Thebét Aegyptusnak, sőt talán az egész világnak legrégibb városát, az előző évszázadokban előbb Memphis borította homályba, azután Kambyzes rombolta szét. A Ptolemaeusok óta Diospolisnak hívták, s nem ez, hanem Ptolemais volt Thebais fővárosa. Már Strabo falvakká felbomladozva találta.² E város a Nilus jobb és balpartján óriási templomokból, palotákból, pylonokból és király-sirokból álló csoportozatokat formált, épen olyan formán, a mint ezek a mai Luxorban, Karnakban,

¹ Közel eső dolog, hogy ezt a halál-esetet erre az időre tegyük. A Chron. Alexandrinum 254. szerint Antinoe okt. 30-ikán alapítottott; ebből Dürr 64. l. azt következtette, hogy Antinous halálának ez a napja. A 130-ik év a Memnon feliratokból biztosan kiderül, a melyekről majd alább lesz szó.

² Καμηρδὸν συνοικεῖται C. 816. Diospolis volt a tulajdonképeni Thebe vagyis Ammon városa. Az egész nyugoti rész a balparton a Memnonia. R. O. Müller, Osymandias und sein Grabpalast Encykl. von Ersch., Gruber, 260. l.

Medinetben, Habuban, Der el Bahriban és Kurnában vannak szétszóródva.

Hadrián idejében a Rhamesseum, az úgy nevezett Osymandias sirja, II. Rhamses csoda-műve a Nilus nyugoti partvonalán még roppant arányainak meglehetősen épségében lehetett. Ezek a pylonok, oszlopok, arkádok és udvarok, ezek a pompás termek dombor-művekkel borított granit falaikkal, (egy könyvtár is volt itt található), a császárok korának művészetére is befolyást gyakorolhattak. E művészetnek a visszfénye mintha ott csillámlanék a Forum Trajanumon, a melynek a központja szintén a császár sirja volt.¹

Thebe sir-templomai között a Memnonium volt a legnagyobb csoda. A tizennyolczadik dynasziából való Faraónak, III. Amenhotepnek (Kr. e. 1500 körül) két, egyetlen kőből faragott meztelen óriási szobra, sárga homok-kőből, trónolt ott az Amenophium előtt. Egy földrengés Kr. e. a 27-ik év körül egyiknek a felső részét ledöntötte s a nap keltekor tamadó levegő áramlata a szobor repedései között azt a csengő hangot idézte elő, a melyet a görögök az Achilles által Ilium alatt megölt aethiopiai Memnonnak anyjához, Eoshoz küldött reggeli üdvözlétéül magyaráztak.² Köröskörül bámulatra méltó romjai heverték azoknak a templomoknak, a melyeket ez a király Ammonnak ajánlott. Nero óta az itt megfor-

¹ Froehner (La colonne Trajane 49. l.) megtalálja ezeket az analógiákat a Rhamesseumnak Diodor által (I 45.) való leírása nyomán, és a Traján szobra Alexandria Paniumának utánzata.

² Strabo 816. legelőször tesz említést e hangról, a melyet maga hallott. Azután Philostr. (Apollon. 6., 4.) Plinius (H. N. 36., 58.) jelöli meg legelsőben a szobrot úgy, mint Memnont. Sept. Severus restauráltatta, s azóta megnémult.

duló utazók azt a szokást kezdték felvenni, hogy nevöket az óriási szobor lábaszáraira rávésegették, s ennek a nagyon elterjedt hiúságnak a tudomány egyik legnevezetesebb epigraphikai gyűjteményét köszönheti. Tudósok Pococke óta lemásolták a Memnon-szoborról a feljegyzéseket. A legtöbb a Hadrián idejére esik, nevezetesen tíz a 130-ik év előtti időre, tizenhét pedig erre az esztendőre és a császárnak későbbi éveire. Hadrián a maga nevét görög betűkkel vágatta be, ugyanezt tette a magáéval a császárné is. A császárné kíséretében volt a költőnő, Julia Balbilla, a ki azt állította magáról, hogy egyik syriai királytól, Antiochustól származott, s ez a nő oly nagy hírnévnek örvendett, hogy később Taormina városa neki, mint minden erény, erkölcsösség és bölcsesség mintaképének, emlékszobrot állított.¹

A Memnon-szobornál tett császári látogatás várva-várt alkalomul szolgált e görög nőnek arra, hogy költői tehetségét csillogtassa. Olvassuk még ma is azokat az aeol dialectusban írt verseket, a melyekkel ez ismételten megabajgatta a melancholikus Memnont a végből, hogy megszólaltassa. De az isten most az egyszer nem volt oly leereszkedő, hogy panasz hangját hallassa. Az udvarhölgy csodálkozott, hogy hallgatásba merülni merészkedett, bár a felséges Augusta minden áron hallani akarta, s a császár haragjával fenyegetőzött. Ez használt, mert Memnon az Augustus tiszteletére több ízben megszólalt. Balbilla szerencsére feljegyezte egy feliratban, hogy a „kedves királynéval“, Sabinával a Hadrián uralkodása 15-dik évében Athyr hónap 24-ikén és 25-ikén hallotta az isten szavát. Így aztán ismerjük az a határozott idő-

¹ C. I. G. n. 5904.

pontot, a midőn a császár a Memnoniumot meglátogatta, s ez nem más, mint a 130-ik év november 20-ik és 21-ik napja.¹

Thebén alul Koptos feküdt, az indus-arab árúczikkeknek nagy kereskedelmi piacza. Ez árú-czikkeket a karavánok szállítottak ide azokon a mű-utakon, a melyek e várost Myos Hormos és Berenike kikötőivel kötötték össze, s e városból aztán a Niluson lefelé hajók vitték tovább Alexandriába.² Az indiai kereskedelem harmadik kikötője Arsinoe volt, a Verestenger heroopolisi öblében, a hol a híres Nilus-csatorna, a melynek az ásatását Necho megkezdte, Darius újra felkarolta, Ptolemaeus Philadelphus befejezte, a melyet végre Traján helyre állított, a Deltán fekvő Bubastistól a Sós tavakon keresztül a tengerbe volt vezetve. Ez a csatorna, a melynek hosszú évszázadok után való ujja alkotása a mi napjainkban világtörténeti esemény számba ment, a Hadrián idejében, sőt valószínűleg egészen Septimius Severusig kereskedelmi útvonalul szolgált.³

¹ Letronne la statue vocale de Memnon Paris 1833., 152. l. Balbillának Hadriánra vonatkozó versei e cízzel: *Ιουδίας Βαλβίλλης, ὅτε ἤκουσε τοῦ Μέμνονος ὁ σεβαστὸς Ἀδριανός.* — A Sabinára vonatkozó a kelettel 162., 1^o5. l. Sabina felirata: *Σαβεῖνα σεβαστὴ αὐτοκράτορος Καίσαρος σεβαστοῦ ἐντὸς ὥρας Ἀ, Μέμνονος δις ἤκουσε.* — C. I. G. 4925. st. — Kaibel, Epigr. gracc. ex lapidibus conlecta, Berlin 1878., 988. n. stb.; ehhez Puchstein megjegyzései: Epigr. gr. in Aegypto reperta, Strassburg 1880., 16—30. l.

² Plin. VI. 26., 7. felsorolja az állomásokat Koptostól Berenikeig. Koptos mellett híres smaragd-bányák voltak.

³ Humboldt, Cosmos II. 204. Traján 109. előtt nem csak a Bubastis és Arsinoe közötti csatornát javíttatta ki, hanem még Babylonba (Kairo) mellék-ágat is vezetett. Dierauer Büdingernél I., 131. l.

Koptosból a császár Myos Hormosba mehetett, az indiai kereskedelem legközelebbi fő vásárhelyére, a mely Róma uralma alatt oly nagy lendületet vett. Már Strabo csodálkozásának ad kifejezést, hogy innen évenként 120 hajó vitorlázik Indiába, míg a Ptolemaeusok idejében csak csekély számú hajó merte magát rá szálni arra, hogy egyenesen oda vitorlázzék. De már egy századdal utána mily nagy lehetett az Indiába vitorlázó hajóknak a száma, a midőn Rómának a fényüzési czikkekre vonatkozó igényei oly magas fokra hágtak.¹ Strabo után néhány évtizeddel egy névtelen görög tollából eredt a Verestenger körülhajózása (Periplus), a melyet az idősb Plinius felhasznált. Ez az irat, talán egy művelt kereskedelmi utazó műve, leírja a Verestengeren való part menti hajózást az akkortájban nagyon használt Bab el Mandeb útvonalán Ceylonig s Indiában a Gangesig. Ez egyszersmind bizonyság az araboknak és görögöknek Indiával folytatott nagyon élénk kereskedelmére, valamint arra az élénk összeköttetésre is, a melyben Arabia és Aegyptus egymással álltak.²

A Myos Hormosba vezető út mellett áll a Mons Claudianus, a melynek kimerithetetlen porphy- és szürke gránit-bányáit Claudius császár óta művelték. Annak a sivatagnak a belsejében, a mely a régi Aegyptus városait és a rómaiak verestengeri világ-kikötőit útjaikkal együtt elnyelte, 1822-ben Djebel Faterah és Dokham mellett római állomásokat fedeztek fel porphyrbányákkal és két befejezetlen templom romjaival, a melyeknek

¹ Strabo 118. Az indiai utakról Friedländer II. 59.

² Fabricius: Der Periplus des erythräischen Meeres von einem Unbekannten. Griech. und deutsch. mit krit. und erläuternden Anmerkungen. Leipzig, 1883.

görög felirataiból az tűnik ki, hogy e templomok a 118-ik évben, ápril 23-ikán Jupiter Serapisnak voltak felajánlva Aegyptus praefectusa, Rhammius Martialis nevében Epaphroditostól, a császár rabszolgájától és a bányák bérelőjétől, még pedig Hadrián és háza üdvéért és győzelméért, úgy szintén összes megkezdett művének sikeréért.¹ Ezek a feliratok azt tanúsítják, hogy a porphyr-bányák, mint császári birtokok, egy procurator gondnoksága alatt állottak. Szomszédságukban két római telepítvény feküdt, a melyket az arabok rablás-vágya ellen a Flavia Ciliciorum könnyű lovasságból álló cohorsai védtek.²

A római birodalomban a bányák (metalla) szolgáltak a gonosztevők Szibériájául, s az ítélet, a mely életfogytig való bánya-munkára szól, általában a halálbüntetés után a legszigorúbb büntetésnek tekintetett.³ Ezrekre menő sok szerencsétlen, s még Diocletian alatt is számos keresztyén, szenvedett a sivatag napjának égető sugarai alatt ezekben a porphyr-bányákban, Róma palotái számára a drága kő-tömbök faragásával foglalkozva. S ha Hadrián a Mons Claudianust meglátogatta, az ott sinlődő elitéltek szenvedéseinek látása sugalmazhatta neki azt a törvényt, a mely a közöttök levő szabad születésűek sorsának enyhítését czélozta.⁴

Ámde az részünkről csak gyanítás, hogy a császár

¹ Letronne, Inscr., de l'Egypte I. 153. és ugyanott a Mons Claudianusról szóló fejezet 136. l., stb. C. I. G. 4713.

² A Cohors I. Flavia Ciliciorum (vagy Cilicum) equitata Antoninus Pius idejében jelenik meg egy syenei (Assuan) feliraton. C. I. L. III. 2. add. 6025., 968 l.

³ Dig. 48., 19., 28.

⁴ Dig. ugyanott.

Myos Hormost és Berenikét meglátogatta, valamint az is, hogy nilusi útját egészen Syeneig és Philaeig terjesztette ki. Nilusi utazására általában, úgy látszik, azok az érmeek vonatkoznak, a melyek a folyam-istent jelképezik, a ki egy Sphynxre támaszkodik, bal kezében nád-szálat, jobb kezében pedig bőség-szarut tart, s egynémelyiken gyermekek környezik.¹

A libyai sivatagban Hadriánnak alkalmá nyílt arra is, hogy vadászati szenvedélyét is kielégítse, a hol elég szerencsés volt egy oroszlánt elejteni.² Pankrates költő megénekelte ezt a hőstettet, egyszersmind elég ügyes volt arra, hogy a császárnak egy rózsapiros lotost mutasson fel, a mely annak az oroszlánnak a véréből fakadt. Sőt a mi több, ennek a lotosnak Antinoe nevet is adott.³ S Hadrián a helyett, hogy az Ajax-virág e gyermekes kimajmolásáért kinevette volna, a feltalálót Alexandria Museumában állással ajándékozta meg. Ettől az időtől fogva az istenített ifjú képszoبرai lotos-koszorút viseltek.⁴

A császár hihetőleg visszatért Alexandriába. De hogy meddig maradt Aegyptusban, azt nem tudhatjuk. Oda hagyta ezt az országot a 131-ik év végén, vagy a következő évnek az elején, hogy Syriába térjen.⁵ Nem

¹ Hadrianus. Aug. Cos. III. P. P. — Nilus. Cohen II. 326—329. jegyzet

² Egy érem, Virtuti Aug., lóháton mutatja a császárt a mint a lándzsát egy oroszlánra dobja Cohen II. 1471. jegyz. A többi Virt. Aug. jelzetű érmeek a Hadrián vadászataira vonatkoznak.

³ Ez a lotos talán a nymphaea nelumbo, a piros tengeri rózsavolt, a melyet Herodotus II. 92. leírt. Maspero, Gesch. der morgenl. Völker im Alterth. 8. 1.

⁴ Athen., Deipn. XV. C. 7.

⁵ Hogy Syriába ment, ez Dio 69., 22-ből bizonyos, a hol az

tudunk semmit sem arról az útról, a melyen ide ment, sem azokról az okokról, a melyek arra kényszerítették, hogy Syriába térjen vissza.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

Hadrián Aegyptusból visszatér Syriába. Athén újabb meglátogatása. Az Olympieion felavatása.

A Hadrián iránt tanusított isteni tisztelet-nyilvánítások.

Palestinában ekkor zendülés volt kitörő félben. Ha már Hadrián a dolgok fenyegető állásáról értesítést nyert s e miatt ment el Syriába, a zsidóság nyugodt magatartása könnyen tévedésbe ejthette. Az legalább kétségtelen, hogy a zendülésre kész zsidók csak az ő nyugot felé való tovább utazására vártak, hogy fegyvert ragadjanak. Mély homály borítja Hadriánnak ezt az utolsó utazását. Mert attól a pillanattól kezdve, a midőn a 130-ik évben november 21-én Thebében reánk nézve láthatóvá lett, a 134-ik év május hava 15-ikéig, a mely napon Rómában való jelen léte okmányilag igazolható, elvesztjük őt szemeink elől. Csak a Dio Cassius feljegyzéseiből tudunk annyit, hogy Aegyptusból Syriába, s innen tovább nyugot felé távozott.

Syriában hol tartózkodott, innen merre utazott tovább és hol érte utól a palestinai zsidó zendülésnek a hire? Nem tudjuk, csak sejtjük, hogy Athénben. Had-

van mondva, hogy a zsidók felkelésre készülődtek: παρόντος μὲν ἐν τῇ Αἰγύπτῳ καὶ αὐθις ἐν τῇ Συρίᾳ τοῦ Ἀδριανοῦ ἡσυχάζον.

rián utazásainak legújabb kutatója megkísérlette kimutatni azt, hogy a császár csak két ízben volt Athénben, a 125-ik és 126-ik évben és másodszor a 129-ik évben. Így tehát ő szerinte a 131-ik év végétől vagy a 132-ik év elejétől kezdve, a midőn Aegyptusból Syriába ment, állandóan a zsidó harczytéren kellett lennie.¹ Ez a nézet azonban semmi tényleges adattal nincs igazolva. Mert hogyan lehetne általában csak feltételezni is azt, hogy a nagy philhellen Hadrián azt a várost, a melyet oly rajongó szeretettel környezett s oly pompás építményekkel díszített, csupán csak kétszer kereste volna fel.² Midőn Aegyptusból Syrián keresztül nyugotnak hazafelé tartott, Athén neki úgy szólnán útjába esett. Hogyan hajózhatott volna el mellette? De adatokkal is rendelkezünk, a melyek valószínűvé teszik azt, hogy Hadrián a 132-ik évben ismét Athénben volt. Nevezetesen a görög városok Athén Olympieionjában a császár emlék-szobraiit ebben az évben állították fel, a mi e városok nevében ünnepi követségek útján ment végbe.³ Véletlen vagy önkény dolga volt-e ez? Avagy nem inkább már a Hadrián utolsó ott időzésekor, a 129-ik évben tett rendelkezésre vall? És a császárnak eleve megállapított visszatérése Athénbe

¹ Dürr 22. l.

² Keil (Philol. II. 1863., 546 l.) Hadriánnak négy athéni látogatását tételezi fel, a 112-ik és 125-ik évben, az aegyptusi út előtt és után és a 130-ik évben s végül a 132-ik évben. L. ehhez Ahrens, De Athenar. statu politico 15. l.

³ Az ide vonatkozó feliratok sora (C. I. A. III. 1.) ezzel kezdődik: Col. Julia Augusta Diensium per legatum C. Memmium Lycium; jelezve van a Trib. Pot. XVI., Cos. III. P. P. Olympio, azaz a 132-ik év. S noha a többi czímeknél a kelet hiányzik, feltehető, hogy a többi e nembeliek is ugyanerre az időre vonat-

nem volt-e mintegy kiszemelve arra, hogy a fényes olympiai ünnepélyek az ő jelen létében menjenek végbe? Én tehát hajlandó vagyok feltételezni azt, hogy a 132-ik évben az olympusi Zeus temploma készen állt és Hadrián avatta fel.¹

Az athéniek nem láttak évszázadok óta ehhez hasonló ünnepélyt. A hanyatló pogányság alkonyán ez az ünnepély még egyszer egész pompájában elővarázsolt az antik istenek kultuszát s állami életök letünt dicsőségét. Ez egyszersmind Hellas nemzeti ünnepe is volt, mert Hadrián Zeusnek e befejezett pompás templomában az egész Görögország számára új vallási központot teremtett. A görög városok közelből és távolról elküldték ide a képviselőket, a kik azt az utasítást nyerték, hogy a császár emlékszobrait az Olympieionban állítsák fel. A feliratoknak egész sora maradt ránk ezekből

koznak, nam hoc communi consensu et uno tempore factum esse veri simile est. (Dittenberger).

¹ A felavatás idejére vonatkozó eltérő nézeteket Flemmer 53. l. összeállította. Ő a maga részéről a 130-ik évet fogadta el. Dürr s többen a 129-ik év őszét tartják annak. L. Renier (jegyzet Le Bas-Foucart-hoz Inscr. Grecques II. partie Megaride, magyarázat a 49. jegyzethez 34. l.) Spartianustól vett gyenge okokkal szintén a 129-ik évet vagy a 130-ik év elejét igyekszik kimutatni. A 132-ik év mellett Franz van (Elem. Epigr. Gr. 286. l.) a sebastopolisi ajánlati felirathoz képest (C. I. A. III. 1., 483. jegyz.) az I. olympiásnak megfelelőleg, a mely a 227. olympiás 3-ik évére, a város alapítása után a 885-ik évre és Kr. u. a 132-ik évre esik. Lásd még ehhez Corsini, F. A. II., 105. Keil is i. m. Franzra támaszkodik. Lenormant (Rech. arch. à Eleusis, R. d. Insc.) 179. l. a felavatási évnek a 135-ik évet tartja, de Hadriánnak Rómába a 134-ik évben való visszatérte után semmi szó nincs többé az ő utazásairól.

a városokból, így Abydosból, Aeginából, Amphipolisból, Anemuriumból, Thasosból, Cyzicusból, Smyrnából, Laodiceából, Sebastopolisból, Miletusból, Ephesusból, Diumból, Cyprusból, Palesből, Pompeiopolisból, Sestosból és más helyekről, nevezetesen Ó-Görögországból bizonyára szintén nem hiányoztak.¹ Nem egy athénit, hanem ama kor legnagyobb sophistáját, a smyrnai Polemont érte az a megtsisztetés, hogy az olympiai felavató beszédet mondja. A császár napokig tartó mulatságokat rendeztetett a népnek. Valószínűleg ekkor volt az, hogy nagy vadászatot rendeztetett Athén mulattatására a stádiumon, a melyen 1000 darab fenevadat ejtettek el. A legjelentékenyebbek azonban azok az új olympiai játékok voltak, a melyeket Hadrián alapított.

Ezeket az öt éves olympiákat vagy Adriana-olympiákat azóta nem csak Athénben, hanem a birodalom más városaiban is megünnepezték, különösen Euphesusban, Cyzicusban és Smyrnában. Egy új olympiás szerinti számítást is hoztak be ekkor.² A császár ez alkalommal, kétségkívül az egybe gyűlt görögök ünnepélyes határozata folytán az „olympiai“ vagy az „olympusi Zeus“ jelzőt vette fel, és a hellen a városokban, mint

¹ C. I. A. — Idegen városok még akkortájban is követeik által állíttattak érdemes férfiaknak Athénben emlékszobrokat, Polias ligetében a várban; így a gytheumiak Herodes Atticusnak és Tripolis L. Aemilius Juncusnak, a ki Achaja szabad városainak correctora s a 127-ik évben consul volt. Wachsmuth (Stadt Athen I., 69.) ebből azt következteti, hogy Athén vezérlő állása elismerést nyert.

² Ezekről a játékokról Flemmer 78. l. stb. C. I. A. 129. jegyz. Henzen, Annali d. Inst. 1865. 96. l. Curtius, Hermes IV. I. 182. Az olympiák elősorolása a különféle városokban Krausenál, Olympia, Absch. II. 203. l. s. t.

a polgárközségeknek és „a lakott világnak“ jóltevője, alapítója és üdvöztetője az olympusi isten tiszteletében részesült.¹

Spartianus azt állítja, hogy Hadrián az Olympieionon kívül Athénben avatott fel még más építményeket is, olyanokat, a melyeket szintén ő kezdett építtetni, közöttük a panhellen Zeus templomát is.² Ezzel egybekötötte a császár a panhelleniák új nemzeti ünnepét is, időszaki játékokkal, a melyekre ezen túl az összes görög városok és gyarmatok képviselőket tartoztak Athénbe küldeni, mivel ez a város a görögök fő helyének nyilváníttatott. Achaja régi szövetségének egy parlamentben kellett megújulnia. De a multnak ez a mesterséges életre hívása nem volt egyéb csillógó látszatrál. A görög nép politikailag meg volt semmisülve, s mind az olympiai, mind a panhellen ünnepeknél a görög közügyek valódi középpontja a császár-kultusz volt.³ A panhellen játékokat, a melyeknek az előljárója, az az agonothetája

¹ Διὰ Ὀλυμπίῳ, Kolophon; C. I. G. n. 3036. Jovi Olympio, Le-Bas-Wadd, III. 1., 1764. jegyz. (Parium); 1570. jegyz. (Priapus). Θεὸς Ὀλύμπιος (Nicomedia, Mionnet II. 468.) gyakran Ὀλυμπίῳ σωτῆρι καὶ κτίστῃ. Smyrna, C. I. G. n. 3175. Pergamon, 3547. Andros, n. 2349., m. add. vol. II. Miletus, n. 2863., 2866., 2877. Ephesus, n. 2963. Aezani, n. 3832. Phaselis n. 4334. Attalia, n. 4339. Kibyra, n. 4380. Isauria 4382. Korykos 4333. A M. melletti Magnesia I. A. III. 480. stb. Metropolis Lyciában, Tarsus, Cyzicus, Sebastopolis stb.

² Dio 69, 10. Pausan. I. 18., 9.

³ Hermann, Griech. Staatsalt. 190. §. Abban a parlamentben egy hellenodarch vitte az elnökséget. Legelőször úgy látszik, Herodes Atticus vitte ezt a tiszteletet: Philostr., Vita Soph. II. 58. 1. Mint hellenotamias, egy pénzügyminiszter őrködött a szövetség pénztára felett. Hertzberg II. 331.

mindig az istenített Hadrián papja volt, ép úgy mint az olympiaiakat, szintén megtartották még sokáig a császár halála után is.¹ Imádták Hadriánt Görögország városaiban, mint Zeus Olympiost, Panhelleniost, Eleutheriost és dodonait, mint Zeus Ktistest és Sotert, mint Belaeost vagy mint istent általában, így Spartában, Abaeában, Nikopolisban, Thespieaeben és Koroneában, vagy végre, mint pythoi Apollót és új Heliost.² Mint új Dionysos tűnik fel a kariai Aphrodisiasban, Sardesben, sőt egy görög felirat szerint Nimesben is.³

Így Hadrián Hellas isteneivel egyenlő rangúvá lett. S ha hiúsága nem vakította el, be kellett látnia, hogy a görögök aljas hizelgései csak ugyanabban a tiszteletben részesíték őt is, a melylyel ő előtte nem egy zsarnokot tüntettek ki, s hogy e dicsőítéseket egy Neróval kellett megosztania, a kit szintúgy Apollóvá és Heraklesszé, sőt Zeus Eleutherioszá is felmagasztaltak.⁴ De Hadrián elég hiú volt arra, hogy magának az Olympieion-

¹ Felirat a phrygiai Aesaniból, C. I. G. 3832., 3833. Le-Bas-Waddington III. 1., 867. jegyz. *ὁ ἄρχων τῶν Πανελλήνων καὶ ἱερεὺς θεοῦ Ἀδριανοῦ Πανελληνίου καὶ ἀγωνοθέτης τῶν μεγάλων Πανελληνίων.*

² Egy megarai felirat Julius Candidusnak, Görögország proconsulának idejéből egyesíti az isten-czímeket: Ὀλύμπιος, Πύθιος, Πανελλήνιος., C. I. G. n. 1072. Le Bas-Foucart II. Megaride, n. 49. Minthogy a *δις αὐτοκράτορα* jelzőt viseli, ez a 135-ik év utánra, vagy a 136-ik évre esik. Candidus proconsulságát Renier 134–136. évre teszi. Magyarázat n. 49. jegyzethez, 34. l. — Mint új Helios Klazomenaeben jelenik meg Hadrián, Rev. Arch. N. S. XXXII. 1876. 44. l.; Dürrnél függelék, 38. jegyz.

³ Le Bas-W. III. 1. n. 1619. (Aphrodisias) C. I. G. n. 3455. (Sardes); n. 6786. (Nemausus). Egyéb istenítések Hertzbergnél II. 333.

⁴ Eckhel VI. 278. l.

ban oltárt emeltessen. S itt, valamint az eleusisi szent helyen, mint Zeus trónolt Hadrián; de mellette neje sem maradt hoppon, mivel ezt Eleusisban új Demeterként tisztelték. Egyidejűleg azonban ugyanitt állítottak oltárokat Antinousnak is, mint Jacchosnak.¹ Így tehát a szerencsétlen Augusta vetélytársától még ennek holta után sem szabadulhatott meg.

Ez istenítéseknek mélyen lealázó voltát akkor talán egyetlen görög sem érezte. Mert a diadochok ideje óta a görögök már szokásba vették, hogy azokat a fejedelmeket, a kiktől rettegetek, vagy a kiket szerettek, isteni tulajdonságokkal ruházzák fel. Az istenítés volt az elismerésnek az az egyetlen módja, a melyet a szolgaságba süllyedt nép uralkodójának nyujthatott. Hadrián pedig oly példátlanul sokat tett Athénért, hogy azt mondhatta Pausanias, hogy ő volt az, a ki a rómaiak háborúi által nyomorba taszított várost újra felvirágoztatta.²

¹ Lenormant, Rech. Arch. à Eleusis, 185. l. Sabina Eleusisban egy hierophant-nőt kapott. C. I. G. n. 435. Mint új Demeter Megarában C. I. G. n. 1073. Le Bas-Foucart n. 50.

² Pausan. I. 20., 7. Vesd össze az eleusisi hierophant-nőnek már említett verseit Hadriánra C. I. G. n. 434. Dio 69., 16. szerint Hadrián az athénieknek Kephallenia sziget jövedelmét is oda ajándékozta. Mivel azonban Pales a császárnak az Olympieionban állított emlékszobra ajánlati feliratában szabad városnak mondja magát. (C. I. A. n. 481.) valószínűleg nem egész Kephallenia volt oda ajándékozva az athénieknek. Flemmer 59. l. Bursian (Geogr. Griech. II. 375.) az ajándékozást formaságnak tartja.

HUSZADIK FEJEZET.

A zsidók felkelése Barkocheba alatt.

Mialatt az ujjongó görögök az új olympusi Zeusnek templomot emelnek és a kelet és nyugot nemzetei a császár felsége előtt porba hullanak, a birodalomban akad egy nép, a mely nem csak hogy megtagadja Hadriántól az isteni tiszteletet, hanem kétségbe esésében még fegyvert is ragad, hogy apái vallását, az ég és föld egy istenében való hitét megvédelmezze és függetlenségét kivívja vagy megsemmisüljön. Palestina zsidó népe volt ez, a mely Jeruzsálem helyét a történelemben Athén és Róma mellett visszakövetelte. A Titus alatti idők visszatértek s a szent város sorsa végleges döntés alá került.

Dio felsorolja azokat az okokat, a melyek a zsidókat Palestinában épen a legbékésebb uralkodó kormányzása alatt lázadásra kényszerítették. „Minthogy Hadrián az elpusztított Jeruzsálem városa helyén magának más várost építtetett, a melyet Aelia Capitolinának nevezett s azon a helyen, a hol előbb Isten temploma állott, Zeus-templomot emelt, nagy és hosszantartó háború keletkezett. Mert a zsidók felháborodtak azon, hogy más törzsbeli emberek városukban letelepedni s ott idegen szent helyeket emelni merészkedtek”.¹ A harcz oka e szerint Jeruzsálemnek pogány várossá való átalakítása volt, míg Eusebius szerint, csak ennek a következménye. Ez az ellenmondás abban leli magyarázatát, hogy a zsidó

¹ Dio 69., 12.

felkelés Aelia építését megzavarta, s ez csak a háború után volt befejezhető.

Csak a nemzeti érzület halálos megsértése űzhette bele a forradalomba a boldogtalan népet a birodalom legbékésebb napjaiban egy, Rómával ellenséges lábon álló nagyhatalom támogatása nélkül, mint a hogy ezt Traján alatt a parthusok nyujtották a zsidóknak.¹ Aelia épülésének gyors haladása megmagyarázza a zsidók kétségbe esését. Ha Jeruzsálem romokban maradt volna, ez a szent romhalmaz még mindig Izrael emlék-helyét jelentette volna, a melynél a messiási reménységek még felmelegedhettek. De ha e romok felett pogány város emelkedik: ez örökre maga alá temeti a nemzeti szentséget, a a melynek visszaállítására többé még csak gondolni sem lehet. Idegen gyarmatosok kezdtek oda bálvány imádásukkal bevonulni; a koczka-köveket a régi templomból profán építkezésekhez használták fel és a Moria-hegyen a zsidók szeme láttára emelkedett Jupiter bálvány-templo-ma.

Ha ezt a római gyarmatot már Hadrián első éveiben alapították volna, akkor a felkelés idején, a 132-ik évben vagy teljesen készen kellett volna már állnia, vagy az új város erős falai és bástya-tornyai legalább a harc tárgyaúl szolgálhattak volna rómaiakra és zsidókra nézve.

¹ Spartianus c. 14. mondja: moverunt ea tempestate et Judaei bellum, quod vetabantur mutilare genitalia. De Hadriánnak ily edictumai, mint a kultusz, a körülmetélés eltiltása stb., bizonyára csak a háború végén bocsáttattak ki, a midőn a zsidóságnak teljesen ki kellett volna irtatnia. Dodwell (Diss. in Iren II. 31. §.) Spartianusnak erre a pontjára igen nagy súlyt helyez, így Münter is, *Der Judenkrieg* 36. l.; Ewald, VII. 36.; Madden, *Coins* 231. l.; Renan, *L'Eglise chrétienne* 231. l. Itt Dioval kell tartanunk.

Erről azonban szó sincs, mert nem Jeruzsálemet, hanem Bethert említik a háború központja gyanánt. A zsidók nem vártak addig, míg Aelia bevehetetlen sásfészek gyanánt áll majd előttük, hanem fegyvert ragadtak, hogy a gyarmat építését megakadályozzák, és a nyitva álló Jeruzsálemnek reájok nézve csak erkölcsi jelentősége lehetett, de hadászati fontossága nem.

A fölkelés előtt két párt állott egymással szemben Judeában, a békülékenyek és a vakbuzgók pártja. Amazokat Josua ben Chananja rabbi vezette. Talmud források szerint Hadriánnal személyes értekezletei voltak, különösen Aegyptusban, a honnan Palestinába való visszatérése után elhalálozott.¹ A vakbuzgók élén az ősz Akiba rabbi állott, a ki a templomnak még Titus előtti pompáját is láthatta. Ünnepeelt tagja volt a Synhedrinnek, a melynek a Hillel házából való főpappal (nasi vagy fejedelem) a Flaviusok óta Jabnéban vagy Jamniában volt a székhelye.² Akibát, a misna egyik legelső gyűjtőjét, a kit a saját népe egy mondaszerű második Mózesként tisztelt, a zsidóság szellemi újjászületése fejének tekintették. Úgy látszik, hogy a felkelés általában a törvénymagyarázóktól indult ki. Ezek a dogmatikusok folyton a próféták iratain kotlottak s izzó képzelő tehetőségük a lehetőség színében tüntette fel azt, hogy Rómá-

¹ Derenbourg 418. l., Hadriánnak Servianushoz intézett levelére hivatkozik, a melyben archisynagogusról történik említés. Lásd még Grätz IV. 147. Eisenmenger (Entdecktes Judenthum 1711. II. 931.) a Beresith Rabbából Hadriánnak egy beszélgetését említi ezzel a rabbival, a melynek azonban nagyon dőre tartalma van.

² Volkmar (Judit 111. l.) többekkel azt állítja, hogy Quietus háborúja után a galileabeli Usába vándoroltak ki.

nak a végzet súlyával nehezedő roppant hatalma valamely messiási csoda által legyőzhető.

A zsidók csendben készülődtek. Hagyományos sémi szokás szerint a mészhegyek között fegyvertárt és földalatti folyosókat készítettek a maguk védelmezése céljából.¹ S minthogy a Jeruzsálem romjai felett épülőben levő új várost a X. legio egy része megszállva tartotta, a forradalom támaszkodó pontjául Bether kínálkozott, egy erős és népes hely, a melynek a fekvése nem állapítható meg biztosan. Jeruzsálem szomszédságában keresték, vagy a Sepphoris melletti Castra Veterában hitték feltalálhatónak.² Azonban a jeruzsálemi római csapatok közelsége s Galilea fővárosának határozott császárpárti érzülete mindkét feltevést kétszerez teszi.³ Talán azoknak

¹ Dio 69., 12. Wetzstein (Reisebericht 45. l.) leírja a haurani barlanglakásokat s a birák könyvére emlékeztet. Birák 6., 2.: s miután a midiániták keze nagyon erősen nehezgett Izrael népére, Izrael gyermekei szorosokat, barlangokat s erődöket csináltak maguknak a hegységben.

² Az utóbbit Lebrecht állítja, Bether: Die fragliche Stadt im hadr.-jüd. Kriege, 1877. Euseb (H. E. IV. 6.) Bethert Jeruzsálem közelébe helyezi; Guerin (Judée II. 388. stb.) inkább kissé nyugotra, mint Renan, L'égl. Chrét. 144. l. és Les Evangelies 26. l.; Cassel (Ersch. és Gruber III. Ser. 27. rész 14. l.) Cäsarea és Diospolis közé. Őt követi Jost, Gesch. d. Judent. 74. l.; Grätz Bethert 4 mérfölddel dél felé teszi Caesareától, mint Ewald VII. 375. és mint Levy, Gesch. der jüd. Münzen, 103. l. és Tobler 3. Wanderung nach Palästina. Sepp, Jerus. und d. heil. Land I. 647., két óránnyira keresi Bethlehemtől; Neubauer, La Géographie du Talmud, 1868. Jabne és Lydda közé, nem messze Jeruzsálemtől.

³ Sepphoris magát Diocaesarea Adrianának nevezte, vajjon a háború előtt vagy után, az persze kétséges. E városban sok görögnek és syrnek kellett lakni.

a nézete áll legközelebb a valóhoz, a kik szerint Bether a tengertől nem nagy távolságban, Caesareától délre mintegy négy mérföldnyire feküdt. Mig Akiba a felkelés szellemi vezetője volt, magának a harcznak az intézésére egy elszánt férfiú vállalkozott. A talmud-legenda Izraelnek ezt az utolsó nemzeti hőst Sámson erejével és a Makkabaeusok erényeivel ruházza fel, s bizonyos az, hogy több volt egy rablógyilkosnál, a kinek őt a keresztyén egyházi atyák meg akarják tenni.¹ Ez a merész forradalmi vezér több, mint két éven át képes volt a római legióknak nem csak ellenállani, hanem vereségeket is okozni. Eusebius Barkochebanak nevezi őt, a mely szó azt jelenti, hogy „a csillag fia“, s ez csak symbolicus neve lehetett, mert a talmud adatai szerint Barkosibának hívták.

Miután a császár Syriából eltávozott, a felkelés a 132-ik évben kitört.² Az országban fekvő csekély számú római őresapatokat felkonczolták vagy a várdákban körülzárolták, s az első sikerek Barkochebát a felzendült nép hőségévé tették. A fanatikusok benne a tényleg megjelent Messiást látták, sőt maga Akiba is annyira el volt vakitva, hogy ezt egy parlamenti nyilvános gyűlésen ily Messiásként az írás e szavaival üdvözölte: „Cosiba, mint egy csillag tünt fel Jákóbban“. Csak egy józan férfiú, Jochannan rabbi merte ezt mondani: „Akiba, előbb fog a te állkapcsodból a fű kinőni, mint a Dávid fia megérkezik!“ A Synhedrin azonban elismerte a népvezért,

¹ Euseb. 4. E. IV. 6.: Βαρχαχεβᾶς ὄνομα, ὃ δὴ ἀστέρα δηλοῖ. τὰ μὲν ἄλλα φωνικός καὶ ληστρικός τις ἀνὴρ. A regét róla I. Hieron. in Ruf. II. c. 8.

² Augurinus és Severus consulsága alatt Euseb és Hieron.

mint az ígélet férfiát, és a zsidóknak egy gyűlése Izrael világi feje gyanánt meg is erősítette.

Palestina legatusa akkor még Tineius Rufus volt, a ki a felkelés fellobbanó lángját sikertelenül próbálta eloltani.¹ Pusztított tüzzel-vassal és oly kegyetlen tetteket követett el, hogy a zsidó tudósítások a zsarnok Rufus néven nevezik.² De azért egy év elegendő volt arra, hogy a forradalomnak óriási erőt adjon. Segítséget kaptak a zsidók a tenger felől, s ha a parthusokkal nem is, de Arabia beduinjaival és a saját mesopotamiai s aegyptusi hitsorsosaikkal bizonyosan összeköttetésbe léptek.³ Küzdelmük a faj-harcz borzalmas jellegét öltötte fel; mivel a zsidó népvezér a Rufus emberienséget lábbal tipró tetteit megfelelő bösz tettekkel torolta meg. Fel szólította Palestina keresztyén lakosait is, hogy csatlakozzanak hozzá, s a mint ezek vonakodtak, sok keresztyént halálra kinoztatott.⁴

Izrael népének erről az élet-halál harczárol szóló szűk szavú tudósításokban egy város sincs említve e küzdelem színtere gyanánt Betheren kívül. Nem hallunk semmit Caesareáról, Lyddáról és Nikoplisról, a hol ez előtt római őrségek feküdtek, semmit Joppéről, Diocaesareá-

¹ Euseb. (H. E. IV. 6.) ἐπαρχῶν τῆς Ἰουδαίας-nak nevezi. Hieronymus ezt mondja: tenente provinciam Tinnio Rufo. Valódi nevérol Borghesi IV. 167. A gens Tineia korábban ismeretlen volt, ugyanaz VIII, 189. De Borghesi téved III. 691., ha azt hiszi, hogy ez a Tineius Rufus csak a 136-ik évben lett volna Severussal Palestina legatusa.

² Különben volt egy gens Turrania. C. Turranius Rufus sírfelirata egy cippuson a capitoliumi stanza del Fauno-n.

³ Ezt az összeköttetésbe lépést Dio jelzi (69., 13.).

⁴ Justin., Apol. II. 72. Orosius VII. 13. Chron. Euseb. ed. Schöne, 168. l., stb.

ról és Tiberiasról, semmit Machaerusról, Massadáról és más Holt-tenger melléki szikla-erősségekről, a melyek Titus ideje óta ismeretessé lettek. Még Jeruzsálemről sincs soha említés. Pedig nem kellett-e törekedni Barkochebának nem csak arra, hogy az ott épülőben levő római gyarmatot szétrombolja, hanem arra is, hogy Izrael felszabadításának történelme legszentebb helyén ünnepélyes igazolást nyújtson? Azt, hogy ez megtörtént, állították, de kétségbe is vonták, valamint azt is, hogy merész kísérletet tettek a templom újból való felépítésére is.¹ Az nem lehetetlen, hogy a római helyőrség gyöngesége mellett Jeruzsálem a zendülőknek ideiglenesen a birtokába esett. Sőt ezt némely pénzek valószínűvé is teszik, a melyeket a zsidó vezér veretett, miután ez tényleg és jogilag a zsidóság nasijává, az az fejedelmévé lett, s talán még a királyi felkenetésben is részesült.² A sekeleknek egész sorozata létezik, a melyeket neki tulajdonítanak. Vagy nincs rajtuk semmi évszám, vagy pedig Jeruzsálem vagy Izrael felszabadításának első vagy második évével jelölve.³ S ha az év-

¹ Hogy birtokukba vették, e mellett szólnak: Deyling (*Aelie Capitolineae Origines* 1743., 273 l.) Münter, Jost, Grätz, noha semmi zsidó forrás nem beszél róla; Milman, *Hist. of the Jews* II. 431.; Madden, *Coins etc.*, 134. l.; de Saulcy, *Rech. sur la Num. Jud.* 157.; Cavedoni, *Biblische Numismatik*, 62. l.; Ewald, Lebrecht. Ellene szól Cassel és Renan (*L'église chrét. az Appendixben*); ez azonban Jeruzsálemnek a lázadók által való futólagos elfoglalását lehetőnek tartja.

² Eisenmenger II. 654. Zemach Dávid könyve Barkochebának 21 évre terjedő mesés uralkodásáról is beszél, a mely szerint ez már Domitián alatt meghalt s a harczot fia és unokája Rufus és Romulus intézték tovább.

³ Barkochebának valamennyi érme össze van gyűjtve De Saulcy, *Rech. sur la Num. Judaïque*, Paris 1854., 156. l. s t.,

szám nélküli pénzek osztálya a felkelés kezdetéről való, a többieknek azt az időszakot kellene felölelniök, a mikor a zsidók ellenségeiket egy-két helyre visszaszorították és uraivá lettek az országnak. A legnevezetesebbek azok, a melyek a „Jeruzsálem fölszabadítása“ feliratot viselik. A kép rajtuk egy pálma-ág borostyánkoszorúban; egy szőlőfürt, két trombita, lant, váza és egyéb symbolumok láthatók a hasmonaeusok pénzein. Némelyek egy négy oszlopos templomot ábrázolnak Salamon szép kapujának és oszlopcsarnokának szokásos képével. Az egész felett némelyeknél egy csillag látható.¹ A legtöbb sekel a Simon vagy Simeon Nasi Izrael nevet viselik egy babérkoszorúban. S ebből az következtethető, hogy Barkocheba, vagy már eredetileg ezt a nevet használta, vagy pedig Makkabaeus Simon, ha nem Giora Simon után vette fel.

Fordul elő e sekelek között több olyan is, a melyek római császárok nevének a nyomát viselik, görög és római irattal, mint a Nero, Galba, Vespasián, Titus és Traján nevének a nyomaival, (sőt egynél a Traján fejével is). Ez a körülmény pedig azt igazolja, hogy római drachmákat Antiochia és Róma pénzeiből a Barkocheba

pl. XI—XV.; Cel. Cavedoni, *Bibl. Numismatik*, fordította Werlhof 2 rész. Hannover 1856., 55. l. stb., a hol a De Sauley gyűjteményéhez néhány új van hozzá adva. Maddentől először *Hist. of Jewish Coinage*-ben azután a *Coins of the Jews*-ban (Vol. II. *Internat. Numismata Orientalia* c. X. 230. l. stb.). Lásd még Levy, *Gesch. der jüd. Münzen*, Leipzig. 1862. 93. l. stb.

¹ Madden, n. 19., 20., 37., 38. Cavedoni (64. l. stb.) a négy oszlopos épületet a zsinagóga szentélyének tartja és nem a temploménak, a mely romokban hevert. A csillagot Barkochebára vonatkoztatja.

idejében átverték. Sem a hasmonaeus symbolumok, sem a „Jeruzsálem felszabadítása“ czimű feliratok nem igazolják kétségtelenül, hogy azok új veretűek, mert ez esetben a régi zsidó pénz-bélyeget is használhatták volna.¹ De azért így is tagadhatatlan, hogy Barkocheba pénzt hozott forgalomba, és hogy ez az utolsó, kezdetben sikeres zsidó forradalom bizonyítékául van kezeink között.²

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

A zsidó háború.

Julius Severus átveszi a rómaiseregek vezérletét.
Bether eleste. Judea megsemmisülése.

A rómaiak a palestinai felkelést kezdetben csak megvetésre méltó nép-zenebonának tekintették, míglen valóságos háborúvá fejlődött, a mely reájok nézve eleinte megsemmisítő volt. A felkelés kiterjedt egészen Syriáig és Phoeniciáig, sőt azzal a veszedelemmel fenyege-

¹ Az érmek átveretéséről Madden, de Saulcy és Levy. Renan l'église chrét., 547. l. azt hiszi, hogy Barkocheba kizárólag csak a Makkabaeus Simon pénzeit használta, s hogy az átverték Betherben voltak verve.

² Cavedoni (60. l.) úgy nyilatkozik, hogy az átvert érmek stilusa a Hadrián korát igazolja. Levy azt tartja, hogy „Jerus. felszabadítása“ felirat mit sem igazol, mert ez régibb érmek másolata is lehet. Ő csak az átvert császár-érmeket tulajdonítja Barkochebának, a Simon nevűeket pedig Giora Simonnak. Vele szemben Cavedoni azt állítja, hogy a város bevétele ezzel a felirattal igazolva van, s minthogy Jeruzsálem névvel a 2-dik évből nincs egy sem, a zsidók az 1-ső év folyamán Betherbe voltak kiűzve. Kimutatja, hogy a jeruzsálemi talmud megemlíti a Moneta Ben Cosibhae-t, Buxdorf Lex Talm. 1029. l.

tödzött, hogy a Szórványban (Diaspora) lakó összes zsidóságot és a kelet Róma iránt ellenséges hangulatú népeit is talpra állítja.¹ Hadrián tehát a legnagyobb erőfeszítéseket tette arra nézve, hogy e zendülésnek urává legyen. Mi sem szól a mellett, hogy Syriába személyesen visszatért volna, vagy hogy a harcztéren megjelent volna, hogy seregeinek élére álljon.² Traján harcziasszenvedélye távol volt tőle. A judeai háborút legatusaival intéztette.³

A zsidóknak nemzeti fennmaradásuk érdekében vívott utolsó harca, sajnos, nem találta meg a maga Józsefét. E háború eseményeit és a kétségbeesésbe hajszolt nép hősi tetteit sűrű homály borítja. Dio tudósításai egyetlenegy lapnyi terjedelműek, Spartianus az egész háborúval

¹ Καὶ πάσης ὡς ἐπεὶν κινουμένης ἐπὶ τοῦτο τῆς οἰκουμένης, Dio 69., 13.

² Ezt Dio 69. 14-ből következtették, a hol az van mondva, hogy Hadrián a rómaiak súlyos veszteségei miatt a senatus-hoz küldött értesítéseiben a szokásos formulát: „én és a sereg jól érezzük magunkat,” elhagyta. De ennek az elhagyása inkább azt bizonyítja, hogy a tanácsot nem úgy értesítette, mintha a seregnél lett volna. Ezenkívül abból az összefüggésből, a melyben Dio ezt adja, az tűnik ki, hogy Hadrián a tanácsot nem a háború elején, hanem a végén értesítette így, azaz a 134-ik év elején, mert a 134-ik évben május 5-ikén már ismét Rómában volt.

³ Lebrecht (37. l.) ép úgy, mint Dürr azt állítja, hogy Hadrián Palestinában hadserege élén huzamosabb időtt töltött, mert ugyanezt mondja valamennyi zsidó és több pogány író is. (Münter, 83. l. Flemmer 13². l.) Amazok azonban teljesen kritikátlanok, emezek pedig Jeruzsálemnek Hadrián által való második szétrombolásáról regélnek. Hogy Hadrián a háborút legatusainak engedte át, azt Dio 69., 13. e szavakkal mondja: ἐπ' αὐτοὺς ἔπεμψεν.

egyetlen egy sorban végez, s ez mutatja, minő mély megvetéssel tekintették Rómában a zsidók szabadságharczát.¹ De vajjon ezek a történetírók mind a ketten, vagy forrásaik nem lettek volna-e sokkal kimerítőbbek, ha ottan a császár seregeit maga vezette volna? A talmud-írók rajzai csupán csak keleti túlzással tele levő legendáknak tekinthetők, s két kortárs, Antonius Julianus és a pellaí Aristo elbeszélései, fájdalom, elvesztek.² Hogy mily súlyos vereségeket szenvedtek a rómaiak, ezt Frontónak egyik nyilatkozata igazolja, a melyben Marcus Aurelius császárt és Lucius Verust jóval a Hadrián halála után azzal vigasztalja, hogy soh' se szomorodjanak a parthusok okozta veszteségeken, mert hisz mily sok római vesztette életét a zsidók keze által nagyatyjuk, Hadrián idejében, s végre mégis övé lett a győzelem.³

A szorongatott Tineius Rufusnak Hadrián ismételten küldött erősítéseket. Judeában a X. legio Fretensisen kívül még a II. Traiana és a III. Cyrenaica harczoltak, a melyeket Aegyptusból és Arabiából vontak oda, továbbá a III. Gallica, a mely Phoeniciában volt a kéz ügyében.⁴

¹ Spart. c. 13.

² Eusebius Aristot használta, Julianusról Min. Felix és Gellius tesznek említést (Münter 12. l.) A Phlegon-féle Hadrián emlékiratok is csak futólagosan tárgyalták a háborút, mert egy (megrontott) hely Suidasnál (Plegon), azt mondja, hogy Philostorgios állítása szerint Justus a zsidó eseményeket alaposabban tárgyalta, mit Plegon és Dio. — Vajjon akkor is oly pontatlan lett volna Phlegon, ha H. a háborút személyesen intézte volna?

³ De bell. parth. az elején.

⁴ Grotefend azokhoz a legiókhoz. Pfitzner 228., 230. l. Orelli 3571., a mely szerint a III. Gallicának egy katonája a zsidó háborúban kitüntetést kapott.

Úgy látszik, hogy a syriai IV. legio Scythica, vagy ennek legalább egy része, szintén Judeába vonult. Mert ancyrai feliratok arról tanuskodnak, hogy Publicius Marcellus, Syria akkori helytartója a zsidó felkelés miatt hagyta el ezt a provinciát, s hogy a proconsul távol léte alatt Tiberius Julius Severus a IV. legio Scythica legatusa kormányozta Syriát. E szerint Marcellus ama legio csapataival, mint vezér Judeába küldetett,¹ Quintus Lollius Urbicius szintén kapott ebben a háborúban parancsnokságot.² Sőt Sextus Attius Senecio a X. legio Geminától gaetuliai lovasságot is hozott Mauretaniából oda, és a VII. legio Claudia Moesiából egy zászlóaljat állított.³

Mivel a római vezérek nem tudtak boldogulni, végre Hadrián korának legjobb hadvezérét, Julius Severust küldte Judeába.⁴ Ez először Dacia legatusa, a 127-ik évben consul, ez után Alsó-Moesia legatusa, végre britanniai helytartó volt, a honnan Palestinába hívatott.⁵

¹ C. I. G. n. 4033., n. 4034. Tiberius Severusra vonatkozó feliratok. Borghesi V. 412. tévesen állítja, hogy Marcellus Syriából megfutamodott: *fuggito per la sollevazione dei Giudei*. Dio Tiberius Julius Severust Sextus Julius Severussal összetéveszti. Az előbbi Galatiából a felirati *cursus honorum* szerint rendkívüli legatus volt Ázsiában, azután a IV. legio Scythica legatusa, majd Marcellus helyettese Syriában s végre Achajában proconsul. Waddington *Mém. sur Aelius Aristides* in *Mém. de l'Inst.* XXVI. (1867.) 214. l. stb.

² Renier, *Inscr. de l'Algérie*, n. 2319.

³ C. I. L. VI. 3505. — Pfitzner (93. l.) úgy véli, hogy a XXII. Deiotariana Aegyptusból szintén részt vett a harcban, de egészen semmivé tétetett; a VI. Ferrata is valószínűleg részt vett a harcban.

⁴ Dio 69., 13. Felirat Britanniából C. I. L. VII. 275. Borghesi *restitutio*jával IV. 166.

⁵ Neve: S. Vinicius Faustinus C. Julius Severus. *Cursus ho-*

Rufus helyére lépve, átvette a seregek feletti parancsnokságot, egyszersmind Judea helytartóságát is.

Erre a harc a rómaiak részére kedvező fordulatot vett; mert a felkelők száma és kétségbeesése arra indították Severust, hogy kerülje a nyílt ütközeteket; azért az ellenséget kis háborúban morzsolta szét akképen, hogy szállítmányait elfogdosta és erőit szétforgácsolta. Ekkép sikerült neki a zsidók várait kiéheztetni. Ötven erősség és 985 helység esett lassanként hatalmába, a melyeket aztán szét is rombolt.

Ha a nyílt város, Jeruzsálem a Barkocheba birtokában volt, akkor a rómaiak birtokukba vették azt újra, a nélkül, hogy megostromolták volna. Görög és római írók persze nem csak ostromról, hanem Jeruzsálemnek Hadrián alatti teljes elpusztításáról is beszélnek.¹ A rabbinusi hagyomány, a mely a Titus és Hadrián alatti két háborút összezavarja, csak annyit állit, mint Hiero-

noruma C. I. L. n. 2830. (Felirat Kistagnéből Dalmatiában) Britanniai legatusa után következik: Leg. pr. pr. Judaeae Leg. pr. pr. prov. Syriae Mommsen tévedését (Borghesi IV. 168. 1. j.), a mely szerint, hogy Palestina commandóját tőle Tineius Rufus vette át, Marquardt kiigazítja I. 420. A zsidó háború akkor ütött ki, mikor Rufus ott legatus volt.

¹ Appianus, a ki a háború alatt Rómában tartózkodott, azt mondja de bello Syr. c. 50: Ἰερουσαλήμ ἤν — ὁ Οὐδεσπασιανὸς — κατέσκαψε καὶ Ἀδριανὸς αὐθις ἐπ' ἐμοῦ. Azután Euseb., Dem. Evang. II. c. 38; Theopan. n. 9.; Chron. Schöne 168. l. Chron. Suppl. e Syn-cello, 226 l.: ἐπὶ Ἀδριανοῦ τελεία καὶ ἐσχάτη — τῆς πόλεως ἄλωσις. A H. Eccl.-ban Euseb. erről semmit sem mond. Hieron. in Jer. VI. c. 31., 877. l. sub Adriano — urbs Jerusalem subversa. In Isaiam III. c. 7.; in Ezech. VII. 24. sub Hadr. civitas aeterno igne consumpta. In Joël 1., 4.; in Habac. c. 2.; in Ephes. c. 5.; Chrysost or. 3. in Judaeos, Francof. 1698. I. 431. Chron. Paschale ad. a. 119. Suidas, Exc. in vita Adr. 866. A későbbi

nymus is, hogy Tineius Rufus ekével szántatott a templom helyén¹. Sem Dio, sem az Eusebius egyháztörténete nem tud egy szót sem Jeruzsálemnek erről az elfoglalásáról. Az előbbi csak azt a figyelemre méltó adomát említi, hogy a zsidók forradalmának rossz kimenetele, már előbb, a Salamon sirboltjának bedőlése által meg volt jósolva. Későbbi egyházi atyák és krónika írók adatai a szent város utolsó lerombolásáról nem tekinthetők másnak, mint Titus alatti sorsa szónokilag való ismételésének. Mert joggal kérdezhető, hogy Hadrián idejében mit lehetett még rombolni azokon a romokon, még ha épen ennek a birtokba vétele Barkocheba részéről megtörtént volna is? ²

Az utolsó ellenállást az erős Betherben fejtették ki a zsidók. A rabbinusi legendák a legtúlzottabb mesékkal csigázzák fel a város lakosságának a számát, zsinagógáinak sokaságát és a védelmében véghez vitt hőstetteket. Nyilván való, hogy ezek Jeruzsálem ostromának Vespasián és Titus alatti tartalmát különös képzelgéssel

bizáncziak vonatkozásai Deylingnél 264. l. Münter zsidó forrásokból csak Josua könyvére hivatkozik. Renan, *L'église chrétienne*, 653. l. stb.

¹ A zsidó helyek Münternél 42. l. *Templum aratum in ignominia*: Hieron. in Zach. c. 8., 18., 19. A monda bizonyosan Aelia Capit. gyarmati pénzéből ered, a mely szántó-vetőt ábrázol.

² Renan ezt i. m.-ben kimerítőleg kimutatta. Münter és mások, mint De Saulcy. (*Rech. sur la Num. Jud.* 158 l.) Champagny les Antonins II 66. Schürer *Neutest. Zeitgesch.* 359. l. abbeli nézete, hogy Jeruzsálem ostroma és szétrombolása Hadrián alatt történt, túl haladott álláspontnak tekinthető. Már Scaliger *Animadv.* in Euseb. 144. l. mesének tartotta ezt, így Pagi is, s végre a legnagyobb Palestina-kutató, Robinson. (*Bibl. Researches in Palestine* II. 6.).

átteszik Bether ostromának a tartamára is. E várban Barkocheba a felkelők maradványával férfiasan tartotta magát még egy ideig, a míg a rómaiak ostromgépeikkel és kiéheztetéssel az ellenállást meg nem törték. Bether a 135-ik vagy a 136-ik évben vették be, a mint a rabbínusok mesélték, ugyanazon a végzetes augusztus 6-ikán, a melyen Jeruzsálem már három ízben esett el az ellenség kardja alatt.¹

Bether romhalmaza között végződött a zsidóságnak utolsó hősi küzdelme, a mely abban az időben, a midőn a császári birodalom katonai ereje a legnagyobb volt, mindazon népek között, a melyeket Róma leigázott, egymaga mert próbát tenni arra nézve, hogy függetlenségét visszavívja. Ez a próba a világ akkori viszonyai-val szemben nem volt más, mint kétségbe esett örültség ténye, de még ha ilyen volt is, a zsidó népnek becsületére válik. Mivel pedig ez nem volt képes úgy, mint a hellenek, nemzeti államának megdőlte után a római világ-szervezetbe beilleszkedni és a saját világ-polgárius fenmaradását biztosítani, jellemének megfelelőleg Judea romjain hősileg meg kellett semmisülnie.

A Barkocheba sorsa ismeretlen. Úgy látszik, szerencsésebben, mint Giora Simon, megtalálta a harczos halálát. A felkelők közül azokat, a kik megmaradtak, vagy lemészárolták, vagy ezrenként hurezolták fogságba. A rómaiak áruba bocsátották őket lovakért járó áron a piacon, Hebron terpentinfája mellett, az Ábrahám helyénél.

¹ Hieron in Zacch. VIII. 262. ezt a talmudistáktól vette s a két háborút Titus és Hadrián alatt összezavarja. A háború befejezését Hadrián uralkodásának 20-ik évére teszi. Euseb. H. E. IV. 5. (Chron. ed Schöne 168. l.) Bether katastropháját Hadrián uralkodásának 18-ik évére helyezi.

A mi itt el nem kelt, azt Gazában adták el, vagy pedig rabszolgaságba hurezolták el Aegyptusba és Rómába. Néhány szétugrasztott csoport Arabia sivatagjába vagy Babyloniába menekülhetett.¹

Ha a talmudisták azt regélik, hogy Judea vére patak-ként ömlött egész Joppeig a tengerbe, akkor ez a nagyítás nekik könnyen megbocsátható, mert maga Dio Cassius is 580,000-re teszi csak a harciban elesetteknek a számát, nem is számítva azokat, a kik éhség által veszítették életüket, vagy pedig pestisben multak ki. E számbeli adatokat valószínűleg hivatalos tudósításokból vagy épen talán a Hadrián elveszett önéletírásából merítette. Dicsekedtek a tanács előtt a meggyilkoltak nagy számával; mert a harezi babérok attól a vértől is nyerik becsöket, a melyben megáztatták őket.² Palestina hullák mezejévé és sivár pusztasággá lett. A kietlen tájakon s a romba dőlt városok helyén hiénák és sakálok csatangoltak.³

A zsidó háború borzadályain hajótörést szenvedett a Hadrián emberszeretete, és itt megszűnt szerencséjének az az öntudata is, a melyet eddig a világon békében való végig vándorlásában élvezett. Ázsiát nem látta többé soha. A legtürelmesebb, minden harctól visszariadó császárt a kényszerűség a történelem legborzasztóbb ítéletének végrehajtójává szemelte ki. Ő teljesítette ezt, mint egy római, hideg vérrel, és talán mondhatni, tel-

¹ Hieron. in Jer. c. 31.; in Zachar c. 2.

² Még ma is. Wolseley győzelmi táviratai Arabi pasa nyomorúlt fellahjai felett 1882. szept. hóban „kerek 2000-re menő halottról“ adnak hirt. (Allg. Zeit.)

³ Καὶ λύκοι, θαιναὶ τε πολλαὶ ἐς τὰς πόλεις αὐτῶν ἐσέπιπτον ὠρούμεναι. Dio 69., 14.

jesebb joggal, mint a maga idejében Titus cselekedte. Nincs senki, ha csak érző szive van, a ki részvétét a zsidóság sorsától megvonná, de nincs egy komolyan gondolkodó sem, a ki azt képzelné, hogy egy Akiba és egy Barkocheba győzelme még csak Ázsia történelmi fejlődésében is előmenetelt jelentett volna. Önálló zsidó állam visszaállítására gondolni sem lehetett s kivihetetlen is lett volna. Ez Syriában az Euphratestől a Veres-tengerig szétrobbantotta volna Rómának minden alkotását, és a hellen-római kultúra helyébe a korlátolt sémi fanatizmust s a vallási türelmetlenséget tette volna. Nem volt a római birodalom világpolgári eszméjének nyakassabb ellensége a zsidóságnál; ezért kellett neki, még pedig állampolitikai célokból pusztulnia. E nép végső hősie haláltusája a rómaiak és görögök szemében nem volt egyéb, mint tébolyodottak lázadása a Hadrián humanus uralkodása ellen. Pausanias egy helyen, a midőn a zsidók háborújáról beszél, ezt mondja: „Hadrián, a ki az én koromig uralkodott, az istenek iránt a legnagyobb tiszteletet tanusította s alattvalói boldogságát a legjobban a szíven viselte. Háborút önként nem viselt soha; megtörte hatalmával Syriában a hébereket, mivel ellene fellázadtak.“¹

A szétmorzszolt Judea győzelmi dicsőségét Hadrián még akkor is megvetette volna, ha azt személyesen szerezte volna. Érmeket „Judaea Devicta“ felirattal, mint a minőket a Vespasián és Titus győzelmeire is vertek,

¹ Ἀδριανοῦ — τῶν ἀρχομένων ἐς εὐδαιμονίαν τὰ μέγιστα ἐκάστους παρασχομένων· καὶ ἐς μὲν πόλεμον οὐδένᾳ ἐκούσιος κατέστη, Ἑβραίους δὲ τοὺς ὑπὲρ Σύρων ἐχειρώσατο ἀποστάντας. Renan, l'égl. chrét. 213. l.: Les fanatiques d'Israël combattaient pour la théocratie, pour la liberté de vexer les païens, d'exterminer tout ce qui leur semblait le mal.

Hadrián nem veretett.¹ Csak az „Imperator“ czímét vette fel másod ízben a zsidó háború befejezése után.² Ő alatta nem tértek vissza Palestinából megkoszorúzott seregek, hogy Titus ive alatt szemkápráztató zsákmányukkal diadalmenetben a Capitoliumba vonuljanak. De mit is ejthettek volna még Judeában zsákmányul? A vezérek, a kik ott a harczot intézték, jutalmakkal voltak kitüntetve,³ s a zsidóság tulajdonképeni legyőzőjét, Julius Severust, a császár és a tanács a diadalmenetet tartó vezér díszjelvényeivel ruházta fel.⁴ Ugyancsak ez a vezér elnyerte

¹ Hogy az Exerc. Judaicus érem (Eckhel VI. 496.) a háború emlék-érme volna, mint Grätz hiszi IV. 169., az nagyon kérdéses. Fröhner H.-nak két Medaillonját Les Méd. de l'Emp. Rom., 34 l. a zsidó háborúra vonatkoztatja; az első egy Victoriát mutat a bigán; a második Rómát, hadi felszereléseken, trophaeum mellett, mögötte Victoria, alatta Felix Roma. Fröhner feltételezése elesik, mert a feliratokban hiányzik az Imp. II.

² Borghesi VIII. 580. A hadi oklevelen (C. I. L. III. 1., n. 35.) a 134-ik évben szept. 15-ikéről hiányzik az Imp. II. A harcz tehát akkor nem volt befejezve. Ellenben a 36. jegyz. a 138-ik évben január 16-án rajta van. Az Imp. czímet Antoninus megkapta a britanniai háború után, a nélkül, hogy ebben részt vett volna. A Henzen által merészen kiegészített felirat vonatkozásához: Hadrián, a köztársaság megszabadítója (a zsidó háborúban), nem tesz semmit.

³ Így Q. Lollius Urbicius, Renier, Inscr. de l'Algérie n. 2319.: Legato imp. Hadr. in exped iudaica, qua donatus est hasta pura, corona aurea; n. 2320 családja. Mint Britannia legatusa (140—143.) az Antoninus sánczát építette; C. I. L. VII. 192. l. — Henzen 6501., Kellermann, Vigiles, n. 247. Popilius dísz-felirata, előbb a X. legio Fretensis legatusa, a III. legio Cyrenaica hadi tribunusa donato donis militarib. a Divo Hadriano ob iudaicam expedit. Mommsen I R. N. 3542. díszjelvény adományozása C. Mummius Constansnak ob bellum Judaicum.

⁴ Cursus honorum., C. I. L. I., III., n. 2830.: ornamenta

Syria helytartóságát is, míg Tiberius Severus, a ki ezt a tartományt mint a Marcellus helyettesítője igazgatta, Bithynia legatusa lett. Ez proconsuli volt eddig az ideig, most azonban császárivá lett s a tanács Pamphyliát kapta helyébe.¹

Az bizonytalan, vajjon Julius Severus, mint Syria legatusa Judeát tovább kormányozta-e, vagy hogy a császár a szerencsétlen országnak más, új kormányzót adott-e. Tineius Rufusról többé nincs semmi hír.

Ekkor a Barkocheba követői borzasztó üldöztéseknek voltak kitéve; a jamniai zsinagóga tagjait kivégezték, s Akiba is szörnyű kín-halállal mult ki. Hadrián a mózesi kultuszt a legnagyobb keménységgel nyomatta el, s még a körülmetélésre is tilalmat hirdettetett ki. Ez a rendelet aztán a Hadrián utóda alatt a zsidóságnak még fennmaradt nyomorúságos néptöredékét is lázadásra bírta, s Antoninus Pius kényszerítve látta magát arra, hogy ezt hatályon kívül helyezze. Csak a nem zsidók körülmetélésétől voltak eltiltva a zsidók, hitőknek térítés útján hiveket megnyerni nem volt szabad.²

Az előkelő nemzetségekkel, a nép papjaival és tanítóival Izráel utolsó férfias ereje meg volt semmisítve. De szenvedtek a keresztyén gyülekezetek is ez alatt az

triumphalia decrevit ob res in Judaea prospere gostas. Talán Severus volt az utolsó, a ki ezzel feldisziplettetett. Előbb Cornelius Palma kapott ilyet.

¹ Dio 69., 14. C. I. G. 4033., 4034. Syriai küldetése után Tiberius Severus Achaja proconsulává lett, azután corrector és curator Bithyniában. Borghesi és Hübner (Rhein. Mus. XII., 1857., 58. l. stb.) összetévesztik őt Julius Severussal, a kinek semmi köze nem volt Bithyniához. Ezt Waddingt. megerősíti. Mém. sur Ael. Arist. i. m. 227. l. stb.

² Dig. XLVIII., Tit. 8., 1., 11.; Tit. 2., 1., 3. 3. §.

üldözés alatt. Mert bár örvendeztek, hogy az ő dogmatikai felfogásuk az igazi Messiás felől a hamis Messiás megsemmisülése által igazolást nyert, de azért a zendülők megrontását kiterjesztették az ő megrontásukra is. A háború alatt Jeruzsálem keresztyén gyülekezete a Jordánon túl, a Decapolisban igyekezett menedék-helyet találni;¹ ott azonban ép úgy szenvedték ők is a bosszú-állást a rómaiak részéről, mint a zsidók. Ennek a zsidó háborúnak a borzalmait és utófájdalmait a synoptikus evangéliumok tükrözik vissza.² Miután a keresztyének eddig az ideig megtartották a mózesi ritust, ekkor lemondtak róla, hogy sorsukat a zsidókétól elválasszák. Ekkor első ízben történt meg az, hogy a körülmetéletlenek közül választottak püspököt, név szerint Marcust, és ezzel az utolsó kapocs is elszakadt, a mely még Palestina keresztyéneit a zsidósághoz fűzte.³

Azt a szolgálatot, a melyet Titus az új vallásnak teljesített, Hadrián teljessé tette, a nélkül, hogy neki, valamint amannak is erről sejtelve lett volna. Mert csak akkor lehetett a keresztyén vallás világ-vallássá, midőn már Jeruzsálem, mint a zsidók fővárosa, örökre megszűnt létezni és a zsidó nemzet kiirtatott. A zsidóság maga persze elpusztíthatatlan maradt. Temploma helyére a törvénykönyv, a misna és a talmud lépett, a mihez a kezdő lépések megtétele már az Akiba korára esik. A theologiai újításnak ez a műve a zsidó nép utolsó nemzeti erőfeszítése volt, a mely, midőn a világ minden

¹ Grätz IV. 1882.

² Grätz, 15. j. Máté 24., 15-hez; Márk 13., 14-hez, a mi szerinte tévesen van a Titus korával összefüggésbe hozva.

³ Euseb. H. E. IV. 6. Sulp. Sev. H. Sacra II. 31.

részeben szétszórták, kimondhatatlan szenvedéseknek lett kiszolgáltatva; de atyáinak istenéhez a szolgaságban is rendületlenül hű maradt, egyedül álló példájával az emberiség történelmében annak, hogy egy nép fennmaradhat haza nélkül és e hazát vallásával helyettesítheti.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Aelia Capitolina gyarmatvárosa.

Minthogy Jeruzsálem tovább élt még romjaiban is, és ezek a romok nem tűnhettek el egyhamar a föld színéről, Judea egykori fővárosának örökre el kellett vesztienie alakját és a nevét is. Mindazokat a zsidókat, a kik itt és a város környékén lakoztak, kiűzték, és helyekre új gyarmatváros alkotására római hadastyánokat, phoeniciabeli és syr lakosokat telepítettek le.¹ Ennek a gyarmat városnak a császár „Aelia Capitolina“ nevet adott. A maga saját geniusának és Capitoliumi Jupiternek szentelte, a ki a sémieek Jehovája felett győzedelmeskedett. Ettől fogva ez isten szent helyének kellett a régi templomnak a helyét elfoglalni a Moria hegyén.²

¹ Euseb. (H. E. IV. c. 6.), a ki a pellaí Aristóra hivatkozik, ezt mondja: mivel a város a zsidók kiűzetése s régi lakosságának megsemmisülése után pusztá volt, a római gyarmat építetett helyébe: ἐξ ἄλλοφύλου τε γένους συνοικισθείσης, ἢ μετέπειτα συστάσα Ῥωμαϊκὴ πόλις τὴν ἐπωλυμίαν ἀμείψασα — Ἀλλία προσαγορεύεται.

² Capitolinának neveztetik Dionál, Ulpianusnál, a Peutinger. tábl.-ban stb. s nem pedig Capitolia vagy Capitoliás. Már Deyling helyre igazította Harduin abbeli tévedését, hogy már Domitián, Capitoliásnak nevezte Jeruzsálemet; ez összetévesztés a coele-

Jupiter győzelme azonban Jehova felett csak látszólagos volt; mert a zsidók régi istene keresztyén formában mégis meghódította Rómát és a világot.

A gyarmatváros építésének tervezése és megkezdése a zsidó háború előtti időre esik, s mihelyt ez bevégeződött, az újra építés ügyét nyomban felkarolták és nagy serénységgel véghez is vitték. Eusebius, Aelia (második) alapítását a Hadrián uralkodásának huszadik, Hieronymus pedig huszonegyedik évére teszi; ehhez képest a gyarmat város felavatása a 136-ik vagy a 137-ik évre esik.¹ Az alapítás tényét érmek örökítik meg ezzel a felirattal: „Colonia Aelia Capitolina Condita“.²

Az nem egyéb mesénél, a melyet a keresztyének koholtak ki, hogy Hadrián az új Jeruzsálem építésével a

syriai Capitoliással. Sepp. I. 102., 179. azt állítja, hogy a városnak a X. legiótól megszáltht maradványát hívták Capitoliásnak, s Aelia ettől vette a jelzőjét. Ptolemaeus két kiadása (Argentor. 1522. s Langlois Victortól, Páris 1867.) Capitoliast említ; a Wilberg-féle (1838.) *Αἰλία Καπιτωλία*.

¹ A Chron. Paschale tévesen mondja az alapítás évét a 119-iknek. Mert megkülönböztetendő egy első alapítás s a háború által való félbeszakítás után egy második, a melyet Madden (Hist. of Jew. Coinage) 200 l. helyesen felismer. Az első a 131-ik évre teszi, a másodikat 136-ra. Az a feltevés, hogy az új gyarmat a H. vicennaliáján avattatott fel, bír némi valószínűséggel. Deyling 293. l. De Saulcy, Rech. 158. l.

² De Saulcy (Num. de la T. S. 85. l.) két ilyen éremről beszél. Az első számú egy colonust mutat két ökörrrel; a 2-ik mint ő gondolja: a colonia geniusát egy tetrastylonban. Ugyanezek Madden-nél is (Coins of the Jews. 249. l.). Ez tévesen tartja a colonia jelképét az aratum templum-nak. A 2-ik ábrát, a mely Marcus Aurelius és L. Verus czímein is ismétlődik, Jupiternek vagy a városnak tartja. A gyarmati érmeket ő a 136-ik évre helyezi, De Saulcy pedig a 137-ikbe teszi.

synopei görög Akilast bizta volna meg, a ki előbb keresztyén volt, de a hívők gyülekezetéből kidaszittatván, zsidó vallásra tért.¹ Hiressé tette magát azzal, hogy a bibliát görög nyelvre fordította. Ha a talmudisták azt regélik, hogy a császár Jeruzsálemet megszenteltségtelenítés jeléül körülszántatta s az új várost úgy építtette fel, ez a mese a gyarmati érmeknek abból a hagyományos symbolumából magyarázható meg, a mely egy szántó-vetőt jelképez, vagy abból a római szertartásból, a mely szerint az újonnan építendő város területét ekevassal szokták körülbarázdoltatni.²

A gyarmatvárost a régi város helyén építették, csak-hogy kisebb kiterjedésben. Mert a keleti lejtők a Kidron-szakadék felé s délre a Zion hegye, a mint ezt minden Palestina-kutató elismerte, a Hadrián emelte falakon kívül estek.³ A Hadrián Aeliája szorosán megállapította a zsidók utáni Jeruzsálem alap-tervét, s ugyanez a város volt az, a melyet ott Constantin és Helena találtak, a midőn nevezetes templomaikat benne építtették. Az idő okozta átalakulásokat leszámítva, ebben az alakban vették át Jeruzsálemet az arabok és a keresztesek is.

Hadrián az új várost két kerületre osztotta, a melyeknek az élére tisztviselőket (amphodarchon) helyezett. Két vásártért nyitott, továbbá építtetett egy színházat gladiator viadatok számára, s még más nyilvános épületeket is, a melyek közül nem egyet, bizonyosan

¹ Ezt a palestinai Eleutheropolisból való Epiphanius beszéli, a ki 367. körül cyprusi püspök volt, de pond. et incus. c. 14. Csodás képzelő tehetséggel megteszi Akilast a Hadr. sógorának, (πενθερίδης), utána a Chron. Paschale ad a. 132.

² Grätz IV. 14. jegyz. 451. l.

³ Robinson II. 467. Sepp I. 241. stb.

csak halála után fejeztek be.¹ Mivel pedig a katonai gyarmatnak erősített helynek kellett lennie, erődöt (citadellát) is kellett ennek nyernie, s ez csak a mainak, a törökökének a helyén lehetett, nevezetesen a Dávid vára helyén, a jaffai kapunál, ott, a hol a herodesi tornyok szétrombolhatatlan maradványait már Hadrián is felhasználta egy erőd emléskéhez.²

A római isten templomának helyéül alkalmasabb pont nem kínálkozhatott, mint a Moria-hegy óriási falaktól támogatott szikla-fennsíkja. Bár Titus óta a herodesi templom rom-halmazai fedték, ezek azonban már kevesbedtek, mivel az anyagot innen az új város építéséhez használták. Zeus szent helyének az építése megkezdődött már a háború előtt, mert Dio Judea forradalmának egyik okául azt említi, hogy ezt a szent helyet a Jehova templomának a helyén építették.³ Még a IV. században is, a mikor a Hadrián-féle építmény már nem állt fenn, ott látta a bordói zarándok és utána Hieronymus is, a temp-

¹ Ezek az adatok a 119-ik évhez csak a Chron. Pasch.-ban: ἔκτισε τὰ θυὸ δὴμῶσια, καὶ τὸ θέατρον, τὸ Τρικαμάρων, — Τετράνουρον — Δωδεκάπυλον τὸ πρὶν ὀνομαζόμενον Ἀναβαθμοί, καὶ τὴν Κόδραν — ἐπὶ τὰ ἄμροδα. . . Némely vonatkozás nem magyarázható meg.

² Talán az erőd az a Dodekapylon volt; Rob. II. 454. határozattan a Hadr. idejére teszi a citadella építését.

³ Eus. és a Chron. Pasch. nem említik a Zeus-templomot, s az egyházi atyák is csak Zeusnak és Hadriánnak a templomtéren levő szobrairól beszélnek Hieron. in Isaiam II. c. 2. Ubi quond. — erat templum Dei — ibi Adriani statua et Jovis idolum collocatum est. H. lovas szobrát még látta Hieron. in ipso sancto sanctor. loco (in Math. c. 24., 15.) De azt is mondja, hogy Krisztus sírja felett egy Zeus-szobor állott, ad Paulin. Ep. 18. — Joh. Chrysost. (Adv. Judaeos V. c. 11) csak általában beszél Hadriánnak egy Jeruzsálemben levő szobráról.

lomtérén a Hadrián lovas szobrát és az „átlyukasztott követ“, (ma el Sachra), a melyet a siránkozó zsidók be szoktak kenni. A Hadrián-féle templom csak csekély arányú lehetett, mert hiányzik a császár jeruzsálemi építményeinek ama jegyzékéből, a mely az alexandriai krónikában van összeállítva. Az aeliai érmei egy kis kör-épületet mutatnak, Zeus alakjával a középén vagy egymagában, vagy pedig Pallas és Hera között; de azért kérdéses, vajjon alatta ezt a Zeus-templomot kell-e érteni.¹ Egyébiránt a gyarmat érmei Zeuson kívül, Astartét, Serapist (Marcus Aurelius óta gyakrabban), Apollót, Dionysost és a Dioskurokat is szokták ábrázolni. Ezek azt bizonyítják, hogy ott nem csupán a Jupiter Capitolinus kultusza divott.²

Midőn Constantin alatt Jeruzsálem ismét a keresztyének szent városává lett, a Zeus-templomot a bálványistenek minden más szent helyeivel együtt szétrombolták. Mivel a keresztyének pogány kápolnákat és képszobrokat találtak ott is, a hol az ő hitők szerint a Kalvária-hegy és a Krisztus sírja feküdt, ezért azt állították, hogy a rómaiak szántszándékkal szentségtelenítették meg s tették felismerhetetlenekké a szent helyeket. A Megváltó sírja felett, az ő előadásuk szerint, Astarte, vagyis a syriai Aphrodite szent helye állott, a Kalvária-hegyen ugyanezt az istennőt, a bethlehemi bar-

¹ De Saulcy, N. de la T. S. 85. l. n. 3. Madden 250. l. Jupiter ülte, mellette Minerva és Juno vagy talán a város geniusa. — Marc. Aur. érme Vogüénél, Le Temple de Jerusalem, 62. l. Egy tetrastylon közepén Jup. egy boltozott fülkében ül, körülötte: Col. Ael. Cap.

² Eckhel III. 1. l.

langban Tammust, vagy Adonist imádták.³ Egy sertésnek a márvány-képmásáról, a mely a Bethlehem felé vezető kapu felett állott, Hieronymus nem minden alap nélkül hitte, hogy ebben a zsidók meggyalázása rejlik, bár ez a Ceresnek szentelt állat a rómaiak egyik hadi jelvénye volt.²

Hadrián jeruzsálemi építményei közül semmi sem maradt fenn, vagy legalább az ő építménye gyanánt biztosan nem ismerhető fel egy sem; mert az csak merő gyanítás, ha a remek Porta Aurea Ecce homo ívében, a hármaskapuban, a Bazár oszlop-omladékaiban vagy a damaskusi kapunál levő alap-építményekben Hadrián-féle épület-maradványokat akarnak látni.¹

Márvány feliratok, a melyek Hadriánról, vagy Aelia Capitolináról szólnának, Jeruzsálemben nem találhatók. S míg a birodalomnak oly sok városa nyújtott ily felirati emléket a tudománynak, Jeruzsálem megtagadta ezt a szolgálatot; mert itt csupán csak egyetlen egy Antoninus Pius-féle értéktelen császári feliratot találtak, míg szerencsés véletlen folytán a herodesi templomból egy hiteles görög felirat került napfényre, a mely nem

¹ Euseb. Vit. Const. III. 26. (Aphrodite a barlangban, de azért csak ἄθεοι τινες-től beszél) Hieron. ad Paulin., Ep. 58. (in crucis rupe Statua Veneris; Adonis Bethlehembben) Sokrates, H. E. I. c. 17. (Krisztus sírja, Aphrodite temploma és képe), ép úgy Sozomenus, H. E. II. c. I. Paulinus Ep. XI. ad Severum (simulacrum Jovis in loco passionis; Adonis-szentély Bethlehembben) Tobler, Golgotha 50. l. stb. Sepp. (i. m. 459. l.) a szent helyeknek Hadr. és utódai által való szándékos meggyalázását hiszi; de Robinson II. 73. Renan és Tobler kétségbe vonják az egyházi atyák zavaros előadását.

² Hieron., Chron. A symbolumról Spannheim Hist. Christ. saec. II. 687. l.

³ Robinson I. 437. Tobler, Topogr. I. 158.

zsidóknak a szent kerületbe való belépést halálbüntetés terhe alatt megtiltja.¹

Hadrián Aeliában kétségkívül tovább is ott hagyta a X. legio Fretensist; a VI. Ferrata is ott maradt Judeában fedezetül.² Tilalmat bocsátott ki, a mely szerint a zsidóknak Jeruzsálemben és környékére nem volt szabad lépni, s ez az embertelen törvény évszázadokig érvényben maradt. Csak idők multával volt megendve nekik pénzért a római őrsegtől az, hogy egy évben egyszer, városuk Titus által való lerombolásának emlékül a templom-térre mehessenek és ott sirhassanak. A bordói zarándok még látta ott Hadrián szobrai és azt a szent követ is, a melyet a zsidók azon a napon sirás, jajszó és ruháik megszaggatása között olajjal kentek meg s aztán eltávoztak.³ Ez a megindító emlékül, a legrégibb a történelemben, még ma is ismétlődik Jeruzsálem siralom-falánál mint hagyományos, bár színésziessé változott gyász-jelenet.⁴

¹ *Tito Aelio Hadriano Antonino Aug. Pio P. P. Pontif. Augur (?) D. D.*, Voguénél *Le temple*, pl. V.; belőle C. I. L. III. n. 116. A felirat a Harâm déli falába megfordítva van beillesztve a kettős kapus felett s az Aksa alatt; Tobler, *Topogr.* I. 60. — Az oszlopot a görög felirattal a Harâm-falban Clermont-Ganneau fedezte fel, *Comptes rendus in Acad. d. Inscr.* 1872., 177. l. Mint a Herodes templomának egyetlen maradványa, ma a Louvreban van.

² Pfizner, 188., 242. l.

³ *Itiner. Hierosol.* ed. Wesseling 591. l. A tilalomról Hadr. óta: Justin. *Apol.* II. 84. Tertul. *Adv. Jud.* c. 15, 16. *Apolog.* c. 16. Celsus Origenesnél L. 8., a végén. Gregor. Naz. *orat.* 12. 202. l. Sulp. Sever. II 45. Euseb. *Dem.* II. c. 38. Hilar. *Psalm.* 58, 219. l. Euseb és Hieron. *Chron.* Megindítólag beszél róla Hieron., *Sophon.* c. II.

⁴ Ott jelen, tanuja voltam 1882. husvét napján.

Aelia Capitolina, mint pogány város fennmaradt a Constantin idejéig. Commodus császár nagy érdemeket szerezhetett körülte, mert ez a nevéhez Commodiana nevet is csatolt.¹ A Jeruzsálem név azért nem enyészett el Hadrián után sem, de sőt élt tovább az emberek emlékezetében. Különösen a püspökök használták. Hivatalos használatban azonban kiszorította az „Aelia“ név. Használatban maradt a város és a jeruzsálemi püspökség részére még Constantin után is három évszázadig.² S ez hivatalos használatban volt még a 637-ik évben is, mert a midőn Omar kalifa a szent várost bevette, abban a kiváltság-levelében, a melyet ennek a számára kibocsátott, nem Jeruzsálemnek, hanem Aeliának nevezi.³

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

Háború az alánokkal.

Arrianus Periplusa a Fekete-tengerről.

Hadrián még a zsidó háború befejezése előtt visszatért Rómába; mert az, hogy a 134-ik évben május 5-ikén itt volt, egy feliratból kimutatható.⁴ Ennek a háborúnak a vége felé fegyverre keltek az alánok is, a kik a Kau-

¹ Col. Ael. Capit. Aurelia Commodiana Pia Felix (De Sauley 94. l.) legelőszőr Caracalla alatti érmeken.

² Abban az időben, a midőn Eudokia császárné Jeruzsálemet meglátogatta, sőt még 536-ban is egy jeruzsálemi synodus iratai közt így neveztetik: In colonia Aelia metropoli sive Hierosolyma; Harduin, Concil. II. 1412., Robinsonnál II. 9. l.

³ Tobler, Golgotha 104. l. de Sauley-nál (185. l. pl. 19.) az első, arab hódítóktól veretett érem, Aelia felírással.

⁴ Hadrián görög levele a győzelem-koszorús athleták gyü-

kázus, a Kaspi-tenger, a Cyrus-folyó és Iberia között fekvő területen laktak s massagetáknak is neveztettek. Az iberiai király, Pharasmanes ingerelte fel őket rablóhadjáratra, a mely Arménia és Cappadocia nyugtalanítására szolgált.

Úgy látszik, hogy az alánok betörték a parthusok területére is, mert ezeknek a királya, Vologeses ajándékokkal csillapította le őket, míg a római hadi erő Cappadocia helytartójának, Flavius Arrianusnak a parancsnoksága alatt békére nem szorította.¹ Ennek a nevezetes férfiúnak alán története elveszett. Az az irat, a mely „az alánok elleni harcrend“, gyanánt az Arrianus taktikájához hozzá van csatolva, úgy látszik, ennek egy része volt, de csupán csak a római csapatok összeállítására és a harcrendre nézve foglal magában adatokat.² Ez a tarka-barka hadi nép, celta lovasokból, bosporusi vidéki gyalogságból, cyreneiekből, numidákból, achajai lovaságból, örményekből, trapezusiakból, colchisiakból, getákból, italokból, végül a XII. és XV. legióból állott. A görög Xenophon volt az egész hadsereg vezére, a kinek a neve dicsőséges időket elevenített fel az emlékezetben, Valens, a XV. legio legatusa pedig a lovaságot vezette. Miután Arrianus a csatarendbe állított sereget leírja, azt mondja, hogy ez a scythák közeledésére, a kik pánczél nélkül, csak úgy szőrén ülték a lovat, félelmes csatakiáltást hallatott; erre kirepültek a

lekezetéhez, a kik Herculesről nevezték magukat. C. I G. 5906., latinul Grutertől 315., Trib. Pot. XVIII. Cos III. — prid. III. non. Maias. Romae.

² Dio 69., 15. Spart. c. 17. E vizsályokhoz Schneiderwirth, Die Parther 156. l.

² Ἐκταξίς κατ' Ἀλανῶν, a taktika után, Amstelodami 1683. 98. l. stb.

lövegek, a gyalogság behatolt és az ellenség megfutamodott. Az egész harcznak, úgy látszik, nem volt valami különös jelentősége.

A parthusok királya, Vologeses azonban Pharasmanest követei által bepanaszolta a tanácsnál. Erre az iberiai barbár fejedelem, hogy magát igazolja, nejével és fiával együtt Rómába sietett. Itt előzékenyen fogadták. A császár megengedte neki, hogy a Capitoliumon áldozatot tegyen; birtokát megnagyobbította, sőt lovas szobrát is felállíttatta a Bellona templomában és gyönyörűségét találta az iberiai főembernek fegyvertánczában. Ezt Dio beszéli, de Spartianus azt adja elő, hogy Hadrián ennek a vazallus királynak a büszkeségét megbántotta azzal, hogy háromszáz gonosztevő öltözkéül használtatta fel a circus porondján azokat az értékes ruhameűeket, a melyeket ez a király neki ajándékol hozott.

Flavius Arrianus, ez a második Xenophon, a császárnak teljes bizodalmát birta. Ez reá ruházta Cappadocia helytartóságát, a hol 131—137-ig legatus volt.¹ Ennek a szerencsés alkalmazásnak a gyümölcse a Fekete-tenger Periplusa lett, egy oly mű, a mely egy Hadriánhoz intézett görög szövegű levél alakjában van birtokunkban. A császár ugyanis legatusának azt tűzte feladatul, hogy a Pontus partvonalát hajózza körül és az ottani római erősségek állapotáról, úgy szintén minden egyéb dologról is szerezzen tapasztalatokat. E meg-

¹ Az Euxinus Periplusát a 131-ik évben írta (Marquardt, R. St. I. 368.) taktikáját a 137-ik évben, a mint maga mondja, H. uralkodásának 20-ik évében. Még 137-ben egy sebastopolisi feliraton Cappadocia legatusának van jelezve. (Rev. Arch. N. S. 1876, 199. l.) Ő utána mint legatus L. Burbuleius Optatus Ligerianus következik, Borghesi IV. 158

hagyás folytán szerkesztette meg Arrianus, sajnos, katonásan szűk szavú tudósítását. De mint teljes hitelű földrajzi vázlat még így is szerfelett értékes.¹ Arrianus útját Trapezusban kezdte meg, Sinope gyarmatában. „Itt — írja a császárnak — örömmel szemléltük a tengert, ugyanarról a helyről, a honnan egykoron Xenophon szemlélhette, mint szintén te is.”² Két faragatlan oltár állt még akkor ottan, de görög felírásuk hibás és olvashatatlan volt; ennél fogva elrendelte Arrianus, hogy más oltárokat állítsanak fel ottan fehér márványból jó felírral. Hadriánnak emlékszobra is állt ott, kezével a tengerre mutatva. Ezt a szobrot a trapezusiak valószínűleg ottani látogatásának emlékére emelték. Arrianus ezt nem találta a császárhoz méltónak s ezért arra kérte, hogy küldjön mást Trapezusba, s hogy a templom Hermes-szobrát is jobbal cseréltesse fel.

Trapezusból a hajó-út keleti irányban történt, Hyssos kikötőjébe, a hol Arrianus egy cohors és 20 ló felett tartott szemlét.³ Innen a hajó tovább menve, a pontusi Athenébe tartott, a hol Athenének egy templomát, egy elhagyatott várdát és egy kikötőt vettek észre. Innen Arrianus Absarusba vitorlázott, a hol öt cohors állomásozott; ezek a katonai szemle után zsoldjukat megkapták. Arrianus ennek a helynek a nevét az Absyrtos halálától származtatja, a kinek a sír-emlékét ottan még ekkor mutogatták.⁴

¹ Arrianus határozottan említ latin leveleket, a melyeket Hadriánnak a görög közleményen kívül küldött. *Periplus*. 122. l.

² Xenophon, *Anabasis* IV. 8., 22.: καὶ ἡλθον ἐπὶ θάλατταν εἰς Τραπεζοῦντα πόλιν Ἑλληνίδα οἰκουμένην ἐν τῷ Εὐξείνῳ Πόντῳ Σινωπέων ἀποικίαν ἐν τῇ Κόλχων χώρᾳ.

³ Ptolem. (V. 6., 5.) felemlíti Ischopolist, Kerasust, Pharnakiát Hyssi Portust és Trapezust.

⁴ Ὑψοῦρος Ποταμός Ptolem.-nál, *ibid*.

Erre az összes folyamok elősorolása következik, a melyek mellett a hajó elsiklott. A helyek és folyók közötti távolságot stadiumokban számítja. Trapezustól Phasisig 1450 stadiumot számít. Ennek a folyónak vizét könnyűségéért, édességéért és tisztaságáért dicséri; nem poshad meg tíz év alatt sem, sőt még jobba lesz. A folyam bejárájától balra az ország istennőjének, Rheának a szobra volt, kezében czimbalommal, széke alatt oroszlánokkal. Az Argo-hajónak egyik horgonyát mutogatták itten; de minthogy vasból volt, Arrianus ennek a valódiságában kételkedett; egy kő-horgony maradványainak azonban nagyobb hitelt adott. A Phasis mellett egy várda állott 400 főnyi, szemén szedett katonaságból álló őrsapattal, a melynek a védelme alatt lakoztak ott a kereskedők. Arrianus a kikötőt egy kővel kirakott árokkal megerősítette.¹

Innen tovább megy a hajó Sebastopolisig vagy Dioscuriásig, Miletus egykori gyarmatvárosáig. Ez a keleti árúczikkeknek észak felé végső kereskedelmi pontja és a birodalomnak ezen a részen a legfontosabb katonai állomása volt. Mert itt végződött a római erődítéseknek a lánczolata; a mi ezen túl feküdt, az már a kaukázusi népek meg nem hódított területe volt, habár közülök egynéhány elismerte is Róma fennhatóságát. Sebastopolis a barbár népek élénk kereskedelmi piacza volt, a hol, a mint Strabo mondja, 70. nemzet adott egymásnak találkozt, s a hol egy nagy rabszolgavásár is szokott

¹ A várda a Peutinger-féle táblázatban Phasis néven fordul elő, Ptolem.-nál Sebastopolis. Ez a geographus Kolchist északra Sarmatiával, nyugotra az Euxinus egy részével határolja, a mely rész Korax folyótól a Phasis melletti belső öbölíig terjed. Azon túl Armenia minor kezdődik és a Kaukázus melletti Iberia.

tartatni.¹ A város a Hadrián kedvezésében részesült, mert ez Athén Olympeionjában szobrot állíttatott a császárnak s ezt jóltevőjének nevezi.²

Ezek után azoknak a népeknek a felsorolása következik, a melyeknek a területe mellett Arrianus elhajózott. Ezek közül némelyek adófizetők voltak, mások pedig megtagadtak minden adót. Több törzsnek Hadrián királyt adott. A trapezusiak szomszédjai gyanánt a kolchisiak és drillek vannak megnevezve, (mind a kettő Xenophon után), az utóbbiakat Arrianus is sannusoknak mondja.³ Panaszkodik, hogy ezek rabló életet folytatnak és a trapezusiakat nyugtalanítják; az istenek segedelmével, gondolja Arrianus, rá adhatnák ezek a fejöket arra, hogy adót fizessenek; s ha erre nem volnának hajlandók, le kellene őket mészárolni. A sannusokkal határszomszédok a machelonusok és heniochusok, a kiknek a királya gyanánt Anchialus van megnevezve.⁴ Ezek után következnek a zydreták, a Pharasmanes alattvalói, majd a lázok, királyuk, Malassus alatt, a kit nekik Hadrián adott, továbbá az apsilok, a kiknek Traján Julianust adta királyul. Ezekkel határosak az abasgok (ma az avchazok), a kiknél Rhesmagest Hadrián tette királylyá, úgy szintén a sanigereknek is ő adott királyt, Spadagest. Ezekből látható, hogy ezeken a kaukázusi területeken, a hol az apró

¹ Strabo XI, 498. Ma a mingreliai helység, Iskuriah.

² Σεβαστοπολειτῶν τῶν ἐν Πόντῳ ἢ βονλή καὶ ὁ δῆμος. C. I. G. 342.

³ Ptolem. (V. 9., 20.) egy népet említ az amazonokon túl s a hippiai és kerauni hegyek közt, e néven: Σουρανοί. — Manner VI. 420. stb.

⁴ Ptolem. ugyanott a heniochusokat az ázsiai Sarmatiában a kerkéták és suanokolchusok közé teszi.

törzsekre bomlott népségek viszonyaiban a mai napig is alig jött létre változás, minő természetű volt a rómaiak uralma. Csak az itteni egykor virágzó kereskedő városok jólétét semmisítették meg a mongolok és tatárok. Oroszország, a mint Nagy Péter óta a Fekete-tenger partvonalát majdnem a három oldalon meghódította, tovább folytatja itt a görögök és rómaiak gyarmati politikáját, de ezek szelleme nélkül, s csak harcrai emlékeztetnek a római császári uralom korára.

Az Euxinusnak keleti hosszúságában Apsarus folyó a végső határa.¹ Onnan kellett Arrianusnak észak felé a Singamesig hajózni, és ezután a Pontus bal felőli oldalán haladt Sebastopolisig, a honnan a Kaukázust és ennek a csücsát, Strobilust pillantotta meg. Megemlékezett itt arról, hogy Prometheus azokhoz volt lánczolva.

A Periplus második részében Arrianus csak hallomás után beszél, s e miatt a tráciai Bosporustól Bithynia, Paphlagonia és a pontusi ország partjai hosszában Trapezusig elterülő partvidéket sok helyt tévesen írja le. A várdák, kikötők és vásárterek nagy száma előnyös színben tünteti fel az ottani kulturát, míg az Euxinus északi és északkeleti oldala Arrianus előtt is a mese homályába burkolva marad. Az előbb említett útvonalon Trapezusig a következő legnevezetesebb helyeket vehetjük szemügyre: Herakleát (Erakli), Megarának egyik gyarmatát, Sinopét, Miletusnak és Amisust, Athénnek a gyarmatát, Pharnakeát, (előbb Kerasust) s a Traján által virágzóvá tett Trapezust. Arrianus szívére köti a császárnak, hogy itt építsen kikötőt.

A harmadik és utolsó útvonal, a melylyel az Euxinus

¹ Lásd ehhez a Periplushoz Blancard M. térképét.

körülhajózása véget ért, magában foglalja Sebastopolistól a kimmeriai és thráciai Bosporusig, tehát a Byzánczig terjedő részt. Arrianus e vázlatának megszerkesztésére II. Kotysnak, a kimmeriai félsziget királyának halála szolgáltatott okot.¹ Nevezetesen a császár előtt ismertetesse kellett tenni Krim földrajzi viszonyait. Erre aztán Hadrián az uralmat a Bosporus felett Kotys egyik fiának, Römetalkesnek adta, a ki ettől fogva, mint a többi barbár fejedelmek, a kiket Róma emelt az uralomra, a császár és a rómaiak barátjának nevezte magát.² A bosporusi királyok pénzeikre a maguké mellé a császár képét is oda helyezték. A Hadrián idejéből vannak ily érmeink.³ Különben a kimmeriai Bosporus, mint provincia, nem jutott soha római uralom alá.

Sebastopolisból elindulva, a mai Mingrelia, Abasia és Circassia partjai mentén halad Arrianus, s itt az Achaeus folyama mellett a zichek népét veszi észre, a kik szintén Hadriántól kapták királyukat. Elősorolja ezenkívül a Herkules hegyfokát, Vetus Lazikát, Achaia Antiquát, Pagrae és Hieros kikötőit, Sindicát, majd a kimmeriai Bosporust és Panticapaeumot.⁴ Ez a város (a mai Kercs) Miletusnak egyik gyarmata, a taurisi Chersonesusnak legtekintélyesebb helye volt, egyszersmind székhelye a római védő uraság alatt álló taurisi fejedelmeknek. A nagy Mithridates is itt fejezte be életét. Hyphanisról, (Kuban)

¹ Kotys 135-ben halt meg. Lásd C. I. G. n. 298. l.

² Φιλόκαισαρ, φιλορώμαιος — a császárt magát ἰδιον κτίστην-nek mondja. C. I. G. n. 2108. stb.

³ Kotystól és Römetalkestől. A felirat görög. Mionnet 372. l. stb. Suppl. IV. 506. stb. Még Constantinus alatt is volt egy bosporusi király, Sauromates.

⁴ Ptolem. III. 6. 4., VIII. 10., 4.: Παντικαπαια.

a mely átellenben szakad a tengerbe, nem tesz említést Arrianus. Panticapaeumtól hatvan stádiumra teszi Tanaiszt, (Don), a mely ő szerinte Ázsiát Európától elválasztja és a mely a Maeostis-tóból (az azovi tengerből, a melynek a terjedelmét 9000 stádiumra teszi,) ered s a Feketetengerbe ömlik.¹ Az a modor, a melyben a Donról beszél, eléggé bizonyítja, hogy ezt a folyamatot soha sem látta; de valószínű különben is, hogy ezt az egész utat mással tétette meg. Még a fontos Tanaisról (Azow) is hallgat, a mely az indiai kereskedést birtokában tartotta még a középkorban is.

Panticapaeumból az út tovább halad Theodosiába, Miletusnak egykori gyarmatába, a mely ekkor már el volt hagyva.² Ma ez a város a Caffa vagy Feodosia nevet viseli. Megemlítjük még Symbolon Portust, a mai Baluklavát. Feltűnő ismét az, hogy nincs említés a Parthenion hegyfokáról a Diana-templommal és a Kriu Metoponnal, (Kap Merdvinoi), a melyeket Ptolemaeus ismer. A Holt-tengert (Sinus Carcinites) név szerint nem nevezi meg; csak úgy ismeri, mint „egy nem nagy tavat“ Tamyra kikötőjén alul. Említést tesz a Borysthenes (Dnieper) mellett fekvő görög gyarmatról, Olbiáról.³ Ezután következik Odessus kikötő,⁴ (Odessa), 250. stádiummal tovább az Istriorum Portus, majd az Isiacorum Portus és Psilum az Ister (Duna) torkolatánál. A Hypanis (Bug)

¹ Ptolem. (VII. 5., 6.) a helyes adatot tartalmazza.

² Arrian. Per. 132. l. καὶ μνήμη ἔστιν αὐτῆς ἐν πολλοῖς γράμμασιν.

³ Ptolem. III. 5., 28.: Ολβία ἢ καὶ Βορυσθένης; v. ö. Peripl. Anon. 9. l. Mannertnél IV. 238. l.

⁴ Ptolem.: Ορθησός vagy Ορθησσός az európai Sarmatiában, nem tévesztendő össze a Moesia inferior-ban levő Odissussal vag Odessusszal.

és Danastris (Dniester) torkolatairól nincs említés. A Dunának ezzel a torkolatával átellenben az Achilles szigete fekszik, a hős egy templomával, a hol a hajósok neki kecskéket áldoznak.¹ Találhatók benne régi áldozati ajándékok, csészék, gyűrűk, drága kövek, latin és görög feliratok Achilles és Patroklos dicsőítésére. Számtalan tengeri madár szolgál ebben a templomban, a melyek ezt szárnyaikkal tisztogatják. — Nem lehet csodálkozás nélkül olvasni azt, a mit egy oly gyakorlatias szellemű ember, a minő Arrianus, a legnyugodtabb komolysággal beszél ezekről a csoda-dolgokról. Achilles volt itt a hajósok tengeri istene, a kiknek jóslatokat adott; megjelent nekik ébren és álomban egyaránt, de csak ezen a szigeten, míg a Dioskurok megjelentek mindenütt. Thetis ajándékozta ezt a szigetet fiának, a ki aztán itt is lakozott. Ezt az egész mesét Arrianus hallomásból tudja, de határozottan kijelenti, hogy nem tartja hihetetlennek, mert hisz' Achilles oly nagy hős volt.

Psili Ostium után a Dunának még négy más torkolata következik,² azután ezek a városok: Istria, Tomeae, Calantra Portus s végül Carorum Portus, (környékét Cariának nevezik). Megjegyezzük még Dionysopolist (Baldsick) Alsó-Moesiában, Odessust (Várna), a Haemus hegyfokát, (Cap Emineh), Mesembriát (Missivria Thráciában), Apolloniát (Sizeboli), Salmydessust (Midja), a mesés Kyaneákat, Zeus Urios templomát a Bosporus bejáratánál, Daphne kikötőjét s végezetre Byzánczot.

¹ Ptolem. III. 10. 17.: Καὶ ἡ Αχίλλεως ἡ Λευκὴ νῆσος; Dromos Achillis-nek is nevezik.

² Ptolem. és Plin. 6.; Strabo 7 torkolatot ismer; v. ö. Mannert IV. 219. 1

Ezek itten görög városok voltak. Nyelvöket és alkotmányukat a római uralom alatt is megtartották, s egyedül csak ennek köszönhatték az oltalmat az előre nyomuló scythák és sarmaták ellen. Közöttük a legtekintélyesebb polgár-községek, mint Istros, Tomi, Odessus, Mesembria és Apollonia, még városi szövetséget is alkottak tartományi gyűléssel.¹

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Hadrián utolsó évei Rómában.

Sabina Augusta halála. Aelius Verus adoptálása.
Ennek a Caesarnak a halála.

Miután a császár birodalmát keresztül-kasul bejárta, kifáradtan, elvénülve, örömtelenül a császári palotában találja magát. Építgette tiburi mezei lakását, építgette Rómában a saját siremlékét. Élete feladata be volt fejezve. Folyton fokozódó betegség keserítte meg életét. Az a gond környékezte meg, hogy utódot adjon a birodalomnak; mert valamint előtte az egyetlen Vespasián kivételével, az összes császároknak neki sem volt saját véréből származott örököse.

Nem is kellett valami különösen féltékenykedő természetűnek lennie, hogy gyanakodással, vagy, a mint Spartianus mondja, a gyűlölet érzelmével tekintsen mindazokra, a kik, mint valószínű trónörökösök, rosszszul palástolt sovágással várták halálát.² Minden ural-

¹ Κοινὸν τῆς πενταπόλεως vagy τῶν Ἑλλήνων; G. Perrot, Inscr. inéd. de la mer noire, Rev. Arch. 1874. 22. 1.

² Omnes postremo, de quorum imperio cogitavit, quasi futuros imperatores detestavit. Spart. c. 23.

kodó, a ki hosszú életpályát futott meg és jelentékeny hatással volt a világra, ha erre a véghatárra ér, kínos érzelmek izgató hatása alá kerül. Hadriánnak a legközelebbiről jogosult örökösei sógora, Servianus és ennek az unokája, Fuscus Salinator voltak. Ennek a ifjúnak az atyja, consulságot viselt férfiú és Plinius barátja, Servianus egyik leányát, Domitia Paulinát vette nőül, s ebből a házasságból származott Fuscus.¹ Már a csillagvizsgálók megjósolták neki a bibort, a mi talán a császár füléhez is eljutott. Volt ezeken kívül még két trónkövetelő, Platorius Nepos, egykor Hadrián kedvence, és Terentius Gentianus, a ki a tanácsnak volt a jelöltje.

Annak nincs semmi nyoma, hogy Augusta Sabina a trónöröklés kérdésében, a mint ezt előtte a Traján neje cselekedte, palota-fondorlatok részesévé szegődött volna. Különben ideje is alig volt reá, mert a 136-ik év körül befejezte életét. A rágalom munkás volt abban, hogy halálát a császárnak rójja fel, hogy gyűlöletből mérget itatott vele.² Az Aurelius Victor elbeszélése is zavaros forrásból ered. Szerinte Sabinával férje úgy bánt, mint rabszolgával szokás bánni s végül arra kényszerítette, hogy maga vessen véget életének; sőt a császárné nyilvánosan is panaszkodott, hogy Hadrián annyira embertelen, hogy ő maga gátolta meg azt, hogy neki tőle fia származzék, mert ez az emberiség átka lett volna. Mivel azonban ehhez egészen hasonló kijelentést a Nero atyjá-

¹ Plin. (Ep. VI. 26) Servianushoz, a melyben örömét fejezi ki e felett a házasság felett. Borghesi II. 212. Servianust a trónra maga Hadrián is méltónak tartotta. Dio 69., 17.

² Spart. c. 23.: Sabina uxor non sine fabula veneni dati ab Hadriano defuncta est.

ról, az Agrippina férjéről is mesélnek, ez a mende-monda maga felett tör pálczát. Hadrián szellemtelen életírói még Tacitusnál és Suetoniusnál is mohóbban zsákmányolták ki Róma bűnkrónikáját.¹

Hadrián családi viszonyaiba lehetetlen bepillantnunk. Nejét aligha szerette.² Azok a szép érmek tehát a „Concordia Augusta“ felirattal az ő családi boldogságukat illetőleg bizonyára csak keserű gúnyt foglalnak magukban.³ A császár nyilvánosan mindig tiszteletet tanúsított neje iránt, s így a világ is szintén istennő gyanánt ünnepelte őt, a midőn oltárait a férje oltárai mellé oda állította. Isteni felmagasztaltatásban (apotheosis) csak Antoninus Pius idejében részesült.⁴ Ezen kívül emlékezetét feliratok és érmek őrzik Rómában és a gyarmatokban is. Arczképe számos mellszobrán előkelő, de kellem nélküli arcot mutat, kifejlett, magas homlokkal, tekintélyes orral és ajkai körül a büszke elégedetlenség vonásával, a mi a neki adott „durczás“ jelzöt igazolni látszik.⁵ Sabina műveltségénél fogva a Traján udvara körében valószínűleg kiváló nő volt; ebből származik abbeli szükségérzete, hogy szellemes férfiakat vonjon maga köré, a

¹ Duruy (IV. 409.) Sabinára vonatkozólag a római botrányhajhászattal szemben Hadriánnak védelmezőjéül lép fel.

² Dositheus említett gyűjteményében előfordul Hadriánnak egy anyjához (Plotinához) írt levele; születése napja levén, ebédre hívja, mert Sabina vidékre utazott. Ebből is kitűnik már a kölcsönös ellenszenv. — Boeking, Corp. Juris R. Antejust. 212.

³ Cohen II. 247. l. n. 2. stb.

⁴ Consecratio-érmek Eckhelnél VI. 522., Cohen II. n. 27. Az elfátyolozott Sabina uralkodó pálczát tart; Sas emeli a magasba.

⁵ Így látható a capitolumi alabástrom-mellszobron, feltűnően magas hajdíszszel, kalász-koszorúval és diadémmal.

mit egy alkalommal a gyanakodásra hajló Hadrián azzal büntetett, hogy Suetoniust és más férfiakat közeléből eltávolított. Különben ezen oly boldogtalan Augusta alakja reánk nézve csak hallgatólag márványban folytat árnyék-szerűleg életet.

Végre az összes trónörökös-jelölteket feliasztotta a Hadrián elhatározása; mert ennek a részéről a választás Lucius Commodus Verusra esett, a mi annál meglepőbb volt, mivel a kiválasztott annak a Nigrinusnak a veje volt, a kit a tanács a Hadrián uralkodása kezdetén fel-ségsértés bűne miatt kivégeztetett. A dolog majdnem úgy tűnik fel, mintha bünt akarta volna a császár jóvá tenni.

A kinevezett trónörökös Ceionius Commodusnak volt a fia, a kinek consularis nemzetsége Etruriából származott.¹ 130-ik évben praetori hivatalt viselt. Ugyanekkor (december 5-ikén) őt a neje, Domitia Lucilla, fiú gyermekkel, Lucius Verussal ajándékozta meg, a ki később Marcus Aureliusnak dicsőség nélkül uralkodó társa volt. Kiváló szépsége és elbűvölő kelleme megnyerték ennek az ifjúnak a számára a császár kegyét, a kit szabad volt neki nilusi útjára is elkísérnie. E miatt aztán nem is maradt el a gonosz lelkű magyarázgatás azoknak a részéről, a kik ebben az ifjában második Anotinoust gyanítottak. Ez élczelő képesség és szónoki tehetség által tűnt ki. Latin és görög versek rögtönzésében ép oly ügyes volt, mint maga a császár, a ki szemet is hunyt ennek a kicsapongásai felett. A világot élő ember, Lucius Commodus csak Hadrián és Róma hagyományainak fenntartására vállalkozott, midőn a stoikusoknak Epikurus alaptételeivel válaszolt. Bizonyos pastétomot

¹ Spart., Helius c. 2. Jul. Capitol., Verus Imp. c. 1.

talált fel, a mely aztán a császárnak kedvencz eledelével lett, s ezzel érdemet szerzett az udvari konyha körül.¹ A császárnak, a ki gyakran közkatona módjára a pusztá földön hált, kevésbbé nyerhette meg a tetszését kegyenczenek egy másik találmanya, egy különös művészi kivitelű ágy, háló függönyökkel, a melyben Verus, perzsa olajoktól illatozva, Ovidius Amorum libri című művével a kezében, pihenőt szokott tartani. Futárjait, a kiknek a parancsszóra lóhalálában kelle rohanniok, szárnyas Amroknak ál-orczáztatta és a szelek nevét adta nekik. A szörszálhasogató Spartianus ezekre a buja szeszély nyilatkozataira azt a megjegyzést teszi, hogy erkölcsösöknek ugyan nem mondhatók, de állam-veszélyeseknek sem. Kézszel fogható bizonyítékul szolgáltak különben arra nézve, hogy sem a Hadrián udvartartásának egyszerűsége, sem ennek abbeli igyekezete, hogy a rómaiak erkölcsét megjavítsa, nem volt képes a társadalom bűneit kiirtani. Már Justinus sajnálkozik azoknak a gyermekeknek a sorsán, a kiket Rómában a Hadrián tilalma ellenére egészen nyilvánosan kerítőknak adtak el, és Epiktetus eléggé bátor volt gúnyjával ostorozni azokat a nőket, a kik a Plato Államát úgyszólván elnyelték azért, mivel ez a nő-közösség boldogító voltát hirdette.² S ha a neje Lucius Commodusnak szerelmi kalandjait szemére hányta, a férj nyugodtan azzal felelt be neki, hogy e szó: hitves-társ, megtisztelő czim és nem

¹ Spart. (Helius c. 5.) pentaformacumnak nevezi ezt a hires pástétomot, mivel kocsonyából, fázszínhús, sódar és vaddisznóhús vagdalékából állt, cukor-burokkal bevonva.

² Justin., Apol. II. 70. Epictet., Apophthegm. 427. l. (J. Stob. Eclog. Moral. 131., 30.)

jelent szerelmi kielégülést is.¹ Ha azonban Verus nem lett volna egyéb, mint egy kimerült kéjencz, Hadrián választásával nem nagy dicsőséget szerzett volna ítélőképességének. Mert vagy fedezett fel benne oly tulajdonságokat, a melyek ezt az ő szemében a trónra méltónak képesítik, vagy egyszerűen tévedt benne. A valósághoz mégis legközelebb áll az a feltevés, hogy Verusnak igazán fejedelmi szépsége vesztegette meg őt leginkább.² A midőn Hadrián erre az adoptióra elhatározta magát, mindazok, a kiket e miatt csalódás ért, arra törekedtek, hogy ezt megghiúsítsák. De ellenére volt ez az összes rómaiknak is.³ Hadriánnak, valamint uralkodása kezdetén, úgy annak vége felé is összeesküvéstől kellett tartania, s kihozhatta őt a sodrából annak a meggondolása, hogy húsz évi böles kormányzás után sem lehet ura a saját akaratának. Az elégedetlenek fejei a saját sógora és ennek az unokája, Fuscus voltak; amaz már 90 éves aggastyán, az utóbbi pedig 17 éves ifjú volt. A császár azonban annyira féktelen volt, hogy még ezt a kort sem kímélte. Kivégeztette a szerencsétleneket, vagy arra kényszerítette, hogy maguk vessenek véget életöknek. Hadrián ebben az időben tiburi villájában tartózkodott, a hol vérvesztéstől kimerülve betegen feküdt. A halálos ítéleteket onnan bocsátotta ki; mert a tanács előtt folyamatba tett felségsértési perről nincs semmi adat.⁴

¹ Spart., Helius c. 5. Lucillától több gyermeke volt: L. Aurelius Verus, a későbbi császár s néhány leány, a kik közül a Ceionia és Fabia nevét említik, s a kik közül az egyik Mareus Aureliussal járt jegyben, de aztán ez szakított vele.

² Comptus, decorus, pulchritudinis regiae, oris venerandi; Spart. Helius c. 5.

³ Invitis omnibus, Spart. c. 23.

⁴ Spart. (c. 23.) csak ezt mondja: Tunc libere Servianum

Dio beszéli, hogy halála előtt Servianus az isteneket hívta tanukul ártatlansága mellett, arra is kérte őket, hogy Hadriánt ne engedjék majd még akkor sem meghalni, ha a legjobban esengene is a halál után. Átká annál könnyebben teljesedhetett, mivel ismerte azt az állapotot, a melyben a császár gyötrelmes betegsége folytán volt. Neje, Paulina valószínűleg már előbb elhalt. Hadrián nőtestvérének az emlékét nem tüntette ki nyilvános tisztelet-adással, s neki ezt a szeretetlenséget szemére is lobbantották.¹ Ezekkel a legközelebbi rokonai-val valószínűleg már hosszabb idő óta egyenetlenkedésben kellett élnie.

Servianus és ifjú unokája azonban nem egyedüli áldozatai voltak a Hadrián beteges izgatottságának; mert ezeken kívül nyilvánosan vagy titokban tétetett el láb alól még másokat is.² Titkos rendőrségének sok dolga akadt. A zsarnok ott settenkedett Róma minden uralkodójában, s a Hadrián jelleme is vett már fel ily vonásokat. S mivel ez alapján véve benső lényének általános ember-szeretetével oly éles ellentétben állt, e véritéleteknek mély nyomot kellett hagyniok az emberiség emlékezetében. Nekünk, a kik előtt pusztá tények állanak, nincs módunkban ezeket sem enyhébb színben tüntetni fel, sem magyarázni. Ha életíróinak az adatai hitelesek, akkor

quasi adsectatorem imperii, quod servis regis coenam misset, quod in sedili regio iuxta lectum posito sedisset, quod erectus ad stationes militum senex nonagenarius processisset, mori coëgit. E. Knaut (H. als Regent und als Character, Nordhausen 1871.) túlságos előszeretettel védi a császárt ezért, valamint egyéb cselekedeteiért is.

¹ Dio 69., 12.

² Spart. c. 23.

Hadrián szeszélyes lehangoltságból, vagy, a mely az ő legnagyobb lelki hibája volt, irigységből taszította nyomorba legjobb barátait, vagy kergette halálba.¹ De több, mint képtelenség az, a mit Marius Maximus állít, hogy Hadrián már természettől kegyetlen lett volna s épen csak azért tett sok jót, mivel félt, hogy Domitián sorsára jut.² Ezzel szemben áll a Dio nézete, a ki azt mondja, hogy Hadrián oly kevésbé volt vérszomjas, hogy az iránta ellenséges érzületet tápláló egyéneket csak azzal büntette meg, hogy értesítette szülővárosukat, hogy azok az ő visszatetszésére rászolgáltak.³

Trónutódját a 136-ik évben, valószínűleg a saját trónra lépésének a napján, augusztus 10-ikén adoptálta Hadrián.⁴ Megadta neki az Aelius nevet és a Caesar címet.

¹ Dio 69, 3.: ὁ δὲ δὴ φθόνος αὐτοῦ δεινότητος.

² Spart. c. 20. és ehhez c. 15. a hol Hadrián ama barátai, a kikkel rosszul bánt, fel vannak sorolva, Attianus, Nepos, Septicius Clarus, Eudaemon, Polaenus, Marcellus, Heliodorus, Titianus, Umidius Quadratus, Catilius Severus és Turbo.

³ Dio 69., 23. Mi sincs nagyobb ellenmondásban egymással, mint a Dio és Spartianus ítélete a Hadrián jelleméről. A különféle források után igazodnak, a melyek előttök fekszenek. A mi Dioban előnyös, az bizonyosan a Hadrián önéletírásából ered.

⁴ A Fasti capitoli. Aeliust csak 2-ik consulságában (137.) nevezik Caesarnak; míg consulságának első évében (136-ban S Vetus Cívica Pompejanusszal) hivatalosan még L. Ceionius Verusnak neveztetik. A 136-ik év előtt tehát az adoptióról szó sem lehet. Egy Gruter-féle felirat (874., 5.) e két consult a 136-ik évi június 19-ik napjára teszi a nélkül, hogy Aeliusnak a Caesar címét adná. Ezzel szemben egy alexandriai érem (Zoega, tab. 9.) szerint az adoptio már aug. 29-ike előtt megtörtént. Borghesi VIII. 457. Az adoptio s a Caesar-cím a 136-ik év augusztus hónapjára teendő. Ez újabban Peter ellenében Plew által (Röm. Gesch. III. 552.) meg van állapítva: „Mar.

Ezt a Julius család melléknevét (cognomen) korábban az uralkodó ház minden tagja viselte, s csak Hadrián tette elsőben részessé ebben a czimben, mint valami méltóságnak a czimében, a kijelölt utódot. Verus egyszersmind elnyerte a másod izbeli consulságot a 137-ik évre, valamint a néptribunusi hatalmat is. Az adoptiót circusi játékokkal ünnepelte meg Hadrián. S hogy az új Caesar kimutathassa képességeit a gyakorlatban is, egyszersmind hivatalos pályájához a proconsulságot is hozzá csatolja, átadta neki Pannonia közigazgatását, a hol a kormányzás tudományát maga is tanulta. Épen a 137-ik év kezdetén ment oda Verus, még pedig proconsuli minőségben, mert a néptribunusi hatalom a városon kívül az Imperium proconsulare méltóságát adta meg neki.¹ Egy felirat azon a emlékszóbron, a melyet Aelius Verus Caesar Pannoniában a saját örökbe fogadó atyjának emelt, azt igazolja, hogy Verus ott tartózkodott még ugusztus havában is.² Spartianus megjegyzi, hogy helytartói minőségében érvényre juttatott tulajdonságaival csak mérsékelt elismerést aratott.

Maximus, als directe oder indirecte Quelle der Script. H. Aug.“ Progr. des kais. Lyc. in Strassburg. 1878. Az Adoptio-érmek Vaillantnál 1., 164.; Eckhel VI. 525.

¹ Borghesi, Ann. d. Inst. 1855., 24. l. Oeuv. VIII. 457. A Trib. Pot.-t és a másod izbeli consulságot Zoegánál (161. l.) egy aegyptusi érem jelzi; egy érem, a mely a római alimentatióra vonatkozik, Fröhnernél Les Méd. de l'Emp. Rom. 45. l.; a pisidiai Kibyra városának felirata az, a mely őt jóltevőjének nevezi C. I. G. add. 4380., 1.; a Hadrianiból valókat l. Le Bas-Wadd 1053. (Dürr, Anh. 63)

² C. I. L. III. 4336. Javarinból. Pannoniai kormányzására egy érem vonatkozik: Pannonia Tr. Pot. Cos. II. S. C. Eckhel VI. 526.; Cohen II. 260. l. n. 24.

De vagy azért, mert egészsége annyira meg volt rendülve, hogy ez a dunai tartományokban való hosszabb tartózkodást neki nem engedte meg, vagy azért, mert küldetésének az ideje lejárt, már a 137-ik év letelte előtt visszatért Rómába s itt a császár átengedte neki a kormányzást, míg maga tiburi mezei lakásába vonult vissza. Azonban a feslett ember halálos betegségbe esett.¹ Hadrián reménységeiben csalódottnak látta magát, és sohajtozott, hogy omladozó falra támaszkodott. Meggondolatlan választását megbánta; de az csak gonosz rágalom volt, hogy Verust egyenesen azért fogadta fiává, mert látta előre, hogy ez nem fog sokáig élni. Spartianus, a ki ezt másoknak utána mondja, Hadriánnak Verusra vonatkozó próféta verseit hozza elő, és egyéb nyilatkozatokat, a melyeknek igazsága mellett mágia és csillagok tanuskodtak.² A beteg Caesar egy szép beszéddel akarta a császárt január 1-én üdvözölni és jóságát megköszönni, de a világ szerencséjére ugyanezen a napon elragadta őt a halál.³ Oly férfiú, mint ő, Caligula vagy Vitellius korába illett, de a stoikussá lett évszázadba nem. Epikurus félre állt, hogy Epiktetusnak és tanítványainak a császári trónhoz utat nyisson. A Verus emléket még egy ideig fenntartotta a fia, a ki ép oly jellemű volt, mint ő; mivel ennek az a szerencse jutott

¹ L. Ael. Caesarnak egy érme Salus-szal, a ki a kígyót éteti, az ő betegségére vonatkoztatható.; Cohen II. n. 43.

² Kérdéses, vajjon Verus betegségére vonatkoznak-e azok a korinthusi érmek, a melyeket az ő adoptiója és Caesarrá való emeltetése emlékére vertek s Aeskulap fejét mutatják. Vailant I. 164.

³ Spart., Hadr. c. 24. Ael. Ver. c. 4. A 138-ik év kitűnik C. I. L. III. n. 4366. (Javarin Pannoniában.).

osztályrészül, hogy egy Marcus Aureliusnak megtört uralkodó társa legyen. Különben feltalálta Aelius Caesar amaz említett pástétomot, a mely őt legkiválóbb emlékműve gyanánt túlélte. Ez a pástétom még Alexander Severusnak is kedvencz eledele volt.¹

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

Antoninus adoptiója. Hadrián végső napjai és halála.

Hadriánt ágyba fektette a betegség. Magához hivatta a legelőkelőbb tanács-tagokat és egy mélabús hangulatú beszédben kifejtette előttük a maga nézetét a trónöröklésnek mindkét, t. i. születés folytán és választás útján való módozatára nézve. Ő az utóbbit eléje helyezte amannak; mert a gyermek tulajdonságait a természet határozza meg, ez pedig eszteleneket és nyomorékokat is hoz létre; ha azonban a belátástól függ a választás, az a legjobbat szemelheti ki. Az ő választása első sorban Verusra esett; mivel azonban ezt elragadta a halál, most ő egy oly uralkodót szemelt ki, a ki minden kívánni valót egyesít magában. Ez nem más, mint Aurelius Antoninus; oly férfiú ez, a ki nem gondolt a trónra soha, de a ki felől meg van győződve, hogy az ő iránta és a tanács iránt való szeretetből még a saját akarata ellenére is el fogja fogadni a felajánlott méltóságot.²

A kiválasztott férfiú valóban a tanácsnak egyik igen nemes tagja volt, bölcséleti alap-elvekkal, a ki a bíbor

¹ Lampridius Alex. Sev. c. 30.

² Dio 69., 20.

után épen nem áhítozott. Hadrián időt engedett neki, hogy fontolja meg, vajjon az adoptiót és az ehhez kötött feltételt kész-e elfogadni, azt nevezetesen, hogy maga is szintén adoptáljon két fiatal embert, Marcus Annius Verust, (későbbi néven Antoninust), neje fítestvérének a fiát, valamint Lucius Verust, az elhalt Aelius Verus Caesárnak a fiát. Ez megtörtént, a mi aztán kétszeres szerepese volt a világra, mivel ez Hadrián eme bölcs elhatározásának két oly császárt köszönhetett, a kik a római birodalom ékességeivé lettek, t. i. Antoninust Piust és Marcus Aureliust. Halálos ágyán adta ezt az utolsó ajánlékát az emberiségnek, a legnagyobbikat mérhetetlen jótéteményei között.

Különben ez a választás is ellenzésre talált azok részéről, a kik reménysegekben csalódottaknak érezték magukat, így például a Hadrián egykori barátja, L. Catilius Severus részéről, a ki őt Syria főparancsnokságában követte (117—119.), majd Ázsia proconsula lett s végre, a mint látszik, Valerius Asiaticus utóda gyanánt Róma városának praefectusa.¹ Hadrián megelégedett azzal, hogy hivatalától megfosztotta.

Antoninus, az új Caesar, az aurelius családhoz tartozott s Nimesből, Galliából származott. Házát a legkiválóbb és legkomolyabb szellemű férfiak látogatták. Az ős-római erényt még a Caesárok uralma sem irthatta ki minden családból. Az Antoninusok nemzetségében volt valami Catoból, Thraseából és Helvidiusból, oly komoly bölcsészti világnézet, a mely egészen a búskomorság határáig ment. A választottnak anyai nagybátyja Arrius Antoninus, két ízben consul, kiváló tulajdonairól

¹ Waddington, *Fast. des Prov. Asiat*, 134., 205. 1.

volt nevezetes; ez, a mint Capitolinus mondja, valódi szent volt, a ki Nervát szívéből sajnálta, midőn ez a trónra lépett. Antoninus szülei a consularis Aurelius Fulvus, melabús kedélyű s beteges férfiú, és Arria Fadilla voltak, a ki férje halála után Julius Lupussal lépett házasságra. Antoninus a 86-ik évben szeptember 19-ikén Lanuviumban született és Loriumban nevelkedett. A quaestori és praetori állásokat kitüntetéssel töltötte be és már a 120-ik évben consullá lett. Hadrián ama négy consularis közé vette fel, a kiket Italia közigazgatásával bízott meg s neki azt a vidéket jelölte ki, a hol a legtöbb birtokai voltak. Ezután, még 135-ik év előtt, Ázsia proconsuli hivatalát nyerte el, s ezt úgy töltötte be, hogy túltett még anyai nagybátyján, Arrius Antoninuson is; mert ott volt proconsul ez is. Plinius őt különös dicsérettel emelte ki.¹ Visszatérése után a császár felvette az államtanácsba, s Capitolinus azt jegyzi fel róla, hogy itt mindig az ítélet enyhítésére törekedett. Tehát Hadrián, midőn választása reá esett, benne, az 52 éves férfiúban oly utódra talált, a ki az állami ügyek intézésében dús tapasztalatokkal rendelkezett.

Az Antoninus neje Annia Galeria Faustina volt, Aelius Verusnak egyik nőtestvére. Ettől két fia született. Mivel azonban ezek már elhaltak, Hadrián őt csak az alatt a feltétel alatt adoptálta, hogy fogadja fiaivá Marcus Annius Verust és Lucius Verust. Az előbbi Annius Verus praetor és Domitia Calvilla fia s a Faustina unokaöccse volt. Hadrián, a ki a gyermeket nagyon szerette, ezt igazság-

¹ Plin. IV. 3. Antoninus ázsiai proconsulságáról Waddington Fast. des Prov. Asiat. 265. l. stb. utóda ott L. Venuleius Apro-nianus volt.

szeretetéért Verissimusnak nevezte. Ez a 121-ik évben április 26-ikán született.

Az új trónörökös tehát a 138-ik évben február 25-ikén adoptáltatott és Titus Aelius Hadrianus Antoninus nevet vett fel. Miután a tanácsban köszönő beszédét elmondta, mint uralkodótárs és mint Caesar a proconsuli és néptribunusi hatalmat nyerte el.¹

Ez alatt a császárt a leghevesebb testi gyötrelmek környékezték meg, mivel a vérvesztéshez nála még vízi betegség is járult. Oly borzasztók voltak végnapjai ennek az egykor életvidor világ-vándornak, az új olymposi Zeusnek, a népek áldás-osztogatójának és üdvöztetőjének, a ki a földet a Szép remekeivel diszítette, hogy a haldokló Hadrián minden földi nagyság semmiségének egyik legmegrázóbb példája marad mindenha. Elszenvedte a halált, mint egykor Tiberius, napról napra, a nélkül, hogy meg tudott volna halni. Orvosság és magia nem segített semmit. Az orvosok csak a szenvedőt ingerelték mérges, vagdalózó szavakra; tudatlanságukat gúnyral ostorozva, rendesen ezzel az ismert példabeszéddel végezte: sok orvos a királynak halála.² Ahhoz nem volt elegendő lelki ereje, hogy magát megölje, bár az öngyil-

¹ Dio 69., 21. A proconsulsággal, a melyet a császárok Augustus óta fogadott fiaiknak adományoztak, nem járt mindjárt az imperator cím is, mint Pagi állítja. (Crit. in Baron., 135. l.) Lásd Eckhel VIII., c. 2., 339. l. De proconsulib. imperatoribus.

² Δέγων καὶ βοῶν τὸ δημῶδες, ὅτι πολλοὶ ἱατροὶ βασιλέα ἀπώλεσαν; Dio 69., 22. Epiphan (De mensuris, c. 14.) még azt is állítja, hogy Hadrián az orvosokra pamphletet is írt, (ἐπιστόλην ὀνειδιστικὴν). Dio (69., 17.) tud valamit H-nak arról a leveléről, a melyben panaszkodik, hogy szeretne meghalni, de nem tud s hogy ez milyen kín. Olyan volt ez, mint a Hamlet panasza a hires monologban.

kosságot védelmébe vette és a bölcész Euphratesnek erre engedelmet is adott. A kinok között vágyakozott a méreg vagy kegyelem-döfés után, s érette aranyat és büntetlenséget ígért. De nem mert senki kezét emelni a császárra s Antoninus örködött felette. Egy kedvenc rabszolgáját, a jazyg Mastort azonban annyira vitte, hogy ez megígérte neki, hogy megöli. Megmutatott neki a melle alatt egy helyet, a hol, a mint ezt orvosától, Hermogenestől tanulta, a halálos döfésnek hibázhatatlannak kell lennie. Mastor azonban megszökött. Egy orvos, a ki vonakodott a császárnak mérget adni, saját magát végezte ki. Ama korszak babonája csodás mondatokkal vette körül Hadrián borzasztó halálos ágyát, a melyek szerint ő, a gyógyíthatatlan, kezének pusztá érintésével visszaadta a vakoknak szemök világát. Ezt a gyógyító erőt azonban semmi esetre sem a Hadrián személyes képességének tulajdonították, hanem a nemzedék, a mely rabszolga-lelkűvé lett, ezt a császárnak tulajdonított istenség ereje kifolyásának tekintette. Már Vespasiánhoz is vittek az alexandriabeliek szemfájósokat és nyomorékokat gyógyításra.¹

Az bizonytalan, hogy a szerencsétlen hol volt, a császári palotában-e, vagy tiburi villájában. Gyötrelmei enyhülését még Bajae balzsamos levegőjében kívánta keresni, miután a kormányt Antoninusnak átadta; de közeli halálának előérzetében ezt csakhamar magához hívatta. A halállal való vívódása közben latin verseket mondott, a melyeket megőriztek számunkra:

Lelkecske, kobórka, nyájaska,
Testemnek vendége és társa,

¹ Tacit. Hist. IV. 81.

Mily helyre mégy te most oda,
 Mely rideg pusztá, sáppadtka, —
 Hol nincs a megszokott enyelgés? ¹

Ezek a versek annyira Hadriánra vallanak, hogy nem is származhattak volna mástól. Fényt vetnek e rejtélyes ember jellemére, a kit a szarkazmus, midőn már lelkét a halál éjszakája veszi körül, még a halál révén sem hagyja el.

A 138-ik évben július 10-ikén végre megmentette kinségeitől a halál. Lelkét annak a karjai között lehellte ki, a ki egyik legnemesebb ember volt a földön, s a kit ő maga választott utódául. Antoninus a császár holttestét Cicero puteolibeli mezei lakásán hamvasztatta el ünnepélyesen, s hamvai ott is maradtak mindaddig, míg csak a tanácsnak a Hadrián emléke iránt táplált gyűlölete le nem lohadt. Mert legutóbbi kegyetlenkedéseivel, — néhány üzőbe vett áldozatot Antoninus mentett meg, — a tanács tagjait mélyen elkésérítette. Az ős-rómaiak ellenzéke is felütötte a fejét, mert ezeknek a szemében Hadrián világpolgáris irányja az állam hagyományaival való szakítást jelentett. Mert a császár nem volt-e inkább görög, mint római? S ez nem csonkította-e meg Róma kiváltságait azzal, hogy a provinciabelieket a római polgárokkal egyenlő jogúakká tette? A tanács csak jogával élt, a midőn az elhunyt államfő tetteit bíráló alá vette, és azt állapította meg, hogy Hadrián, a kit Görögország még életében Zeusszé emelt, nem érdemes holta

¹

Animula, vagula, blandula,
 Hospes comesque corporis,
 Quae nunc abibis in loca
 Pallidula, rigida, nudula —
 Nec, ut soles, dabis iocos?

Spart. c. 25.

után arra, hogy római isteni tiszteletben részesítsék. Volt bátorsága a figyelmet felhívni arra, hogy a fejedelemnek az istenek sorába való emelése az ő ítéletétől függ, s hogy megtagadta ezt a gyilkosság áldozatává lett Domitiántól, a midőn részére a hadsereg követelte.

A jámbor Antoninust a tanácsnak ez az eljárása nem csekély zavarba hozta. De könyörgéseivel, panaszaival és könyeivel sikerült végre neki Hadriánnak az istennek közé való emeltetését kivinni;¹ s már ezzel az egyetlen egy kegyeletes tettevel is kiérdemelte a „Pius“ nevet. Erre a Divus Hadrianus hamvait Rómába hozatta s az új Mausoleumban eltakarította. Később az antoninus-féle forumon, a melyet ő építtetett, templomot szentelt neki. Puteoliban, Cicero mezei lakásán, szintén emelt templomot az istenített császárnak.² Rendelt neki flameket és sodalisokat, a kikről feliratokban említés történik.³ Emlékére Puteoliban öt évenként előforduló ünnepi játékokat alapított, a melyeknek a neve Pialia vagy Eusebeia volt. Ezen a helyen a császár halála után, úgy látszik, különös ünnepeltetés tárgya volt. Görög városok neki ott a philhellének határozatára emlékszóbrokat emeltek.⁴

¹ Dio 70., 1. Consecratio-érmek, Eckhel VI 512.

² Romjait, úgy vélték, Puteoliban, nem messze az amphitheatrumtól feltalálták. Mommsen a 2487. jegyz.-hez I. R. N.

³ A Hadrián flamene, Gruter 446., 7. Ostiában feliratok az ottani színházból. Notizie degli scavi (Accad. d. Lincei) 1880. 474. l. 5. j. — A sodalisok gyakoribbak, Gruter 5. 3; 19. 3; 45. 9; 259. 3; 407. 1. 2; 412. 2; 457. 6; 467. 5; 1009. 9; 1090. 13; 1095. 1. Orelli 414., 2376. Hadrián-féle sodalisok még a 193-ik évben is voltak. A Hadrián halálától számítják a császár-kultusz 3-ik sodalitását. Marquardt R. St. III. 452.

⁴ Ez a kibyraiak egyik feliratából tűnik ki. C. I. G. 5822.

Megjegyezték, hogy a Hadrián mellszobrai idegenszerű, nem római arcot mutatnak. Semmi sincs benne a Juliusok latin szépségéből, de nincs a Traján szeliden komoly vonásaiból sem. Érzékiesebb anyagból van faragva; rokonszenvet nem gerjeszt, nem mondható különösen láng elmét kifejezőnek sem. A mesterségesen göndörített dús haj nem oly homlokot árnyékol, a mely alatt nagy gondolatok tanyázhatnának, s a rövidre nyirt, durva szakáll inkább elékteleníti, mintsem szépít az arcját. Ha igaz, e szakállt azért viselte, hogy forradásokat takarjon el vele. Ez a márvány-arcz épenséggel nem fejezi ki mindazt, a minek az összesége együtt alkotta a Hadrián jellemét. Elmerülés Görögország szellemi élvezeteiben, keleti érzékiesség, lelkesült műkedvellés minden művészeti ágat illetőleg, sophistás sokoldalúság, szeszélyes vérmérséklet, határtalan hiúság, gúnyos csufondarosság, hajlandóság a tépelődésre és mysticismusra; más felől államférfiúi tisztán látás, szervező képesség, önuralom és mérséklet, emberszeretet és pazar jótékony-ság: ki tudná mindezeket az ellenmondásokat a Hadrián képének ábrázolatán egybefoglalva megtalálni? Nem fogunk e mellszobor mellett elmenni, a nélkül, hogy azt ne kérdeznők: ugyan melyik igazán előkelő, önérzetes férfit ábrázolja ez, azzal a kérdező tekintettel, a megfigyelőnek azzal az ajkai körül alig megvillanó mosolyával? Kétséggel olyan valakit, a ki egy bizonyos életkörben uralkodó volt és kortársai felett kimagaslott. Julianus császár, a ki nagyon értett elődei jellemképé-

Eusebeia Puteoliban C. I. G. 1068, 5810.; C. I. A. III. 1. n. 129.; I. R. N. n. 104. Egy puteolibeli felirat a 142-ik évből: Anton. Pius Constitutor Certaminis Iselastici. Gruter 254., 4.

nek maró gúnynyal való megrajzolásához, a „Caesarok“ című olympiai árnyékjátékában a Hadrián jellemképét a következő tételekben állította össze: Most egy hosszú szakállú, gögösen lépdelő férfiú jön elő, a ki egyebek között leginkább a zenének volt kedvelője. Tekintetét gyakran az égen nyugtatta, mint az olyan, a ki vajmi sokat foglalatoskodik tilos mesterkedésekkel. Midőn Silenus meglátta, ezt kérdezte: „hogya tetszik nektek ez a sophista? Talán Antinoust keresi? Ugyan tudassa vele valaki, hogy a fiú nincsen itt, s adja értésére azt is, hogy hagyjon fel hiába való hóbortjaival.“¹ — Egy szellemes férfiú ajkáról, a ki maga is trónon ült, még pedig oly időben, a midőn elődeinek a hagyományai még emlékezetben éltek, egy Hadriánt illető gúnyos ítélet is figyelemre méltó. Julianus úgy állítja elénk Hadriánt, mint a múzsák barátját, mint sophistát, mystikust és az Antinous szeretőjét.

Antinousban rejlik bizonyára legnagyobb rejtélye a Hadrián jellemének. Az ifjú márvány alakja, a ki mint Dionysos áll előttünk, kísérteties fényt vet vissza a császárra. Ez tulajdonképeni kulcsa élete rajzának. De mi nem megyünk vele messzebb, még ha úgy látszik is, hogy mint valami fáklya, világot vet a császár lelki életének borzadalmas mélységeire.

Pedig a lélekbuvárt jobban izgatja lelki világának a kifürkészésére egy ily nem mindennapi fejedelem, mint a Caesarok trónján ülő örült gonosztevőknek, egy Caligulanak, egy Nerónak és Domitiánnak az egyénisége. Csak az embergyülölő remete Tiberius, a fáradhatatlan ván-

¹ Julian, *Caesares* c. 9.: Πολυπραγμωνῶν τὰ ἀπόρρητα. — καὶ παυσάτω τοῦ λήρου καὶ τῆς φλυαρίας αὐτόν.

dornak, Hadriánnak egyenes ellentéte, bir még hasonló nagy érdeklődést gerjeszteni.

A császárnak legkorábbi életirói oly nagy zavarban voltak, hogy természetének csak legrikítóbb ellentéteit állították össze. Lelki meghasonlást és világfájdalmat ők még nem vettek észre; ezt reá vonatkozólag csak a modern felfogás állapította meg. De vajjon igaz-e? A Marcus Aurelius naplójának minden sora a mellett szól, hogy ez a biboros philosophus búskomor világgyűlölő volt. De a Hadrián nagy szabású jelleme nem vall erre. A birodalmat erős kézzel és józan fővel vezette, mint egy igazi római. Az életet a régiek vidámságával élvezte. Bevándorolta az egész világot és ezt minden fáradalomra méltónak találta. Ő ezt „helyre állította“ és a Szép mű-alkotásaival újból feldiszipolta.

Mi azt bizonyára nem tudjuk, hogy életének a végén ennek a végeredményét miben foglalta össze. Lehet, hogy ez összevágott a Marcus Aurelius számvetésével: „Mindaz, a mi test, mulandó; mindaz, a mi szellemi, álom és képzelet; az élet küzdelem és bolyongás az idegenben, s a hírnév az utókor ajkán annyi, mint feledés.“¹

Hadrián pazar bőkezű volt oly nagy mértékben, mint kevés uralkodó előtte és utána, s épen azért, mivel az volt, az emberek hálátlanságát is oly mértékben tapasztalhatta, mint kevesen. „De Phaëthonnak mily sok gyújtó lángjára, Deucalionnak mily nagy özönvizére lenne szükség, hogy a világ mérhetetlen rosszasága kellőképen meg legyen büntetve!“²

¹ Marc. Aurel. II. 17.: ὁ δὲ βίος πόλεμος καὶ ξένου ἐπιδημία· ἢ ὑστεροφημία δὲ λήθη.

² Πόσοι Φαέθοντες ἢ Δευκαλίωνες ἱκανοὶ πρὸς οὕτως ὑπέραντλον ὄβριν τοῦ βίου. Lucian, Timon. 4.

Agg korában Hadrián olyanforma jellemvonásokat vesz fel, mint a minők az athéni Timonnak voltak. Gyűlöli és megrontja még talán ártatlan barátait is a hamisakkal együttesen, s igazán csak egy embert szeret. A leg-kinosabb haláltusa után Antoninus karjai között hal meg; lelkétől, a mely az ismeretlen ország felé vándorol, egy gúnyos kérdéssel vesz bucsút, de ez a kérdés nem lehel gyűlöletet; vidor visszaemlékezés az a szép földi életre.

A Hadrián szelleméről nem kevés visszfény vetődött korának szellemi életére, s csak itt jut teljesen napfényre az ő emberi jelentősége.

MÁSODIK KÖNYV.

AZ ÁLLAM ÉS A SZELLEMI ÉLET.

ELSŐ FEJEZET.

A római birodalom.

A római birodalom kultur-bősége és felsége abban a korszakban, a melyet az emberiség legboldogabb korszakának nevezünk, oly hatalmas benyomást gyakorolt, hogy rómaiak és görögök, ékesszólóbban magasztalták ezt, mint a késő utókor bölcsészei.¹ Már Plinius ezekre a lelkesült szavakra fakad, a midőn Italia leírásába kezd: „Arról az országról beszélek, a mely tápláló édes anyja valamennyinek, arról, a melyet az istenek választottak ki arra, hogy a külön választott birodalmakat egyesítse, hogy az erkölcsöket szelidítse, hogy sok műveletlen népnek a nyelvét egy közösbe egybe olvaszsza, hogy az embereket műveltségre és társaséleti erkölcsökre oktassa, szóval, hogy a kerek föld összes népeinek egy közös hazája legyen“.²

A római Pliniusnál nem kisebb elragadtatással szól a birodalom fényéről a görög Aristides. Az ő magasztaló

¹ V. ö. Gibbon I. 2. fejj., az elején.

² Hist. Nat. III. 6.

beszéde, a melyet Rómához intéz, az udvarias hízélgés virágos stilus-gyakorlata; de egyszersmind oly tényeket mond el és oly meggyőződéseket fejez ki, a melyek magának a korszaknak a sajátjai. „A legyőzöttek — így szól ez a Marcus Aurelius korabeli ünnepezt szónok, — sem nem irigyelik, sem nem gyűlölik a győztes Rómát. Azt elfeledték már, hogy valamikor önállóak voltak, mert hisz élvezik a béke minden jótéteményét és minden megtiszteltetésnek kivétel nélkül részesei. A birodalom városai szépek és díszesek s földjei akár csak egy virágzó kert. Csak azok az emberek a sajnálatra méltók, a kik a romai birodalmon kívül élnek, ha ugyan egyáltalában vannak ilyenek. A rómaiak az egész földet minden nép hazájává varázsolták át. A hellen, mint a barbár is szabadon járhat, kelhet mindenütt, mintha egyik hazából a másikba menne. Nem rettegünk már a ciliciai szorosoktól, sem Arabia homoksivatagaitól, sem pedig a barbár hordáktól; ahhoz, hogy bátorságban legyünk, elég rómainak lenni. A rómaiak a szó szoros értelmében valóra váltották Homerusnak azt a szálló igéjét, hogy a föld mindenkinek közös. Ők felmérték az egész lakott világot, a folyamokat áthidalták, a hegyekbe utakat vágtak, a sivatagokat telepítés által lakhatókká tették s erkölcs és törvény által szabályozták.“¹

Aristides után fél századdal az afrikai Tertullianus még így írhatott a római birodalomról: „A világ el van látva mindennel, nap-nap mellett mind jobban művelődik és ismeretekben gazdagabb, mint előbb volt. Minden ismerős, minden megközelíthető, minden tele van sürgölő-

¹ Encomium Romae I. 348. l. stb. (Dindorf) Vesd össze ezzel az Appianus dicsérő beszédét. Praef. c. 6.

déssel. A hajdani félelmes pusztaságokat szép mezei jóságok lepik el, az erdők helyét szántóföldek foglalják el s a hol előbb ragadozó vad állatok tanyáztak, most szelid nyájak legelésznek. A sivatag homokja helyén gabona-vetés nő, a sziklás talaj be van fásítva, a mocsár ki van száritva. Annyi a város, mind hajdan a ház. Nem gerjesztenek rémületet vadon meredő szikla-szigetek, nem szikla-szálak; mindenütt lakás, mindenütt nép, mindenütt állam, mindenütt élet van“. Az emberi nem, — mondja ugyanez az egyházi atya, — annyira elszaporodott, hogy már terhére van a világnak. Retteg ez az író, mint a chinai, vagy mint ma napság mi németek, a népesség túlságos elszaporodásától, a midőn a föld a lakosságnak már nem képes többé elengedő táplálékot nyújtani s épen ezért a pestist, éh-szükséget, háborút és földrendést úgy tekinti, mint szükséges eszközeit a megkönynyebbülésnek.¹

Hadrián idejében a római birodalom az atlanti oczeántól az Euphratesig, Skóciától az Atlasig és a Nilus zuhataig terjed. Körülbelül 90 milliónyira menő népessége volt. Tehát nem a lakosságának a száma, sem nem terjedelme az, a mi bennünket ámulatba ejthet; mert a mi a földrajzi kiterjedést illeti, a mai orosz- és brit-hatalom meghaladja a római birodalmat. Csupán csak az emeli ezt a világ összes régi és mai államai fölé, hogy a föld legnemesebb kultur-népeit, legszebb országait és leghíresebb városait együtt, mind magában foglalta, s hogy ennek folytán ő maga volt az antik élet történelmi tartalma, foglalata. A Középtenger medenczéje közül rako-

¹ Pro remedio deputanda, tanquam tonsura insolescentis generis humani. De anima, c. 30.

dott le a népek történelme a legkülönbélebb állam-alkulásokban. Ezeket a központi Róma mind egy birodalomba foglalta egybe s ha a rómaiak kielégíthetetlen terjeszkedés-vágyukban, államuk határait mind nagyobb és nagyobb körvonalakban tágitották ki a germánokig, britekig, szlávokig és az arabokig, ezzel ekkép megnyerték azokat az előre tolt védőbástyákat, a melyek oltalomul szolgáltak ama középtengeri országok kincseire nézve a barbárok betörései ellen.

A birodalom kulturája, úgy szólván, egybe halmozott eredménye volt mindannak, a mit az antik emberiség tudományokban, művészetekben, politikai és társadalmi téren létre hozott. Ezek az alkotások, lényegökben tekintve, a történelmi emberiség három nagy nyelv- és nép-csoportjának a tulajdonai voltak. A sémiektől ázsiai és afrikai államaik elestével politikailag megsemmisültek ugyan, de a zsidóság kebeléből új vallás emelkedett ki, a mely kezdte a birodalmat áthatni és átalakítani. A művelt világ korlátlan urai azonban a rómaiak és görögök voltak. Amazok, mint tényleg uralkodók és törvényadók, ez utóbbiak pedig műveltségök hatalmánál fogva. Ők ketten a birodalmat maguk közt földrajzilag is úgy osztották fel két nyelv-területre, hogy a kelet görög, a nyugot pedig római volt. Egyszersmind mind a két beszéd-forma oly közvetítő világnyelv volt, a melyeket Rómában ép úgy, mint a Themze partján, a Nilus partján ép úgy, mint az Euphrates folyam mellett minden művelt ember egyaránt értett.

Közigazgatás, hadügy, jog és műveltség alkották azt a foglaltványt, a melyben a birodalom szervezete elhelyezkedett, míg e birodalom politikai egységének öntudata csupán csak a császár központi hatalmában volt. Mert

a vallások és nyelvek, népszokás és történelmi múlt minden egységes kormányzat daczára mégis csak elválasztó falakat vontak a birodalom népei közé. A görög kelet nem hagyta magát rómaiásítani, mint a nyugot celtái, dákjai és thrákjai, a kiket Róma magába felszívott. A kelet és nyugot két részre oszlása oly mély történelmi alapon nyugvó és annyira természetszerű volt, hogy a birodalomnak előbb vagy utóbb erre a két felére kellett szét esnie. Még a Hadrián idejében is, a midőn a birodalomban az erősen felfelé törekvő hellenismus részén volt a szellemi túlsúly, a latin öntudat részéről még ekkor is visszahatás keletkezett a görögség ellen. Nagy figyelmet érdemel az, a mit Florus, Hadrián barátja és a teljesen rómaivá lett Afrika költője egyik epigrammjában mond:

Nem kell biz' én nekem tenger' túli élet,
Mely ezer meg ezer hazugsággal bélelt,
Széles e világon nincsen, csak egy Róma;
Socratesnél százszor inkább esküszöm Catóra! ¹

Mialatt Ó-Görögország valóságos régiség-múzeummá vált, a melynek a kincseiről Pausanias mindjárt a Hadrián kora után felvette a leltárt, a hellenesített Ázsiából és Aegyptusból folyton folyvást új elevenítő szellem hullámozott Róma és a nyugot felé. A művészet, az irodalom, a bölcészet, az új vallások onnan mind erre vették útjokat. De a római állam-eszme még mindig elég hatalmas volt nem csak arra, hogy ezek felett a befolyások felett úr maradjon, hanem általában annak a meggátlására is,

¹ Anthol. lat. ed. Müller I. n. 218.: cive romano per orbem nemo vivit rectius.

hogy a világ keleti és nyugoti ellentétei egymással ellenségesen összetűzenek. S ez Róma történetének egyik legnagyobb ténye. Mert maga a birodalom oly mechanikailag volt összeszerkesztve, hogy részeket lehetett hozzá csatolni vagy belőle, elvenni a nélkül, hogy annak lényege észrevehetőleg változott volna. Sokféle népekből álló szövethöz tartozó állam volt ez; nem volt neki soha egy mai monarchia jellege, mint a minő körülbelől Angliának vagy Franciaországnak van. A római birodalom antik szervezete, a civilizált világnak ez a nagy köztársasága, az önkormányzattal bíró városok és községek sajátosságain nyugodott még akkor is, midőn már az előbb szabad országok provinciákká vagy Róma közigazgatási kerületeivé lettek.

MÁSODIK FEJEZET.

A birodalom provinciái, igazgatásuk, a központi hatalomhoz való viszonyuk. Békés fejlődésük a művelődés terén. A rabszolgaság.

A Róma által meghódított országoknak a központi hatalomhoz való viszonyát Augustus K. e. a 27-ik évben szabályozta, a mennyiben a birodalom összes provinciáit, a melyek a köztársaság utolsó éveiben hét consuli vagy háborús viszonyok közt levő provinciából és nyolcz békés, praetori provinciából állottak, császáriakra és senatoriakra osztotta.¹ Azokat, a melyeknek nem volt szükségük semmi hadi erőre, átadta a tanácsnak kormányzásra. Maga fenntartotta magának a többi mind, a hol erős katonai fede-

¹ Dio 53., 12. Sueton, Aug. c. 17. Eckhel IV., 236

zetre volt szükség, mint a Rajna, a Duna és az Euphrates mentén eső országokat. Utódai alatt hódítás vagy nagyobb ország-területek felosztása folytán megszapordott a provinciák száma annyira, hogy Hadrián trónra léptekor ezeknek a száma már 45-re rugott, a melyek közül csak kilencz volt a tanács rendelkezése alatt.¹

Az államnak 30 legióból álló hadi ereje, a mely a birodalom védelmére szolgált, nem ennek a belsejében, hanem a határokon volt felállítva. Egész Itáliában nem álltak semmiféle csapatok. Galliában csak egy 1200 főre menő helyőrség volt Lyonban (a cohors I. Flavia urbana); Aegyptust két, később csak egy legio fedezte. Ázsiának 500 városa közül egyetlen egyben sem volt katonai látható.² Róma tengeri ereje csak azokra a hajórajokra szorítkozott, a melyek Ravennánál, Misenumnál, a Pontus Euxinuson, az északi tengeren, a Dunán, az Euphratesen és még egy-két más állomáshelyen voltak. 350,000 főre menő római polgárból és segédcsapatokból álló hadi erő elegendő volt arra, hogy ennek a roppant birodalomnak a nyugalmit biztosítsa, holott ma egyedül magának, Európának két millió felfegyverkezett katonából álló hadi erő súlya alatt kell görnyedeznie békében.³ A római fegyveres hatalom aránylagos csekélyisége az, a mi a legméltóbb jogon keltheti fel talán a csodálkozást, s ez is magyarázatul szolgál arra, hogy mily bőségben lehettek a közjó nyilvános művei, hogy a szépen

¹ Marquardt, R. St. I². 489.

² Arnold, Roman system of Provincial Administration, 103. l.

³ A német birodalom hadi ereje békében 449,000, Angliáé 190,000, (Ausztria-Magyarorszáé 302,802), Franciaorszáé 470,000, Italiáé 220,000, Oroszorszáé 950,400, Spanyolorszáé 135,000 ember.

felékesített városok mily jólétben voltak és hogy az általános közlekedés mennyire virágzó állapotnak örvendett.

A császár tehát megvonta a tanácstól a fegyveres erőt, holott a dolognak az volt a színeze, mintha csupa nagylelkűségből magának nem tartott volna meg semmi egyebet, mint terheket és veszedelmeket.¹ Különben a valóságban „a tanács és a nép provinciái” is az ő hatalmában voltak, mivel az összes proconsulok és praetorok az ő egész birodalomra kiterjedő proconsuli joghatósága alatt állottak.²

A tanács provinciáinak helytartói évenként e testületnek a kebeléből, a consularisok és praetorok közül választottak. Általában a „proconsul”-címet viselték. Rangsorban megelőzték a császári legatusokat. Tíz vagy tizenkét lictoruk volt.³ Fényes udvartartással is körülvették magukat, a melynek a fenntartása a provinciát terhelte. De semmi katonai hatalom nem volt a kezökben, nem volt tehát a Jus gladii sem; de megvolt a joguk az ítélkezésre a provinciabeliek élete és halála felett. Annak a zsarnokkodásnak a végső nyomai, a melylyel a proconsulok a köztársaság korában a provinciákban garázdálkodtak, még kerültek napfényre itt-ott a császárok alatt is, de már ezeknek nem voltak többé oly elijesztő következtetései. Mi sem szerezhett azonban nagyobb tekintélyt a monarchiának, mint az az eltagadhatatlan tény, hogy a császári provinciák a legjobban voltak kormányozva és a legkevésbé voltak megterhelve.

¹ Dio 53., 12.

² Dio 53., 15.

³ Dio 53., 13., 14. Eckhel IV. 237. Ázsiát és Afrikát csak oly proconsulok kormányozhatták, a kik már tényleg voltak consulok.

Ezeknek a helytartóit (legati Augusti pro praetore, legati praetorii) maga a császár választotta, rend szerént a consularisok vagy a praetorságot viselt férfiak, sőt a volt aedilisek és quaestorok közül is. Ezek, a mint a császár jónak látta, rövidebb vagy hosszabb ideig, többnyire három vagy ennél is több évig maradtak állomásukon. Rangban alább álltak, mint a proconsulok; csak öt lictorral rendelkeztek;¹ de hatalmuk nagyobb volt, mert ez a provinciabeliekre és a római polgárookra egyaránt kiterjedt. Az ő kezökben volt az egész provinciában a legfőbb polgári és katonai hatalom.² Igazságot székhelyökön és a conventeken vagy a birói megyéken szolgáltatottak. A legiók legatusai és a legati juridici állottak oldala mellett, a kiket a császár nevezett ki.³ Mivel pedig a császár felügyelete alatt álltak és ennek a parancsolatait teljesíteni tartoztak, többé a provinciákban despoták módjára nem parancsolgathattak. Zsarolásuk ellen oltalmul szolgálhatott tisztí fizetésök is, a mely a császári helytartókra nézve 200,000 sestertiusra, a senatoriaknál pedig egészen egy millió sestertiusra rúgott.

A pénzügyi igazgatást a senatori provinciákban a quaestorok, a császáriakban pedig a procuratorok látták el. Ily procuratorokat a császár küldött a senatori provinciákba is, a hol ezek a proconsultól függetlenül szedtek be oly adókat, a melyek a császári kincstárba foly-

Ezért hívták ezeket a provinciákat kivételesen proconsuliaknak s ezért volt kormányzóiknak 12 lictora.

¹ Mommsen, Bull. d. Inst. 1852., 172. l.

² Savigny, Röm. Gerichtsv. II 76., stb., 81. stb.

³ Marquardt, I². 551. stb. Az ide vonatkozó részletek Arnold-nál, R. Prov. Administr.

tak.¹ Nagyobb hatalomkörrel és igazságszolgáltatási joggal csak a körülményekhez képest ruházták fel őket; de Judeát, Mauretaniát, Thráciát és más kisebb tartományokat procuratorok igazgatták az egészre kiterjedő teljes helytartói hatáskörrel.

A pénzügyi tisztviselők a lovagrendhez tartoztak, vagy a császár szabadosai (felszabadított rabszolgái, libertusai) voltak, a kik szépen jövedelmező állásukat nem mindig önzetlenül töltötték be. Hadrián, a ki szabadosainak nem engedett meg semmit, vétkes sáfárokat keményen szokott büntetni.²

A provinciabeliek adója állt a fej-adóból (tributum capitis), tőke- vagy birtok-adóból s végre a föld-adóból (vectigal), a mely alól minden itáliai joggal felruházott fekvőség ment volt.⁴ Ez az utóbbi adó legtöbbszörre készpénzben volt megállapítva, miután Augustus a fekvő birtokok felmérését már megkezdte. Ide tartoztak még a bérbe adott vámok, behozatali és kiviteli adók, kikötőilletékek, út- és híd vám-pénzek. Az egész államháztartást, a katonai kiadásokat, a melyek már Augustus alatt 90 millió márkára (105 millió 804,000 koronára) rúgtak, a provinciabeli hivatalnokok fizetését, a gabona-osztás, az országutak fenntartása, a posta-intézmény és a nyilvános építkezések kiadásait mind a provinciáknak kellett előteremteniök.

Nyilván való, hogy ilyenformán több pénz ment ki a provinciákból, mint a mennyi hozzájuk befolyt, míg a

¹ Dio 53., 15. Höck: Röm. Gesch. 1. 2., 200.

² Spart. c. 16: Et circumiens quidem provincias procuratores et praesides pro factis supplicio affecit.

³ Lásd a remek előterjesztést Höcknél 1., 2., 204. stb. és Savigny R. Steuerv. in Zeitschrift für gesch. Rechtswissensch. VI.

római hivatalnokok nagy száma, a bennszülötteknek katonák gyanánt idegen országokba való áthelyezése és a törvényszéki tárgyalásoknál a latin nyelvnek kötelező használata nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy saját kultúrával nem bíró provinciák elrómaiiasodjanak.

A senatori provinciák jövedelmei Augustus rendelkezésének megfelelőleg az aerariumba, az államkincstárba folytak; a császáriaké a fiscusba, a melyet a *procurator a rationibus*, mint pénzügyminiszter tartott gondviselése alatt. Mind a két pénztár szépen megfért egymás mellett hosszú ideig. Marcus Aurelius még elismerte a tanácsnak abbeli jogát, hogy az aerarium felett rendelkezhesék és a proconsulok még a harmadik évszázadban is felszedték az adókat a senatori provinciákban.¹ A fejedelemség természete azonban azt idézte elő, hogy ez hatalmát lassanként a tanács pénzügyi hatáskörében is érvényre juttatta, még pedig annyira, hogy az aerarium jelentősége elnyészett. Hadrián egy új hatóságot is szervezett. Ez új hatóságot az *advocati fisci*, a kincstári ügyészek alkották, a kik a provinciákban a császári kincstár jogait a törvényszékek előtt védelmezték és képviselték.² Ekkép az államjavak jogtalan eltulajdonításának és a csempészetnek gátat vetett.

Voltak oly tartományok, a melyeket a császár magának igényelt és a melyeket procuratorokkal igazgattott. Így lett Aegyptus az Antonius feletti győzelem után Octavianus házi birtokává.³ A császárok a szerény prae-

¹ Ezekről a viszonyokról lásd O. Hirschfeld, Unters. über röm. Verwaltungs-Gesch. I. 11. l. stb.

² Spart. c. 20.: fisci advocatum primus instituit.

³ E. Kuhn: Die städt. u. bürgerl. Verfass. des röm. Reichs II. 80.

fectusi czimmel vice-királyokat küldtek oda, a kik különben oly kisebb provinciáknak a procurataival álltak egyenlő rangban, mint az Alpes Maritimae és Cottiae, Rhaetia és Noricum, a melyek szintén császári provinciák voltak.¹

A sötét árnyék, a melyet a római birodalom az általa megkönyékezett népekre vetett, ezek politikai önállásának elvesztésében állt, a mely aztán idővel elernyesztette önfenntartási erejüket is; továbbá a kényuralom hivatali gépezetében, a mely a nemzeti életet teljesen kioltotta, s még abban, hogy az alattvalói helyzetben levő népek boldogulása alapján az államfő esetleges gondolkodás módjától függővé lett. A Nerva adoptált családjának uralkodása alatt tartó évszázados szerencsének vége a mind jobban elharapódzó satrapa-gazdálkodás, az elszegényedés és a nemzeti szellem aláhanyatlása lett. Azonban a második évszázadban ezek a bajok még nem voltak annyira érezhetők, és az egykor hatalmas, de már kimerült kultur-államokat a monarchia szabadságuk elvesztéséért legalább a közjóban való részesedésök és a törvényes rend fenntartása által kárpótolhatta.

A közlekedés szabadsága oly korlátlan volt, a minő Róma megdőlte után nem volt többé soha. Hercules oszlopaitól az Euphratesig egy és ugyanazon pénznem volt érvényben. A mű-utak csodálatos rendszere behálózta az egész birodalmat és összeköttetésbe hozta egymással ennek összes provinciáit. A birodalmi postát (cursus vehicularis vagy publicus) már Augustus létre hozta. Ezt bizonyosan csak kivételesen használhatta a magán-közlekedés; általában csak az állami czélok és a császár

¹ Kuhn II. 83., 84. Noricumról, a mely még hivatalosan a 2-ik évszázadban is királyságnak hivatott. J. Jung, Römer u. Romanen in den Donauländern. 25. 1.

személyes szolgálatában állt.¹ Ez utóbbi e jogával gyakran visszaélt, elannyira, hogy a birodalmi posta Italiára és a provinciákra nyomasztó teherré lett. Majdnem olyanná nőtte ki magát, mint a római császárok középkori terhes fodruma, a midőn ezek római útjokban Itálián sarcholva, fosztogatva átvonultak. Nerva először Italiát, Septimius Severus pedig a provinciákat is felmentette abbeli kötelezettségek alól, hogy a birodalmi posta fenn tartási költségeit viseljék. De Hadriánról is beszélnek, hogy ezeknek a költségeknek a terhét a fiscusra tette át, még pedig a birodalom összes provinciáira kiterjedőleg. Egy császár sem lehetett annyira hivatott ennek az intézménynek czélszerű berendezésére, mint ő, a nagy utazó. Rómában főpostaigazgatói hivatalt állított fel „*praefectus vehiculorum*“ czímmel.²

A vizi utakon való közlekedés nem kevésbbé volt megkönnyítve. Ostiából például hét nap alatt Gibraltárba; tíz nap alatt Alexandriába lehetett jutni.³ A világkereskedelem soha sem örvendett ily nagy virágzásnak. Maga Róma városa igazolja ezt. Nevezetesen ide özönlöttek

¹ Posta-diplomákat vagy szabad útleveleket kiváltsággképen adtak; így p. Traján és Hadrián Polemon sophistának és családiának. Philostr. (Kayser) II. 44. 1.

² Spart. c. 7. *cursum fiscalem instituit, ne magistratus hoc onere gravarentur.* E. Hudemann (Gesch. des röm. Postwesens während der Kaiserzeit 1878 22. l.) a magistratust helyesen hozza vonatkozásba a municipiumi tisztviselőkkel (a későbbi *decuriókkal*) ott, ahol posta-állomás volt. Egész sora a *praef. vehiculor.* Henzennél *Annal. d. Inst.* 1857. 95. l. — Az államposta intézményeiről Momms. *R. St.* II. 2., 956. l. O. Hirschfeld I. 98. stb. H. Stephan: *Das Verkehrsleben in Alterthum* (Raumers *Hist. Taschen.* 6. 1868).

³ Plin. H. N. XIX. 1.

mind a három világrész terményei a piacra, s mindaz, „a mit az évszakok s világtájak, folyók és tengerek, a hellenek és barbárok művészete és mestersége előállított, minden országból és minden tengerről oda vitetett”.¹ A kelet ide küldte kincseit, még a távoli Indiáét is, a melyeket armeniai kalmárok juttattak el a Fekete tengerig, Dioscuriasig és Phasisig.² Oly kereskedő városokban, mint Ephesus, Smyrna és Apamea, fel voltak halmozva Babylonia, Perzsia és India áruí, hogy Arabia és a Veres tenger kikötőiből a Niluson Alexandriába jussanak. Myos Hormos minden évben hajórajokat küldött Indiába és Ceylonba, a melyek aztán január hónapban tértek vissza.³

Ily helyzetben a provinciák nyilván lemondtak arról, hogy a saját maguk erejéből érvényesüljenek. Nemzeti összetartozandóságuk felbomlott és a mesterséges községi szervezetben és birói megyékben forgácsolódott szét. Régi szövetségeiken túl adtak; mert a hol csak Róma hódításokat tett, a tanács legsürgősebb teendője mindenütt az volt, hogy az ily confoederatiókat feloszlassa.⁴ Megvolt ugyan a provinciáknak a joguk arra, hogy városaik közös érdekeik istápolására egyesületeket alakíthassanak, sőt arra is, hogy követeket küldhesse-

¹ Aristides, *Encom. Romae* (Dindorf) I. 326.

² Plin. *H. N.* VI. 19. Strabo XI. 506.

³ Az ind.-alex. és arab kereskedésről vesd össze a *Peripl. Maris Erythraei*-t, a mely tévesen Arrianusnak van tulajdonítva és Nero alatt iratott. Az arab tengeröbölben szeptemberben volt legélénkebb a forgalom. Kikötők: Myos Hormos, Aduli, Tapara, Malao, Mundi, Tabae, Opone, Muza stb. egészen Taprobanáig.

⁴ Így már Mummius alatt Görögországban. Pausan. *Achaica*. VII., 16. 6.

nek arra a tartományi gyűlésre, a mely a főpap előlétele mellett a főhelyen évenként összeült; (commune concilium vagy a keleten *κοινόν*): de, ha ezeknek a tartományi parlamenteknek szabadságukban állt is a helytartó ellen fennforgó panaszokat tárgyalás alá venni és küldötteik által a császár elébe juttatni, az még sem volt nekik megengedve, hogy belső, közigazgatási ügyeik felett tanácskozzanak. Lényeges céljuk az volt, hogy közös áldozatok és játék-ünnepélyek felett határozatokat létesítsenek.¹ Mert a provincia életének a központja most Róma geniusának és Augustusnak az oltára vagy Augustus istenített utódainak a temploma volt. Legelsőben Tarraco esedezte ki magának Octavianustól azt a kegyet, hogy neki oltárt emelhessen, és ennek a csúszómászó hizelgésnek a példáját követték a többi provinciák is.² A provinciák tartományi gyűlései tehát a birodalom körében egészben véve csak arra a célra szolgáltak, hogy a vallás nimbusával körülvelt császárság iránti engedelmességet megszilárdítsák.

De azért a római kormányzat mégis áldásos volt azokra az országokra nézve, a melyek már képtelenek voltak a szabadságra. Megoltalmazta őket a polgárháborúktól, a melyek szerteszét szagatták őket akkor, a midőn becsvágygyal és féltékenykedéssel eltelve, pa-

¹ Kuhn, städt. Verfass. I. 111. stb. Marquardt, R. St. 503. stb. s az Ephem. Epigr. 1872., 200. l. stb. a provinciái gyűlések összeállítását Arnold, Roman System of Prov. Adm. 202. l. A *κοινά*-k Ázsiában Perrotnál, Rev. Arch. 1874. 11. l. stb.

² A tarracoi császár-kultusról Hübner Hermes I. 1866. 111. l. Különben ez a császár-tisztelet Ázsiából indult ki; Augustus alatt Ephesus, Nicaea, Pergamum és Nicomedia voltak ennek a kiváltságos helyei. Krause, Neokoros, 12. l.

rányi államocskákra voltak szétforgácsolódva. Plutarchus a maga korában ezt mondta Görögországról: „most itt teljes béke és nyugalom uralkodik; nincsenek sem hadjáratok, sem számkivetések, sem forradalmak, sem zsarnok-uralkodások többé, sem egyéb nyomorúságai a helleneknek”.¹ Hozzá tehetette volna ehhez persze még azt is, hogy nincs többé az ő hazájában politikai és teremtvő szellemi élet sem. Mert a köztársaságok Hellasban, valamint Italia későbbi köztársaságai is, a béke műveiben épen a háború fegyver-zaja és a forradalmak zenébonája közt lettek nagyokká. De az apró aristokratiák és demokrátiák fénykora lejárt. Mert a helyi féltékenységek helyére a világtörténelem, a város és törzs helyére pedig az emberiség lépett. S Plinius magasztalhatta is a rómaik határtalan dicsőségét a béke alatt,² a mely a legtávolibb országokat s ezeknek a terményeit szerezte meg a köz javára. Oly országok, mint Hispania, Gallia és Afrika, a melyek a köztársaság korában félig el voltak pusztulva, a békében újra virágzásnak indultak. Ázsia és Syria utolsó boldog korszakát élte. Ázsiának egész országoknak be illő területeit ragadták el a nomádságtól a rómaiak és a beduin barbárságot csak a szaracénok vitték vissza oda.³

Azt a szerencsét tehát, hogy a provinciák igazságos kormány alatt békésen fejlődhettek, nem lehet kicsinyelni, s igaz marad az, a mit Aristides és utána Gibbon állítottak, hogy a világ engedelmessége Róma iránt önkéntes volt. Csak a birodalom határain a barbarok kö-

¹ Cur Pythia nunc non reddat oracula. Moral. II. 460. (Wittenbach).

² Hist. Nat. XXVII. 1.: immensa romanae pacis maiestas.

³ Renan, Mission on Phénicie, 837. 1.

zött élt még a régi kultur-államokból száműzött szabad-ság-érzet. Sohajtva tekintett ezért Tacitus a germánokra. A birodalom világpolgáriás szervezetébe való bele illesz-kedés, s az, hogy ebből az életnek új forrásait lehessen megnyerni: ennek kellett törekvés tárgyává lenni még azokra a nagy műveltségű népekre is, a melyeket Róma fegyveres erővel uralma alá hajtott. Megadták magukat sorsuknak, a mi annál könnyebben történhetett, mivel a monarchiának általában bölcs kormányzati elve hazai alkotmányukat és vallásukat a kellő tiszteletben tartotta. Lemondtak minden ellenállásról a római uralom ellen, vagy pedig küzdelmük ez ellen csak abbeli törekvésből állt, hogy polgári és politikai téren a rómaiakkal egyenlő jogúakká tegyék magukat. Maguk a nyugot provinciái már magával Rómával is versenyre szálltak műveltségök és a saját hazájukbeli tehetséges férfiak nagy számával. Fényes nevekkel gazdagították a római irodalmat az ismeretek minden ágában, még a jogtudomány terén is. Hispania, Gallia, Afrika, Illyricum idővel még hadvezérek és császárokat is adott a római államnak. Róma polgárosította a nyugotot, a keleten pedig befejezte a Nagy Sándor művét.

A monarchia lassanként teljesen megszüntette a jogi korlátokat a meghódított országok és az uralkodó város között. Már Maecenas tanácsolta Octavianusnak azt, hogy adjon a provinciáknak egyenlő jogokat és törvényeket és vonjon minden polgárt egyenlő adó alá. Tehát a monarchia már megszülemzése első órájában céljául ismerte el az összes nemzetek egyenlősítését. Nem csak egyes városokat, hanem egész országokat is felruháztak a császárok a latin és a római joggal. Egész Hispania megnyerte Vespasiántól a latin jogot. Hadrián a narbói

provinciának megadta ezt a jogot és az egész Felső-Pannoniát megajándékozta a polgárjoggal. S ha ebben csak elődeinek a példáját látszott is követni, még sem volt előtte egy császár sem, a ki általában annyira megkönnyítette volna a provinciabelieknek a birodalmi szervezetben a törvényes állás elnyerését a Rómával való egyenjogúsítás által. A „polgárok számának szaporítója“ (Ampliator Civium) czim tehát joggal már őt illette volna meg, még is csak Antoninus egyik érmén látható. A polgárjog adományozása legtöbbször nyilván csak pénzügyi nyereszkedés volt, de erre a társaséleti viszonyok is kényszerítették, s már úgy sem volt messze az az idő, a midőn Caracalla megszüntette a birodalomban az utolsó jogi egyenlőtlenségeket is. S Rómának ez a nagy világpolgári irány-elve az ó-kori történelem igazi magasztos befejezésének volna mondható, ha valósággal emberies lett volna és a polgári jogot az emberi joggal egyesítette volna. De ezt csak az elméletben fejtegették a stoikusok, Seneca, Epictetus és Marcus Aurelius. A polgári társadalom és az állam egész berendezése állandóan a rabszolgaságon nyugodott, az ó-kor legerkölcstelenebb s legvégzetesebb intézményén, s még az iparnak az a magasztalt virágzása is az Antoninusok korában lényegileg a rabszolgák műve volt. A szabad munka fogalmát, az egyéni akarat és élet-erő e legmagasabb érvényesülését, minden közgazdasági jólét és vagyonosság forrását még nem fedezte fel egy nemzetgazda sem. A munka általánosságban a rabszolgák kényszer-munkája maradt.

A rabszolgaság volt az uralkodó osztály függetlenségének egyedüli alapja. Az erőnek oly összege volt egybe-
gyűjtve ebben a rabszolgaságban, hogy ha a rabszolga-
munka szünetelése az egyesületi megállapodás mai alak-

jában megtörténhetett volna, ez a társadalom fennállását lehetetlenné tette volna. Ezeknek a szerencsétleneknek a száma az egész római birodalom népességének körülbelől egyharmadát tette. Tiberius egyik figyelemre méltó levelében, a melyet a tanácshoz intézett, elmondta a maga véleményét a rabszolgák e roppant tömegére vonatkozólag; ezt ő a roppant uradalmak mellett az állam romlásának okai gyanánt jelölte meg, s a rabszolgákat úgy nevezi, hogy nemzetek.¹ Kétségbe van esve azon, hogy orvosolni lehetne ezt a rettenetes bajt. De szerencsére akadtak mégis okok, a melyek a rabszolgaságot kevesbítették. Hódító hadjáratok voltak ennek a fő forrásai; s midőn e hadjáratok megszűntek, megapadt ez is. Mert mind ritkábban fordult elő az, hogy állampolitikai célból egész városok lakossága, mint hadi zsákmány *sub hasta vagy corona* eladásra került volna. De hogy ez mégis előfordulhatott, azt megmutatta Bether bukása után a zsidók sorsa Hadrián alatt. S minél jobban ritkultak a rabszolgák sorai, annál szerencsésebben kezdett alakulni a szabad földműves és munkás sorsa; a császárok törekedtek, ezeknek a sorsán javítani.²

A rabszolgaság kevesbedésének másik oka a szabadon bocsátás volt. Ez már a polgárháborúk óta annyira szokássá vált, hogy félni kezdtek attól, hogy a polgári osztály ily sok egykori rabszolga felvétele folytán el fog korcsosulni. S valóban igen csekély lehetett ezek

¹ Tacit. Ann. III. c. 53.: quid enim primum prohibere et priscum ad morem recidere aggrediar? villarumne infinita spatia? familiarum numerum et nationes?

² Jung, Bevölkerungsverhältnisse des röm. Reichs. Wiener Stud. 1879. 195. I. A szabad munka fellendüléséről a 2-ik évszázad óta Wallon, Hist. de l'Esclavage III. c. 3.

közt a tiszta jellemű embereknek a száma, sőt a hosszú ideig tartó rabszolgai helyzet náluk szükségkép kiölte az emberi méltóság érzetét. A szabadon bocsátás Rómában utoljára a fényűzés bizonyos nemévé lett; mert most már minden nagy úr kérkedett nem csak azoknak a rabszolgáknak a számával, a kik birtokában voltak, hanem a szabadon bocsátottak sokaságával is, a kik udvarát alkották. Augustus a *Lex Aelia Sentia*-val és a *Furia Caninia*-val korlátozni akarta a szabadon bocsátást s Tiberius a *Lex Junia Norbana*-nak megfelelőleg azoknak a szabadon bocsátottaknak, a kiknek a felszabadítása nem ünnepélyes formában történt meg, csak korlátozt latin jogot engedélyezett. A libertinusok azonban mégis csakhamar előzönlöttek a társadalom minden osztályát; magukhoz ragadták az udvar egész kormányzását s mint a császárok kegyenczei és belső tisztviselői zsarnokoskodtak Róma és az egész birodalom felett.

HARMADIK FEJEZET.

Városok, municipiumok, gyarmatok.

A birodalom, ha nem tekintjük politikai és néprajzi tekintetből közigazgatási kerületekre való oszlását, önkormányzattal rendelkező városok rendszere gyanánt áll előttünk. A községek önkormányzata, a meddig még fennállott, nagyszerű polgárias jelleget kölcsönzött a római birodalomnak, s ez tette teljessé az akkori világ szerencséjét is. Még Róma bukása után is ezeknek a községi alkotmányoknak a maradványai szolgáltathatták az egyedüli épületköveket az új állami szervezkedésekhez.

A hellen kelet, a mely a török hódítás óta csak a régiség omladékainak, sivár földterületeknek és elposványosodott partkörnyékeknek a látványát nyújtja, a második században a Veres tengertől a Fekete tengerig városokkal és kereskedelmi helyekkel volt ellepve. Ugyanez mondható Afrika északi részéről is. Még a Ptolemaeusok alatt sem volt Aegyptus ennyire gazdag. A nyugoton leginkább Hispania tűnt ki városainak fényével; Ptolemaeus itt várost 428-at számlálhatott meg. Csak a városokban bővülködő Italia nem birt egészen megerősödni a polgárháborúk óta. Községei nem versenyezhettek már Afrika, Gallia és Hispania községeivel, s csak nagy sokára, a birodalom megdőlte után jutott még a római intézmények alapján felépült város-községi szervezet ragyogó korszakához.¹

Az önkormányzati rendszeren nyugodott a birodalom egész alkotmánya; mert a községek szabadsága oly politikai elve volt a régieknek, hogy ennek a birodalomnak egész története nem egyéb, mint ennek az elvnek a tovább fejlődése, a melylyel Róma kezdetét vette. Ennek a községi szabadságnak az egyes községek keletkezéséhez s Rómához való viszonyához képest a birodalomban a legkülönbözőbb fokozatai voltak; nevezetesen voltak segély-pénzes és adó-köteles városok minden kiváltság híján, mások latin és itáliai joggal, végül szabad önkormányzati joggal bíró városok. Ezek a különbségek azonban érezhetőleg meggyengítették a Róma

¹ Mailand akkortájt valószínűleg legnagyobb városa volt Olaszországnak s Turinnál is virágzóbb. Hadrián gyarmattá tette. Zumpt, *Comm. Ep. I.*, 408. Ezen kívül még a görög Nápoly is virágzó volt.

uralma alatti országok egységes nemzeti öntudatát. Haza-fiságuk, mint hajdan, a községek szűk falai közé szorult. Végre idegen országok városi rendszerébe is beleférközött Róma municipalis és gyarmati joga. Ekkép könnyű volt a császároknak meghagyni a városoknak a köztársaság korabeli történeti alakját, sőt szabadságuk védőjeként szerepelni.

Míg a hűbér-államok, az ethnarchiák, tetrarchiák és toparchiák mindenütt eltűntek, a szabad, sőt Rómával szövetségben álló községek fogalma még mindig tartotta magát.¹ Ezek az ó-görög politika ereklýei voltak és még a monarchikus Róma is tiszteletben tartotta pár évszázadon át az ő önkormányzatukat a tanács és a nép által, tisztviselőségüket, papságukat, nemzeti ünnepeiket, választó gyűléseiket és községi törvényeiket. A szabad községek történeti jogainak ez a megtűrése valami igazán nagy dolog gyanánt tűnik fel, még ha Rómának ez irányban tanusított conservativismusát a szükség parancsolta is. Mert a meghódított városokat szükséges volt megbékéltetni és kimélni, s azzal, hogy alkotmányukat meghagyták, saját magukat kimélték meg a kormányzás vég nélküli fáradalmaiktól.² A szabad városok közül egy-némelyik korábban az önkormányzeti jogoknak hasonló birtokában nem volt soha. A Caesar törvénye értelmében a provinciai helytartó katonai és polgári hatalma alól ki voltak véve, s szabadok voltak a beszállásolástól, valamint attól, hogy beléjök őresapatokat helyezzenek. Telek és fekvőség birtoklására megvolt a joguk,

¹ Eckhel IV. 262. Marquardt, R. St. 1²., 71. stb Kuhn, städt. Verf II 14. stb.

² Arnold, Rom. System of Prov. Admin. 22. 1.

volt egyszersmind pénzverési joguk is, a melyet különösen a görög kelet városai el sem vesztek soha. Csak akkor állítottak Róma legióihoz segédsapatokat, ha erre szükség volt. Oly különös kiváltságokban részesülő városok, mint Athén, Ephesus, Cyzikus, Sardes, Antiochia, Laodicea, Byzáncz, Troas, Samosata vagy Amisus, Tarsus, Caesarea, Tripolis és Phoeniciában Tyrus, továbbá Seleucia és Massilia, Utica, Hadrumetum s még más öt Afrikában, leginkább csak a görög kultur-államokban voltak találhatók. Megtisztelő czimek osztogatásában, mint a minő az „*Urbs sacra*“ és „*Metropolis*“, nem fukarkodott Róma soha.¹ A császár kedvező hangulatához képest szaporították a kiváltságokat, vagy kegy-vesztés esetén megvonták, a mint azt Rhodus, Cyzikus, Laodicea és Antiochia példája igazolhatja.

Általában megvolt itt is, e városi élet szerencséjének is a maga árnyék oldala; mert autonomiájuk fennállása mégis csak a császár hangulatától függött, a mit már a „*Libertas*“ czime is mutat, a mely a körülményekhez képest majd *relicta* vagy *concessa*; majd *adempta* vagy *redempta* vagy *restitut* avolt.² A polgári erély aláhanyatlása folytán és pénzügyi tekintetből, az adósságba való sülyedés miatt kényszerítve látták magukat a szabad városok is császári tisztviselőket, correctorokat és curatorokat fogadni be, a kik vagyoni viszonyaik és alkotmányuk szabályozásának ürügye alatt beavatkoztak önkormányzatukba is.³

¹ A metropolisokról Eckhel IV. 273. stb. Marquardt R. St. I. 343. stb.

² Már Augustus vont meg egyes városoktól szabadságot: *urbium quasdam foederatas — libertate privavit*, Sueton. Aug. c. 47.

³ Plin., Ep. VIII. 24. Egy Hadriántól kinevezett curat. reipubl.

A római gyarmatok is a kiváltságos községek közé tartoztak. Eredetileg mint veterán-telepek, a meghódított barbár országokban szilárd támaszkodó pontokul szolgáltak a római hatalomnak. Majd gyarmatok alapítottak, mi által régi városok megújhadtak, vagy ily gyarmatok császári parancs szóra magukból a benszülöttekből keletkeztek. Augustus a gyarmatoknak egész sorát telepítette a legkülönbözőbb országokban.¹ Utódai ugyanezt tették. Innen van a sok császári jelzöt használó gyarmat.² Hadrián újra alapított némelyeket s néhány régi várost is ruházott fel gyarmati joggal.³ Ez a jog, a mely gyakran oly községeknek is volt adva, a hol telepítés nem történt, önálló alkotmánynyal járt tulajdon tanács-csal és községi hivatalnokokkal (duumviri és aediles). A község jogosult volt tisztviselőket választani s határozatokat mondani ki. Midőn azonban Tiberius alatt Rómában az összes választások a tanács kezébe kerültek, ezek a gyarmatokban is szintén a városi tanácsra (curia) szálltak. A curialisok, városi tanácsosok, a maguk kebe-

Comensis (Orelli 3898.); sőt egy ugyancsak H.-tól behelyezett curatora a venusiai nyilvános műveknek 4006; a beneventumi fürdőknek 3264.; császári curatores calendarii publici (pénzügyi hivatal) a municipiumban; (Henzen, Annali d. Inst. 1851., 15. l.); Canusiumban is Hadrián által behelyezve. (Momms. I., R. N. n. 1486.) A görög városokban ezeket a császári felügyelőket διορθωτής-nek és λογιστής-nek nevezték. Marq. R. St. 1². 85. Kuhn städt. Verf. II. 24.

¹ Eckhel IV. 467. stb.

² Julia, Augusta, Claudia, Flavia, Traiana, Ulpia, Aelia, Hadriana stb., sokszor a Felix megkülönböztetéssel. Spanheim De Praest. et Usu Num. IX. 766. l.

³ Ezt az egyes provinciáknál jegyeztem meg. Lásd általában Zumpt, Comm. Ep. I. c. 6.

léből választották a törvényhatóság felsőségeit.¹ A tanácsbeli állások örökölhetők voltak s választás útján voltak kiegészítve. A gyarmatok rend szerint itáliai joggal és polgárjoggal bírtak; ennél fogva különböztek a municipiumoktól, a melyeknek a községi szervezete kevésbbé volt korlátolva.

Gellius, a gyarmat és municipium közötti különbséget úgy állapította meg, hogy ez utóbbinak megvolt a maga saját joga és nem volt rá kényszerítve, hogy a római átvegye, ha maga a saját jó szántából nem választotta ezt.² Hadrián egy alkalommal a senatusban beszédet tartott, a melyben ezeket a viszonyokat elemezte.³ Erre a beszédre Italica és Utica municipiumok szolgáltatnak alkalmat, a melyek gyarmati joggal óhajtottak élni. Tiberius ellenben teljesítette a Praeneste város óhajtatását, a mely város gyarmatból municipiummá kívánt lenni, hogy kebelbeli jogait megtarthassa. Általában a császárok korában a gyarmatok helyzete előnyös és kívánatos volt, mert ezek, a mint Gellius mondja, Róma nagyságának képmásai voltak, kevesebb szabadság mellett kevesebb kötelezettséggel. Az imént említett két municipium kérelmének különben tulajdonképeni célja az volt, hogy elnyerhessék az itáliai jogot, a melyet a gyarmatoknak meg szoktak adni.⁴ Ebből folyt a fekvőség quiritarius tulajdonjoga (commercium), a föld-adótól való mentesség

¹ Savigny, *Gesch. des röm. Rechts im Mittelalter* 1., c. 2. Afrikában, a mint ő megjegyzi, a választás nem csupán decuriók által történt, mint a többi városokban, hanem az egész nép által.

² Gellius, *Noct. Att.* XVI. c. 13.

³ Gellius *u. o.*

⁴ Puchta, *Institut.* 18., 95. §., 243. 1.

és arra való jogosultság, hogy saját alkotmányuk és municipiumi tisztviselőségük legyen. A gyarmatok adót fizettek római census szerint azokhoz a municipiumokhoz hasonlóan, a melyeknek a lakosai, különbségül a gyarmatoktól, nem hazuról szakadt római polgárok voltak. A községeknek ez a két fajtája lassanként kiegyenlítődtött.¹

A *jus Latii*-t, a latin jogot is megadták még mindig nem csak tisztviselőknak, hanem egész provinciai városoknak is, a melyek ez által az idegenek és római polgárok közt mintegy közbe eső fokot alkottak. Hadrián sok várost megajándékozott a latin joggal.²

NEGYEDIK FEJEZET.

Itália és Róma.

Itália kezdetben épen annyira alárendelt helyzetben volt Rómával szemben, mint a mennyire kevésbbé kedvező volt a provinciák helyzete az övéhez képest. Csak a legvérengzőbb harczok után vette fel a *Lex Julia* és *Plautia Papiria* (Kr. e. 90—89. évben) az italia városokat a római polgárság kötelékébe. Augustus az ország gazdasági hanyatlását és az elnéptelenedést orvosolni igyekezett azzal, hogy 28 gyarmatot szervezett és az egész Italiát 11 régióra osztotta. Itália alap-jelleme a szabad városi alkotmány maradt.³ Nép és tanács voltak a poli-

¹ A municipiumok és gyarmatok viszonyairól általában Arnold 216. l. stb.

² Spart. c. 21.: Latium multis civitatibus dedit.

³ Savigny, R. Gerichtsv. II. 16. stb.

tikai alkotó részek ennek a municipiumaiban és garmataiban. A legtöbb tisztviselői állást, miként a consul, egy évre terjedőleg a duumvir vagy quatuorvir töltötte be. Az ő kezében volt, a polgári és a büntető igazságszolgáltatás; de az elítéltnak jogában állott még a comitiumokhoz, s később, midőn Hadrián alatt az itáliai városok jogi helyzete változott, a császári hatóságokhoz is felebbezni. Néha elfogadták maguk a császárok is a városi tisztviselő tiszteletbeli állását.¹ Így volt Hadrián Nápolyban demarchus, Hadriában quinquennalis, továbbá dictator, aedilis és duumvir Latium városaiban és praetor Etruriában.²

Az itáliai községi szervezet önállóságát, a melyet Caesar törvénye, a *lex Julia municipalis* biztosított neki, a monarchia lassanként felemésztette, mert a császár a községi kormányzatra való befolyást kivívtá magának. Hadrián az itáliai városoknak egész helyzetét is megváltoztatta, a mennyiben Rómának ezt a kedvencz anyországát a provinciákkal egyenlővé tette. Ő osztotta Italiát négy kerületre, districtusra, és ezekben a jogszolgáltatást, a melyet a községi tisztviselőktől elvett, négy consularisra bízta. Kivétel csak az a kerület volt, a melyben Róma feküdt; ez, mint eddig, úgy ezután is a praetor urbanus bíraskodása alatt maradt.³ Marcus Aurelius a Hadrián alkotta négy kerületet többekre osztotta fel s a consularisokat praetori rangú jogszolgáltatókkal

¹ Ugyanezt tették a középkorban a pápák, a kik az egyházi állam városaiban magukat podestáknak választatták meg.

² Spart. c. 19.

³ Spart. c. 22. Jul. Capitolin., Anton. Pius. c. 2. Appian, Hist. Rom. I. 38.

(juridici) helyettesítette.¹ Ez által a városi igazságszolgáltatás igen erős korlátozásnak volt alávetve, s végre, mint a provinciákban, a helytartó alá rendelték, a nélkül mégis, hogy ez által a hagyományos municipiumi alkotmány lényeges változást szenvedett volna. A községi pénztárak már Nerva óta császári curatorok felügyelete alatt állottak.²

Hasonló sors érte Róma városát is; mert mozgalmas politikai élete már Augustussal megszűnt. A monarchia a nép jogainak helyére az államhatalmat helyezte, a mely látszólag a tanács és a fejedelem (princeps) között oszlott meg, de valóságban az egyed-uralkodóban összpontosult. Róma élet-erejének a világba való folyton tartó szétözönlése kimerítette a főváros polgári elemét és népességét a provinciabeliek beözönlése által frissítette fel. Ez a népesség rómaivá lett, mivel Rómát lakta, de mert oly sok nemzetiség, nyelv és vallás származéka volt, az egész monarchiának egy keretbe foglalt összképét nyújtotta. E város fensége tükröződött még a birodalom minden más városában és a köztársasági múltnak leélt formái voltak még mindig ama törvényszerűség bélyegei, a melyeket ez rányomott a világra. Ha a császárok a birodalomban egyes városoknak polgárjogot adományoztak, ezeket még mindig oda csatolták Róma egyik tribusához.³ A tribusok, — írja Ammianus Marcellinus a 3-ik

¹ Jul. Capitolin. Marc. Antonin. phil. c. 11. Orelli 1178., 3143. Gruter 1090., 13.

² Kuhn, II. 29., 217.

³ A császárok az új polgárokat és a polgárjoggal felruházott városokat abba a tribusba osztották, a melyekhez ők maguk is tartoztak. Így a Flaviusok a quirinusiba, Traján a papiriusiba, Hadrián a sergiusiba. Kubitschek, De romanar.

században, — régóta tétlenek; a centuriák aludni mentek s a választási küzdelmeknek nincs se híre, se hamva; de a meddig a föld terjed, Róma az úr és parancsoló s a római nép neve tiszteletben áll.¹

Róma még mint császári székhely is központja volt a államot kormányzó összes hatalmaknak és gyűjtő helye s piacza a művelt emberiség összes alkotásainak. Lakosainak száma valószínűleg Hadrián és az Antoninusok alatt volt a legnagyobb, de csak hozzávetőleg állapítható meg másfél millióban.² Ha ebből levonjuk az idegeneknek és rabszolgáknak a számát, a melynek többnek kellett lennie egyharmad résznél, megmarad még a polgárság a maga három osztályával, a városi néppel, a lovagokkal és senatorokkal. Mivel e két utóbbi rendnek nem csak az állami hivatalok, hanem a fekvő javak is a birtokában voltak, a polgári keresetforrások pedig a rabszolga-munka folytán megapadtak, a városi polgárságnak nagy része az államköltségen kitartott proletárság megvetett állapotába süllyedt. Már Caesar 150 ezerre szállította le azoknak a számát, a kik életneműeket kaptak, de e szám emelkedett magasabbra is.³

Mint minden más császár, Hadrián is kenyérrel és tribuum orig. et propagat a bécsi egyetem arch.-epigr. semináriumának értekezésében Wien, 78. l.

¹ L. XIV. 477.

² Friedländer (I. 51.) elismeri, hogy Róma lakosságának száma a ma ismert datumokkal csak feltételesen állapítható meg. Pietro Castiglioni (Della popolazione di Roma. Monogr. della Città di Roma 1878. II. 251. Claudius alatt 950,000 szabadot s 350,000 rabszolgát vesz fel.

³ Augustus alatt 210,000, Septimius Severus alatt 100,000 polgár és 40,000 praetorianus. A város legfontosabb teendője tehát ezeknek az afrikai, aegyptusi, szicíliai, szardíniai és gal-

játékok rendezésével csillapította le a római csöcseléket. Ő ugyan ezekben a nyilvános multságokban nem mutatott oly pazar bőkezűséget, mint Caligula, Domitián, vagy a diadal-ittas Traján; de azért szintén hajszoltagott nem egyszer 100, sőt 1000 fenevadat is. A játék alatt ő is hódolt a hagyományos ajándék-dobálásnak. Traján tiszteletére, a mi különben nagyon szokásos volt, balzsamot és sáfrány-szeszt csörgedeztetett a színház lépcsőiről. Matidiának és Plotinának nagyszerű temetési ünnepélyt rendezett. Kedvelte a színjáték minden nemét és a gladiator viadalokat. Soha sem száműzött Rómából egyetlen vadállattal küzdőt (bestiarius) vagy színészt, és volt-e oly nevezetesebb város, a hol ő játék-ünnepélyeket ne rendezett volna? Egy császár sem hívott életre, sem nem újított meg ezekből oly sokat, mint ő. Igazolják ezt az ő olympiai játéakai. Ezeknek a megüléseére való joggal felruházta Görögország és Ázsia városait. Ezek pedig, mivel együtt jártak az ő saját istenségének a kultuszával, egyszersmind legerősebb bizonyosságai a Hadrián határtalan hiúságának. Rómában ezeket az olympiai ünnepeket nem volt szokásban megülni.

A római néppel szemben Hadrián ugyanazon szempont szerint járt el, mint Traján, a kit Frontó következőleg jellemzett: „Azt én bölcs politikának tartom, ha a fejedelem sem a színjátékot, sem az arenát, sem a circust nem hanyagolja el, mivel tudja azt jól, hogy a rómaiakat két dologgal lehet megjuhászítani,

liai gabona-szállító hajórajok által való ellátása volt. A praefectus annonae a birodalom egyik legtekintélyesebb tisztviselője volt. O. Hirschfeld, Die Getreideverwaltung in der röm. Kaiserzeit. Philol. XXIX.

gabona osztogatással és játékkal; valamint azt is, hogy a fontos dolog elhanyagolása kárral jár ugyan, de a hiú léhaság elhanyagolása még nagyobb gyűlölettel jár, s hogy végre a tömeg jobban éhezik a mulatságra, mint a kenyérre, mert a congiariumokkal csak az ezekre jogosult kenyér-pusztító csöcselék nyugtatható meg, a színjátékkal azonban az egész tömeg lecsillapítható.¹ Ez a nézet arra a megjegyzésre emlékeztet, a melyet egy pantomimus mondott Augustusnak. „Tudd meg, Caesar, hogy reád nézve felette fontos, ha a nép velem és Bathyllussal foglalkozik.“ Ki volt mutatva, mikép igyekezett Hadrián a sereget rendkívüli jutalmakkal, a népet általában a nagy adósság-elengedésével megnyerni. Nerva és Traján fiúk és leányok számára tett kegyes alapítványait is tágabb körűvé tette, a mennyiben elrendelte, hogy amazok 18, ezek pedig 14 éves korukig legyenek gondviselés alatt.²

A bőkezűség (liberalitas), a mely a császári érdemen díszlik, nagyon sokszor csak a zsarnokság álarczos szolgálja volt, egyszersmind annak a bizonyítéka is, hogy a földi javak mily egyenlőtlenül vannak felosztva. Plato államából ez lett volna legelőször kiutasítva. De ha ezt nem írhatták is ki véglegesen azok az eszközök, a melyeket Róma legjobb császárai az általános nyomor

¹ Fronto, Princ. Hist. 249. l. (ed. Niebuhr).

² Digest. XXXIV. 1. 14. Ennek az engedménynek az ideje bizonytalan. Egy praefect. aliment. az országutak gondozásával összekötve, először Hadrián alatt C. I. L. II. 4510. stb. Mint nyilvános hatóságok, ezek a praefectusok valószínűleg csak Commodus alatt kezdődnek. Hirschfeld, Unters. auf dem Gebiet der röm. Verwalt. I. 114. stb. Az alapítványokról. Henzen, Tab. aliment. Baeb. in Annal. d. Inst. 1845

megszüntetésére alkalmazásba vettek, legalább tanúságot tettek a mind nagyobb emberszeretetről, annak mind tisztább felismerése mellett, hogy az uralkodónak kötelessége az emberiség szenvedéseit enyhíteni.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Lovagrend. Tanács és fejedelem. A császári kabinet.

Róma polgárságának kiváltságos osztályait a tanácsurak (senatorok) s a lovagok rendje alkotta; azonban állami fontosságukat ők is elvesztették.

A lovagrend kezdetben a hadseregnek egyik kiegészítő részét tette, azután Róma másodrangú nemessége volt, a közép tagozat a főnemesség és a nép között. Caius Sempronius Gracchus törvénye óta ez lett az a rangosztály, a mely a birói állásokra képesített polgárokat foglalta magában. Ehhez tartoztak a tőkepénzesek és kincstári bérlők is. A lovagrend a monarchiában annyira alásüllyedt, hogy immár csak a külső kitüntetés s a meggazdagodhatás végett látszott kívánatosnak. Már Caesar alatt is megtörtént lovagrendűekkel az a szegény, hogy mint histriókat (bohózat-játszó színészeket) önként vagy pénzért felleptették. Laberius lovag, a kinek egy saját szerzeményű mimjátékot kellett előadnia a prologusban kiönti bánatát a rajta ejtett szegényfolt miatt.¹

Augustus sikertelenül kísérlette meg a lovagrendet a

¹ Macrobius Saturnal II. c. 7.:

Necessitas, cuius cursus transversi impetum

Voluerunt multi effugere, pauci potuerunt,

Quo me detraxit paene externis sensibus? . . .

hozzá nem méltó elemektől megtisztítani. Oly intézményt akart belőle alkotni, a melyben az előkelők fiai kiképezhessék magukat katonatiszti, továbbá curulisi és császári hivatali állásokra. S épen e miatt volt a lovagrend annyira megtömve.

Vesztegetés és pártfogás (*protectio*) útján szédelegtek ki a belépést; a törvényszerűleg megállapított négyszázezer sestertiusnyi (körülbelül 80,000 koronányi) censust nem tartották meg szigorúan. Hasztalan volt a törvények megújítása is a lovagi méltóság fenntartására; mert maguk a császárok osztogatták azt csupa szeszélyből felszabadított rabszolgáknak, elannyira, hogy gladiátorok és kerítők fiai hordoztak aranygyűrűt, a mely így az ingenuitás pusztá jelvényévé süllyedt alá. Lovagrendűek léptek fel folyton folyvást mint színjátékosok és circusi küzdők. Nero alatt a császári tapsonez-tömeget alkották mint Augustanusok.

A jobb császárok mindig újból visszatértek Augustus alapelveihez, a mennyiben minden igyekezeteket arra fordították, hogy fenntartsák Róma hagyományos rendeit, bár maga a monarchia szelleme minden politikai testület kiirtásán munkált, s azon, hogy ezek helyére a hivatali hierarchia rangosztályai tétessenek. Az állam részéről lóval megajándékozott lovag-polgároknak kellett újból oly kiváltságos testületet képezniök, a melyből a magasabb hivatalnoki kar kinőhesse magát. Még Alexander Severus sem emelt soha felszabadított rabszolgákat a lovagrendbe, mert ennek a tanács-urak elő-iskolájának kellett maradnia.² Hadrián volt az első, a ki a felsza-

¹ Friedländer II. 250.

² Ael. Lampridius, Alex Sev. c. 19. *seminarium senatorum equestrem locum esse.*

badított rabszolgák hatalmi állását az udvarnál megszüntette és a ki új pályát nyitott a lovagrendűeknek, a mennyiben hivatalnokait nagy részt közülök választotta. Lovagokat alkalmazott a fiscus és a császári magánbirtokok (patrimonium), a pénzverés, az államposta, a bányák, vízvezetékek és a gabonapiacz procuratoraivá. „Barátait“ és „kisérőit“, úgy szintén titkárait is legtöbbször a lovagok közül választotta, s államtanácsát is ezek alkották.¹

Az egyeduralkodó folytán a tanács is annyira alászállott, hogy a Pyrrhus követé már nem annyira királyok gyülekezetét, mint inkább a fejedelem szolgáit látta volna benne. Rómának ez a legfőbb kormányzó és törvényalkotó testülete már csak mint politikai fogalom állott fenn, noha a római nép felsége még mindig rajta nyugodott. Mert a tanácsnál volt a jog fejedelmet választani, a császárokat, ha a sereg kiáltotta ki, megerősíteni, nekik a fiúvá fogadást (adoptio) jóvá hagyni és részökre a legfőbb tiszteleti czimeket megadni. Továbbá a tanács a maga jogánál fogva a császárokat letehetette s haláluk után tőlük az istenné való emelést (consecratio) megtagadhatta. Épen ezekből az okokból a császár törvény szerint mindig csak feje maradt a tanácsnak, első a vele egyenlők között.

Midőn Octavianus a 27-ik évben rendkívüli hatalmat biztosító tisztségeit letette és az Augustus czimet elnyerte, elismerte további teljes érvényét a tanács jogainak, a melylyel a törvényes uralmat megszította. Ő neki

¹ Spart. c. 22. O. Hirschfeld, Unters. I 30. stb. 114. stb. 169. Az Annona praefecturája, Augustustól Constantinusig egyike volt a legmagasabb lovagi állásoknak, a honnan Aegyptus praefecturájára emelkedtek. O. Hirschfeld, Die Getreideverw. 46. l.

magának csak a felséges (souverain) nép legelső tisztviselőjének kellett lennie,¹ s nem felelősség nélküli uralkodójának. Az ő halála után azonban minden törekvés arra irányult, hogy a régi birodalmi szervezetnek ettől az alkotmányszerű állásától a hatalmat elvegyék és a korlátlan hatalmat (absolutismus) mind jobban kifejlesszék. Augustus megrostálta a tanácsot; tagjainak számát 600-ban állapította meg, a kik el voltak látva a szükséges vagyonnal, (1.200,000 sestertius, körülbelől 200,000 korona). S úgy látszott, mintha ekkép a tanács méltósága helyre volna állítva; azonban mivel ezt a törvényalkotó hatalmat a végrehajtó hatalom nevezte ki, ez függetlenségét elveszítette.² A Caesarok a fejedelem és a tanács közötti dualismust hosszú, kétszáz éves küzdelemben lassan-lassan meg tudták szüntetni. Tiberius emelte a tanács tekintélyét, de csak azért, hogy ennek általa a nép felett annál jobban uralkodhassék. A néptől elvette a törvényalkotás és a tisztviselő választás jogát és reáruházta a tanácsra. Ez ítélte a felségsértési bűnök felett s ez lett a polgári perekben a legfőbb felebbviteli törvényszék. Végül a tanács erősített meg minden állást, méltóságot és törvényt, szóval minden kormány-hatósági tényt, az az a császár a saját tulajdon akaratának a tanácsa által, a mely csak látszólagos volt, megadta a törvényszerűséget. Nem hiába vetette meg Tiberius alaposan e testület szolgálékiségét s Tacitus megmutatta, hogy ez a zsarnokságnak mily sajnálatra méltó eszközévé aljasult.

Caligula a választói és törvényalkotói jogot vissza-

¹ Mommsen, R. Staatsr. II². 709. stb.

² Gibbon c. 2.

ruházta a comitiumokra, a nép szavazó gyűléseire, de ismét visszaadta a tanácsnak, mivel a nép ezt az újonnan reá ruházott jogot többé már nem tudta használni. Ennek az örültnek a meggyilkolása után a tanács-urak azt az ábrándos tervet is forgatták az eszökben, hogy visszaállítják a köztársaságot; a testőrség azonban Claudiust trónra emelte. S ezzel az államban felütötte a fejét a harmadik és legrettentőbb hatalom, a hadsereg is, a mely azzal a fenyegette Rómát, hogy az uralmat törvénytelen katonai zsarnoksággá alakítja át. Ennek a megakadályozása és a három hatalom között az egyensúly helyre állítása lett ettől fogva a római kormányzás művészetének legnehezebb feladata, a melyet a csodálatra méltó jogrendszer és közigazgatási szervezet támogatásával a monarchia majdnem megoldott. Azonban Claudiusától kezdve a Flaviusokig a praetorianus testőrségnek nagyobb volt a súlya, mint a tanácsnak, a mely ekkor egy pusztán 200 tagból álló igazgató tanácscsá süllyedt alá.

Vespasiánnak, a plebejus szerencsefinak szüksége volt a tanács támogatására, hogy uralmának tekintélyt szerezzen. Ennek a kebelében a monarchikus párt elhallgattatta a köztársaságit és a *Lex de imperio* nevezetes törvénye a fejedelemség javára döntött, a mennyiben ismét reá ruházta mindazt a hatalmat, a melylyel a köztársaságban a nép és a tanács, majd ez után Augustus, Tiberius és Claudius rendelkezett. Még csak kísérletet sem tettek arra, hogy a fejedelem korlátlan hatalmát a nép jogainak megállapításával csak a legszerényebb mértékben is korlátozzák. A *Lex Regia* a római nép nyilatkozata, a mely arról szólt, hogy képtelen arra, hogy még valaha szabad lehessen. Mindazáltal ez, mint hatósági tény a tanács tekintélyét emelte, a mely iránt a

Flaviusok elismeréssel voltak. Még hosszú évszázadok után is képes volt az utolsó római néptribunus, Cola di Rienzo, ebből a tanácshatározatból, a melyet félre értett, a római nép elidegeníthetetlen jogait származtatni le. Vespasián 1000-re emelte fel a tanács tagjainak a számát, a mennyiben minden provinciából vett fel bele férfiakat, s azóta, Aegyptust kivéve, a birodalom egy provinciájának sem volt megtagadva a belépés joga. Domitján óta különben a császárok egyszerűen kinevezték a tanács-tagokat.

A császárok közül a jobbak mindig védték a tanács tekintélyét és becsületét, mert belátták, hogy ennek a feloszlása a monarchiát egyetlen alkotmányyszerű alapjától fosztaná meg. Trónra lépésök alkalmával mintegy szerződést kötöttek vele, mint később a pápák a bibornokok collegiumával. Úgy tekintették azt, mint külön államszervezetet, a melyben elméletileg a népfelség vett székhelyet; nekik azonban egyeduralmukhoz csak eszközül szolgált.

Emlékezzünk csak vissza arra, hogy Hadrián minő tisztelettel bánt a tanácscsal. Mentegetődzött előtte, hogy az imperiumot nélküle átvette, megerősítését kérte, úgy mutatta magát, mintha csupán csak a tanács intézkedéseinek a végrehajtója volna, s biztosította részére a személyes sérthetetlenséget. Azután sem fogott semmi fontosabb dologba nélküle.¹ Méltóságát helyre állította azzal, hogy a curiába való belépést megnehezítette. Gondoskodott a tanácsbelieknek rangjukhoz méltó jövedelméről is, s hogy állásukat védje, megújította a tilalmat, a mely szerint tanács-tagnak sem ipart űzni, sem

¹ Spart. c. 8.

vámost bérelni nem volt szabad.¹ Tanács-tag felett bíraskodni csak rangjabelieknek engedte meg, de lovagrendűeknek nem. A legtekintélyesebbeket barátai körébe emelte s nem ritkán a consuli méltósággal is felruházta, a melyeknek a tartama immár két hónapra volt leszállítva akképen, hogy a két első (eponymus) consul mellett évenként 12, sőt több kisebb consul is volt kinevezve.² A tanács a császár kegyét teljes megalázkodással háhlalta meg. Érmek örökítik meg a két hatalomnak ezt az egyetértését. Egy medaillonon Róma Hadrián és egy senator között áll s az előbbinek a kezét nyújtja; ³ sőt még a *Libertas publica* is ott pompázik egy Hadrián-féle érmen kormánypálczával s phrygiai sapkával, mint valami színész-alak, a mely oly sokszor volt már azóta is a világon.⁴

E két kormányhatalmi körré való szétválás, a melyekbe a fejedelem és a tanács az Augustus-féle alkotmány óta szétváltak, érvényben maradt azután is, mert az utóbbi még mindig maga töltötte be a számra nézve ugyan megfogyott provinciáiban a proconsuli állásokat, egyszersmind a legiók feletti parancsnokságot is szintén senatori rangú férfiaknak adták. Mivel azonban a hatalmak egyensúlyát állami alkotmány nem szabályozta, a fejedelem korlátlan úr maradt. Róma, a saját felfogása szerint, a császárok alatt is köztársaság maradt, s a tanács által be-

¹ Dio 69, 16.

² Comodus alatt egy évben előfordult még 25. consul is. Dio 72., 12.

³ Cohen II. 172. Hadriánnak egy nevezetes érme felsorolja a senatus újévi üdvözléseit: Hadrianus Aug. S. P. Q. R. An. F. F. Hadriano Aug. P. P. Froehner, Les Médaillons de l'empire Romain, Paris 1878. 42. l.

⁴ Cohen II. 316.

helyezett uralkodó csak e köztársaságnak a legfőbb hatósága volt, de azért egyszersmind korlátlan kény-úr is volt, a kinek az uralkodása nem támaszkodott sem trónöröklési törvényre, sem általában eredeténél fogva törvényességre, s ezért csak is birtoklás (*usurpatio*) által volt jogos.¹ Ő a maga személyét elhalmozta a nép összes köztársasági hatalmaival, s ezek Octavianusra nem a *Lex Regia* által voltak átruházva, hanem lassanként szerezte meg a tanácsban levő barátai segédelmével.

Az élethosszig tartó proconsuli hatalom volt az imperium alapja, mert ez adta meg Augustusnak és utódainak a katonai főparancsnokságot és a bírói felsőséget az összes provinciákban a helytartók felett, míg a néptribunusság a népet illető joggal ruházta fel a fejedelmet s végre a consuli hatalom, a melyet elfogadni vagy el nem fogadni tetszésétől függött, őt minden más hatóság fölé helyezte. A pontifex maximus régi köztársasági papi méltósága a császárt fejévé tette az állam-vallásnak is.

A császárság az által, hogy lényegében hatalom-bitorlás volt, a római államot mindinkább a byzantinismus felé terelte. A császár az egész közigazgatást magához ragadta. Az övé volt a pénzverési jog is, mert a tanácsnál csak a rézpénz verés joga hagyatott meg. Az állami adó, a postai intézmény, az utak és országutak, a vízvezetékek, a nyilvános építkezések, az alimentatiók, az annona és Róma városának ellátása, a játékok, ezek mind egyedül a császártól függöttek, a ki a kiadásokat a hozzá utalt közjövedelemből fedezte, a melyhez a

¹ Puchta, Institutionen I 86. § stb.

senatori provinciák jövedelmei is oda vonattak. A fiscus elnyelte a tanács és a nép aerariumát is.¹

A tisztviselők választásának a joga nem volt a császár birtokában törvény szerint, csak a saját provinciái részére nevezte ki a consulokat és hivatalnokokat maga; azonban a tanács választása az ő befolyásától függött, és már a harmadik században, a midőn a harc a tanácscsal a korlátlan monarchia javára dőlt el, a császártól függött minden hivatal betöltése. S ezek a hivatalok lettek a kényuraság legerősebb emelő eszközeivé; első sorban arra szolgáltak, hogy a monarcha iránt Róma városát alattvalói függésben tartsák; majd aztán a császári hivatalnokok a nép és tanács tisztviselőit kiszorították és az udvarnak és miniszteriumának mesterkéltszerű rendszere egybeolvadt az államkormányzattal.

Azok között a tisztviselői állások között, a melyeket a császárok újból alkottak, a legfontosabb volt a város és a praetorium praefectusáé. A *praefectus urbi* régi köztársasági állását, ezt a városi hatóságot, a melynek jogában állt a távol levő consulokat helyettesíteni, Augustus ismét alkalmazásba vette, s Tiberius Róma császári rendőrhivatalává formálta át. A városi praefectusnak, a ki alatt a *Cohortes urbanae* és a *Praefectus vigilum* álltak, katonai és polgári hatalma volt, s már Nero óta minden nem politikai bűnügyben ő ítélkezett.²

Rettentőbb volt Tiberius óta a praetorianus testőrség parancsnokának a hatalma, a ki a várost állandóan

¹ Ázsia, a legnagyobb senatori provincia részére egy fiscus asiaticus állt fenn, a melyet császári procuratorok igazgattak. Hirschfeld, Untersuch. 1., 12.

² Geib, Gesch. des röm. Criminalprocesses 439. l.

ostromállapotban tartotta. Augustus alatt e felett a testőr-had felett két lovagrendhez tartozó ezredes parancsnokolt, tisztán katonai hatalommal. Ezt a két állást egyesítette Tiberius, s ekkép aztán a praetorium praefectura első hivatalnokká lett a császár után, a testőr-had pedig a császárság urává és parancsolójává. Tiberius után ismét két praefectus volt, a kik közül az egyiknek természetesen elsőbbséggel kellett bírnia. A Hadrián praefecturaiként Attianus és Sulpicius Similis, később Q. Marcius Turbo és C. Septicius Clarus ismeretesek. Ennek a hatóságnak a hatalma, a melynek a birtokában maradt Constantinusig Italiában a polgári és büntető igazságszolgáltatás, csak Alexander Severus óta öltött oly nagy arányokat.¹ Maga Hadrián a praetorium praefectusának kiváltságos állást biztosított az államtanácsban.

A kabinet-minisztérium eszméje, vagy legalább a consularisok és tanács-urak collegiuma, a fejedelem „barátaiból és kíséreiből“, a kik az igazságszolgáltatás munkájában neki segédkeztek, Augustustól ered.² Úgy látszik, hogy Hadrián a magán személyeknek ezt a tanácsgyűlését valóságos államtanácscsá tette; fizeteses tagokat és hivatásos jogtudósokat vett fel ebbe, mint Julius Celsust, Salvius Julianust, Neratius Priscust és másokat.³ Ennek a consiliumnak (államtanácsnak) a tagjait rendszerint a senatus erősítette meg és épen ezek voltak azok, a kik őt az igazságszolgáltatásból, a mely előbb birtokában volt, és a kormányzásból is kiszorították lassanként. Mert az államtanács oda helyezkedett a sena-

¹ Geib, 417. stb.

² A császári házban alkalmazott Amici és Comites-ről Friedländer 1., 117. stb. és 190. stb. van Hadrián barátainak a névsora.

³ Spart. c. 18., c. 22. Dio 69., 7.

tus helyére annyira, hogy a senatus biráskodása már Ulpianus idejében mese számba ment.¹ A második évszázad vége óta úgy látszik, hogy a consiliumban a Praefectus praetorio vitte az elnökséget; a testőrhad ezredese jogtudóssá lett, s oly férfiak, mint Ulpianus, Papinianus és Paulus valóságos igazságügyminisztereknek voltak tekinthetők.²

A császári kancelláriát is újból rendezte Hadrián. Augustus óta az egész birodalmi kormányzatot felölelő három nagy udvari hivatal állt fenn: a pénzügyek igazgatósága, (a rationibus) a titkárság (ab epistolis) és a kérvények irodája, (a libellis). Ezt a három procuratiót az első században császári felszabadított rabszolgák látták el; ennek folytán ezek ama hivatalokat oly mindenható befolyáshoz juttatták, hogy tulajdonképen az egész országot ők kormányozták.

A *procurator a rationibus* hatalmát kiterjesztette az egész birodalomra, mivel a fiscus minden jövedelmét ő kezelte s minden kiadást ő utalványozott. A titkárság főnöke a császári levelezést intézte a maga óriási kiterjedésében. Az ő kezéhez mentek a sürgős levelek és értesítések az állapotok felől a birodalomban, s ő tőle mentek ki a császári határozatok. Hatóságok és községek kérdezősködéseire az ő kabinetje válaszolt s a hadsereg tisztjeinek a patenseit, valamint a császári kiváltságleveleket is ő állította ki. A két világnyelvnek megfelelőleg ez a kabinet is két részre oszlott, a görög és latin levelezések irodáira. Hadrián előtt ezek egy és

¹ Geib. 417., 419. I.

² Niebuhr, Röm. Gesch., Jena 1845., V. 320. A consiliumról Mommsen R. Staatsrecht II. 2., 923. stb.; Hirschfeld, Untersuch. I. 201.; Friedländer I. 1176.; Geib. i. m.

ugyanazon igazgatás alatt állottak és csak ő különítette el egymástól. Ennek a titkárságnak, különösen e titkárság görög osztályának a természete hozta magával azt, hogy irodalmi téren kiváló férfiak, szónokok, sophisták állottak az élén, Hadrián latin titkárja legelőször Suetonius volt; görög titkárja Avidius Heliodorus Syriából, egy philosophiai képzettséggel bíró férfiú, a ki később kegyvesztetté lett, később azonban Antoninus alatt Aegyptus praefectusi hivatalát nyerte el.¹

Kevésbé befolyásos volt a magán személyek kérelmei és panaszaik részére fennálló osztály vezetőjének az állása, (a libellis), a melyet Hadrián alatt Titus Haterius Nepos lovag töltött be. A császár válaszai rövid megjegyzések alakjában magára a beadványra voltak rávezetve, s az ily megjegyzések Hadrián óta hasonló esetekre vonatkozólag zsinór-mértékül szolgáltak.²

Ez a császár a magas udvari állásokat általában lovagokkal töltötte be. S ha a számvevőséget (a rationibus) utána néha felszabadított rabszolgákkal látták is el, e hivatalnak lovagi procuratorsággá való változtatása még is tőle ered.³ Mert, míg ő előtte a legfontosabb császári kormány-hivatalokat felszabadított rabszolgák tartották a kezökben, ő ezeknek a kegy-szülte viszonyoknak végét vetett, a mennyiben megszüntette ezeknek az álla-

¹ Waddington, *Mém. sur Ael. Aristide* in *Mém. de l'Inst.* T. XXVI. 1867.. 217. l. Heliodorus fia Avidius Cassius volt, a ki M. Aurelius ellen fellázadt. L. Julius Vestinus is volt Hadriánnak titkárja, C. I. G. 5900; Friedländer I. 99. stb. Anh. III. 165. Egy negyedik ismeretlen egy ephesusi feliratból s valószínűleg Celer is volt; *ibid.*

² Hirschfeld I. 207.

³ Hirschfeld I. 201.

soknak a személyes jellegét s tisztviselőségekké változtatta át. Ő volt az első, a ki a lovagi rendből császári hivatalnoki rendet vont ki, s a procuratorok és praefectusok polgári pálya-terét a maga rangfokozataival megalkotta, a mi az egész kormányszatnak bürokratikus jelleget kölcsönzött.

Ekkép az ő reformjai a korlátlan monarchia kifejlődésében korszakot alkotnak; mert már ő volt az, a ki Diocletian és Constantín államának első alapkövét letette. Tehát Aurelius Victor bátran mondhatta róla, hogy az állami és udvari állásoknak ő adta meg azt az alakját, a mely nagyban és általában a IV-ik századig (az Aurelius Victor koráig) fennállott.¹

HATODIK FEJEZET.

A római jog. Az Edictum perpetuum. A Responsák. Római jogtudósok. Tanács-határozatok és császári constitutiók. A Hadrián-féle törvény-alkotás reformátori szelleme.

Hadrián uralkodása a törvény-alkotásban is korszakot jelent, nemcsak a jog tudományos kezelésénél, hanem a jogi viszonyokra vonatkozólag formált bölcséleti irányelveinél fogva is. Első sorban az Edictum perpetuum kibocsátása által szerzett magának Hadrián érdemeket.

Egy-egy évre szóló edictumai az olyan tisztviselőknek, a

¹ A hivatali intézményben lábra kapó byzantinismust legjobban mutatja Alex. Severusnak az a gondolata, hogy a hivatalnokokat egyenruhában járattja. In animo habuit omnibus officiis genus vestium proprium dare et omnibus dignitatibus, ut a vestitu dinoscerentur. Lamprid. Al. Sever. c. 27.

kik mint praetorok, aedilisek és a provinciák helytartói törvény-alkotó joggal bírtak (*jus edicendi*), hivatalba lépésük alkalmával ezek részéről nyilvánosan, igazságszolgáltatási program gyanánt voltak kiállítva. Ezek voltak a nép és a tanács alkotta törvények mellett az egész világra elterjedt római jog ősforrásai. Már Caesar forgatta a fejében az ily edictumok összegyűjtésének a tervét, de csak Hadrián valósította meg ezt, valószínűleg a 131-ik évben, Didius Julianus császár ösatyja, Salvius Julianus jogtudós által.¹

Mivel ennek a julianusi könyvnek egy teljes példánya sem maradt fenn, s csak a jogtudományi iratokban, nevezetesen a *digestákban* vannak tételek belőle fenntartva, ennek a sajátos mivolta vitás maradt. Annyit azonban mégis kiderítettek, hogy az *Edictum Hadriánféle* reformja nem képezett teljesen új törvénykönyvet. E kérdés legújabb kutatója nem tartja az *Edictum perpetuumot* oly rendszeres összefüggő egésznek, mint például a *mi* (a németek) polgári perrendtartásunk, még a római jog egy bizonyos része *codificatiójának* sem, hanem úgy vélekedik, hogy annak a tartalma legnagyobbbrészt történeti esetlegességek által volt meghatározva.²

¹ Csak Hieron. (Chron.) teszi a datumot a 131-ik évre. Eutrop. VIII. 9. Spartianus és Dio hallgatnak. A *Constit. Tanta* a Just. Codexében L. I. Tit. XVII. 18. §., határozottan Salvius Julianusnak és Hadriánnak tulajdonítja az *Ed. perp.*-ot, s ezt egy tanács-határozattal erősítetteti meg, a miből a görög *Constit. Δέδωκεν*-ben semmi sincs. Az *edictum* tételeit összegyűjtötte Hänel, *Corpus legum ab Imp. R. ante Justinian. editar.*; Rudorf, *de jurisdictione edictum; edicti perpetui, quae reliqua sunt*, 1869.; Otto Lenel, *az Edict. perp. ein Versuch der Wiederherstellung*, 1883. általában Rudorf, *röm. Rechtsgesch. I. 268. stb.*

² Lenel 9. l. stb. — A *componere* kifejezésből (*edictum com-*

A Hadriánféle Edictum tanácshatározat folytán birodalmi törvénynyé lett s ekkép a jogszolgáltatás zsinórmértéke gyanánt érvényesült. Bár a tisztviselők nem szüntek meg tovább is edictumokat bocsátani ki, de már a kezök kötve volt; mert a julianusi törvénykönyvhöz kellett tartani magukat, a mely minden törvényszéknek meg volt küldve.¹ Így haladt előre Hadrián az egyöntetű jogi eljárásnak a birodalomban való életbe léptetése körül azon az úton, a mely végre a római jogot az egész világ törvényévé tette.

A jogtudomány már régóta hatalom volt az államban, s a rómaiaknak egyetlen tudományuk. A jogtudósok nyilatkozatai (responsa prudentum) a jognak tekintélyes forrását alkották. Gaius ezt mondja róluk: „a jogászok válaszai olyanoknak a nézetei és nyilatkozatai, a kiknek meg van engedve jogi tételeket alkotni. Ha valamennyinek a nézet-nyilvánítása összevág: véleményük törvény erőre emelkedik; ha nem juthatnak egy véleményre, akkor a bíró tetszése szerint választ közölök, s ez az isteni Hadrián egyik leirata által van megállapítva”.²

A jogtudósok tekintélye fenntartotta magát, bár a császárok Augustus példájára iparkodtak korlátozni ezeknek a függetlenségét az által, hogy a Jus respondendi-t kitüntetésképen osztogatták. Hadrián a jogtudósok tekintélyét teljesen elismerte.³

Az ő korát a jelentékeny jogtudósok egész sorozata posuit) egy Julianus által való tudományos átdolgozás következtethető.

¹ Brinz, Zur röm. Rechtsgesch. in krit. Vierteljahrschr. für Gesetzgebung XI. 471.

² Gaius 1., 7. §.

³ Puchta, Inst 18., 324. l.

tünteti ki. Ekkor tündöklött Juventius Celsus, a ki 39 könyv digestát, Neratius Priscus, a ki a „Membranarum“ hét könyvet írta, s ama Salvius Julianus, a kinek fő műve 90 könyvnyi digestát tett. Valamivel fiatalabb volt Sextus Pomponius, a ki a jogtörténet kézi könyvét írta meg, a mely a Hadrián koráig terjedt. Nevezeteseek voltak még Javolenus Priscus és Pactumeius Clemens, Hadrián városi praefectusa és legatusa Athénben, Syriában, Siliciában és a 138-ik évben consul suffectus.¹ Ezekkel egy időbeliek, de csak az Antoninusok alatt munkálkodtak: Aburnus Valens, Vindius Verus, Volusius Maecianus, Ulpius Marcellus és a híres Gaius. Ezek és mások jogi véleményeiket és tudásuk anyagát átszarmasztatták a következő század nagy jogászainak.²

A jog egyéb forrásai a tanács-határozatok és a császári Constitutiók voltak. S miután a nép törvényalkotása érvényen kívülé lett, a köztársasági jog, a törvény kibocsátásának a joga, a senatusra háramlott, a melynek a consultumai a „lex“-ek helyére léptek. Azonban e tanács-határozatoknak a császár akarata szabott irányt akképen, hogy vagy a consulokat tájékoztatta írásbelileg a maga nézete felől, vagy pedig egy-egy beszédét (oratio principis) olvastatta fel. Augustus óta a Senatus consultumok név-jelöléssel jelentek meg, még pedig szerzőiknek vagy a consuloknak, vagy maguknak a császároknak a nevével.³

¹ Renier, Inscr. de l'Algérie 1812.

² Capitolin., Anton. Pius, c. 12.; Dig. I. 2. — Az öt nagy jogász: Gaius Az Antoninusok korában, Aemilius Papinianus Septimius Severus alatt; Julius Paulus, Domitius Ulpianus és Herennius Modestus, Valentinián Const. (III. a. 426.) által nyertek törvényszerű tekintélyt. Cod. Theod. L. I. Tit. 4.

³ Plancianum, Silanianum, Claudianum, Neronianum, ex

Ezekén kívül a „*Constitutiones principum*“ gyűjtő neve alatt új jogforrásokul szolgáltak még a császárok edictumai, responsumai, rescriptumai, decretumai és mandatumai.¹ Ezeknek annál nagyobb súlyúaknak kellett lenniök, mivel a császár egész élte hosszán birta a törvény-alkotás jogát, míg a tisztviselők évenként változtak s ezért az ő rendelkezéseik csak egy évig voltak érvényben, ha csak ezeket utódaik a magukévá nem tették.²

A hadriáni kor számunkra megőrzött constitutióinak és tanács-határozatainak sorozata előre lépést jelez az emberiség terén, vonatkozásban a személyi és magán-jogra. A szigorú római társadalom, a mely a korlátlan atyai hatalmon, a nő kiskorúságán és a rabszolgaságon nyugodott, megérezte a stoikus bölcsészet befolyását s ennek a hatása az Epiktetus korában még a keresztyén-ség eszméjénél is hatalmasabb volt, noha már ez is ezer meg ezer szállal hálózta be a világot. Róma világpolgári irányzatából bizonyos enyhébb felfogás bontakozott ki, a melyben *annak* a fogalma, a mit egy későbbi kor az emberi jogok címével illet, kezd a törvény-alkotók öntudatában megmozdulni. Mivel azonban a rab-

auctoritate D. Hadriani vagy auctore D. Dadriano, mert a „Hadrianianum“ jelzés nem fordul elő A Hadrián alatti tanács-határozatok össze vannak gyűjtve Burchardtnál: Staats- und Rechtsgesch. der Römer, 106. §. A legtöbb polgárjogi tanács-törvény a Claudius és Sept. Severus közötti időre esik. Puchta, Instit I^a. 295.

¹ Gaius 1., 3. §.

² Hadrián Epistoláit és Sententiáit a 3-ik század elején Dositheus gyűjtötte össze. Corp. juris rom. Antejustiniani Böcking-től, 1831.; Hänel, Corp. Leg. 85. 1 stb. Dositheus azonban csak egy, Platinához írt levelét közli Hadriánnak, s a Sententiák anekdota alakú magán kijelentései a császárnak.

szolgaság elvileg való eltörlésének a magaslatára egy törvényalkotó sem tudott felemelkedni, a kérdés csak ennek az enyhítése körül forgott.

A régi durva törvényeket, a melyek szerint az úrnak joga volt rabszolgái élete és halála felett, úgy, hogy ő ezeket a legkisebb vétségért megvesszőztethette és keresztre feszíttethette, az idő lassanként megváltoztatta. A *Lex Petronia* (Kr. u. 61.) megtiltotta az úrnak, hogy rabszolgáit önkényesen fenevadakkal való viaskodásra kárhoztassa és megengedte a rabszolgáknak azt, hogy a császár szobraihoz vagy asyllumokba menekülhessenek. De más részt még Augustus megerősítette a köz-társaságnak azt a törvényét, a melynél fogva abban az esetben, ha egy urat a saját rabszolgája meggyilkolná, ennek minden rabszolgotársát vele együtt ki kell végezni.¹ Hadrián az első, a ki megtiltotta azt, hogy egy oly ház rabszolgáit a kintpadra hurcolják, a melynek az ura meggyilkoltatott. Csak az oly rabszolgák lettek e borzasztó törvény áldozataivá, a kiket gyanúsokká tett az, hogy a tett színhelyéhez annak elkövetése alkalmával közel voltak.² Ő tiltotta meg továbbá azt is, hogy az úr rabszolgáját önkényesen megölhesse;³ ugyancsak ő tiltotta meg rabszolgák és rabszolganők eladását vívó iskolák részére vagy kerítők-

¹ Tacit. Ann. XIV. 42. stb. Nero idejében ily módon 400 rabszolga halt meg egyszerre.

² Dig. 29., 5, 1.; 48., 18., 1.

³ Spart. c. 18: Servos a dominis occidi vetuit, eosque iussit damnari per iudices, si digni essent Geib azonban (Gesch. des röm. Crim-Proc. 459. l.) kimutatta, hogy ez a rendelkezés csak pium desiderium maradt s még Antoninus is csak a rabszolga indokolatlanul való megölését tiltotta el.

nek.¹ Egy úrnőt, a ki rabszolgáival rosszul bánt, öt évi számkivetéssel büntetett.² Korlátozta az úr korlátlan hatalmát, de azért tiszteletben tartotta annak a jogait is, annyira, hogy egy ízben a népnek abbeli kérelmét, hogy egy kocsist szabadítson fel, nem teljesítette, mert nem volt rá felhatalmazva. Midőn egyszer egyet a maga saját rabszolgái közül két senator között sétálni látott, ezért az arcátlan fennhéjázásért ezt a rabszolgáját megbüntette.

Hadrián eltörölte az *ergastulumokat* is, azokat az iszonyú börtönöket, a melyekben földbirtokosok jószágaikon lánczra vert rabszolgákat fogva tartották, a kiknek a sorsában jog-ellenesen rabszolgai helyzetbe sodort szabadok is osztoztak.³ Ő védelmezte azoknak a szabadságát is, a kik jogtalanul bányamunkákra (in opus metalli) voltak elítélve. Ez a szörnyű büntetés a szabadság elvesztését vonta maga után; következőkép életfogytig tartónak kellett volna lennie. Ha azonban a bíró elnézéséből időlegesen volt kiszabva, akkor Hadrián egyik rendelete értelmében az elítélt mégis megtarthatta a szabad ember állását.⁴ A felszabadítás által nyert jogokat Hadrián az állam, valamint az egyesek önzése ellen is védeni igyekezett. Megtiltotta a manu missió-t az oly esetben, a midőn ez csak hitelezők kijátszására vagy családtagok megrövidítésére irányult;⁵ de a hitbizomá-

¹ Spart. c. 18.

² Dig. I. 6., 2.

³ Spart. c. 18.: Esgastula servorum et liberorum sustulit. Gaius I. 53.

⁴ Dig. 48., 19., 28. A status libertatis elvesztése csak a halálbüntetés vagy életfogytig tartó szabadság-vesztéssel volt csak összeegyeztethető.

⁵ Gaius I. 47. Hozzá Dositheus Lib. III. Böcking 10. §.

nyilag felszabadított rabszolgákat minden oly kísérlet ellen megvédelmezte, a mely a végrendelet megdöntésére irányult; sőt azt is elrendelte, hogy a rabszolga, ha szabadságát egy később érvénytelennek talált legatum által nyerte, bizonyos pénzösszeggel megválthassa magát.¹ A *Senatus Consultum Claudianum* szerint, a mely a *Lex Julia de adulteriis*-nek a kiegészítése, szabad születésű nőknek rabszolgával való egybekelésére nézve az volt megállapítva, hogy ha ez az egybekelés az úr előleges tudtán kívül történt, ezeket rabszolgák gyanánt, ha pedig az ő beleegyezésével történt, szabadon bocsátottak gyanánt kell tekinteni. Ha a nő szabad maradt, gyermeke rabszolgának született. Ezt a törvényt Hadrián oda módosította, hogy a gyermek is szabad legyen.² Ezeknek a tanács-határozatoknak alapjául a Kr. u. 4-ben kibocsátott *Lex Aelia Sentia* tekintendő, a mely szerint fizetéseképtelennek és 20 éven aluli úrnak rabszolgákat felszabadítani tilos volt. E törvény határozatának értelmében a latinus-szá lett manu missus, ha római polgárnőt vagy latin gyarmatbelit vett nőül s már egy éves fia volt, polgárrá lehetett. Tiberius alatt a *Lex Junia Norbaná*-t csatolták hozzá, a mely az úr magán nyilatkozata által szabaddá lett rabszolgát is latin joggal ruházta fel (Latin Juniani).³

Már Traján elrendelte azt, hogy a ki urának az akaratán kívül a császári jótétemény folytán nyerte el a polgárjogot, ennek élvezetében marad ugyan élte fogytáig,

¹ Dig. 24., 21. §. Cod. Just. 2. de fideicomm. libertat. (VII. 4.) Champagny-nál Les Antonins II. 43.

² Tacit. Annal. XII. c. 53. Gaius I. 84

³ Heinecc., Antiqu. R. I. 4.; 5., 14. Ulpian, Fragm. XIX. 4.; XX. 8.; XXV. 7.

elhalálozásakor azonban latinus-nak lesz tekintve, ennek pedig azért, mivel a *Jus Quiritium*-mal végrendelkezési jog volt összekötve s így az urak gyakran örökség nélkül maradtak; a Latinus Junianus-nak azonban nem volt végrendelkezési joga. Csak, a ki a polgárjogot törvényszerűleg nyerte el, vagy a patronus beleegyezésével házasodott meg és e házasságból gyermeke származott, az maradt meg a teljes polgárjog birtokában. Hadrián nem találta méltányosnak ezt a Traján-féle törvényt, mert a felszabadítottaktól holtukban elvette azt, a mit élőkben birtak. Ő tehát a tanács útján akképen rendelkezett, hogy azok maradjanak úgy, mintha a római polgárjogot a *Lex Aelia Sentia*, vagy pedig tanács-határozat (Senatus consultum) alapján nyerték volna meg.¹

A Hadrián törvény-alkotásában lépten-nyomon látszik az a törekvés, hogy a szabad polgárok számát növelje. Erre czéloz az a rendelete is, a mely szerint a latin jogú férfi és a római polgárnő gyermekei született római polgároknak tekintendők.² Megszorításnak lett alávetve az atyának korlátlan hatalma gyermekeinek élete és szabadsága felett, a mint ezt a tizenkét táblás törvény megállapította. Ez a jog a római polgárjogból (civitas) folyt és Hadrián egyik edictumával megállapította, hogy atyai hatalommal csak római polgár bírhat.³ Idegeneknél megnehezítette azt. S ha az ilyenek a római polgárjogot gyermekeikkel együtt elnyerték, akkor a gyermekeket csak az esetben volt szabad az atyai hatalom (Potestas patria) alatt tartani, ha még kiskorúak és távol voltak, s az eset törvényes vizsgálatnak volt alá-

¹ Gaius III 73. §.

² Gaius I. 30., 81., 84. §. Ulpian, Fragm. I. 15. §.

³ Gaius I. 55. §. Ulp. Fragm. V. 1. §. (Instit. Lib. I. Tit. IX.)

vetve.¹ Ehhez járult még az a határozat is, hogy ha valaki a polgárjogot abban az időben nyerte el, a mielőtt neje áldott állapotban volt, a gyermek, bár így már római polgár, azért még se essék a Potestas patris alá.

Nem egyszer fohászkodtak gyermekek a császárokhoz, hogy ez alól a hatalom alól szabadítsák fel őket. Traján egy ízben egy atyát, a kinek a gyermeke a kegyetlen bánásmódot nem tűrhette tovább, arra kényszerítette, hogy azt hatalma alól bocsássa ki, és Hadrián egy másikat, a ki fiát vadászat közben meggyilkolta azért, mert mostoha anyjával viszonyt folytatott, számkivetéssel sujtott, de csak mint útonállót. Ez az eset bizonyítja, hogy a Hadrián idejében az atyai hatalommal való visszaélést még gyilkosság esetében sem büntethették parri-cidium gyanánt.²

A jogtörténelem jegyez fel Hadriánnak a végrendeleti és örökösödési viszonyokra vonatkozó reformjait is. Mint Traján, ő is igazságos és szabadelvű volt. Azt megvetette mind a két császár, hogy örökségeket magukhoz rántsanak, a mit Caligula, Nero és Domitián zsarnoki önkénynyel gyakoroltak; mert ezek egyszerűen megszokták semmisíteni azokat a végrendeleteket, a melyekben róluk megemlékezés nem történt. Már Traján megszüntette egy edictumával ezeket a visszaéléseket, s Hadrián sem fogadott el soha örökségeket, ha az örök-hagyás a gyermekek megrövidítésével járt.³ Még a vagyon elkobzásra ítélték gyermekeinek is meghagyta az atyai örökség egytizenketted részét, a mely humanus intéz-

¹ Gaius I. 93. és 94. §§.

² Dig. 48., 9., 8.

³ Spart. c. 18.

kedés összefüggésben állott a császárnak azzal az elvével, hogy vádat emelni nem engedett meg többé felségsértés bűne miatt.¹ Mert az ő kiinduló pontja az volt, hogy az államot emberekkel, nem pedig az, hogy az állampénztárt pénzzel gyarapítsa.²

Újabb törvények a nő eddigi kiskorúságával járó hátrányokon is enyhítettek. A Hadrián koráig az a rendszabály állott fenn, hogy római polgárnő végrendeletet nem tehet. Ő volt az első, a ki ezt egy tanács-határozattal megengedte.³ Felruházta őket még azzal a joggal is, hogy elhalt gyermekeik után örökölhessenek, ha meg volt nekik a Jus trium liberorum.⁴ Egy alkalommal, midőn egy szegény nő, a kivel a fia embertelenül bánt, arra kérte a császárt, hogy fia congiariumából juttasson neki valamit, s a fiú erre azt nyilatkoztatta ki, hogy nem ismeri el anyjának, Hadrián ezt felelte: „Én pedig téged nem ismerlek el római polgárnak”.⁵ Még a nő iránt táplált nagyobb tisztelet is kilátszik a Hadrián abbeli intézkedéséből, hogy megtiltotta azt, hogy férfiak a nőkkel együtt fürödjenek, a mi Domitián óta szokásban volt.⁶

Septimius Severus alatt egy grammatikus, név szerint Dositheus, a Hadrián mondásaiból sorozatot állított össze, a melyek azt mutatják, hogy a császárnak éles

¹ Spart. c. 18.

² Dig. 48., 20., 7.

³ Gaius I., 115. §. Hadrián a hadastyánoknak (dimissis militia) is megadta a végrendelkezési jogot. Gaius II. 12.

⁴ Ulp. Fragm. XXVI. 8. A három gyermek-jog a Lex Julia és Papia Poppaea értelmében némi kiváltságokat nyújtott.

⁵ Dosithei Magistri Interpret. Lib. III. ed. Böcking. 24. §.

⁶ Spart. c. 18. Dio. 69., 8. Heliogabalus ismét megengedte a balnea mixtá-t, úgy, hogy Alex. Severusnak újból el kellett tiltani. Lamprid, Alex. Sever. c. 24.

észre valló jogi nyilatkozatai szálló igék gyanánt maradtak meg az emberek emlékezetében. Általában elmondható, hogy a Hadrián-féle törvény-alkotás erkölcsi haladást jelez az emberi társaság öntudatában.

Az, a mit ő az állami közigazgatás minden ágában életbe léptetett, annyira felölelt mindent, hogy uralkodása a monarchia történetében korszakot jelez s élesebben csak azért nem domborítható ki, mert korának az okmányai csekélyebb töredékekben maradtak reánk.

HETEDIK FEJEZET.

Tudomány és tudósok. A latin és a görög irodalom. Tudós iskolák. Athén. Smyrna. Alexandria. Róma.

A császári udvar Augustus óta nagy befolyást gyakorolt a birodalomban a tudományos életre. Sürgős parancs volt minden római uralkodóra nézve az, hogy kora műveltségével rendelkezzen, s ezt mint Maecenas támogassa. Nem volt a világon sehol oly monarchia, a mely a tudományt többre becsülte volna, mint a római, s egy más uralkodói trón sem mutathat fel oly hosszú sorozatát a kiváló fejedelmeknek. Azonban az udvari kegy mégis megfosztotta a tudományt a szabad fejlődéstől. A censurát már Augustus és Tiberius alatt behozták, s a Flaviusok a philosophusokat, mint a monarchia ellenségeit, kiűzték Rómából. A császárok első századának zsarnoksága meddővé tette az irodalmat, s ez az is maradt mindaddig, míg Nerva a szellemeknek a szabadságot ismét vissza nem adta.

Trajánnal a fejedelmi Maecenásság s az udvartól függő

tudós világ ismét felvirágzott. Épen különösen Hadrián nagyra növelte azt. Ő maga, kiváló elméjű férfiú létére otthonos volt a tudományos és szépiradalom egész területén, úgy szintén a képzőművészet minden ágában is. Spartianus ezt mondja róla: „a philosophusok közül Epicetussal és Heliodorussal benső barátságban állott, és hogy valamennyit név szerint fel ne soroljam, nyelvtudósokkal, szónoklat-tanítókkal, zenészekkel, mérnökökkel, festőművészekkel és csillagjósokkal vette magát körül. Még azokat a tudósokat is ajándékokkal és kitüntetésekkel szokta elbocsátani, a kik a saját szakjukban gyarlóknak mutatkoztak“. ¹ Ugyanezt az irányt követték az Antoninusok is. Hogy minő nevelésben részesült akkortájt egy fejedelmi sarjadék, azt a Verus példája mutatja. Ez az ifjú a grammatikából Scarustól vett oktatást, a kinek az atyja Hadriánnak volt a tanítója. Hallgatta ezenkívül Appollonius, Celer, Caninius, Herodes Atticus szónoklat-tanítókat, Appollonius és Sextus bölcsészeket s a görög tanulmányokban Telephust, Hephaestion és Harpokratést. ² S a fejedelmi tanulók és tanítóik között bizonyos viszony maradt fenn, a mely az iskolát folytatni látszott. Mutatja ezt Fronto levelezése az Antoninusokkal és a modor, a melyben Marcus Aurelius a saját tanítóiról beszél.

Hadrián bizonyára a maga udvari tudósait nem egyszer csak szeszélyének a czéltáblájául használta, a mely szeszély a zsarnoki önkény és az udvariasság szélsőségei között ingadozott; de azért a tudományokat istápolta mindenütt. S ha az igazi tudományosság nem birt többé

¹ Spart c. 16.

² Capitolin, Verus Imp. c. 2.

felvirágozni, ez nem az ő hibája volt. Az ő saját izlése korának a terméke volt és szellemi áramlatok felett a leghatalmasabb uralkodók sem képesek uralkodni. Az irodalom, a melynek soha sem volt az előtt oly tág tere, mint a minő volt akkor a római birodalom, a tanítás és gondolat teljes szabadsága mellett Nerva óta hatalmas lendülettel vehetett volna, ha belőle a teremtető erő már régen ki nem hamvadt volna. Szónoklat és nyelvészet uralkodott a második évszázadban, s ez nem volt képes többé sem classikus költőt, sem nagy prózaíró állítani elő. Az encyklopaedikus mindentudóság volt az eredménye annak az időnek, a melyben a római világ-öntudattá szélesedett ki. A művészetekben a stilus-forma újjászületéséig haladt, de eszmei tartalom nélkül, s az irodalomban a régiekhez csak philologiai visszatérés mutatkozik teremtető gondolat nélkül.¹ Ez az ósdiás irány észrevehető volt már régóta s általában talán az izlés megtévelyedése volt, s nem — mint Niebuhr hitte — annak a szükség-érzetnek a kifolyása, hogy a szegényedő latin nyelvet a régi classikusok szó-kincsével gazdagítsa.² Már Augustus fellépett ez ellen a philologiai ósdiaskodás ellen, a melyet Tiberiusban is megrótt.³ Hadrián és az Antoninusok gyönyörködése a

¹ Ez az irodalmi vonatkozás kissé rikítóan van kifejtve Herz M.-tól: Renaissance u. Rococo in der röm. Lit., Berlin 1865. Lásd még Bernhardy, Grundr. der griech. Lit. 5. kiad. 323. l. stb.

² Vorträge über röm. Geschichte III. 231. Niebuhr is azt hitte, hogy a lingua rustica ekkor fejlődött ki. A latin feliratok barbarismusából azonban nehezen lehet a nyelvezetre általában következtetést vonni. Az akkori, modern irod. elleni reactióról. Friedl. III. 335, stb.

³ Sueton, Aug. c. 86.

homályos és ódon szólásformákban általán a császárság rococo divatjaként tűnik fel. Spartianus azt állítja, hogy Hadrián Catót Vergiliusnál, a Gracchusok korabeli Coelius Antipatert Sallustiusnál többre becsülte. S így Platót sem tisztelhetette, és Antimachust, az alexandriai mesterként költészetnek a peloponnesusi háború korabeli előfutóját Homerus fölé kellett helyeznie.¹

Mig a latin irodalom iránti érdeklődés hanyatlott, a görög irodalom újabb lendületet vett és hellenek, nem latinok voltak amaz időszak legjobb tehetségei. A latin nyelvet homályba borította egy újra felvirágzó irodalom fénye, telve a declamatio minden csillogó pompájával, a mely Smyrna sophista-iskolájából indult ki.² A latin nyelv a nyugotot és Afrikát csodálatos gyorsasággal meghódította, mint a törvénykezés és a közigazgatás nyelve fenntartotta az uralkodó nemzet előjogát a keleten is;³ de a hellenségnek nagyobb hatalma előtt meghátrált az irodalomban, sőt még az előkelő társaságban is. A görög, mint a műveltség nyelve, épen abban a viszonyban állt a latinhoz, mint Nagy Frigyes idejében a francia a némethez, s a nyelveknek ez a viszonya régibb volt, mint maga a monarchia. Már Cato gáncsolta Albinust azért, mert római történetet görög nyelven írt. De azért Lucullus is csak görögül írta meg a marsus há-

¹ Spart. c. 16. Dio 69., 4.

² Nicolai, Griech. Litteraturgesch. II. 425. stb.

³ A nyugaton több latin iskola volt, mint görög. Philostratus felett Favorinus nem győzött eléggé csodálkozni, hogy gallus léteire görögül beszél. (Vita Soph. Vol. II. 4.) A görög, a mely korábban Marseilleben és Lyonban erősebb volt, hátérbe szorult. S mégis Lucianus évekig tanította Galliában a szónoklatot.

ború, valamint Cicero is a saját consulsága történetét; Claudius görögül írt tyrrheni és karthagói történeteket és Titus is görögül költött szomorú játékokat. Aelianus, a praenestei sophista, a mint látszik, a Hadrián kortársa, „Vegyes történetek“ s „Az állatokról“ című műveit szintén görög nyelven írta, s tökéletes görögnek tartották.¹ Favorinus, a gall bölcsész, szenvedélylyel adta magát neki a hellen irodalomnak s Gellius a görög nyelvet a latinnak a rovására magasztalta, a mint hogy már korábban Lucretius is panaszkodott anyanyelvének szegénysége felett. Oly ítélet ez, a melyet az ifjabb Plinius is megerősített Arrius Antoninushoz intézett levelében, s Antoninus Piusnak ez a nagybátyja is tökéletes hellenista volt.² Maga Hadrián különös kedvteléssel írt görögül, valamint utóda Marcus Aurelius is. S míg Suetonius és Apulejus mindkét nyelven írtak műveket, Fronto csak görögül írt. A Hadrián kora bizonyára nem hozott létre a görögök közt sem több úttörő lángelmét, de azért bizonyos finomabb hellen világ-műveltséget árasztott szét az egész birodalomban.

Minden tekintélyesebb városban virágzottak az iskolák a műveltségnek egyik vagy másik, vagy mindkét nyelven. S míg Róma a művészetek és tudományok világpolgárias központja volt, Smyrna, Alexandria és Athén a hellenség főfészkei gyanánt tündöklöttek. Hadrián óta Athén ismét keresett egyeteme lett a bölcsészetnek és a szónoklatnak. Hallgató termei és könyvtárai, a melyeket ez a császár gyarapított, minden provinciából nagy számú hallgatókat és hírneves tanítókat vontak oda.³

¹ Philostrate Vita Soph. Vol. II. 123.

² Plin. Ep. IV. 3. és 18.

³ Ad capiendum ingenii cultum, Gellius I. 2. Az athéni könyv-

Innen özönlöttek aztán a sophisták a római birodalom minden tájéka felé s szerezték a pénzt és aratták a dicsőséget. Athénben a legelső nyilvános tanító az ünnepelt Lollianus volt Ephesusból. A sophista Hadrián, a ki előbb Athénben, majd utóbb Rómában töltött be tanszéket, Marcus Aureliustól asztalt nyert az állam költségén, ünnepélyes alkalmak előfordultával előlülő volt, továbbá adómentességet, papi és egyéb kitüntetésekkel élvezett.¹ Theodotus volt az athéni ifjúság első tanítója, a ki a császártól 10,000 drachma fizetést húzott.²

Majdnem fényesebben ragyogott még Athénnél is Smyrna, a jóniai sophista-iskola főhelye. „Az egész Jónia, mondja Philostratus a Skopelianus életrajzában, gyűlöhelye a legtudósabb férfiaknak, de a városok között Smyrna foglalja el az első helyet. Ő adja a hangot, mint a citera a többi hangszereknek.“³ Itt tanított Polemon és nagy számú hallgatót vonzott ide. Más városok is, mint Tarsus, Antiochia, Berytus és Karthago híres tanintézetekkel rendelkeztek, de virágzásuk csak a Hadrián utáni korra esik.

Valamennyi várost túlragyogta Alexandria, a görög tudományosság szülő anyja. A birodalom majd minden országának az ifjúsága ide gyülekezett ennek világhírű gymnasiumaiba és azokba a könyvtárakba, a melyeket egykoron Zenodotus, Kallimachus, Eratostenes és Aristarchus rendeztek. Ezek közül a könyv-gyűjtemények közül az, a melyik a Museummal a Brucheionban volt

tárról Aristides, Panathenaios I. 306. (ed. Dindorf): βιβλίων ταμεία, οἷα οὐχ' ἐτέρωθεν γῆς πανερῶς.

¹ Philostr. Vita Soph., Vol. II. 40.

² Philostr. Vita Soph., Vol. II. 73.

³ Vita Soph. Vol. II. 29.

egyesítve, Ptolomaeus Philadelphus nagyszerű alapítása, a tűz martalékává lett akkor, a midőn Caesar az aegyptusi hajóhadat a kikötőben megsemmisítette. Azután Cleopatra ezt a pergamumival pótolta, a melyet Antoniustól kapott ajándékba. Egy másik kisebb könyvtár a Serapeumban volt.¹

Az alexandriai iskola oly sokáig tartó fényt árasztott az egész művelt világra, a minőre később egyetlen egyetem sem volt többé képes, sem a scholasticus Paris, sem Bologna vagy Padua. Az első lagidák, Ptolemaeus Philadelphus és Euergetes alapításai, a könyvtár és a Museum köré gyűlt a hellenek sophistikája és encyclopaedikus tudakossága, miután a görög genius teremtménye már régen kimerült és a bölesészeti, valamint az exact tudományok minden disciplinája évszázadokon keresztül, egészen az antik-világ enyészéig, Alexandriában találta meg a megfelelő ápolást, habár időközönként való megszakításokkal is. Ott gyűjtötték össze és rendezték a classikus irodalom kincseit, ott javították ki a megrongált kéziratokat s szövegüket ott magyarázták meg. A Museum bizonyára maga, a melynek pompás márvány csarnokai a Muzsák templomával együtt a régi királyi vár körletében diszlettek, nem volt tulajdonképeni tanintézet, hanem inkább a tudósok gyülekező helye, a kik közül többen az állam terhére eltartásban és díjazásban részesültek. Aegyptus főpapját, a ki ennek az ellátást biztosító akadémiai intézetnek az élén állt, a római uralom előtt a királyok választották, ekkor

¹ Úgy látszik, mindkét könyvtárt Ptolemaeus Philadelphus alapította. Fr. Ritschl, Die Alex. Biblioth. unter den ersten Ptolemäern. 1834., 14. l. stb.

pedig a császárok nevezték ki.¹ A régi Museumhoz a tudós Claudius új intézetet csatolt, a Claudiumot, a professzorok azonban az imperatori hiúság zsoldosaivá lettek.

Hadrián is megerősítette ennek a tiszteletre méltó intézetnek a kiváltságait. Mivel pedig még mindig a legnagyobb kitüntetésnek tekintették tudósra vagy költőre nézve, ha ennek a tagja lehetett, s a kinevezés császári kegytől függött, holmi visszaélést könnyen üzhettek vele. Hadrián azonban aligha volt az első uralkodó, a ki a museumi állásokat henye-hivatalok (sine curák) gyanánt idegen, nem ott élő egyéneknek osztogatta, mint Polemonnak, a smyrnai sophistának és a miletusi Dionysosnak.² Sőt a mi több, egy középszerű lant-pengetőt, Pankratest is kinevezte az akadémia tagjává. Ez valószínűleg oda való születésű volt; de az mélyen sérthette az aegyptusiak nemzeti érzületét, hogy Hadrián a Museum elnökévé, következképpen Aegyptus főpapjává egy római nevezett ki, Julius Vestinust, a ki neki titkára és a római könyvtárnak főnöke volt.³

Az alexandriai iskolának egyik történetírója a Museum hanyatlását helytelenül tulajdonítja a Hadrián kegyével való visszaélésnek az állások betöltése körül s az a

¹ Strabo XVII. 794.

² Philostr. Vita Soph. Vol. II. 37. Erre az alkalmas kifejezés: Αἰγυπτία αἰτησις vagy τράπεζα Αἰγυπτία.

³ Minden állását felsorolja a felirat C. I. G. III. 5900. Ἀρχιερεῖς Ἀλεξανδρείας καὶ Αἰγύπτου πάσης . . . Καὶ ἐπιστάτῃ μουσείου καὶ ἐπὶ τῶν ἐν Ῥώμῃ βιβλιοθήκων καὶ ἐπὶ παιδείας Ἀδριανοῦ . . . Ez nem cumulatío, hanem sorozat, még pedig fordított. L. erre nézve Friedl. I. 165. Matter I. 279. a Museum egyetlen főnöke gyanánt Vestinust említi, a kinek a neve hozzánk jutott.

gyámolítás is, a melyben ugyanő Róma és Athén, sőt egyéb városok tanintézeteit is részesítette, szintén alig csökkenthette a már vénhedő intézmény jelentőségét,¹ mert már a Flaviusok alatt annyira tönkre volt silányodva, hogy Dio Chrysostomus szerint ez az intézet névleg igen, de tényleg nem Museum már.² A tudós társaság különben Caracalláig, Alexandria borzasztó tönkre tevőjéig állt fenn, a ki ezt feloszlatta. Visszaállították ugyan, de régi jelentőségét nem tudta többé visszanyerni. Majd a 389-ik évben a híres könyvtárt a pompás Serapeionnal együtt szétrombolta a keresztyének fanatizmusa.

A mi Rómát illeti, ez a világ-város akkor a tudósok egyetemes vásártere és a rengeteg könyv-világnak árúhelye volt. A római könyvtárak, a mióta Lucullus az első nyilvános könyvgyűjteményt megalapította, folyton szaporodtak, úgy, hogy Róma ebben a tekintetben immár versenyezhetett Athénnel és Alexandriával. Sulla a maga ragadmányát, Apellikon könyvtárát Athénből Rómába hozta, Augustus pedig a palatiumi Apollo templomában és Octavia oszlopcsarnokában alapított nagyszerű könyvtárakat. Tiberius a Capitoliumon, Vespasián a Béke templomában szervezett egyet-egyed, sőt még Domitián is gazdagította a római könyvtárakat azokkal a másolatokkal, a melyeket Alexandriában készítettett. Végül Traján az Ulpius-féle könyvtárat alapította. Hadrián a

¹ Matter, Hist. de l'école d'Alexandrie, 2. ed., Paris 1840., I. 265. stb. Vesd össze Parthey és Klippel jutalmazott pályaműveit az alex. museumról 1838. és az ide vágó irodalmat Bernhardtól, Grundr. der griech. Lit. I. 539. l. stb.

² Orat. XXXII. ad Alexandrinos 434. l. (ed. Dindorf.)

saját magán használatára tiburi villájában helyezett el egy könyvgyűjteményt; volt neki még ily gyűjteménye Antiumban is.¹ Egy harmadik az ő hírneves tanintézeteivel, az Atheneummal kapcsolatban állt fenn.

Róma tehát minden egyéb előnyök mellett a könyveknek valódi kincstárával kínálkozhatott a tudósoknak. A Flaviusok kora valósággal az ő aranykoruk volt, egyes egyedül a bölcsészeknek a kivételével, a kiket a cynikusok szabad szelleme által megbántott Vespasián, s utána még egyszer Domitián száműzött. Ezek tömegesen tértek vissza. Szónoklat-tanítók, bölcsészek, paedagogusok mintegy népvándorlásban özönlöttek Rómába szerencsét próbálni. Midőn Apollonius bölcsész tanítványai kíséretében Athénből Róma felé hajón tengerre szállt, az Athéni Demonax ezt egy Argo-hajóshoz hasonlította, a ki az aranygyapju elhozására megy.²

Már Vespasián megvetette az alapját egy római tanintézetnek, a hol első sorban a görög és latin szónoklat részére szervezett a császári kincstárból 5000 aranytallérral díjazott tanszékeket.³ Ezt az intézetet bővítette ki s nevezte el Athenaeumnak Hadrián. Ő ezt, mint már a neve is gyaníttatja, arra jelölte ki, hogy különösen a görög irodalmat művelje, a nélkül azonban, hogy belőle

¹ Philostr. Vita Apollon. VIII. 19. Gellius IX., 14., 3.; XIX. 5., 4. Gräfenhan Gesch. der class. Phil. IV. 44. I. és Jahn Anal. Philol. II. 360. C. I. G. III. 5900. L. Jul. Vestinust mint a római könyvtár főnökét tünteti fel Hadrián alatt; Friedländer-nél I. 165. egy megrongált feliraton Hadriánnak egyik névtelen könyvtárnoka Ephesusból; Flemmernél szintén 49. l.

² Lucian, Demonax, c. 31: προσέρχεται ὁ Ἀπολλώνιος καὶ οἱ Ἀργοναῦται αὐτοῦ.

³ Sueton. Vesp. c. 18.

a latin ki volna zárva.¹ A beszéd művészetének tanszéke itt is, mint Athénben „Thronos“ nevet viselt.² Az Athenaeum oly tágas termekkel rendelkezett, hogy később a tanács olykor üléseket tarthatott bene. Szónoklat-tanítók és bölcsészek tartottak itt előadásokat s költők álltak ki versenyre. Hadriánnak ez az intézete a Symmachus idejéig fennállt; azért a második századtól kezdve Róma egyeteme gyanánt tekinthető.³

A birodalom számos tanitézete, a melyeket a császár, a város-községek, sőt magánosok is alapítottak és istá-poltak, általános műveltséget és nagy számú tudós kart teremtett. Ez utóbbihoz annál jobban tolultak, mivel Vespasián és Hadrián rendeletei értelmében a városi terhek s hivatalnokoskodás alól a szónoklat-tanítók, bölcsészek, philologusok, sőt az orvosok is mentesítve voltak,⁴ Hogy a könyvbuvárlat minő mértéket öltött, az látható Gellius-nál, a ki „Attikai Éjjelezéseit“ a 150-ik év körül írta.

¹ Lampridius (Alex. Sev. c. 35.) mondja erről a császárról: ad Athenaeum audiendorum et Graecorum et Latinorum rhetorum vel poetarum causa frequenter processit.

² Philostr. Vit. Soph. II. 93.: ὁ ἄνω θρόνος. Marcus Aurelius idejében a sophista Hadrián töltötte be az Athenaeum ezen helyét.

³ Zumpt (Bestand. d. phil. Schulen in Athen, 44. l.) azt hiszi, hogy az Athenaeum, mint a Minerva temploma volt felavatva. Aurel. Victor c. 14. Ludus ingenuarum artium-nak nevezi. Jul. Capit. Pertinax c. 11. Ael. Lampr. Alex. Sev., c. 35. Kuhn städt. Verf. I. 95. Grasberger Erzieh. und Unterr. im class. Altert. III. 442.

⁴ A gymnasiarchia, agoronomia, a papi méltóságok, követ-ségek, birói tisz, hadkötelezettség és beszállásolás alól, stb. Kuhn I. 104. Kriegel után, Antiqua versio lat. fragmentor. e Modestini libro de excusationib. 44. l. Hozzá Cod. Theod. XIII. 3.

Ő igazi tüköre a saját kora tudományosságának, s régiségtani ismeretek és fogalom-meghatározások által különben értékes műve tele van a leghétköznapibb dolgokkal. Azt, hogy miképen jutott ehhez a sok lim-lomhoz, egyenesen maga beszéli el. Megvesz minden régi könyvet, a melyhez csak hozzáférhet, s kivonatokat készít belőle.¹

A tudósok az utcákon ögyelegtek, mint a kolduló barátok a középkorban. Szavalók (declamatorok) és szónokok nyilvános téreken hallgattatták magukat és a mesterek (magisterek) a könyves bódék előtt ácsorogtak, a hol tele torokkal kínálgatták magukat ennek vagy annak a könyvnek a magyarázásához; mert az idő, a mely szellemben oly szegénynyé lett, a tekintélyt és régiséget uralta. A phrasisok nagy készletével igyekeztek a költők egy-egy helyét vagy régi történelmi tényeket megvilágítani; előkutattak egy szokatlan kifejezést vagy homályos idő-használatot, a melynél a történelmi és philologiai ismeretek előtárásával tündökölhettek.² Az, hogy az ismeret-anyaghoz ily könnyen hozzá lehetett férközni, a középszerű tehetségeknek egész legióját hozta mozgalomba, a mely tudásával akart érvényesülni; mert nem lehetett midenki Herodes Atticus vagy Favorinus, hogy tudóssága kiváltságaiból igazi hasznot húzhasson. S nem mindenki választhatta az ipar vagy művészet helyett oly joggal a tudományt élte hivatásául, mint Lucianus, a kinek ifjúsága álmaiban megjelent

¹ Gellius IX. 4.

² Az ily szó-kajdász philologusokat Domitius grammatikus így nevezte: mortuaria glossaria, namque colligitis lexicidia, res tetras et inanes, et frivolas. — Gellius XVIII. 7; XIII. 30.; XVI. 6.; XVIII. 4.

Minerva, a ki eléje varázsolta azokat a kincseket, diszes állásokat, rangot és dicsőséget, a melyek az ő ifjaira az életben várnak.¹

NYOLCZADIK FEJEZET.

Plutarchus. Arrianus. A taktikusok. A byblosi Philo.
Appianus. Phlegon. Hadrián emlékiratai.

E korszak írói közül csupán egynek az alakját ragyogja közül az emberszeretet enyhe fénye; ez Plutarchus, korának legeggyetemesebb szelleme s Favorinus mellett legcsodáltabb írója. Művei a világ-irodalomnak díszai még ma is.

Plutarchus az 50-ik év körül született abban a Chaeroneában, a hol a Filep elleni harcban Görögország szabadsága sírját lelte. Athénben tanult az Ammonius keze alatt, s ezután tekintélyes polgári viszonyok között szülő városában élt, a honnan utazásokat tett Hellásba és Aegyptusba. Vespasián alatt meglátogatta Rómát is, a hol előadásokat tartott s baráti viszonyba lépett a legtekintélyesebb férfiakkal, nevezetesen C. Sosius Senecióval, a kinek párhuzamas életrajzaiból később többet ajánlott.² Itt elsajátította a latin nyelvet is, bár fogya-
tékosan.

Miután Chaeroneába visszatért, innen többé nem is mozdult ki, hanem életét a muzsáknak és szülőhelye közjavanak szentelte. Nincs ennek az ellenmondásokban oly gazdag korszaknak egyetlen egy egyénisége sem, a

¹ Enhypnion c. 11.

² R. Volkmann, Leben und Schriften des Plutarch. 1869., I., 36. stb. A 82-ik év után ment másodízben Rómába.

ki az összhangzatos tökéletességnek és a szerény boldogságnak oly ragyogó példáját mutathatná fel, mint ő. Ellentéte Hadriánnak, bölcész-lélek, de antik szabású. A chaeroneabeliek papi hivatallal ruházták fel, egyszerűsmind papja volt még a delphibeli Apollónak és agontheta a pythói játékokon. Traján megadta neki a consuli méltóság tisztelet-jelvényeit, Hadrián pedig, már mint aggastyánt, Görögország procuratorává nevezte ki. A művelt világ mindkét fele, Róma és Hellas egyaránt tisztelte őt. A 120-ik év körül, élete 70-dik évében halt meg Chaeroneában.

Plutarchus nagy számú iratai, a melyeknek nagy része megsemmisült, elterjedtek az egész világon. A mi belőlük megmaradt, az két részre oszlik, 23. életíratra, (*βίοι παράλληλοι*) és az erkölestani iratokra (*ἠθικά*), a melyeknek a száma 83.¹ Nem a lángész művei ezek, a mely a szellemi világban új ösvényeket tör, hanem csodálatos olvasottság alapján álló termékei a reflexiónak és az élettapasztalatoknak. A szónoki, nyelvészeti és humán tanulmányok, valamint a morál alkotják a Plutarchus iratainak fővonásait. A pogány világnak a szelid életbölcselet segélyével emberiesebbé való tétele, a mely már a keresztyénséghez közeledik: ez a legsajátlagosabb Plutarchusban, s az, hogy valamint a régi népvalást, úgy a régi történelmet is eszményiesítette.²

Értekezéseiben, a sophisták módszerének megfelelőleg, a legkülönbözőbb tárgyakra kitér, akár csak egy

¹ Volkmann 99. stb. Az állítólag Plutarchus fiától, Lampriástól összeállított névsor 210-et sorol fel. — Plut. perditor. scriptor. fragmenta ed. Fr. Dübner, Paris 1855.

² Thiersch, Politik und Philos. in ihrem Verhältniss zur Religion, 15. l.

szellemes tanulmány-író. Vizsgálódása tárgyává tesz tudományos kérdéseket épen úgy, mint kizárólag gyakorlatiakat, és életszabályokat állít fel úgy, a mint ezeket Epictetus kézikönyve s Marcus Aurelius elmélkedései tartalmazzák. Így vannak elmélkedései az erényről és bűnről, az egykedvűségről, a szülői szeretetről, a szószátyárságról, a kapzsiságról, továbbá az irigységről és gyűlöletről, a gyermek nevelésről; vannak a házasságra és egészségre vonatkozó életszabályokat tartalmazó értekezései, szól a Sorsról, a jósdák megszűnéséről, a hét böles lakomájáról, nők hőstetteiről, nevezetes királyok és hadvezérek velős mondásairól, szerelmi elbeszélések, politikai irányelvek, platói kutatások, Socrates geniusáról (talán daimonionjáról? Ford.) a világ-szellem keletkezéséről a Timaeusban, a stoikusok ellenmondásairól; vannak iratai Epicurus követői ellen, physikai vizsgálódásai, a hideg okáról, a Herodotus-féle irigységről, Isisről és Osirisről, s még számos egyébről. Plutarchus nem követett semmi határozott tanrendszert; ő is, mint Cicero, eclecticus volt.

Mindezeknek a tanulmányoknak csak a művelődéstörténeti buvárkodásra nézve van becsök; de párhuzamos életrajzai, a római és görög nevezetes embereknek ez a képesarnoka, még ma is kézzől kézre vándorol az egész világon a műveltek között. Halhatatlanságát egyesegyedül ennek köszönheti; mert ezekkel egy irodalmi műfajt teremtett. Midőn a kis Chaeroneából Rómába megy, a birodalomnak ez a fővárosa megrázó hatást gyakorol reá. Ennek az emlékművei alatt, a melyek nem csak a helyi történelem szűk körére vonatkoznak, mint ama görögországiak, hanem háttérökül ott van az egész világ, elbűvölten elmélkedésbe mélyed ama komor, ret-

tenetes hatalmak felett, a melyek ily roppant fenséges államot tudtak létre hozni; s Rómának ezt a viláгурalmát az isteni gondviselés művének tekintette ez a mélyen vallásos férfiú. Itt teljesen megszabadult a görög hiúságnak attól az előítéletétől, a mely még rhetorikai értekezéseiben egyfelől a rómaiak szerencsájével, másfelől Nagy Sándor érdemeivel és szerencsájével szemben sugalmazta, a mely szerint a rómaiak nagyságukat nem vitézségüknek és belátásuknak, hanem a véletlen szerencsének köszönhették.

A görögöknek különben már Polybius óta állást kellett foglalniok a rómaiak hatalmával szemben, a kik hazájukat leigázták és nyomorba taszították. Attól fogva ők, az emberiség legnemesebb törzsének az ivadékai, uraik és parancsolóik mellett éltek s nem maradt fenn egyéb nekik, mint ezeket törvényeseknek s a viláгурalomra érdemeseknek ismerni el, ha a szellemi felsőbbség kiváltságát a maguk számára megőrizték is. Belső becsüknek ezt a tudatát első sorban is a hatalmas Róma adta vissza, a mely Görögország ideáljainak csodálattal adózott s előttük alázattal hajolt meg. Rómának minden államférfia, hadvezére és császára elismerte a görög szellem felsőbbségét, kezdve Flaminiuson, a Scipiókon és Cicerón, egészen a görög-barát Hadriánig és Marcus Aureliusig.

Szerencsés gondolata volt Plutarchusnak, hogy az ó-kori kultur-világnak egymással párhúzasos két felét történelmi vonatkozásukban fogta fel és egymással kibékítőleg egyeztette össze. Életrajzainak egész sorozatában egyszerű, nyugodt tárgyilagossággal állította szembe egymással Róma és Hellas nemzeti jellemeit, s így alkotta meg a hősök könyvét, a melyből az összes századok

előre törekvő szellemei kevesebb okulást, de annál több lelkesedést meríthettek a férfiúi nagyság iránt.

Plutarchus mellett, az ő méltó társaként, a még egészen antik görög, a bithyniai Nikomediából való Flavius Arrianus áll, a saját korának egyik legkimagaslóbb egyénisége. Még Marcus Aurelius alatt is élt; de igazi tevékenysége a Hadrián korára esik, a kinek részére a Fekete tenger Periplusát szerkesztette. Azok közül a kevés számú görögök közül való volt, a kik a római állam magas hivatalos állásaiban alkalmazást nyertek. Az athéni polgárjogon kívül elnyerte a rómaid is, sőt senator és a 121—124-ik évek között consul is lett, majd Hadrián utolsó éveiben Cappadocia helytartója volt. Egyformán derék államférfi volt és hadvezér, s ép oly derék történetíró volt, mint bölcész.¹ Már ezért is nem ok nélkül tartották második Xenophonnak.² Előadás és stílus dolgában ezt a régi hellent vette mintaképül; így, mint Xenophon, ő is írt művet a vadászatról.³ Iratai gyakorlatias szellemű embernek mutatják, az előadás sophistikus színezete nélkül, de minden formai szépség híján is.

Ifjúságában élénken foglalkoztatta a nemes férfiasság legjobb nevelője, a stoikus bölcészet. Epictetus tanítványai között ő volt a legkitünőbb. Csak az ő közvetítésével ismerjük ennek a bölcének a tantételeit, a kinek az értekezéseit az Enchiridionban (kézi könyv) s a „nyolcz könyv“-ben összegyűjtötte. Sajnos, hogy e mes-

¹ Még 136—137-ben Arrianus állásban van: Felirat Sepastopolisból Rev. Archéol. N. S. XXXIII. 1876., 199. l.; Dürrnél Anh. 58.

² Photius, Bibl. 53.

³ Scripta minora, ed. Hercher 1854.

ter beszédei, tizenkét könyvben, úgyszintén életrajza is elvesztek.¹

A történelem jeles műveket köszön Arrianusnak, mindenek előtt azt, a mely Nagy Sándorról szól, a görögök e legnagyobb hősről, a kiben a görög világra szóló nagyság tudata testet öltött. Traján parthus háborúi ennek az emlékét nem rég újból felelevenítették. Arrianus hét könyvet írt Nagy Sándor hadjáratairól, s hozzájuk nyolczadik gyanánt az „Indika“ czíműt. Ezekhez forrásokul Nagy Sándor idejebeli iratokat használt, s épen ez teszi munkáját fontos történelmi forrássá s őt magát legelsővé Nagy Sándor azon életírói között, a kiknek a művei reánk maradtak.² Tíz könyve a Diadochok koráról, valamint tizenhét könyve a Traján parthus háborúiról, fájdalom, elveszett. Hasonló sors érte azt a nyolcz könyvre terjedő művét, a mely Bithynia történetét tárgyalta a mythosi időktől az utolsó Nikomedesig, a ki országát a rómaiaknak hagyományozta.³ Elveszett továbbá a syrakusai Dion és Timoleon története s végül az „Alanika“. Ehhez csatlakozik a „hadi rend az alanok ellen“, a mely korunkra fennmaradt. „Taktikai művészetében“ a fegyver-nemeket, a csapatok gyakorlatait, meneteléseit és vezényszavait írja meg a nem avatottak (laikusok) számára.

A katonai iratok akkor időszerűek voltak. Magának Hadriánnak ugyan helytelenül tulajdonítanak egy hadtudományi értekezést „Epitedeuma“ czímmel; de az,

¹ Zeller III. 1., 661. A dissertatiókból (διατριβαί) csak négy könyv maradt fenn s töredékek Stobaeusnál.

² Schöll, Gesch. d. griech. Litter. II. 422.

³ Photius (Bibl. 234.) azt mondja erről: τῇ πατρίδι δῶρον ἀναφάρων τὰ πάτρια.

hogy szenvedélylyel csüggött a sereg ügyein, ösztönül szolgált ily tárgyú művek létesítésére.¹ Ezekhez az iratokhoz ugyan nehezen sorozható Aelianusnak taktikai elmélete, azé, a ki a második század első felében Rómában élt.² De az Appollodorus híres műve az ostromlás művészetéről határozottan a Hadrián megrendelésére készült.³

Szép számmal voltak azok a görög írók is, a kik a világtörténelemmel, vagy Róma és az egyes országok történetével foglalkoztak. Műveik elpusztulása érzékeny veszteség. Suidas említést tesz Kephalaionról, a ki a világtörténelemnek Ninustól Nagy Sándorig terjedő részéről írt vázlatot jón dialektusban; továbbá argosi Jasonról, a ki Görögországról írt művet; az alexandriai Leander Nikanorról, s végül a herakleai Diogenesről, a ki földrajz-író is volt. Herennius Philo, egy phoeniciai, Byblosból, harmincz könyvet írt az államokról, s ezek nevezetes férfairól, görögre fordította, kilencz könyvben, a Sanchuniathont, a melyből Eusebiusnál töredékek maradtak fenn, a mi különben nem zárja ki azt, hogy ezt az állítólagos phoeniciai művet Philo meghamisí-

¹ R. Förster (Studien zu den griech. Taktikern a Hermesben XII. 1877. 449. l.) kimutatja, hogy téves az a nézet, mintha a Hadrián iratát Urbicius adta volna ki s aztán ennek tulajdonítottak. Lásd Schöll, Gesch. der griech. Lit. II. 715.

² Aelianus taktikai elmélete gör. és ném. nyelven Köchlytől és Rüstowtól 1855. Köchlynék azt a nézetét, hogy az Arrianus τέχνη τακτική-je Aelianustól ered. s hogy az a munka, a melyet ennek tulajdonítottak, ugyanezen műnek későbbi bírálata, Förster visszautasítja.

³ Πολιορκητικά, Veter. Mathemat. Paris 1693.; Poliorcétique des Grecs ed. Woescher Paris 1867., 137. l. stb. a gépek ábráival. A bevezetésben mondja Apollodorus, hogy ezt a művet a Hadrián dolgozata alapján írta meg.

totta.¹ Kriton, a macedoniai Pieriából, Hadriánnak utazásaiban kísérője, Syrakusáról, Macedoniáról, Perzsiáról és Traján dáciai háborújáról írt történelmi műveket.

Egy szerencsés véletlen megtartotta az alexandriai Appianus történelmi műveinek nagy részét, a ki Antoninus Pius alatt írta „Romaika“ czimű művét. Róma történelmét néprajzi alapokon tárgyalja Augustusig huszonnégy könyvben, s az egyes országok sorsát addig az időig állítja szemeink elé, a midőn római provinciákká lettek. Ezek közül fennmaradt a pún, syriai, mithridatesi, hispaniai és illyr háború és a római polgár-háborúkról szóló öt könyv. A száraz, de haszna vehető mű Polybiusra támaszkodik, s ennek abban a nézetében, hogy Róma világhuralma isteni rendelkezés műve, Plutarchusszal együttl Appianus is osztozik.

Hadriánnak egy felszabadított rabszolgája, a trallesi Phlegon, chronologiai munkájával szerzett hírnevet. Ez a mű az olympiások szerint volt rendezve s a Hadrián koráig terjedt. Csak töredékei maradtak fenn. Photius, a ki a tizenhat könyvre terjedő műből ötöt olvasott, azt mondja róla, hogy nyelve sem nem közös (κοινή), sem nem attikai; stílusa minden kellem nélkül való, s az egész munka részletességei miatt unalmas. E művet különben Eusebius felhasználta. Plegon még Siciliának, Róma topografiai nevezetességeinek és a római ünnepélyeknek leírását is adja. Mindezek a történelmi és régiségtani iratok megsemmisültek. Ennek az írónak csak két jelentéktelen irata, a „Csodás történetek“ és „A hosszú életű emberek“ czimű maradt meg.

Phlegon annyira nagy kegyben állt Hadriánnál, hogy ez

¹ Euseb. Praep. I. c. 9.

a maga emlék-iratainak a szerkesztésével is őt bizta meg. Hadrián tényleg megírta emlék-iratait, valamint Traján is, s ezek, a Spartianus állítása szerint, a halhatatlanságra vágyó császárnak saját művei voltak, de a Phlegon neve alatt adta ki azokat, minden kétségen kívül görög nyelven.¹ Hadrián emlék-iratai, ha rendelkezhetnénk velök, ritka tehetségű császári történetíróval gazdagítanák az irodalmat, s némely tények elkerülhetetlen szépitgetése daczára e császár történetére nézve hiteles forrás-művek lehetnének. A római viszonyokra általában, de némely elődjének uralkodására is vetettek volna bizonyosan némi fényt Hadriánnak ezen emlék-iratai? ² Életrajzát megírta több kortársa is, így a byblosi Philo is.

Mivel azonban ezek az életrajzok elvesztek, ismertetünk a császárság egyik legnevezetesebb korszakáról csak két compiler hézagos tudósításából meríthető, a kik a Hadrián emlék-iratait felhasználták, nevezetesen a Spartianusból, a ki Diocletian alatt élt s a Dio Cassiusból, a harmadik század első évtizedeiből, a kinek az értesítései különben csak a Xiphilinus kivonatában állnak rendelkezésünkre. Pótolhatatlan veszteség az is, hogy nem maradt fenn a Marius Maximus római története sem, a ki a Suetoniustól megkezdett császári életrajzok megírását folytatta s a második század végén és a harmadik elején írt. Spartianus és bizonyosan Aurelius Victor is Hadriánnak azt az életrajzát használták fel, a melyet ez írt meg.³

¹ Spart. (c. 16.) persze több szabadosról beszél, a kik a császár életrajzát a maguk neve alatt kiadták, s ezután ezt mondja: „nam et Phlegontis libri Hadriani esse dicuntur“.

² Dio (66., 17.) egy helyen Titust gyanúsító dolgokat említ a Vespasian megmérgezéséről s határozottan a Hadrián ítéletére hivatkozik. Talán az önéletírásból merítette.

³ Hadrián életíróiról: H. Jänecke, De vitae Hadrianæ scrip-

KILENCZEDIK FEJEZET.

Florus. Suetonius. Földrajz. Philologia.

Voltakép tehát görögök voltak azok, a kik a világtörténetet és Róma történetét is írták, míg a második századig ezt a feladatot a latinok teljesítették. Ezek ekkor már a görögökkel szemben háttérbe szorultak. Igaz, hogy rámutathattak Tacitusra, a ki Hadrián uralkodását még megérte, de vele vége is szakadt a nagyszabású nemzeti irányzatnak a római történetírásban; mert az utána következő írók már a történetírás hanyatlását jelzik, a kiknél a világ-események folyásáról a magasabb felfogásnak még a nyomát sem lehet többé felismerni.

Két latin történetíró tartozik ehhez a korhoz, Julius Florus és Suetonius. Florus Livius után készített egy kivonatot a római történelemből. Ez fennmaradt s a középkorig nagy kedveltségnek örvendett.¹

Jelentékenyebb ennél C. Suetonius Tranquillus, egy nagy tehetségű római, humán képzettséggel, de teremő lángész nélkül. Lovagrendű családból származott a 77-ik évben, kedvence volt az ifjabb Pliniusnak, a ki leveleket

toribus 1875.; J. J. Müller: Der Geschichtschreiber L. Marius Maximus 1870.; J. Plew, Marius Maximus als Quelle der Scriptores H. Aug. 1878.; Aem. Pierino, de Fontibus Vitar. Hadriani et Septimii Severi Imp. ab Aelio Spartiano conscriptar. 1880.; J. Dürr, Die Reisen des Kaisers Hadrian 1881. 73. l. stb.

¹ J. Flori Epitom. de T. Livio bellor. omnium annor. DXX. Libri duo. ed. O. Jahn 1852., azután Halm 1854. Florust, most Juliusnak, majd L. Annaeusnak nevezik. Vajjon a költővel, P. Annus Florusszal egy személy-e, az kérdéses.

intézett hozzá.¹ Róma szónoki iskoláiban Hadrián, a ki vele egyvívású volt, bizonyára már ifjúságában megismerkedett vele. Midőn császárrá lett, titkárul vette maga mellé; de ezt az állását elvesztette, mert a császárnéhoz nagyon is bizalmas közelségbe férközött. További élet-körülményei ismeretlenek. Nyelvtudományi, kritikai és történeti tárgyú irataiból, a melyekben, a mint látszik, Varrót vette mintaképül, a legtöbb elveszett. Írt még a görögök és rómaiak szokásairól; megírta Cicero életrajzát, összeállította a hírneves rómaiak jegyzékét s írt még egyebet is.²

Suetonius dicsőségét a tizenkét első császár életrajzának köszöni, a melyeket a 120-ik évben írt és barátjának Septicius Clarusnak ajánlott, még mielőtt vele egyidejűleg ez is kegyvesztetté nem lett. Az a szerencsés gondolat, hogy a monarchia első évszázadbéli fejlődését életrajzilag adja elő, e mű nagy jelentőségének a biztosításához épen annyival járult, mint a császári korról szóló irodalmi művek csekély száma. Előadása vázlatos, egyszerű, folyékony és kellemes; de a jellemzésben nincs meg a művészi összhang és a felfogás mélysége. Az életrajzokban hemzseg az adoma, még pedig többnyire sikamlós természetű adoma, úgy, hogy ama császár udvarának a befolyását, a ki a világgal s ennek a nagyjával szarkasztikus szeszélylyel bánt, könnyen fel lehet rajtuk ismerni. De a feldolgozott anyag gazdagsága s

¹ I. 18.; III. 8.; V. 10., a melyben felhívja, hogy dolgozatait adja ki, *appellantur quotidie et flagitantur*.

² Suidas 934. stb. J. Regent, *De C. Suetonii vita et scriptis*, 1851.; A. Reifferscheid, *Suet. Tranquilli praeter Caesarum libros reliquiae* 1860.; Gellius IX. 7., 472. l. Teufel (Röm. Lit.-Gesch.) tőle egy *Historia ludicrá-t* származtat.

némely családi levéltárból meritett adatok megbízhatósága, mindig fontos történelmi forrássá teszik a Suetonius munkáját. Ez a császár-könyv a latin irodalom emlék-műve, a melyben könnyen felismerhető, hogy még Tacitus után is a nemzeti rugó Róma történetének a maga központjából kiindulólág való felfogása. Lehet, hogy Hadrián maga birta rá Suetoniust e műve megírására.

A földrajz-írás is bátoritást meríthetett Hadrián utazásaiból; s mégis korának egyetlen chorographiai emlék-műve az Arrianus jelentése a Feketetenger körülhajózásáról. A földrajz-írást, a mely szintén a görög tudományosság terméke, Caesar óta az állami közigazgatás szempontjából Rómában is buzgón ápolták. Strabo és Plinius óriási munkái korszakot alkotó emlék-művei a föld-ismerettel való foglalkozásnak mindkét világirodalomban. Azután magasabb lendületet vesz a földrajz az Antoninusok alatt, a midőn Claudius Ptolemaeus lángesze a birodalom országutainak nagy jegyzékét teremti meg a föld-ismeret matematikai tudománya részére, a földrajzzal és időszámítás-tannal (chronologia) együtt. Ez az alexandriai ember foglalta a régieknek az égi tünetenyekre vonatkozó észleleteit abba a rendszerbe, a mely Kopernikusig kizárólag uralkodott. Ugyanez áll az orvosi tudományra nézve is, mert ebben a görög Claudius Galenus a régiek tapasztalatait befejezettségre vitte s a 13. századig a tudományos vizsgálódás felett korlátlanul uralkodott. Ez a nagy férfiú még a Hadrián uralkodása alatt, a 131-ik évben Pergamumban született.

A Hadrián korában különös tevékenységet fejtettek

¹ Bunbury, Hist. of ancient geography II. 510.

ki a nyelvészeti és philologiai tanulmányok terén. Sok latin és még több görög van ezen a téren az irodalom történetében feljegyezve mint atticista, lexicographus és etymologus; így az alexandriai Orion, Apollonios Dyskolos, Aelius Herodianus hírneves elődje, Hephaestion, a cyrenei Nikanor, Aelius Melissus, Heliodorus, a halikarnassusi Aelius Dionysius és a pergamumi Telephos.¹ A latin philologusok között kitűntek Valerius Pollio, Quintus Terentius Scaurus, Plautus és Vergilius magyarázója, Flavius Casper, Vellejus Celer, Domitius, Cajus Apollinaris Sulpicius, Julius Vestinus és mások. Ezek a tanulmányok alapjául szolgáltak a szónoki ügyességnek, a mely mint tudomány és művészet a görög-római világ humán műveltségének az összeségét foglalta magában.

TIZEDIK FEJEZET.

A római szónoklat és a szónoki iskolák. Római szónokok. Cornelius Fronto.

A köztársaság korában, midőn az állam lelke a forum és a curia volt, és sorsa a nagy pártok küzdelmeinek a kimenetelétől függött, a római népnél bizonyos ragyogó politikai szónoklat művészete kezdett kifejlődni. A beszélés művészete a neveléshez tartozott mindazoknál Rómában, a kik politikai pályára készültek. Azok a férfiak, a kiknek az eleme a harcz és a táborozás volt, egyszersmind politusokká kiképzett szónokok is voltak,

¹ A grammatikusokról l. Nicolai, Griech. Literaturgesch. II. 316. stb. Gräfenhan, Gesch. der class. Phil. Bd. IV.

mint Metellus, Licinius Crassus, Antonius, Pompejus, Caesar és Brutus. A polgárháborúig megőrizte a szónoklat a maga gyakorlatias jellegét; de ezután a görögöknek a római világba betolakodó dialektikája az egész irodalmat és vele együtt a szónoklás művészetét is átalakította. Ez most görög minták szerint kiformált retorikává lett. A határvonalakat itt Cicero jelzi.

A politikai szenvedélyek áradatának gátat vetett a monarchia, a mely a szólás szabadságával a tárgyalás méltóságát is elrabolta. De mit is jelenthettek most a *causae centumvires* és magánosok ügyes-bajos dolgai a köztársaság ama világtörténelmi jelentőségű pereihöz képest? „Nem tudom“, úgymond Messala, „vajjon vetettek-e a kezetekbe azokat a régi iratokat, a melyek elődeink könyvtáraiban hevernek; de azok azt mutatják, hogy Pompejus és Crassus nem csak fegyvereik, hanem szónoki tehetségük révén is nagyok voltak, hogy a Lentulusok, Metellusok, Lucullusok és Curiók és a többi nagy férfiak sok gondot fordítottak erre a foglalkozásra, és hogy azokban az időkben szónoki tehetség nélkül senki sem juthatott hatalomhoz. Ehhez járult a kérdések diszes volta és fontossága, a melyek már maguk is fokozták a beszéd művészetét. Mert nagy különbség rejlik abban, hogy valamely lopási eset felett kell jogi formulát, vagy tilalmat kifejteni, vagy a választógyűléseken való korteskedésről, a szövetségesek kifosztásáról s polgártársak lemészárlásáról kell beszédet tartani“.¹

A császárok korabeli rómaiak keservesen panaszkodtak legbüszkébb nemzeti tulajdonuk elvesztése felett, mert

¹ De orator. dialogus, c. 37.

most Rómának nem volt immár semmije, a mit a görög felfuvalkodással szembe állíthatott volna, mint a Cicero idejében. „Mindazok a lángelmék“, mondja Seneca, „a kik világot vetettek tudásunkra, annak a kornak a szülöttei. Ez után csakhamar aláhanyatlott a szónoklás művészete az idők romlottsága miatt, vagy pedig a miatt, hogy a becsvágy már alacsony dolgokra, hivatalok elnyerésére vagy nyerészkedésre irányult. A munkátlan ifjúság szelleme elernyed; tisztességes foglalkozásban senki sem virasztja már át munkában az éjszakát. Az, hogy becestelenül táncz- és zene-tanulásra adják magukat, elpuhítja a lelkeket, s az ifjak jellemző tulajdona az a törekvés, hogy a legtisztátalanabb kicsapongásban tünjenek ki“.¹

Tacitus szellemes párbeszéde a szónokokról a szónoklatnak a monarchia megalapulása óta való hanyatlását a való élettől elforduló, szavalmi gyakorlatokkal való nevelésnek tulajdonítja. Ez előtt az ifjúság nyilvánosan a törvényszékek előtt és a népgyűlésekben tanulta a szónoklást s a régi köztársasági szokás szerint sarkantyúkat azzal érdemelték ki, hogy kiváló férfiak ellen intéztek támadást; így Crassus 19 éves korában Cajus Carbót, Caesar 21 éves korában Dolabellát, Asinius Pollio pedig mint 22 éves ifjú Caius Catót támadta meg fényes szónoklatokkal, míg most az ifjúságot a rhetoroknak csúfolt iskolamesterek dobogójára állítják, hogy tehetsége a semmit mondó hiábavalóságok értelmetlen gyakorolgatásával megrontassék.

Mesteri vonásokkal ecseteli Satyriconjában Petronius ezt a rhetori nevelést. Nézete szerint a dolgok és

¹ Seneca, Controv. I. prooem.

nagy mondások űres szó-áradatától az ifjúság csak elbűtül, úgy, hogy ha a forumra kilép, egészen más világban érzi magát.¹ Az iskolában éppen semmi gyakorlatias dolgot nem hallanak; ott csak lánczra vert kalózokról, zsarnokokról, a kik a gyermekeknek azt parancsolják, hogy az atyjuk nyakát vágják el, döghalál alkalmával kibocsátandó edictumokról van szó, a melyek szerint három, vagy több szűz feláldozandó. Végezetül minden beszéd és mindenféle tény mézbe van mártva és mintegy mákonnyal s sesam-olajjal bevonva. „Nem rég jött“, mondja Petronius, „ez a szeleburdi szószátyárság Ázsiából Athénbe és az ifjúság szellemére pestises csillagzat lehelletét fuvalta rá. S vajjon ki tudott volna felemelkedni ezen az alapon Thukydides fenségéig és Hyperides dicső magasztosságáig? Még csak egy egészséges szellemű költeményt sem voltak képesek létrehozni; minden, egy és ugyanazon anyagból volt gyúrva s rövid életű volt. Szintén ez lett a kimenetele a festőművészetnek is, miután az aegyptusi merészség ily nagy művészet helyébe tákoló modorosságot eszelt ki.“²

Nem csak a forma és az anyag, hanem az iskolás beszédgyakorlat mindkét fajtája, a rábeszélő (suasoriae) és a perlekedő (controversiae) is Görögországból került Rómába.³ Feladatokat tűztek ki, mint a minő például a

¹ Ez a hely a Seneca Controversiáinak 4-ik könyvéhez szóló prooemium által nyer magyarázatot, a hol egy Porcius Latro nevű szónokról azt mondatik, hogy egyszer a forum annyira kihozta a sodrából, hogy a bírákat arra kérte, hogy menjenek onnan vele egy basilikába.

² Satyricon c. 2.

³ A szónok-iskolákról: Friedländer III. 343. stb. Grasberger, Erziehung und Unterricht im class. Altertum III. 353—390.

következő: Nagy Sándor tanácsot kér, vajjon bevonuljon-e Babylonba, mert az augur ebben az esetben szerencsétlenséget jósol; továbbá: az athéniek tanácsot ülnek, vajjon eltávolítsák-e a perzsák felett aratott diadal jelvényeit, mert Xerxes azzal fenyegetődzik, hogy visszatér, ha ez meg nem történik; Agamemnon azon töri a fejét, feláldozza-e Iphigeniát, mert Kalchas azt hirdeti, hogy e nélkül nem tudnak elhajózni. Voltak aztán még oly vitás kérdések is, a melyek a sophista szórshasogatásnak abba az osztályába tartoztak, a melyekkel tudományos műveltségű férfiak társas összejöveteleikben és lakomák alatt szokták az unalmat üzni. Iskolák voltak ezek az ügyvédek és per-csavarók számára, de a finom műveltségű világfi részére is.

A mily lelketlen volt az értelemnek ez a gymnastikája, ép oly pedans volt a szónokoknak készülő ifjak tökéletes szavaló szószátyárokká (declamatorokká) való kiképezése is. Quintilianus Szónoklattanában (*Institutiones oratoriae*) kimerítőleg beszél erről. A színművészettől vannak kölcsönözve a szabályok az indulat-gerjesztésre nézve, a melylyel a bírót meglágyítani igyekeznek, valamint a szavalásra, hang-hordozásra, kéz-hordozásra, arcjátéokra és a művészies taglejtésre nézve is. Így p. o. a szemeknek most merőn kell nézniök, majd epedőleg, majd ismét az örömről repesve; itt pislogatva, ott gyönyörben, hogy ne mondjam kéj-mámorban úszva (*venerii*), mert csak egy oktondi fogja a szemeit egészen nyitva, vagy behúnyva tartani. Erre következnek szabályok az ajkak, az áll, a nyak, a nyakszirt és a vállak használatára vonatkozólag a szónoklásnál, és tűzetes utasítás a kézjátékra nézve. Minő pompás hatása van például, ha az ember a kezeit tördeli Gracchus ismeretes decla-

matiójában: „Hová meneküljek, óh én nyomorult? Merre forduljak? A Capitolium felé? A mely bátyám véréből piros? Vagy hazafelé? Talán, hogy boldogtalan anyám jajveszékelését és ájuldozását nézzem?”

Helytelen volna azonban e miatt az iskolai pedanteria miatt annak a kornak szónoki művészete felett pálczát törni. Mert a kimagasló szellemek is csak onnan kerültek ki, és a társadalom az irodalom s művészet iránt való fogékonyságát onnan merítette. Hanyatlásában is disze volt az életnek, s a déli népnek oly természetes lelki szükséglete, hogy az olaszok között a humanismus késő korszakában az antik irodalom újra ébredésével a szónoklat is újra felvirult. A császári birodalomban részben ez pótolta a drámát és a sajtót. Minden császár végig járta ennek az iskoláit, nem csak azért, mert az az önkény-uralmat szép szólásformákkal aranyozta meg, hanem különösen azért, mivel az egyéniség befejezettségéhez elkerülhetetlen volt.

Vespasián volt az első, a ki a szónoklás tanítására mindkét nyelven nyilvános mestereket alkalmazott, s ez időtől fogva a provinciák is arra törekedtek, hogy hírneves szónoklat-tanítókat nyerjenek meg maguknak. A császárok közt azonban nem volt egy sem, a ki a szónoklat érdekében annyit tett volna, mint Hadrián, a ki maga is ritka szónoki képzettséggel bírt.¹ Korában nem egy ünnepelt római szónok virágzott, így Calpurnius Flaccus, Antonius Julianus, Gellius, a tanító, továbbá Castricius és Celer.²

¹ Philostratusnak a nézete ez, midőn azt mondja róla: ἐπιτηδείοτατος τῶν πάλαι βασιλέων γενόμενος ἀρετᾶς ἀδῆσαι.

² A Calpurnius Flaccus iskolai beszédei fennmaradtak. Teufel 351.

A leghiresebb volt valamennyi között Cornelius Fronto, származására nézve itáliai, de a numidiai Cirtában született a második évszázad elején. Alexandriában tanult, azután Rómában tündöklött mint törvényszéki szónok Hadrián alatt, a ki őt senatorrá is kinevezte. Egy leveleiben, a melyet Marcus Aureliushoz intézett, azt mondja, hogy a kinek a császár örökbe fogadott unokája, azt ő a tanácsban nem egyszer magasztalta, nagyra is becsülte, de nem szerette, mert a szeretethez bizalom és bizalmas viszony is kell.¹ Dio ezt a Frontót Róma első ügyvédjének tartja.² Működése oly gazdagsághoz juttatta, hogy a Maecenas kertjeit árverésen magához váltotta és fürdőket építtetett. Miután a 143-ik évben két hónapig consul volt, az ázsiai proconsulságnak sok fáradsággal járó méltóságát visszautasította. Egy jövődöbeli császárhoz körülbelöl oly viszonyba lépett, mint Seneca Nerohoz. Ha azonban ennek átka lett az, hogy Nero volt a tanítványa, Frontónak áldás és elévülhetetlen dicsőség gyanánt szolgált az, hogy minden idők legnemesebb uralkodójának, Marcus Aureliusnak lehetett a nevelője. Megható kegyelettel hálálta meg ez a császár mesterének fáradozásait, és Fronto fenséges tanítványában nem talált semmi más kivetni valót, mint azt, hogy a retorikától a bölcsészethez pártolt át. Egymással folytatott levelezések emlék-jele ennek a szép viszornak. Egyszersmid megvilágítja a Fronto jellemét is, a ki, ha önmagával eltelt ember létére alá volt is vetve mindazoknak a gyöngé-

¹ Fronto, ad M. Caesar. II. 4: Divum Hadrinum, avom tuum laudavi in senatu saepenenumero studio impenso et propenso quoque.

² Dio 69., 18.: ὁ τὰ πρῶτα τῶν τότε Ῥωμαίων ἐν δίκαις φερόμενος. Orator nobilissimus-nak mondja őt Eutropius VIII. 12.

ségeknék, a melyek szónoki hivatásából és a trónörökshöz való viszonyából folytak, jellemében megvoltak az igaz emberiesség tiszteletre méltó vonásai is.¹ Némely leveleiből és értékezéseiből, mint p. o. az „Alsiumi szünnapok“ című levélgyűjteményéből, a melyekben tanítványát az élet vidor élvezetére inti, az tűnik ki, hogy Fronto alapjában nem volt még sem valami száraz pedáns. Másik tanítványával, Lucius Verusszal szemben nem viseli magát mindig őszintén és ennek a hiúságát legyezgeti. De Marcus Aurelius mégis boldognak tartotta magát, hogy tőle tanulta az igazmondást.²

Az 160-ik év körül örvendett Fronto a legnagyobb hírnévnek; a 175-ik év körül elhalálozott.³

Mint író az ósdiaskodás pedáns szószólójaként szerepel a latin irodalomban. A míg Quintilianus ezt az irodalmat arra utasítja, hogy Cicerót vegye újból mintául, Fronto magát a Cato, Ennius, Plautus és Sallustius formáihoz tartja. Mit sem törődik a görög retorok módorával, de stilus dolgában a legrégibb rómaikat utánozza. Ezért adózott neki Gellius csodálattal. Az az idő volt ez, a melyben a philologiai lelkesültséggel felkarolt ósdi szólásforma járta. Ez a bizarr törekvés stilust és nyelvezetet egyaránt nevetségesen fonákká és homályossá

¹ Lásd levelét, De nepote amisso, a melyben önmagáról elmondhatta: integer vitae scelerisque purus.

² Quod verum dicere ex te disco. Fronto III. 12. — III 18. írja neki Marcus Aurelius, hogy hálás iránta, quom cotidie non desinis in viam me veram inducere et oculos mihi aperire. Dicsérete az önvizsgálódásokban. I. 11.

³ Bernhardy, Grundriss der röm. Liter. 5. kiadás 839. l. Teufel 355. Fronto cursus honorumáról consulsága előtt: Renier, Inscr. Rom. de l'Algérie 2717.

tette; megfosztotta jó hangzásától s az irodalom menthetetlen süllyedésének a bizonyoságául szolgált. Fronto iratait, a melyek között van egy töredék a keresztyének ellen, és találhatók a partus háború történetéből is részletek, csak Angelo Mai fedezte fel az Ambrosianában és Vaticanában, de nagyon fogyatékos állapotban.¹ Kezdetben mint a classicismus váratlan sereghajtóját lelkesedéssel üdvözltek s túlságosan nagyra becsülték az értékét is;² majd azután becsmérőleg leszállították.³ Frontónak a szónoki gyakorlatokhoz használt tárgyai gyakran nagyon hétköznapiak. Így p. o. van közöttük a gondnélküliség, a füst és a por dicsérete. Már pedig ahhoz, hogy valaki egy seprőnyélről is szellemesen tudjon beszélni, Swiftnek kellene lennie. Mint a korszak műveltségének történelmi okmánya, minden iratai

² Angelo Mai kiadásai, Milano 1815. Berlin, 1816 (Niebuhr-tól). Róma, Angelo Maitól 1823., 1846. A keresztyének ellen intézett támadására vonatkozik Minucius Felix, Octavius c. 30.

³ Frontónak Angelo Maitól való felfedeztetését különösen Giacom. Leopardi üdvözlötte melegen. Cicero „de Republica” könyvének feltalálása után intézte a költő, híres „Italo ardito” versét Maihoz. Lásd Fronto felfedeztetéséről Aeneo di Bergamo üdvözlő iratát: Nel Primo Centenario di Aug. Mai; Memoire e Documenti, Benedetto Prinától 1882.

⁴ Fr. Roth, Bemerk. über die Schriften des M. Cornel. Fronto 1817. a nyelv meghamisítása s a szónoklattal való visszaélés legnevezetesebb példája gyanánt említi abból az időből Frontót. Bernhardy a 2-ik századbéli elkényszeredett irodalom bizonyítványának mondja. Herz M. egészen fekete színben tünteti fel: Renaiss. u. Rococo in der röm. Literatur. — Macrobius, Saturnal V. 1.: quatuor sunt, inquit Eusebius, genera dicendi: copiosum, in quo Cicero dominatur, breve, in quo Sallustius regnat, siccum, quod Frontoni adseribitur; pingue et floridum, in quo Plinius secundus. . . .

között a legfontosabb az Antoninusokkal való levelezése. Persze csak középszerű szellem sugárzik ki belőle, a minő tehetetlen, eszmékben szegény kortól telt. Görög nyelven is írt néhány levelet és egy „Erotikost“.

Tehát a római szónoklat többé nem mutathat fel Cicero után classicus irodalmat. Quintilianus „De institutione oratoria“ című művében maga is csak példányszerű tankönyvet nyújt a szónoki művészet elsajátítására vonatkozólag. S míg ez Rómában alapjában véve mindig a gyakorlatiasságra, nevezetesen a törvényszéki szónoklásra volt irányozva, a görög szónoklat szabad szépművészetnek nevezhető, a mely éppen ezért irodalmi szempontból is termékeny.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A görög sophistika. Favorinus. Miletusi Dionysius. Polemon. Herodes Atticus és más sophisták.

A második évszázadbéli sophistika a hellen szellemnek figyelemre méltó felpozsdulását mutatja. Sok ingadozás után egészen a Justinianus koráig fennmaradt, és az új-platonismus, a platói eszme-világ újjászületésének a terméke, a keresztyénséggel való visszavonásában oldala mellett maradt s vele együtt ki is mult.

A római nemzeti szellemnek a költők és próza-írók aranykorszaka utáni kimerülésével a görögök tényleg hézagot pótoltak a világ-irodalomban; mert a birodalomnak folyton folyvást a görög és latin genius között ingadozó serpenyője ismét javukra billent. A görög rokon-szenvek a császári udvarnál Claudius és Nero óta magas fokra emelkedtek. Még egy Domitián is lelkesült min-

denért, a mi görög. Ő volt az, a ki a capitoliumi versenyeket az olympiai játékok mintájára rendezte s maga ült görög ruházatban és arany koszorúval a fején az elnöki széken. Nerva uralkodása alatt azután Dio Chrysostomus, Dio Cassius történetírónak a nagyatyja, már a görög szónoklat újra-ébredését hirdette. Győzelmét a görög-barát Hadrián döntötte el. A sophistika új korszakát köszönheti neki. S a régi irodalommal való foglalkozás folytán a görög szónoki művészet másodvirágzása következett be. S ez, ha a rendkívüli tárgyakban és eszmékben szegény korszak minden hiábavalóságának alá volt is vetve, a forma és előadásmód mesteri kezelésével mégis oly szellemes választékosságra tett szert, a melylyel elbűvölte az akkori világot. Nekünk manapság hétköznapias színben tűnhetik fel a hellen mult történelmi eseményeinek és a mythologiai dolgoknak illetén szavalgatása, de a sophistáskodó irodalom mindenha tükre lesz a római birodalom világpolgáriás műveltségének, a melyben a nemzetek szellemi tulajdonságainak a határai meg voltak semmisítve. Annyira jelentősnek tartották már a saját korában is, hogy Philostratusban történetírójára is talált.

Mivel a görög sophista-iskola volt a latin rhetorika példányképe, erre vonatkozólag is ugyanaz áll, a mit amarról mondtunk. Mert ennek is Pisistratus, Solon és Perikles, Fülöp és Demosthenes, Homerus és a többi görög költők, de mindenek felett az attikai szónokok szolgáltatták az anyagot. A fődolog az előadásnak drámai tökéletességig vitt kiképezése volt, s a legnagyobb, a mire ezek a görög szónokok képesek voltak, a szellemes pillanatnyi rögtönzés volt. Ezért búvárolták szorgalmasan nemcsak a régieket, hanem a természetet is.

Herodes Atticus, mondja Philostratus, abbeli művészetét, hogy a sziveket megindítsa, nem csak a tragoedia-íróktól, hanem a természettől is tanulta. A bizánczi Marcus a sophistika sokoldalúságát a szivárvány színeihez hasonlította, s ennek a nehéz voltát Philostratus nem tudta jobban jellemezni, mint azzal, hogy Polemonnak élete 56-ik évében bekövetkezett halálához azt a megjegyzést fűzte, hogy más tudományszakot üzőknél ebben a korban már az öregség kezdődik, de a sophista akkor még csak ifjú, mert minél tovább él, annál nagyobb tökéletességre tesz szert.

Nem lehet rossz néven venni a sophistáknak azt, hogy a szónoklatot, mint az emberi szellem legszebb virágát dicsőítették, mert hiszen ők ennek a gyümölcseiből éltek; de a művelt világ jó része is minden szellemi tökéletesség netovábbjának tekintette. S ha már egy római szónok is képes volt hallgatóságát magával ragadni, mily lelkesedést kelthetett egy görög a görögök között, valányszor csak nyelvének a zenéjét hallatta, a mely még mindig világnyelv volt s maga Róma felett is uralkodott. Az a mesteri ügyesség, hogy valaki a beszédből műremeket alkosson, egész tökéletességében bizonyára csak a görögöknél volt meg, a mint hogy azt élvezni is csak ők voltak képesek. Az ő finom hallásuk kellett ahhoz, hogy a szótagok időmértékét zeneileg fogják fel, mint a lant és fuvola hangjait. Polemon hosszabb körmondatok után mosolyogni szokott, ezzel akarván megmutatni, hogy mily kevésbé erőlteti meg őt az ilyesmi. Mesterkéltség volt ezeknél minden; de így is művészet számba ment.

A sophistika csodálása annyira magával ragadta az egész világot, hogy ennek a birtoklását többre becsül-

ték a legnagyobb kitüntetéseknel is. Sőt a sophista nevet és azt az élvezetet, hogy szavakat tarthassanak, még drága pénzen is megvásárolták. Philostratus említést tesz egy gazdag fiatal emberről, a ki tányérnyalóival szónok gyanánt ünnepeeltette magát és adósai-val a kamatot előadásainak látogatásával egyenlített ki. Polemon is vett fel pénzt tőle kölcsön, azonban csupa megvetésből csak nagy ritkán ment el meghallgatni, s midőn a fiatal szónok őt bepereléssel fenyegette, elhátározta, hogy ezt kívánsága teljesítésével kiengeszteli, de üres fecsegéseit nem bírta végig hallgatni s így kiáltott fel: „Varus, hozd csak inkább keresetleveledet!” A sophisták rendelkeztek oly emberekkel hallgatóik között, a kik beszédöket tetszés-nyilvánításokkal kísérték, s Aristides Marcus Aureliustól, a ki őt hallani óhajtotta, határozottan megkívánta, hogy engedje meg azt, hogy barátai tapsolhassanak neki.¹

A beszéd művészei vándorszínészekként jártak vendégszerezni ide s oda. Ha volt már híre, akkor fellépéseket a városok valósággal megünnepelték. Nem ritkán polgárjogot adományoztak, szobrokat állítottak nekik, befolyást engedtek legfontosabb ügyeikre s követekül is alkalmazták a császárhoz. Így nyerte meg Marcus rhetor, mint a bizáncziak küldötte, a Hadrián kegyét. Smyrna és Pergamum egyenesen a sophistáknak köszönhatték újabb fényöket. A sophisták hír után való vágya és hiúsága elég táplálékot talált az akkoriak, különösen a hellen világnak a színészes iránt való érzékében és tettekben, eseményekben való szegénységében, a melyek folytán ez emlék-oszlopokat szokott állítani még a közép-

¹ Philostr. Vita Soph. Aristides, Vol. II. 88. I.

szerűségnek is, sőt mindennek, a mi szemkápráztató, észbontó és kérkedő volt. A beszéd művészeinek a tartalma azonban épen a görögöknél magyarázható a hazaszeretetből is. Mert azok nekik a görög név dicsőségét, az ősök tetteit s irodalmuk kincseit idézték újra emlékeztetőkre, s egyszersmind annak a látszatát is idézték elő, mintha az antik irodalom új termékek által fejlődnének tovább. S ha túlzásnak tűnik is fel az, a mit Philostratus Apolloniusnak Vespasiánra gyakorolt befolyásáról mond, azt a tényt nem dönti meg semmi, hogy a sophistikát a római császárok is elismerték hatalom gyanánt.¹ Hódolatukat nem tagadhatták meg tőle, mert az a hellenek szellemi életét tükrözte vissza, a melylyel maguknak is szerződésre kellett lépniök, ha csak meg akartak állani koruk színvonalán. Mert nekik mindig azon sarkallott a dolog, hogy a keleten a görögök is Nagy Sándor utódaiként ismerjék el őket. A sophisták olympiai harsonáikkal nagyban is hirdették az ő dicsőségüket. Még egy Plinius sem magasztalta Róma világra szóló dicsőségét oly lelkesültséggel, mint a görög szónokok az Antoninusok korában.²

A sophistika főfészkei Smyrna és Athén, Ephesus és Pergamum, azután Antiochia, Berytus és más phoeníciai városok voltak. A bithyniai Prusából származott ennek az új iskolának a feje, Dio Chrysostomus, a ki az első évszázad közepe táján született s még Traján alatt fénykorát élte. A sophistika tetőpontját az Antoninusok alatt érte el. A beszéd e művészeinek a száma legio.

¹ Philostr. Vita Apollon. V. c. 31.

² A sophistákról általában: Lud. Cresollius, Theatr. veter. rhetor. I. c. 8.; A. Westermann: Geschichte der griech. Beredsamkeit, 198. l az ide vágó részleteket Friedländernél.

Hozzájuk lehet számítani magát Hadriánt is, kinek a beszédeit és értekezéseit összegyűjtötték. Ezek olvasókra, sőt Photiusban mérsékelt dicsőítőre is találtak. Belőlük azonban nem maradt fenn semmi.¹

Különös figyelemre méltó az, hogy e kor egyik leghírnevesebb görög sophistája galliai volt, névszerint Favorinus, Arelateből. Philostratus legalább a sophisták közé sorozza őt s tanítványa, Gellius mindig csak ilyennek említi, noha tulajdonképen a Plato követője volt.² S ha ez mesterét nem a szeretet elfogultságával nézte, akkor Favorinus nagy tapasztalattal s józan ítélő tehetséggel bíró férfiú volt.³ Philostratus állítása szerint ennuch lett volna, szakáll nélkül, kappan hanggal s a mellett oly asszonyok után bolonduló, hogy egy consularis házasságtörésért perelte be. Görög műveltsége Hadriánban különös rokon érzést gerjeszthetett iránta, mert Spartianus a császár udvari tudósainak karában őt az elsők között említi. Hogy kifogástalan udvaronc volt, azt a következő adoma is mutatja. Hadrián egy ízben valamely tudományos kérdésben helyre igazította őt. Favorinus nyomban engedett, s midőn barátai e miatt csipkedni kezdék, így felelt: „Mi gondotok ti nektek azzal, ha nekem az a hitem, hogy a ki harmincz legio felett parancsnokol, egyszersmind a legokosabb ember is a világon?”

¹ Photius 100: Μελέται διαφόραι — εἰς τὸ μέτριον ἀνηγμέναι καὶ οὐκ ἀγδεῖς. Sermóiról és oratióiról Charisius, Art. Gramm. II. 129., 240.

² Gellius 1., 3.: X, 13 ; XVII. 12.

³ Gellius, IV. 1.: Sic Favorinus sermones in genus commune a rebus parvis et frigidis abducebat ad ea, quae essent magis utile audire ac discere, non allata extrinsecus, non per ostentationem sed indidem nota acceptaque — XVI. 1.

Alig lehet több mesénél az, hogy a Favorinus dicsősége a Hadrián féltékenységét annyira felgerjesztette, hogy ellenfeleinek eléje tételével igyekezett helyéből kiszorítani. Azonban úgy látszik, hogy tényleg elvesztette a Hadrián kegyét, de a nélkül hogy ennek folytán tönkre ment volna. De sőt három következő dolgot jegyezhetett fel élete legnagyobb nevezetességei gyanánt: hogy gallus létére hellenista volt, hogy eunuch létére házasságtöréssel vádolták és végül, hogy bár ellenfele a császár volt, mégis életben maradt.¹ Az athéniek épen abban a hitben, hogy Hadrián Favorinusnak engesztelhetetlen ellensége, a neki emelt emlék-szobrot is ledöntötték, de a mi felett ő szintén meg tudott vigasztalódni. Bár tudományos törekvései a császáréval összhangzottak, mindamellett ennek sem az ósdiaskodó irodalom iránt való előszeretetét, sem pedig mystikus irányát nem helyeselte. Igazolja ezt az a beszéde, a melyet Rómában a csillag-jósok ellen tartott.² Ez felbosszantotta a császárt, a ki a Favorinus merészsége által különben is sértve érezte magát. De ha még oly nevetséges volt is ezeknek a sophistáknak a hiúsága, az az egy tagadhatatlan, hogy ők, ép úgy, mint a cynikusok, a szellem egyenlő rangúságát meg tudták védelmezni a trón előtt is.

Polemonnal Favorinus vitába elegyedett. Ephesus mellette, Smyrna ellenfele mellett foglalt állást. Az irodalmi viszálykodások lángja akkor sem lobogott csekélyebb hévvel, mint a scholastikus középkorban, és a Poggio és Valla idejében, a midőn az ó-kor irodalmi működé-

¹ Philostr., Favorinusról az elején: Γαλάτης ὢν ἐλληνίζειν, εὐνοῦχος ὢν μοιχείας κρίνεσθαι, βασιλεῖ διαρέεσθαι καὶ ζῆν.

² Gellius XIV. 1.

sének utánzása volt divatban. Philostratus ebből a vitából azt következtette, hogy Favorinus sophista volt, mert féltékenykedés csak hasonló foglalkozási körben szokott előfordulni. Jobban összefért tanítványával, Herodes Atticussal, a kinek örökségül hagyta könyveit, római házát és indiai fekete rabszolgáját. Baráti viszonyban állt Plutarchusszal is, a ki a hideg okáról irt értekezését neki ajánlotta, s a hírneves Dio Chrysostomust mestere gyanánt tisztelte.

Favorinus irodalmi működése nagy termékenységről tesz tanubizonyságot. A saját kora egyik legegyetemesebb tehetsége volt, s ebben Plutarchushoz hasonló. Iratai közül azonban csak néhány töredék maradt fenn. Legjobb művének a Pyrrhon-féle tropusok 10 könyvét tartották. Gellius nem győzi eléggé dicsérni választékoságát a görögben, a melynek a varázsa a latinban utólérhetetlen, úgyszintén Philostratus sem az ő elragadó kiejtését, beszédes szemeit, előadásának dallamosságát, „a melyet gyönyörködéssel hallgattak még azok is, a kik görögül nem tudtak, mert nem szabadulhattak hangja csengésének a varázsa alól, a mely éneknek tünt fel előttük“.¹

Az ékesszólás mesterei között kiváló volt a miletusi Dionysius is, az assyriai Isaeus egyik tanítványa. Hadrián egy alexandriai museumi állásba ültette be, ezenkívül lovaggá avatta, s reá ruházta egyik provincia helytartói méltóságát is.² Azért nagyon kétségesnek tünik fel az az állítás, hogy Hadrián irigységből ennek a sophistának is a megrontására tört. Dionysius egy ízben nagy önteltséggel ekkép szólt Heliodorushoz, a Hadrián

¹ Philostr. Vol. II. 11.

² Ezt állítja legalább Philostr. II. 37.: *σατράπην μὲν αὐτὸν ἀπέφηνεν οὐκ ἀφανῶν ἐθνῶν.*

magántitkárához: „A császár gazdaggá tehet tégedet, de sophistává nem“.¹ Látogatásával több várost megtisztelt, s Lesbosban szónoki iskolát tartott. A halál Ephesusban érte utól, s ennek a városnak a legszebbik terén temették el s emlékét szoborral örököltették meg. Mivel Polemonnál idősebb volt, ennek az ifjú szónoknak a lángesze gondot okozott neki. Egy alkalommal meghallgatta Sardesben, a hová ez egy per vitele végett ment el Smyrnából. De a felajánlott versenyben elég okos volt hírnevét nem kockáztatni. Leginkább előadásának természetességével tűnt ki. Ritka emlékező tehetségét, a mnemonika segítségével közölte tanítványaival is; azért irigyei azt állították róla, hogy ezeket az eredményeket chaldaei varázs-eszközökkel érte el. Philostratus ehhez azt a megjegyzést fűzi: „Mesterséges eszközök az emlékező tehetség fokozására nem voltak s nem is lesznek. Mert igaz ugyan, hogy az emlékező tehetség tanítja ugyan a tudományokat, de maga semmi tudománnyal meg nem tanulható, mert ez a természet ajándéka s része a halhatatlan léleknek“.² Ez Sophokles szerint a dolgok fejedelme.

Hirneves sophistái ennek a kornak még a következők voltak: Troasi Sándor, Skopelianus, Sabinus, a byblosi Asklepios, az ephesusi Lollianus és byzáncei Marcus. Lollianust Athén tartotta dicsőségének, a hol első ízben foglalta el a szónoklat székét. Philostratus becsületesez, igaz érzelmű embernek mondja őt. A szónoklatot elméletben és gyakorlatban egyaránt tanította, s ezen az úton gazdagságra tett szert. Athén tanácsa emlék-szobrot állított neki.³

¹ Dio 69., 3.

² Philostr. Vol. II. 36. 1.

³ Felirat Spon-nál, Itin. II. 326. 1.

Azonban e korszak összes sophistáit túlragyogta Polemon és Herodes Atticus, mert ők nem csak elismert mesteréi voltak művészetöknek, hanem fejedelmi bőségben is éltek s koruk félistenekként imádta őket.

A cariai Laodiceából, consularis családból származó Polemon volt a jóniai iskola feje és Smyrna büszkesége. Mivel a tanítványok egész legióját vonzotta oda, oly tekintélynek örvendett, hogy úgy szólván uralkodott a város felett. Ő békét eszközölt a pártok között, felügyelt a közigazgatásra, a fényűzést mérsékelni igyekezett, úgyszintén törekedett a polgároknak az önállóság érzetét visszaadni akkép, hogy viszálykodásaikat nem engedte a proconsul elé vinni, hanem odahaza egyenlítette ki. Ez a polgári tevékenység a legszebb oldala a hirneves sophisták életének. Városaik béke-birái, Maecenásai és intézői gyanánt szerepelhettek az uralkodó előtt. Polemon a Hadrián kegyét oly mértékben ki tudta vinni Smyrna részére, hogy ez a városnak egyszerre 10 milliót (drachmát) ajándékozott, a mely összegből raktárakat, egy templomot és az egész Ázsia legpompásabb gymnasiumát építette.¹ Nem csoda, ha a sophistát a legnagyobb kitüntetésekkel jutalmazták meg. A többek közt neki és utódainak az olympiai játékoknál az elnökséget s Dionysos szent hajójának a kormányzását biztosították.

Traján, Hadrián és az Antoninusok Polemont minden módon kitüntették. Több ízben jött Smyrna követeként Rómába. Hadrián őt bizta meg az athéni Olympieion felavatása alkalmával az ünnepi beszéd megtartásával. Kinálkozhatott-e ennél különb alkalom a szónoklásra egy sophista részére? Sajnos, hogy ez a szónoklati műremek

¹ Philostr. II. 43.

elveszett, pedig Philostratus szerint Polemon ez alkalommal csodálatra méltóan beszélt. Polemon igen urasan élt. Utazásaiban drága bútorneműeket, paripákat, ebeket és rabszolgákat vitt magával, és mint egy Marcus Antonius, gazdagon díszített kocsiban trónolt. A repraesentationának óriási divatja lehetett akkor, ha egy magános sophista is így léphetett fel. Ugyanezt mondja Philostratus a tyrusi Hadriánról és Herodes Atticusról is. „Polemon“, mondja ez „oly magasra emelkedett fel, hogy városokkal, mint fejedelmük, s a fejedelmekkel és istenekkel, mint magával egyenlőkkel beszélt“. Midőn egy ízben Ázsia proconsula, a későbbi Antoninus Pius császár, a távol levő sophista házába minden teketória nélkül beszállásolta magát s a házi gazda éjjel haza tért, ez a hivatlan vendégnek ajtót mutatott, a ki szó nélkül engedelmeskedett. Ennyire tudta magát a tehetség egy fokon állónak tartani a hatalommal, még az önkénynek ebben a korszakában is. A Polemon kötekedő természetéről már fentebb volt szó. De azért ő nem kötött ki mindazokkal a sophistákkal a kik vele egyenlő rangúak voltak, s legkevésbé Skopelianussal és Herodes Atticussal. Ez utóbbi őszinte bámulói közé tartozott s midőn a nép egy ízben azt kiáltotta feléje, hogy második Demosthenes, szerényen így válaszolt: „Én csak a második phrygiai (Polemon) vagyok“. Philostratus ennek a nagyra becsülésnek tulajdonítja, hogy Herodes éjjel titkon elutazott Smyrnából, csak hogy vele versenyre ne kényszeríthessék.

Polemon leginkább rögtönzéseivel tűnt ki. Előadását akképen jellemezték, hogy tüzes, erővel teljes és hatalmasan zeng, mint a tárogató. Ezért nevezték az Olympus harsonájának. Gondolatai kortársai előtt demosthenesi fen-

ségben ragyogtak, akár csak a delphibeli háromláb jóságai. Úgy látszik, hogy a jóniai iskola velős mondásokban gazdag pompájával az ő modora nem egyezett. Philostratusnak őt még azok ellen is védelmébe kelle vennie, a kik megtagadták tőle a kellemet és hasonlatokban való gazdagságot. Marcus Aurelius egyik levelében így ír Frontóhoz: „Három nap hallottam Polemont szónokolni. Ha azt kérded, mi a véleményem felőle, megmondom őszintén, hogy olyannak tünt fel előttem, mint egy oly nagyon munkás és komoly földműves, a ki nagy kiterjedésű földbirtokát csupán csak szőlővel ülteti és életneművel veti be, s ez neki nagyon szép és igen bő hasznot is hajt. De ezen a területen nem látsz sehol pompejibeli fület, sem ariciai főzelék-féléket, sem tarentumi rózsákat, sem illatos berkeket, erdők sűrűjét és platánok árnyékos lombjait. Itt minden inkább a haszonra, mint az élvezetre van számítva, minden inkább dicsérni, mint szeretni való. De vajjon nem fogok-e bátor szókimondással elhamarkodottnak s elbizakodottnak tűnni fel, a midőn egy ily hírneves emberről véleményt nyilvánítok?”¹ Részünkről ezt a bírálatot megdönthetetlennek kell tartanunk, mivel Polemontól egyéb nem maradt reánk, mint két gyászbeszéd, a melyet Marathonnál elesett két hős, Cynegirus és Antimachus felett tartott.² Marcus Aurelius uralkodása alatt halt meg a 153-ik év körül, életének 56-ik évében, még pedig önkéntes éhhalállal, mivel gyógyíthatatlan betegsége két-

¹ Fronto, Epistolar. II. 8., 40. l.: cum de tantae gloriae viro existimo?

² Ἐπιτάφιοι λόγοι. — Laudationes duae funebres ed Orelli, 1819. Declamationes quae extant duae rec. Hink, Lips. 1873.

ségbe ejtette, hogy kedvelt művészetét nem gyakorolhattja többé.

Ennél még vonzóbb és a művelt életre vonatkozólag tanulságosabb Herodes Atticus, Athén hírneves jótevőjének az alakja, a ki ezt a várost egymaga majdnem annyi fénynyel árasztotta el, mint hatalmas pártfogója a Caesarok trónusán. Ez a szerencse fia, a mi oly ritkán szokott előfordulni, croesusi vagyonával Attica műzsáinak oly gazdag adományait egyesítette, a mennyit az ő kora még elbirt.

A híres Marathonban született a második század kezdetén. Magáról azt állította, hogy Aeacus utódaitól származik. Polemon, Favorinus, Scopelianus és az athéni sophista, Secundus voltak mesterei, a tyrusi Taurus pedig a Plato bölcsészetébe vezette be. Herodes csakhamar elhomályosította valamennyi híres kortársát. Emléke tovább is fennmaradt, mint azoké; ezt az előnyét azonban nem annyira lángeszének, mint inkább annak köszönhette, hogy roppant vagyonát nagy bőkezűséggel közczélokra használta fel. Atyja, Atticus egyik athéni házában a színház mellett kincsre bukkant, a melyet Nero nagylelkűleg neki ajándékozott. Ez a véletlen s anyjának a vagyona dúsgazdaggá tették őt. De értett is aranyainak nagyszerű módon való forgalomba hozásához.

¹ Születését (Philostr. Vita Herod. 14. f.-re támaszkodva) majd a 95-ik, majd a 101-ik évre teszik, a hol Hadriánnal való pannoniai első találkozásáról történik említés, a melyet Olearius (vita Her.-hoz) a 119-ik évre tesz. Franz (C. I. G. VI. 922^b—925.) ezt helyesnek tartja. Herodes akkor 25 éves lehetett, míg Heyse 18 évesnek mondja. Keil, Pauly Reallex. a Herod.-Att. cikkben 101-et tartja születési évének, de ezek közül a számítások közül egyik sem biztos.

Még ifjú volt, midőn magát Hadriánnak Pannoniában bemutatta; beszédébe azonban, a melyet hozzá intézett, belesült. Csak a 125-ik évről a 126-ikra forduló télen lépett a császárral Athénben közelebbi viszonyba, s ettől fogva kezd hírnevessé válni. Ebben az időben tette őt Hadrián Ázsia szabad városainak correctorává, a melyekről aztán Herodes bőkezűleg gondoskodott. Az utókor előtti hirnévre áhítozott mindenek felett, mert építkezéseire aligha vállalkozott csak pusztá jótékonyságból vagy lelkesedésből. Leghőbb vágya a corinthusi földszoros átvágása volt. Annak a szüksége, hogy Görögország két tengere egy hajózható csatornával legyen összekötve, már régóta érezhető volt, s midőn Nero Corinthusban volt, akkor nem csak ennek a terve fogalmazott meg nála, hanem a tervet foganatba is vette.¹ Még ma is látható a földszoros legkeskenyebb részén, ott, a hol a régi Diolkos feküdt, a Nero-féle átmetszésnek a nyoma, a melyet a mai mérnökök is követtek. Nem annyira az akkori tudományos világnak a vállalat kivihetőségére vonatkozó aggodalmai, sem nem az emberek babonás félelme attól, hogy a természet lenyügözésére vállalkozzék, — mondom, nem annyira ezek indították Nerót arra, hogy ezzel a vállalattal hagyjon fel, mint inkább szélsőyes természete s Rómába való hirteleni visszatérése.² Utána egy császár sem vette újra kezébe a dolgot. Csak

¹ Sueton, Nero c. 19. Dio 63., 16.

² Lucian, Nero, c. 4. Aegyptusi mérnökök azt állították, hogy a két tenger tükre nincs egy színvonalon, s e miatt az átmetszés után Aegina szigete az elárásztásnak volna kitéve. Ezt a nézetet azonban csak palástolásra használták; a valódi ok a Vindex forradalma volt, a mely Nerót Görögországból elszólitotta.

a Herodes lelkében kelt ismét életre az eszme, a mi a sophista magas röptű szellemének nem kis dicséretére válik. A mit Philostratus erről beszél, az kétszeres jelentőségű ma (1884-ben), a midőn hosszú évszázadok után a földszoros átmetszésének a munkája folyamatban van. Midőn Herodes egy napon az athéni Ktesidemussal Corinthusba utazott és az Isthmushoz ért, ezt mondta: „Már rég óta fáradozom azon, hogy az utókornak egy oly emléket állítsak, a mely mindennél meggyőzőbben hirdesse azt, hogy igazi férfiú voltam; de kétlem, hogy ezt a dicsőséget elérhessem valaha“. Kisérője azzal vigasztalta, hogy azt a dicsőséget, a melyet beszédei és építményei által nyert el, nem fogja elnyerni senki sem, de Herodes ezt felelte: „Az én műveim mulandók s kész martalékai az időnek; beszédeimben is most az egyik, majd a másik fog találni valami kivetni valót; de az Isthmus keresztülvágása halhatatlan s természeti okokból hihetetlen mű lenne; s hogy az Isthmus mégis át legyen törve, ehhez, a mint én látom, inkább Poseidon, mint egy halandó ereje kívántatnék meg“.¹

Herodesnek ez a nézete azt igazolja, hogy a vállalat technikai nehézségeitől abban a korban még visszariadtak. Pausanias azt beszéli, hogy a Pythia lebeszélte a knidusiakat arról, hogy földszorosukat átvágják, s ehhez a következő megjegyzést fűzi: „Nehéz dolog is embernek az istenekkel szemben erőszakot alkalmazni akarni“.² Herodes Atticus pedig egészen az az ember

¹ ἡ δὲ τοῦ Ἰσθμοῦ τομὴ ἔργον ἀθάνατον καὶ ἀπιστοῦμενον τῇ φύσει, δοκεῖ γάρ μοι τὸ ῥῆξαι τὸν Ἰσθμὸν Ποσειδῶνος θεῖσθαι ἢ ἀνδρός. Philostr. II. 60.

² Οὕτω χαλεπὸν ἀνθρώπων τὰ θεῖα βιάσασθαι. Pausan. Corinth. II. 1., 5.

lett volna, hogy a corinthusi Isthmus átmetszését Poseidon ellenére is keresztül vigye; csakhogy, mint Philostratus mondja, nem volt bátorsága ahhoz, hogy a császár engedélyét kikérje; mert attól félt, hogy merészséggel fogják vádolni, ha oly dologba kezd, a melyhez a Nero értelme is kevésnek bizonyult.¹

Hogy az olympiai felavató beszédet nem ő, hanem Polemon tartotta, ez sem sokkal kevésbé bántotta őt, mint az, hogy az isthmusi dicsőségről le kellett mondania. Athénben különben a császár-kultusz életfogytig tartó főpapi méltóságát ő töltötte be.² Ezenkívül archon eponymos is volt.³ Isteni önérzettel kellett egy magánember keblének eltelnie, a ki milliókat szórt szét, mint Hadrián, Athénben épületeket emelt, egyszersmind szónoklatokat is tartott, mint Perikles; sok más várost pompás emlék-művekkel ékesített s ezek őt oly hódolatnyilvánításokban részesítették, a melyek nem csak gazdagságának, hanem lángeszének is szóltak. E félisten fiának a fejébe azonban nem ment bele az ABC; az atyja vele együtt huszonnégy gyermeket neveltetett, a kik közül minden egyes egy-egy betűnek a nevét viselte, s ez sem használt semmit. Hogy gyászát neje, a dúsgazdag római nő, Appia Annia Regilla halála felett kimutassa, házát feketére mázoltatta és sötét színű les-

¹ Οὐκ ἐθάρρει δὲ αὐτὸ αἰτεῖν ἐκ βασιλείας, ὥς μὴ διαβληθεῖη διανοίας δοκῶν ἀπτεσθαι, ἣ μὴ δὲ Νέρων ἤρκεσεν. Philostr. mint fentebb.

² I. A. III. n. 478., 664., 665. 735., 1132.

³ I. A. III. n. 735., 736. és 69/a. Vidal-Lablache (Hérod Atticus, 34. l.) a 135-ik évet veszi fel erre. Dittenberger ellenben az attikai panathenai aerát: (Comment. Momms. 252. l.) az az a 127—128. évet. Visszatérte után az ázsiai szabad városok rectori állását az archonsággal cserélte fel. (Keil.)

bosi márványnyal komor színbe öltöztette, a mivel, valamint azzal, hogy bánatának még némely más színpadias dologgal adott kifejezést, a Lucianus gúnyját vonta magára.¹ S ha ez fantasztá eszelősség volt, akkor még nevetésesebb hóbort volt az athéniek abbeli hizelgése, hogy Panathenaisnak, Herodes egyik leányának a halála napját kitörölték a naptárból. De ezek a görögök annyira mentek a lángész imádásában, hogy egy elhalt sophistájuknak a hangját, járását, öltözködését utánózták, nevezelesen a tyrusi Hadriánét.²

Herodes különben nejével, a kit oly nagy pompával gyászolt meg, nem élt jó viszonyban. Ellenségei még azzal is vádolták, hogy nejét egy rabszolgával meggyilkoltatta. Ezt a szemrehányást Philostratus visszautasítja, valamint azt is, hogy Herodes, midőn Ázsia szabad városainak a correctora volt, az akkori proconsullal, Antoninussal, a későbbi császárral szemben tettlegességre vete-medett; de azért ez adomákból mindig kitetszik az, hogy mily nagy volt ennek az embernek a gőgje, kötekedési hajlama és szenvedélyessége. E kor sophistái nem voltak messze attól, hogy a városok felett a zsarnok-uralmat elnyerjék. Más körülmények között egy oly polgár, mint a minő volt Herodes is, a ki a pénz-piacz felett annyira uralkodott, az athéni köztársaságban magához rántja a hatalmat és dynastiát alapít, a mint ez később Firenzében sikerült Medici Cosmusnak, a bankárnak. Rabszolgáinak, cselédjeinek, hivatalnokainak és clienseinek tömege egész kis hadsereggé alakulhatott volna, s felszabadított rabszolgái rakonczátlankodásaikkal sérteget-

¹ Lucian, *Demonax*, 24., 25., 23.

² Philostr. II. 10.

ték az athéni népet, a melyben még mindig élt bizonyos demokratikus érzélem. Végre aztán az athéniek is jól laktak jóltevőjük szertelen göggyével. Mint egykor Pisistratus ellen, ő ellene is párt alakult, a mely a két Quintiliusra, Görögország helytartóira támaszkodott. Ez a két testvér, Condianus és Maximus Quintilius, származásra nézve iliumi volt, s szelleme, gazdagsága és egymás iránt táplált szeretete által lett híressé; mert magas állásukat a legszebb egyetértésben töltötték be. Marcus Aurelius előtt a legnagyobb tekintélyök volt. (Commodus aztán mindkettejüket megölette.) Az athéniek ezeket kérték fel, hogy Herodes elleni ügyökben járjanak közbe Marcus Aureliusnál. Ezek aztán a 160-ik évben két pert indítottak Herodes ellen, az egyiket hatalmaskodásai miatt a városi ügyekben, a másikat felszabadított rab-szolgáinak kihágásai miatt. Tehát Herodes és ellenfelei, a kik között Theodotus sophista is ott volt, Sirmiumban a császári ítélőszék elé járultak. A per tényleg oda fejlődött, hogy a sophista Athénben elfoglalt hatalmi polczáról lebukott, de a vádlottra nézve oly hátrányosan még sem végződött, hogy a császár kegyét is megvonta volna tőle.¹ Az öreg Herodes, miután ekkép Athénnel meghasonlott, elkeseredésében kephisiai és marathoni villáiba vonult vissza. Ez utóbbi helyen halt meg a 177-ik év körül. Holttestét az athéni ifjak erőszakkal elvitték és a panathenai stadiumban, a melynek pazar fényvel való felépítését ő fejezte be, nagy ünnepélyességgel eltemették. Gyászbeszédet tanítványa, a tyrusi Hadrián tartott felette. Sir-emlékére az athéniek ezt

¹ Philostr. ezt részletesen előadja. Lásd még Hertzberg II. 399. stb.

vésték: „Itt nyugszik az Atticus fia, a marathoni Herodes, a ki mindezt alkotta s az egész világ tiszteletét élvezte“.¹

A Herodes iratai elvesztek. Ephemerisének derék munkának kellett lenni. Előadási modora felől Philostratus azt jegyezte meg, hogy Kritiast utánozta. Beszédei inkább meglepő fordulatokkal, mint nyomatékosságukkal hatottak; könnyedén és minden megerőltetés nélkül sikamlottak tova, mint egy ezüst patak, a melyből aranyszemcskék ragyognak elő.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Szépirodalom. Hadrián mint költő. Florus. Latin költők. Görög költők. Pankrates. Mesomedes. Hali-karnassusi Dionysius, a zeneművész. Hadrián görög epigrammái. Phlegon. Artemidorus és álmoskönyvei. Az arany számár című regény.

A rómaiak megbágyadt költői ihletének utolsó hullámvérése csak a Hadrián koráig ért. Statiussal, Martialissal és Juvenalissal kihamvadt a római nemzet költői tüze. Juvenalis, a kinek élet-sorsa a vége felé homályba borult, még Hadrián alatt satirákat írt. Ezek közül a hetediknek a bevezetésében ez a császár értendő a fejedelem alatt, a kibe a műzsák egyetlen reménységöket helyezik.² Ez az uralkodó a költőknek és fűzfa-poétáknak a pénzt, a mely után áhitoztak, tele kézzel szórta, csak a műzsák adományaival nem tudta őket megajándékozni.

¹ Philostr. II. 73.

² Sat. XV. 27. (L. Aemilius) Juncus mint consul van említve. (suff. 127-ben). Friedl. III. 464.

Sem a görög, sem a latin irodalom nem volt képes többé a magasabb költő műfajokban valami lángeszű alkotást létre hozni.

Hadrián is megpróbálkozott a műkedvelői verseléssel, mint majd minden császár és előkelő férfi Rómában.¹ Írt szerelmi verseket, továbbá hymnusokat Plotinához.² A latin anthologia neki tulajdonít néhány epigrammot, a melyek közül egy sem szolgálna különös dicséretére valamely költőnek. Ezek között található Soranus sirverse, a ki bataviai lovasságával a Dunát merészen átusztatta; sőt van közöttük sir-irat a császár kedvencz lova, Borysthenes számára is. Azonban kétes, vajjon tőle származnak-e ezek a versek, valamint az Amazonokra vonatkozó száraz epigramm is?³ Egészen valódiak csak azok az ismeretes versek, a melyeket P. Annius Florussal váltott. Úgy látszik, hogy a költőt felszólította, hogy északi útjában kísérje, de Florus a következő trochaeusi trimeterrel utasította vissza a megtiszteltetést:

Nem szeretnék császár lenni,
Tengereken átalkelni,
Scytha-fagytól dideregni.

Hadrián így válaszolt:

Nem szeretnék Florus lenni,
Rossz szakácsnak főztét enni,

¹ Et de suis dilectis multa versibus composuit; amatoria carmina scripsit. Spart. c. 14. καὶ περὶ καὶ ἐν ἑπείσοι ποιήματα παντοδαπὰ καταλέλοιπεν. Dio 69., 3.

² A hymnusokról Dio tesz említést. 69., 10.

³ Müller L. (Claudii Rutilii Namatiani, de Reditu suo, Lib. II. 1870., 26, 1.) a valódi Hadriánféle epigrammokat nagyon kis számra olvasztotta le. Hadr. epigrammjaait lásd: Anthol. lat. ed. Meyer 206—211-ig.

Rossz korcsmákban kutorogni,
Szunyogoktól csipkedtetni.

Spartianus ezeket a bohóságokat, a melyek bizonyára nem egyebek, mint borközi rögtönzések, feljegyzésre méltóknak találta, s nem lehet eléggé csodálkozni azon, hogy fennmaradtak.¹

Florus szellemes ember volt. Ilyennek mutatja latin művének a töredéke, a melyet arra az iskolai feladatra vonatkozó párbeszédhez írt, hogy vajjon Vergilius szónok volt-e, vagy költő? A saját életsorsából is szőtt bele részleteket.² Származására nézve afrikai volt. Még gyermek volt, midőn Rómába ment, s mint költő lépett fel. De Domitián a koszorút, a melyre a capitoliumi versenyen érdemessé tette magát, megtagadta tőle, hogy efféle díjat Afrikába jutni ne engedjen. A megsértett költő erre bucsút vesz Rómától, beutazza a tágas világot s Tarracóban letelepedik. Itt szónoki iskolát nyit s a templom ligetében történik ama párbeszéd egyik jelenete. Az egyik szereplő csodálkozását fejezi ki azon, hogy Florus a vidéken marad s nem megy vissza Rómába, a hol verseit szavalják s a forum híres „Dák diadala” tapsokat arat. Azt nem tudjuk, vajjon ennek a költeménynek a tárgyát tényleg a Traján

¹ Ego nolo Caesar esse,
Ambulare per Britannos,
Scythicas pati pruinas —

Ego nolo Florus esse,
Ambulare per tabernas,
Latitare per popinas,
Culices pati rotundos. (?) Spart. c. 6.

² Legelsőben Oehler találta fel Brüsszelben. Kiadta Ritschl, Rhein. Mus. 1842., I. 302. l. Az irodalmat l. Teufelnél, 341.

diadalai szolgáltatták-e, vagy a Domitián gyalázatos alkudozásai Decebállal, a melyet a tanács diadalmeneti kitüntetésekkel jutalmazott. Florust a Hadrián uralkodása alatt ismét Rómában találjuk. Barátsági viszonyba léptek egymással; azonban a nyugtalan császárt azért nem akarta követni, mert a világon való ide-oda kóborlásba belefáradt. Az említett értékes töredék világot vet a költő romantikus csodadolgokkal átszőtt életére. Életrajza tükre lehetne az akkori irodalom és a Hadrián-féle udvari kör múzsa-kedvelésének.¹ Csakhogy nem tudunk felőle semmi egyebet. A latin anthologiákban előforduló epigrammái azt mutatják, hogy ha Pegazusa a közép-szerőség színvonalán felül nem is emelkedett valami nagyra, a tehetséges költő hírnevére mégis igényt tarthatott.²

A Hadrián idejében, mint latin költők, ismeretesek voltak még a következők: alexandriai Orion, a ki görög léte, latin magasztaló költeményt (panegyricust) írt a császárra, továbbá Voconius, Julius Paulus és Anianus Faliscus, egy etruiai idyll-író.³ Rómában szinte nyűzs-

¹ Egy adalékot Eysenhardt F. nyujt hozzá „Hadrian und Florus“ cz. művében. Samml. wissenschaft. Vorträge. XVII. 1882.

² Anthol. lat. ed. Mayer, n. 212–221.: Az asszonyok gonoszságára, Apollóra és Bacchusra, A rózsákra, (a legjobb.) Költői önértéktől duzzad a 220-ik epigr.:

Consules fiunt quodannis et novi proconsules.
Solut aut rex aut poëta non quodannis nascitur.

Az epigrammákat Müller L. gyűjtötte össze: Claud. Rutil. Namat. 26. l. stb. Az a kérdés, hogy vajjon „Venus éjjeli mulatsága“ Florustól ered-e, vitás. Müller: De P. Annio Floro poëta et carmine quod Pervigilium Veneris inscriptum est, 1855. A Florusra vonatkozó irodalom Teufelnél.

³ Teufel 353., 3. Müller L. u. o. 34. l. stb.

gött a versfaragók sokasága minden időben. Az ifjú Plinius ezt írta egy ízben: „Ez az év temérdek költőt hozott létre; egész aprilisban nem mult el egy nap sem, hogy valamelyik ne hallatta volna a hangját“. Ugyanekkor panaszkodik a közönség részvétlenségén.¹

Számosabbaknak, a latinoknál különbeknek kellett a görög költőknek lenniök. Hirnévnek örvendettek: Euodos Rhodusból, Erycius Thessaliából, az alexandriai Pankrates, a ki Antinous megénekelésével museumi álláshoz jutott, s legkivált Mesomedes Kréta szigetéről. Ez a legutóbbi Hadriánnak egyik felszabadított rabszolgája volt, s mint citerás udvari dalmok a császár kegyében oly magasan állt, mint egykor Menekrates a Neroében. Ő is megénekelte Antinoust. Sajnos, hogy ezekből az Antinousra vonatkozó költeményekből egy sem maradt fenn. Anyaguk eléggé romantikus volt s még a mi időnkben is felhasználták nem egy regényhez. Felvilágosítást nyerhetnénk belőlük, hogy az ifjú sorsa, a kinek az alakját csak a képző művészet származtatta reánk, miképen alakult az egykorú költők képzeletében, s hogy minő erkölcsi tanulságot merítettek ebből a tragikomedriából. A császár többi udvaroncza is számos költeményt ajánlottak az istenített fiúnak. Így a troasi Numenios rhetor is írt egy Antinousra vonatkozó vigasztaló beszédet.¹ Hadrián a Mesomedes Antinoidáját tartás-pénzzel jutalmazta meg, a melyet Antoninus Pius később takarékos-ságból megvont tőle; de Caracalla emléket állított neki, s ez eléggé igazolja, hogy a citerás tehetségei nyomot hagytak korának emlékezetében.¹ Mesomedestől két epigramm és a

¹ Plin., Ep. I. 13.

² Παραμυθικός εἰς Ἀντίνοον. Suidas s. v. Numenios.

³ Dio 77., 13.: τῷ τε Μεσομύδει τῷ τοῦς κειραρωδικῶς νόμου

Nemesishez intézett hymnus tartotta fenn magát, a melyet Synesius az ötödik században még ismert. Mint az ének és citra mestere, sokszor győzött zenei versenyeken s a Hadrián szívét megnyerte.¹

A császár a zenében is műkedvelősködött. Ezért kedvelte a halikarnassusi Aelius Dionysiuszt, a hírneves zenészt, a ki a zene történetét és elméletét írta meg, s nemzetség-nevét Hadriántól vette át. Az bizonytalan, vajjon ennek tulajdonítható-e a Kalliopéhoz intézett hymnus, vagy más, hasonló nevű zeneművésznek. Ez a hymnus, a melyet ennek a műzsának ajánlottak, továbbá egy másik Helioshoz, s a fentebb említett hymnus Mesomedestől, ezek csupán azok az énekek, a melyek ó-görög hangjegyekkel reánk maradtak.³ Egy zenetörténet-író oly értékes régiségeknek nevezte ezeket, a melyek nem tekinthetők mérték-adók gyanánt a görög zeneművészet virág-korához, s ezeket a hagyományos szólásformákból laposan összetákolt költeményeket ugyanezen korszak domborműveivel hasonlítja össze, a melyek hagyományos formákból vannak összeróva.³

Hadrián mind a két nyelvben annyira iskolázott philologus volt, hogy verselő képességével görög nyelven is kísérletet tett.⁴ Öt epigrammja maradt reánk; ezek között van a Traján által Zeus Casiusnak felajánlott dák zsákmány áldozati felirata is. Egyik epigrammjá-

συνγράψαντι, a miből kiderül az, hogy Mesomedes művészetének szabályait összeállította. A Chron. Euseb. a 146-ik év alatt így jelöli őt: καθαρωδικῶν νόμων μουσικὸς ποιητής.

¹ Suidas, Mesomedes: ἐν τοῖς μάλιστα φίλος.

² Dionysius és Mesomedes hymnusait kiadta Bellermann 1840.

³ Ambros, Geschicht. der Musik I. 451.

⁴ Dio 69., 3. így nevezi őt: φύσει δὲ φιλόλογος ἐν ἐκατέρᾳ τῇ γλώσσῃ.

ban, a melyet Eroshoz intézett, arra kéri Hadrián az aranyházú Kypris fiát, a ki a helikoni Tespieaeben, Narcissus virágos kertjeiben lakozik, hogy fogadja kegyesen áldozati ajándécul egy medvének a bőrét, a melyet ő lóhátról ejtett el, s cserébe nem kér egyebet, mint Aphrodite Urania kegyének egy lehelletét. E versezet kelle-mét csakis a görög szókinszből lehetett elrabolni.¹

Spartianus említi, hogy a császár „*Libri Catachannae*” czím alatt egy felette homályos könyvet is írt. Ez, a mint látszik, Antimachus szatiráinak az utánzata volt, csupa csoda-dolgokkal tele.² Hadriánról a háta mögött mondták azt is, hogy Homerus dicsőségét az elavult eposznak, Thebaisnak a szerzőjével el akarta volna homályosítani, s izlésének ez az iránya is csak irigységének talajdonítandó, a melylyel nem csak az élők, hanem még a holtak érdemeit is kisebbíteni igyekezett.³ Az ő korában írta az alexandriai Chaennus, a Hephaestion

¹ Kaibel, Ep. gr. n. 811. A görög epigrammák közt a leg-hosszabb a Jup. Casiushoz írt, Anth. VI. 332. Más epigrammák VII. 674.; IX. 137., 387. (Germanicusnak is tulajdonítják); IX. 17.; IX. 402.; (kérdéses). Egy görög sir-irat Hectorra Cramernál, Anec. gr. Oxoniens. III. 354.; Scholia ad Tzetis Chiliad, II. 78. Egy gör. valószínűleg Hadrián-féle epigr. Parthenius költőre Kaibelnél n. 1089. Tillemont tévesen állítja, (Adrien. 443. l.), hogy a császár egy Alexandreist is írt, a mi az Adrianus és Arrianus nevek összetévesztésén alapszik.

² Ezt a kifejezést a kétféle gyümölcsöt termő ojtott fáktól kölcsönözték. (Forcellini, Lex. Catachanna). A *καταχίνη* legjobb magyarázatát adja a szatirázó irat: Th. Bergk, De Antimachi et Hadriani Catachenis. Zeitschr. für Altertumwiss. (ed Zimmermann) 1835., 300. l.

³ Dio 69., 4.: μή μόνον τοῖς ζῶσιν, ἀλλὰ καὶ τοῖς τελευτήσασιν φθονεῖν.

fia Antihomerusát, 24. énekben, a mi eléggé bizonyítja az akkori grammatikusok iskoláiban az ítélet félszegségét.

A Hadrián korának költészete kevés anyagot szolgáltat az irodalomtörténet írójának; de ez az ekkori iratok bizonyos fajtáját az évszázad sötét oldalának tanulságaként tekintheti. A daemon-történetek alkotják ezt a műfajt, a mely azután átmegy a meseszerű és szatirázó regénybe. Phlegon „Csodás történeteket“ írt, a melyekben a legképtelenebb kísértet-históriákat adja elő, a többek közt azt is, a mely Göthe „Korinthusi mennyasszonyának“ szolgált forrásul. Mindezekben a mesékben nincs meg sem a hátborsóztató képzeleti tárgyoknak az ingere, sem valami rejtett erkölcsi tanulság becse. Nagyon rikitók és ügyetlenül vannak kieszelve.¹ Közönsége azonban nagy volt az efféle dolgoknak, mert a vallásrendszerek szétbomlása nagyra növelte a babonát s a császártól lefelé a rabszolgáig mindenki csak a mágiával, daemologiával és astrologiával foglalkozott. Erről a mystikus irányzatról tanuskodik az az igyekezet is, a mely szerint az álmot, mint a jövő megnyilatkozásának a forrását, tudományos szempontból is vizsgálódás tárgyává tették. Az álmok mindenhatóságában vakon hitt mindenki; így Galenus, a ki útmutatóul használta a gyógykezeléshez; így Pausanias, a ki egy álomnak engedelmeskedett, midőn az Eleusiniumról *n. m.* írt, s így végül Lucianus is, a ki egy álma ujjímutatását követi, a midőn szobrász helyett sophista lesz.

Már a berytusi Hermippus, Herennius Philonak egyik

¹ Phlegontis Tralliani opuscula gr. et. lat. ed. Franz. Fragmenta ed. C. Müller, 1849. in *Fragm. histor. Graecor.* Vol. III

tanítványa, Traján és Hadrián alatt megírta az álmok történetét. Utóda Artemidorus Daldianus volt Ephesusból, a daemonokban vetett babonás hit főfészkéből. Oneirokritikonjának, az az álommagyarázó könyvének előszavában azzal dicsekszik, hogy a világot igaz és közhasznú művel ajándékozza meg, a melyben egybe van foglalva az egész görög irodalom, a mely az álmokra vonatkozik.¹ S ez a tudós valósággal majdnem az egész életét országok és szigetek bejárására, szentelte, hogy munkájához anyagot gyűjtsön.

Mindenekelőtt az „Oneiros“ és „Enypnion“ közt állapítja meg a különbséget. Az előbbi a jövőt, az utóbbi pedig a jelent jósolja meg. Amaz az ébren létel alatt is hatást gyakorol a lélekre, ez utóbbi nem; mert felébredéskor megszűnik. Az első rendbeli álmok vagy szemléletiek, azaz olyanok, a melyek a saját tartalmukra vonatkoznak; mint például mikor valaki hajótörésről álmodik, a mely tényleg bekövetkezik; vagy képlegesek. Az ő elmélete szerint az Oneiros a léleknek száz alakú elváltozása, mozgása; olyas valami, a mi az öntudaton kívül esik s a mi által a lélek az emberrel kinyilatkoztatást közöl, nem engedve semmi időt, vagy bizonyos időt engedve neki arra, hogy a jövőbe lásson. A képleges álmok kép többnyire sympathikusan jelzi az eseményeket. Így például: a fő az apát, a láb a rabszolgát jelenti, stb. Ha valaki magáról épen a saját születését álmodja, ez szegény emberre nézve szerencsét jelent, mert egy gyermeknek csak kell legalább is élelmének és gyámjának lenni, gazdagra nézve azonban azt jelenti, hogy a vagyona feletti rendelkezés kisiklik a kezei közül,

¹ Artemidorus, Oneirocritica ed. Reiff, 1805.; ed. Hercher 1864.

mert a „gyermek“ nem *sui iuris*. Sok esetben nincs éles ész hijával a megfejtés. Leginkább arra a viszonyra van alapítva, a melyben az álmodó az álmokképhez áll. Nagy fej gazdagságot, kitüntetések, cserkoszorút jelent, természetesen csak akkor, ha ezek az álmodónak még nincsenek a birtokában, mert abban az esetben, ha rendelkezik velök, gondot jelent. Hosszú és jól fésült haj szerencsét, megfordítva szerencsétlenséget és gyászt jelent. Haj helyett gypjú betegséget, nyírott fő veszedelmet jelent. Ha azt álmodja az ember, hogy fülében hangyák mászkálnak, ez csak a sophistára nézve jó, mert sok hallgatót jelent, minden más emberre nézve halált, mert a hangyák a földben tanyáznak. Oly nő, a ki nincs férjnél, ha azt álmodja, hogy szakálla nőtt, biztosan számíthat arra, hogy elveszik. Ha végre a vádlott azt álmodja, hogy lefejezik, nyugodtan alhatik a hóhér miatt, mert egy fejet kétszer nem lehet leütni.

Ily módon sorolja elő Artemidorus az összes álmokképeket, a midőn a testi foglalkozásról a szellemire megy át az álomban, s azután a jelenségeknek egész külső világára.

Mig a Phlegon műveiben a kísértet-ádomák csak szóraztatásra szolgálnak, Artemidorus kísérletet tesz arra, hogy az álmot lélektanilag tárgyalja. A görög Lucianus és a latin Apulejus, épen ellenkező útra térve, a kísértetekben vetett hitet és a daemonológiát, habár teljesen sikertelenül, szatirával ostromolják. Az arany számár regényének valódi szerzője Lucius Patrensis; Lucianus csak felkarolta s újból alkalmazta, végül pedig Apulejus, a ki Hadrián uralkodásának közepe táján Madaurában, Afrikában született, utolsó szerzője volt ennek az Antoninusok korát tárgyazó sikamlós, de értékes erkölcs-

rajznak. Ennek köszönheti az irodalom Amor és Psyche meséjét, az ó-kor ez egyik legbájosabb költeményét, a mely ama regény mocsarából mint egy szem igaz gyöngy ragyog elő. A léleknek ez a platói allegóriája, a mely a szenvedések tisztító tűzén át a mennyei üdvözülésig szárnyal, úgy tűnik elénk, mint a haldokló pogányság végbucsúja, mint elősejtelve a keresztyénséghez való áttérésnek. Amor és Psyche csoportjának sem képleges, sem márványban való megörökítése kimutathatólag nem fordul elő a második évszázad előtt a sarkophagokon.¹

A regények e korbeli tovább fejlesztéséről nincsenek bővebb értesüléseink. E korhoz tartozónak látszik még a syriai Jamblichus is, a kinek babyloni szerelmi történetkéiből (Rhodanes és Sinonis szerelmi regénye) Photius kivonatokat készített. Ennek, valamint más regényíróknak is, az élet-sorsa homályos. De az nem szenved kérdést sem, hogy egy egész e fajta irodalom semmisült meg, a melynek a szülő hazája bizonyosan Ephesus volt.² Traján hadjáratai újra megnyitották a keletet a képzelet előtt, s Hadrián eme vonatkozásokat tovább fejlesztette. Ázsia, Görögország és Aegyptus szellemi körei általa egymással és a nyugottal is közelebbi érintkezésbe

¹ Gaston-Boissier, *La religion Romaine d'Auguste aux Antonins* II. 120. Amor és Psyche mondájáról s a többi népregéről az ó-világban: Friedl. I. 468. l. stb. A nagy irodalmat e kérdésről a finom műveltségű római olasz nő, Donna Ersilia Caetani Lovatelli egy szép értekezéssel szaporította, *Amore e Psiche*, Roma 1883.

² Az Ephesiaca vagy az ephesusi Xenophon szerelmi históriája Anthiáról és Abrokomasról szintén nem határozható meg az idő tekintetében. Erwin Rhode, *der griech. Roman und seine Vorläufer*. 360. l. stb.

jutottak. Az egész világ úton volt. A Hadrián valóságos utazásaival karöltve jártak a regény képzeletbeli utazásai. S ezek nagy keletnek örvendhettek, mert Lucianus „Igaz történeteiben“ gunyjával ostromolja. A harmadik század kezdetén ezek a kalandos utazások fel vannak dolgozva a Philostratus híres vallástársadalmi irányregényében, a melyben a tyanai Apollonius, mint pogány Krisztus utazza be a világot. A pogányság hasztalan védekezett, hogy antik vallásának positiv tartalma bele ne olvadjon a romantikába; mert végbe ment ez minden irányban, nemcsak az atheisták ironiája, hanem az új-platonikusok és pythagoraeusok fantasztikus eszméi által is.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

A bölcsezzet. A Stoa. Epictetus és az Encheiridion. Stoicismus és cynismus. Az athéni Demonax.

A régi bölcsezzeti iskolák még ebben a korban is fennállottak. Sőt Rómában, Ázsiában és Görögországban még ünnepelt neveket is mutathattak fel, mint például Rusticust és Severust, a Marcus Aurelius tanítóit; továbbá Taurust, Favorinust, Secundust, Theont, Timokratest, Alkinoust és másokat. A Plato követői, a peripatetikusok, a pythagoraeusok és a stoikusok megőrizték a régi eszmérendszereket, s ha a bölcsezzet a gondolat szabadságát hasznára fordíthatta, akkor ezt a római birodalomban a legnagyobb mértékben tehette meg. Mert a tan- és gondolat-szabadság teljesen korlátlan volt a birodalomban. Gadarai Oenomaus a Hadrián idejében bátran letagadhatta az isteneket a nélkül, hogy e miatt méregpohárra

ítélték volna. Az igaz, hogy a Flaviusok, még Vespasián is kiűzték a bölcseészeket Rómából; de ezt csak politikai alapelveikből kifolyólag tették. De azért a bölcseészet maga meddő volt; a kor kimerült és eszmékben szegény lett. A gondolkozásnak ezen a zátonyán aztán a kereszténység minden megerőltetés nélkül lábolt át. Nem Plato és Aristoteles, hanem csak száraz formuláik álltak vele szemben, a melyek a szellemet többé nem elégíthették ki. Itt is ugyanaz a viszony állt elő, mint a régi vallásnál.

Ama kor igazi mély gondolkozóinak kis csoportja elvonja magát szemekink elől, mert irataik nincsenek a kezünkben; de Lucianus gondoskodik arról, hogy a bölcseészkedő proletárság egész koldus seregében gyönyörködhessünk. Hermotimusában kimutatta a syllogismusoknak, valamint a tuezat-bölcseészek hitének és nézetének semmiségét, s kifejtette azt, hogy a boldogság csak a gyakorlati életben keresendő. A „Szehták vásárában“ és a „Halászban“ ezeket az ábrándokat mind bele fulasztotta humorának hullámaiba. Gúnyja azonban csak ezekre a torz-alakokra vonatkozott, mert nem volt oly együgyű, hogy a gondolat hőseit is megvetette volna.

A bölcseészeti iskolák közt különben a császárok korában is akadt olyan, a melynek világtörténelmi jelentősége volt, s ez a stoikusok iskolája. Az új-platonismus ugyan már ennek a korszaknak a terméke, s a kereszténységgel együtt a gnosisban nevededett fel; de valóságos rendszerre csak a harmadik évszázadban Plotinus képezte ki. Mióta Quintus Sextius Rómában a stoikus iskolát megalapította, a stoicismus állandó hitvallása maradt Róma legnemesebb szellemeinek. Ez képezte az igazán arisztokrata jellemeket, a kik lelki nagyságukat a halálban sem tagadták meg. A császári birodalomban

a stoának is megvoltak a maga vértanui ép úgy, mint a keresztyénségnek. Az első évszázadban legragyogóbb képviselői Musonius Rufus és Seneca voltak, a másodikban uralomra jut és fényes korszakát biboros követőjével, Marcus Aureliussal fejezi be a trónuson.

Róma az ő bűneivel és rabszolgaságával, más részt világpolgáriasságával a stoikus morál természetének megfelelő talaj lett, míg a keleten Zeno és Chrysippus iskolái már régen összeomlottak.¹ Magának az új-stoicismusnak a feje, Epictetus is, a ki görög származású volt, a phrygiai Hierapolisból, még mint a felszabadított Epaphroditos rabszolgája Nero alatt Rómában képezte ki magát, a hol Musonius Rufus és Euphrates tanítványa volt. Domitián alatt a többi összes bölcsészekkel együtt kiűzetvén, a epirusi Nikopolisban élt és oktatott. Halálának az éve ismeretlen; vagy Traján uralkodásának a végén, vagy Hadrián uralkodásának az elején hunyt el; mert Spartianusnak az az állítása, hogy még ezzel az uralkodóval is összeköttetésben állott, kétes ugyan, de nem czáfolható meg.² Nerva óta a stoa közhatalommá nőtte ki magát, tehát a Hadrián figyelmét nem kerülhette ki;

¹ Lásd Gelliust I. c. 2., a hol Herodes Atticus egy fiatal embert, a ki stoikus akar lenni s a syllogismusokkal dobálódzik, Epictetus saját szavaival hallgattat el. Arrian, Dissert. II. c. 29.

² Spart. Vita Hadriani c. 16. Vesd össze Zeller: Die Phil. der Griechen III. 1., 660. l. Epictetus élete az Arrianus kiadásában (1683) Macrobian. Satur. I., XI. említi az Epictetus epigrammját:

δοῦλος Εἰπικτήτος γενόμεν' καὶ σώματ' πηρὸς,
καὶ πενίην Ἴρος, καὶ φίλος ἀθανάτοις.

Található egy Altercatio Hadriani Aug. et Epicteti Phil. egy nem minden élcz nélküli játék kérdésekben és feleletekben, a

de sophistás természete nem engedte meg neki azt, hogy valamely bölcseleti rendszer adeptusa legyen. Tisztelte Epictetust, de stoikussá nem lett. Az utókorra Arrianus származtatta át az erény e nemes oktatójának az emlékét, a ki bátran elmondhatta magáról, hogy bár rabszolgának és sántának született s koldus-szegény volt, mint Iros, de még így is a halhatatlanok kegyeltje volt. A mi volt Plato és Xenophon Socratesnek, az volt Hadriánnak az államférfia, Arrianus Epictetusnak.

Az „Encheiridion“ a második évszázad stoikusainak ez az evangéliuma, útmutató a gyakorlati élet minden viszonyai között. Mert a stoicismusnak a morál a magva, s midőn legfőbb feladatának azt tekinti, hogy a kötelességekre tanítson, le kellett mondania a szemlélődésről. Az áhítatosságnak ez a könyve az evangéliumi erkölccsel annyira összhangzásban van, hogy szerzőségét keresztyén embernek tulajdonították.¹ Ez a harmonia azonban Seneca irataiban is annyira szembe szökő, hogy azt hitték, hogy benne titkos keresztyén lappang. Marcus Aureliusnál szintén felötlük ez, s valóban az a morál, a mely a stoikust is arra kényszeríti, hogy a felebaráti szeretetet az ellenségre is terjeszsze ki, annyira magasztos, az isteni akarat előtt való megalázkodása oly nagy, hogy ez a pogány világ szellemeinél mutatkozó erkölcsi áramlat a keresztyénség történelmi szükségszerűségét látszik igazolni,² sőt többet, mert annak a kérdésnek a felvetésére kényszerít bennünket, hogy vajjon magából a stoi-

mely a középkorból ered, mint a Disputatio Pippini cum Albino scholastico.

¹ Stoici nostro dogmati in plerisque concordant. Hieron. in Esaia c. 11.

² A lélek halhatatlanságának kérdésében azonban a stoiku-

cismusból, csodák, dogmák és papi hierarchia nélkül, teszem fel bizonyos emberbaráti szövetség alakjában nem képződhetett volna-e a keresztyénséghez hasonló világ-vallás, ha a názáreti Jézus nem jelenik meg? Egyéb-ként nagyon kevésre becsülték a stoikusok a keresztyéneket, s maga ez a tény is eléggé igazolja tanuknak az új vallástól való függetlenségét. Ámulattal szemlélték a vértanuk halál megvetését, de nem csodálták. Inkább csak a fanatizmus daczoskodásának tűnt fel előttük, vagy a járvány bizonyos fajtájának, de nem ama bölcsészeti meggyőződés megnyilatkozásának, a mely Cremutius Cordust, Thraseát és Helvidius Priscust hősök-ké avatta.¹

Az Encheiridion azzal kezdődik, hogy az ember csak tetteinek ura; ezek szabadok; minden egyéb, a mi ezeken kívül áll, mint p. o. a szerencse által teremtettt állapot, külső helyzet, stb., nem szabad s ezek felett nem rendelkezhetik. Épen ezért nem szabad az ily dolgok hiánya vagy elvesztése miatt panaszkodnunk; csupán olyat kívánjunk, a mi a mienk, az az a mi hatalmunkban áll, s mindaz, a mi ellenkező, vessük meg. Ennél-fogva a stoicismus ebbe a két szóba foglalható: tűrj és mondj le! A fő dolog annak helyes megkülönböztetése, hogy mit nyerhetünk el, mit nem. Itt minden a képzelő tehetség mértékétől függ. A tárgyilagosság, a mely vágyakozásunkra rá kényszeríti magát, nem más, mint „képzelet“; más szóval, bizonyos jelenség, a melyet

sok nem egyeztek a keresztyénekkal. Náluk a lélek valami testszerű volt, habár a legfinomabb anyagból.

¹ Epictetus (Dissert. IV. 7.), Marcus Aurelius (XI. 3.) megvető pillantást vetnek az ilyen vértanukra. Különben semmi figyelemre sem méltatják a keresztyéneket.

képzelő tehetségünk magába felvesz; rajtunk áll annak a kinyomozása, hogy mi az igaz ebből a képzeleti alakból s mi nem? Ne hagyjuk tehát magunkat a vágytól a képzelődés terére ragadtatni. Minthogy pedig a megformált képzet, azaz a tisztán subjectiv gondolat a principiuma és kriteriuma minden dolog valóságának, ez által megszűnik minden valóság és a stoikusnak a világa csupa formaságból és elvont (abstract) dolgokból álló világ. Nem a dolgok azok, a melyek bennünket mozgásba hoznak, hanem a képek, a melyek nekünk vannak róluk.¹ Epictetus ezt gyakorlatilag így fejezte ki: a sértések nem a sértőtől származnak, hanem a saját nézetünktől, hogy mennyire érintenek azok bennünket. Az átmenet ilyen formán a skepticismushoz és pyrronismushoz magától jó.

Az „*En*“ az egyedül önálló a tárgyakkal szemben. A stoikus ebbe az „*En*“-jébe menekszik, hogy szabadságát megvédje. Ez a szabadság azonban ép úgy csak képzeleti, mert hiszen másik oldala, a reális világ, hiányzik. Az ember testből, lélekből és értelemről áll. A testhez tartoznak az érzékek, a lélekhez a vágyak, az értelemhez a vélemények. Az aesthesis állatias. Jelenségeket vesz fel; a hormesis azonban ép úgy állatias, mint a hogy férfival, nővel közös és Phalarisnak is, Neronak is sajátja. Az igazi bölcs az, a ki a belső daemonnak megfelelőleg él, s a jelenségek nagy tömegétől nem engedi magát káprázatokba csábíttatni, hanem aláveti magát a sorsnak.² Ugyanis mivel az értelem közös azokkal is, a kik istentelenek és titokban ocsmányságo-

¹ Encheiridion c. 10.

² Marc. Aurel. III. 9.

kat visznek véghez, a jó ember részére csak kell lenni még valami különösnek is, a mi amazoknak nincs meg. Ez pedig nem más, mint az egykedvűség, a megnyugvás és a belső genius távol tartása mindattól, a mi őt megzavarhatja.

A mely logikában a subjectiv gondolkodás kiinduló pontul van véve, ugyanabból emelkedik fel a gyakorlati erkölcs-bölcsészet épülete is. A fő gondolatot már előadtuk: a böles ne ragadtassa el magát a dolgoktól, hanem nyomozza ki, miből állnak s éljen a józan ész parancsai szerint. Mivel pedig a dolgok csak mint jelenségek, képzetek és puszta gondolatok léteznek, ebből származik a stoikus lelki erő, de egyszersmind az élet-cél felé való munkás törekvés is. Mindenek előtt tehát vedd szemügyre, hogy minő természetű az az alkalom, a mely előtted áll, azután vedd fontolóra, hogy rendelkezel-e hozzá megfelelő erővel.¹ Ezzel elejét veszed magad túlságos becsülésének, a dicsvágynak és az uralomvágynak, s ebből ered még az is, hogy azt a feladatot, a melyre természetűl hivatása van, mindenkinek nyugodtan kell megoldania.² Így magyarázták Zeno és Chrysippus az erényt, a mely szerintök a természetünkkel megegyezőleg élésben, vagy más szóval, az észszerű önmegtartóztatásban áll. A stoikus a világot úgy veszi, a mint van, s neki a világ igazságossága a kötelességek hű betöltésében áll. Ez az alap-elv áthidalóul szolgál a stoicismus és a végzet-hívés (fatalismus) között.

Plutarchus szerint a világ lelke a végzet (fatum), ez pedig kör-alak, mert mindaz, a mi az égben és a földön

¹ Encheir. c. 26.

² Encheir. c. 13., 30.; Dissert. I. 2.

történik, a körforgást követi. Ez a végzet azonban egyetemes, s úgy viszonylik az egyeshez, mint a polgári törvény közhatalma a polgárokhoz. A nélkül, hogy ez reájuk névszerint és egyénileg vonatkoznék, mégis egyformán alája vannak vetve. Plutarchus nagyon helyesen vette észre azt, hogy az egyes épen csak az egyetemes által létezik. Különbséget tesz fatalis és confatalis dolgok között. Amazok általában benne vannak a fatumban, ez utóbbiak csak a fatum meghatározott következményei. Így sok minden, a mit a törvény magában foglal, mint p. o. házasságtörés, gyilkosság, nem törvényes; más egyéb azonban, a mi határozottan a törvényből következik, törvényes. Így tehát, mondja ő, a fatumban benne van minden, az egyest azonban nem lehet jogosan neki tulajdonítani; azért történik minden a maga természetének megfelelőleg. A természetben a lehetőség az eseményeknek előtte jár. A lehetséges vagy olyan, a mi tényleg megtörténik, s ekkor szükségszerű, mint p. o. a csillagok felkelése és a leszállása, vagy pedig olyan, a mit a megtörténésben meg lehetne akadályozni, s ez a véletlen. A szerencse az okoknak az összefüggése; hozzájárulásunkkal áll ugyan elő, de akaratunktól függetlenül; mint midőn valaki növényt akar kiásni és aranyat talál. A véletlen tágasabb fogalom a szerencsénél, a mely csak az emberre vonatkozik. Továbbá azt mondja Plutarchus: A legelső és legfőbb gondviselés a legelső isten értelmisége, az ő jó akarata minden iránt, a mi isteni, s ennek a szép rendje. A második (gondviselés) a másodrendű istenek értelmisége, a mely szerint alakulnak a halandók körülményei, s végre a harmadik a geniusoké, a kik a föld körül mozognak és az ember tetteit irányítják. A végzet tehát a legelső gondviseléstől, az az

istentől függ, a ki mindent jól és szépen alkotott, a lelkeket elosztotta s mindegyik mellé egy-egy csillagot rendelt. A sors Plutarchus szerint teljesen egy a világ lelkével, vagy a termékenyítő természeti erővel. A kiinduló pontok a monotheismus felé itt vannak, de azért ez nem fejlődhetik ki; mert a hitregei istenek sokaságához még ragaszkodik és a sok istenről szóló tan közéje van ékelve a platói daemonokról szóló tan gyanánt a legfőbb isten és az emberi lélek közé. Justinus, a ki a stoikusokkal a legnagyobb igazságszeretettel bánik, kimutatja az ellenmondást, a mely abban áll, hogy a szabadságot tagadják s mégis állítanak fel erkölcsi törvényeket.¹ A stoikusok világról való lemondása teljesen összhangzásban áll az aszketa keresztyénséggel. Másoknál, mint p. o. a Seneca, Epictetus és Marcus Aurelius irataiban is találhatók egészen keresztyén gondolatok, a minő az, hogy az embernek magát isten egy részének, sőt „isten fiának“ kell tartania, s ezért neki, mint a föld polgárának, erkölcsi méltóságát meg kell őriznie, s embertársait, még a rabszolgákat is, szeretni tartozik, mert mindnyájan istentől származnak. Ez az irány az új-platonismussal is rokon, a mely szerint abban áll az élet tökéletessége, ha az istenség szemléletéig felemelkedhetünk.

A stoának egyik ágaként a cynikusok szintén nem csekély számú gyülekezetet képeztek a római birodalomban. Ha tanukat durva burkából kihámozzuk, a mag, a melyre bukkanunk, tiszteletre gerjeszt. Dogmailag a cynismus ellentéte a sok istent imádó pogányságnak s általában az isten-imádásnak. Ez Oenomaus bölcsészben, mint nihilismus, tetőpontját érte el. Erkölcsileg a cynikus

¹ Just. Mart. Apol. 45. l.; ehhez Tatian Cont. Graec. 146. l. C. D.

világnézet, tagadása a kényuraságnak, annak a tudata folytán, hogy a lélek bensőleg szabad. Midőn a keresztények még nem kockáztathatták meg azt, hogy a pogány állam zsarnok-uralmát nyíltan megostromolják, ezt a szolgálatot az erényhősök önhittségével megtették neki Diogenes és Antisthenes késői utódai. Férfias büszkeségük a fejedelmi trónus előtt nem ritkán az elzülött emberek arcátlanságává fajult, s épen e miatt Vespasián minden bölcsészt kiűzetett Rómából, az egyetlen finom műveltségű Musonius Rufus kivételével.

Maga Lucianus nem a cynismus, hanem ezen iskola egyik patriarchája iránt csodálattal volt eltelve s ezt az erény példányképe gyanánt tüntette fel. Ez a patriarcha a cyprusi Demonax volt, a ki Hadrián és az Antoninusok uralkodása alatt Athénben a legnagyobb tiszteletben részesült. Úgy élt, mint egy új Diogenes, a nélkül, hogy különöznek akart volna feltűnni. Egyénisége, a mint Lucianus mondja, csupa-tiszta attikai kellem volt. Soha sem volt hallható ajkáról durva megjegyzés, soha egy becsmérő czélzás. Ő a hibát ostorozta, nem pedig a hibást. Életczélja az látszott lenni, hogy békét hintsen. Mindenkit hozzátartozójának tekintett, mert ember volt.¹ Az isteneknek nem áldozott soha, s méltóságán alulinak tartotta azt, hogy magát a mysteriumokba beavattassa. Midőn e miatt istentagadással vádolták, a népgyűlés elé lépett, és így szólt: „Athéniek, koszorusan állok itt előttetek; végezzetek ki engemet is, mert első áldozatotoknál nem voltak szerencsés jeleitek”.² A nép annyira szerette, hogy előtte

¹ οὐκ ἔστιν ὄντινα οὐκ οἰκείον ἐνόμιζεν, ἀνθρωπὸν γὰρ ὄντα. Demon. c. 10.

² Demon. c. 11.: czélzás Socratesre.

minden ajtó tárva volt s mindenki boldognak tartotta magát, ha éjjeli szállásra Demonax a házába tért. Aranymondásai közül szájról szájra járt nem egy, a melyekkel az emberek, különösen a nagyok hiúságát ostorozta. Midőn érezni kezdte, hogy vége közel van, barátai előtt azokat a szavakat mondta el, a melyeket a versenyküzdelmek befejezésekor a herold mond:

Végződik a harc, mely a legszebb
Versenydíjat oszt s már itt az idő,
Hogy tova menjünk.¹

Ettől fogva aztán nem nyult táplálékhoz. Miután Demonax, csaknem 100 év súlyával a vállain, életét ezen a módon befejezte, az athéniek őt, mint egy hőst, köz-költségen temették el. Így mutatta meg a nép, hogy a bölcsészi jellem-nagyságot ép oly nagyra becsüli, mint a legragyogóbb sophistas szónoki művészetet.

A stoicismus általában szelidítőleg hatott a római törvényalkotásra s egészen különösen a Hadriánéra is. A mindenkire egyaránt vonatkozó igazságosság bölcséleti szellemét terjesztette, egyszersmind jóval a keresztyén befolyás érvényesülése előtt az ártatlanul szenvedő emberek vigasztál szolgált.² A Caesarok rémuralma alatt a köztársasági érzület a stoához menekülhetett, és Marcus Aureliusban meg tudta testesíteni a fejedelmek eszményét. Ez a császár önvizsgálódásaiban elismerte, hogy jellemét a szabadság hőseinek: Catonak és Brutusnak, Thraseának és Helvidiusnak a példáin képezte. Ezt a rokon-

¹ Ἀήγει μὲν ἄγων τῶν καλλίστων
ἄθλων ταμίας, καιρὸς δὲ καλεῖ
μηκέτι μέλλειν.

² Herder, Ideen zur Gesch. der Menschheit III. 14., 5.

szenvét Claudius Severus utasításainak köszönte, a ki arra tanította, hogy a legtökéletesebb állam az, a melyben a polgárokkal a jogegyenlőség alapelvei szerint bánnak, s fő dolog a kormányzottak szabadsága.³

Végül a stoikus bölcsészet a keresztyénségtől teljesen függetlenül, az emberiség és az emberi jogok fogalmát, mint a művelődés legfőbb célját, a világ-egység felől táplált saját tantételéből állította fel. S ha nem maradt volna is fenn belőle semmi egyéb, mint a világpolgárság és az ember-társulás eszméje, ez maga is elég lett volna arra, hogy neki a bölcsészeti tanrendszerek között igen magas polczot biztosítson.²

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Peregrinus Proteus.

A cynikus irány torzképét Peregrinus Proteusban rajzolta meg Lucianus, a ki a bölcsészkedő szédelgőt teszi benne nevetségessé; de még egyszersmind e kalandor történetével a Hadrián korának erkölcsi állapotára is világot vet. Ez a cynikus, Peregrinus Proteus a mysiai Parionban született a második század elején. Nyughatatlan vándorlási hajlamból, a mely, úgy látszik, az akkori emberek általános jellemvonása volt, de egyszersmind

¹ In se ipsum I. 14.

² Marcus Aurelius III. 11. így nevezi az embert: πολίτην πόλεως τῆς ἀνωτάτης ἢς αἱ λοιπαὶ πόλεις ὡςπερ οἰκίαι εἰσὶν és IV. 4. a világot πόλις-nak, sőt 23 πόλις Διός-nak mondja. Így beszél Musonius is épen abban az értelemben, a mint Augustinus a civitas Dei-t felfogja, πολίτης τῆς τοῦ Διὸς πόλεως-ról. Zeller, III. 1. 279.

tudásvágyból is, mint maga Hadrián, sok országot bejárt. Átkutatta a bölcsészeti és vallási rejtelmeket; így Palesztinában megismerte a keresztyének mysteriumait, s hozzájuk csatlakozott. Lucianus ehhez a felekezethez való áttérésében csak a tébolyodott elme cselekedetét látja. A keresztyének „csodálatos bölcsesége“ csak nevetségesnek tűnhetett fel előtte.¹ Peregrinus művelt és tehetséges ember létére ezeknél oly nagy tekintélynek örvendett, hogy a gyülekezet egyik előljárói állására emelték, s mint ilyen, üldöztetések is szenvedett.² A mint ugyanis a keresztyén mysteriumokban részt vett, a rendőrség elfogta és bebörtönözte; ennek következtében a keresztyének felebaráti szeretében oly nagy mértékben részesült, hogy „ez alatt a cím alatt“, (t. i. a vértanúság czímén), szép jövedelemre tett szert. Mert ezek az emberek, mondja Lucianus, oly esetekben, a melyek gyülekezetüket illetik, nem riadva vissza sem fáradságtól, sem költségtől, hihetetlen tevékenységet fejtenek ki. Hogy mit tartott Lucianus a keresztyénségről, mutatja az, a mit folytatólag e tan követőiről mond: Ezek a szegény ördögök egészen abban a hiedelemben élnek, hogy szőröstől-bőröstől halhatatlanok lesznek és örökké fognak élni. Ez az oka, hogy a halált megvetik, sőt ezt némelyek önkéntesen is felkeresik. Ezen kívül első törvényadójuk beléjük csepegtette azt a hitet is, hogy egymásnak mindnyáján testvérei, mihelyt odáig juthatnak, hogy a görögök isteneit megtagadják, hogy továbbá a keresztre feszített sophistát imádják, s ennek a rendeletei szerint

¹ Peregrin. c. 11.

² Azokat az állásokat, a melyeket a keresztyéneknél Proteus elnyert, görög felfogással így nevezi: προφήτης, διασάρχης és ξουαρφεύς; végül ποσάτης lett.

élnék.¹ Minden egyéb javakat megvetnek s közösen birtokolnak a nélkül, hogy nyomós bizonyítékuk lenne nézetök helyessége felől. Ha tehát egy ravasz csaló hozzájuk férkőzik, erre nézve nem jár semmi nehézséggel az, hogy csakhamar meggazdagodjék s aztán ezeken az oktondiakon jókat nevéssen. Lucianus azt meséli, hogy keresztyén gyülekezetek még Ázsiából is küldtek követeket, hogy a fogoly sorsán enyhítsenek.

Peregrinust azonban mégis kitaszították a gyülekezetből, mert tilos hus-evésen kapták rajta. Erre kalandos életét Aegyptusban és Italiában tengette tovább, a hol szabad szellem és demagog szerepében lépett fel és nagy hirre tett szert. Miután Rómából a város praefectura kiutasította, Elisbe vándorolt. Itt a mások kisebbitésére irányuló hajlandóságának a lakossággal szemben szabad megnyilatkozást engedett. „Majd a görögöket akarta rábeszélni arra, hogy ragadjanak fegyvert Róma ellen, majd ismét egy művelt és érdemekben gazdag férfiú, Herodes Atticus gyalázására adta a fejét, a ki egyéb érdemein kívül, a melyeket Görögország emelése körül szerzett, viz-vezető csatornát is vezettetett Olympiába, hogy a versenyjátékok nézőit szomjúság ne epezsze. Ezt a jótéteményt róttá fel neki, mintha ez által a görögöket el akarta volna puhítani.“

Peregrinusban minden esetre valami magasabbra való törekvést kell felismernünk, a mely azonban hibás és kalandos irányt vett. Végére a cynikus, megundorodván az élettől, a mely semmiféle formájában nem bírta kielégíteni, szinpadias hetvenkedés közt önmaga yetett véget

¹ ἐπειδὴν — τὸν δὲ ἀνεσκολοπίσμενον ἐκείνον σοφιστὴν αὐτῶν προσκυνῶσιν. C 13.

életének. A stoikusok is védelmőkbe vették az öngyilkosságot, s ez tiszteletet szerzett inkább, mint sem szégyennel járt volna. Euphrates bölcsészséről, a kire Plinius csodálattal tekintett, azt beszélik, hogy, miután Hadrián megengedte neki, hogy bürök-poharat üritsen, önkéntesen halt meg.¹

Eusebius szerint Peregrinus Proteus a 168-ik évben önkéntes tűzhalált szenvedett. Ez a szomorú bohózat, a mint Lucianus mondja, Olympiában játszódtott le, a hol a szereplő bizonyos lehetett abban, hogy feltűnést fog vele kelteni. Ő és barátai erre, mint valami nyilvános színpadi látványra meghívást is bocsátottak közre. A tűzhalálról szónokoltak a gymnasiumban is, és Peregrinus egy gyülekezet előtt maga tartotta meg a saját gyászbeszédét, a melyet Lucianus csak töredékesen hallhatott, mert attól való félelmében, hogy agyon nyomják, a tolongásnak hátat fordított. „Azt mégis hallottam, hogy azt mondotta, hogy aranyos életet arany-koszorúval akar jutalmazni; mert a ki úgy élt, mint Hercules, annak úgy is kell meghalnia, mint a hogy Hercules halt meg és vissza kell térnie az aetherbe. Jóltevője is akar lenni az emberiségnek, mert megmutatja neki, hogyan kell megvetni a halált. Legyen tehát mindenki az ő Philoketese. — — Itt a lágy szívűek és együgyűek könybe lábbadt szemmel így fohászkodtak: „Tartsd meg magadat a görögök számára!“ Mások azonban, a kiknek az idegzete erősebb volt, így biztatták: „Hajtsd végre, a mit elhatároztál!“ Ez az öreget mintha kissé kihozta

¹ Dio Cass. 69., 8. Csak a római katonák öngyilkosságát rosszalta Hadrián, mint a zászlóhoz való hűtlenség büntényét. Grasberger, Erzieh. u. Unterr. im class. Altertum. III. 75.

volna a sodrából; mert úgy látszott, hogy arra számított, hogy a néptömeg erővel is vissza fogja tartani a tűzhaláltól s akarata ellenére is arra kényszeríti, hogy éljen. De ez a serkentés: „Hajtsd végre, a mit elhatároztál“, oly váratlanul esett, hogy sápadtabb lett, mint előbb volt, noha már akkor is valóságos halotti színe volt. Annyira elfogta a reszketés, hogy egy szót sem volt képes többé kinyögni.“

A játékok befejezése után, s miután már sok idegen eltávozott, a nagy színjáték Olympia közelében tényleg színpadra került. Éjfél volt s a hold fényesen ragyogott, hogy tanuja legyen a hőstettnek. Perégrinus, oldalán a patraei Theagenessal, a legtekintélyesebb cynikusok társaságában érkezett. Valamennyi fáklyát vitt a kezében. A máglya 20 stadiumnyira állt a hyppodromtól egy szuokkal leöntött száraz galyakkal telt gödörben. Proteus letette a batyuját, a cynicus felleghajtót s eldobva magától a herculesi bunkós botot, piszkos vászon alsó-ruhában szégyenkezett a nézők előtt. Erre tömjént kért, beledobta a tűzbe s dél felé fordulva így szólt: „Ti atyai és anyai nemtőim, fogadjatok szeretettel!“ E szavakra bele vetette magát a tűzbe s eltűnt, mivel a körülötte lobogó lángok feje felett össze csaptak. A máglya mellett álló cynikusok néma gyászszal, könnytelen szemekkel bámultak bele a tüztengerbe.

Peregrinus halála körülményeivel talán csodás regék keletkezésére óhajtott alkalmat szolgáltatni az utókor előtt, a mi nem történhetett volna meg, ha ott a versenyzjátékok színhelyén épen az összegyülekezett görögség előtt dobja magát bele a tűzbe. A Lucianus túlzott előadása azonban eziránt az ember iránt ellenséges érzületet árul el s aligha felel meg a valóságnak. Peregrinust,

Gellius, a ki Athénben szintén hallotta beszélni, komoly embernek ismeri, s Ammianus úgy emlékezik meg róla, mint hírneves bölcsészről.¹ Tűzhalála különben mély hatást tett az emberek képzelő tehetségére; mert a keresztényen apologeta, Athenagoras, Proteus fiatalabb kortársa szerint Pariumban neki kép szobrot állítottak és jósló tehetséget tulajdonítottak.²

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Abonoteichosi Sándor.

Lucianus őszinteségét kétségbe vonhatjuk Peregrinusra vonatkozólag; azonban nála azok a ríktó színek, a melyekkel abonoteichosi Sándorban a vallásos szédelgő jellemképét rajzolja meg, általában megfelelnek a valóságnak. Mi sem mutatja az antik vallásnak a hóbortban és a papi csalásban való feloszlását annyira, mint a második évszázad ezen Cagliostrojának az élettörténete. Lucianus, ennek a Voltairje, elég szerencsés volt, hogy ezzel a kalandorral is személyes érütközésbe juthatott. Arczátlan üzelmeinek a közelből lévén tanúja, a vallási őrjöngés e bohózatának a szereplőit megfigyelhette s így kimutathatta, hogy a vak hit áradata minő hatalommá nőhet, ha az együgyű tömeg fogékonysága a papi ravaszságnak kezére játszik.

Ennek a divina comediának a hőse a paphlagoniai Abonoteichosból származó görög származású Sándor volt,

¹ Jacob Bernays, Lucian und die Kyniker, 60. l. stb.

² Huius etiam statua oracula dicitur edere. Athenagor. Legat. pro Christianis c. 26.

egy fejedelmi megjelenésű szép férfiú, az értelemnek és okosságnak bő adományával megáldva. Tanulmányait a tömeg bárgyúságának roppant területén, azok közé a nekromantok (halott-idézők) közé tartozó embernél szerezte, a kik homályos, de jól jövedelmező mesterségöket az orvosi tudomány czégére alatt üzték. Mesterének halála után Sándor egy byzáncki írástudóval lépett összeköttetésbe. Ezeket a világban szerte kóborló ficzkókat a véletlen vezette arra a gondolatra, hogy mint csoda-tevők, ha nem is mint vallás-alapítók nagy stílusban lépjenek fel s egy roppant jóslat-gyár révén meggazdagodjanak. Chalcedonba egy kígyóval állítottak be, a melyet a macedoniai Pellában szereztek s céljaikra begyakoroltak. Az Apollo-templomban elástak két érc-táblát, a melyekre az volt írva, hogy az isteni Asklepios atyjával, Apollóval Pontusba jó s Abonoteichosban fog letelepedni. E táblák feltalálása megtette a remélt zajos hatást és előkészítette a Sándor fogadtatását szülővárosa részéről, a melyet arra szemelt ki, hogy boldogítsa, mivel Aeskulap kilátásba helyezett megjelenésének a hírére a városi tanács elhatározta, hogy az istennek templomot emel. A szédelgő ezzel csúffá tette azt a példabeszédet, hogy „egy próféta sem kedves a maga hazájában“, mert jól ismerte a maga fészket. Miután először a babonás Macedoniában üzte a játékait, tervének, a mint Lucianus mondja, nem találhatott megfelelőbb színteret, mint Paphlagonia egyik városát, „a hol az együgyű népség minden jövő-dő-mondót a rostájával, ha flótás és czimbalmos kíséretében jó, az ég küldötte gyanánt fogad és csodál“.¹

¹ Alexandros, c. 9.

Mig társa hátra maradt Macedoniában, a hol nem-sokára meg is halt, Sándor bevonult szülő városába. Meg-jelenésekor bíbor köntöst és fehér köpönyeget viselt; hosszan lelogó fürtöket, jobbában görbe kardot, a milyen-nel Perseust szokás ábrázolni; mert váltig azt erősít-gette, hogy ettől a hóstól származik. Isteni eredetét a következő versekben hirdette:

Ez nézd, itt Perseüs-ivadék s kedvencze Apoll'nak,
Sándor, a ki egyenest Podalirius isteni sarja.

A szemfényvesztő mindenek előtt bűvészi mutatvá-nyokkal készítette elő földieit a nagy eseményre úgy, hogy oly szerepben mutogatta magát, mintha istentől volna megszállva. Ebben az időben épen a templom építésén dolgoztak Abonoteichosban; tehát az alapzat egyik árkában egy tojást ásott el, a melybe előbb egy parányi kígyót rejtett. Más napra virradóra, csoda módra feldisítve, a lelkesültségtől mintegy őrzöngve, megjelent a piacon. Rászökken egy oltárra, s mialatt a népség térdre borulva imát rebeg, közhírré teszi, hogy Aeskulap közeledőben van. Jóslatát chaldeai és héber szólásfor-mák a kellő magusi színbe burkolták. Erre berohant a gödörbe; rágyújtott egy Apollóhoz és Aeskulaphoz intézett himnusra s az isten kegyes megjelenéséért rimáncodott. Egy csészével kimerítette a tojást, aztán széttörte, s a paphlagonok a kis kígyó képében megjelenő isten lát-tára örömrivalgásban törtek ki. Erre Abonoteichost csak-hamar elárasztották a kíváncsiak és csodára lesők rajai, a kik a közelből és távolból oda özönlöttek. Ez a szín-játék különben úgy hasonlított egy másikhoz, mint egyik tojás a másikhoz, nevezetesen ahhoz, a mely egy nagy országnak hirtelen hirre kapott helyén napjainkban egész

nyilvánosan játszódtott le, azzal a különbséggel, hogy a paphlagoniai Abonoteichosban Asklepios, itt pedig Szűz Mária jelent meg.

Néhány nap mulva a prófétát pamlagon gubbaszkodva egy házikóban lehetett találni. Köréje tekergődött a kígyó, a mely ekkorra már megnőtt, az t. i., a melyet Pellából hozott magával s betanított. Feje emberi főt mutatott, száját nyitogatta s fekete nyelvét öltögette. A szoba elhomályosítása, a nép tolongása s lázas izgatottsága megtették a kívánt hatást.

E közben valóságos bucsújárások özönlöttek Abonoteichosba Bithyniából, Galatiából és Thraciából. Művészek rézből és ezüsből, agyag és márványból formálták meg az új istent és temérdek sokat adtak el ezekből a jelképekből, mint ez manapság bucsújáró-helyeken a szent alakokkal történik. Sándor ennek az istennek Glykon nevet adott:

Glykon vagyok én, Zeus unokája, az emberiségnek fénye.

Lehet-e csodálkoznunk azon, hogy ennek a bűvésznak tényleg sikerült istene számára kultuszt teremteni? Az asszony-nép mind az ő részén állt; ő valósággal szép férfi volt. Lucianus kétségkívül csak tényeket sorol elő, midőn arról értesít, hogy nem egy nő dicsekedett azzal, hogy Sándortól teherbe esett, s hogy ezt az állítást még a boldog férjek is megerősítették.¹ Az Asklepios templomában tehát valóságos jós-helyi szolgálatot rendeztek be. Kérdésekkel ostromolták a próféta jóshelyét, a melyeket egy lepecsételt táblára jegyeztek s a melyeket a bűvész oly ügyesen fel tudott bontani, hogy nem vette észre

¹ Alexandros c. 42.

senki.² Mértékes versekben adta válaszait, mert a csalásnak meg kellett adni a tetszetős bélyeget. Elképzelhető, hogy Sándornak bő alkalma nyílt, mint valami gyóntatónak, azoknak a kedélyét hatalmába keríteni, a kik tanácsért hozzá fordultak, és sok olyat, a kik arra a meggondatlanságra vetemedtek, hogy veszélyes politikai érzelmeiket előtte feltárják, hallgatagságától függővé tenni. E mellett elég okos volt lekenyerezni más, akkoriban látogatott jós-helyeknek, így a klarosi, didymosi és amphilochoi Apollo-templomoknak a papságát azzal, hogy a kérdezősködőt gyakran azokhoz a prófétai forrásokhoz utasította s felelet helyett így szólt:

„Csak Klarosba eredj s halld meg, mit mond az atyám ott“.

Lucianus a csaló ravaszságának jellemzésére néhány példát említ, hogy ez miképen készítette jóslatait. Azok a fényes sikerek azonban, a melyeket elért, végre annyira merészsze tették, hogy elhanyagolta a dolgát, s elmés emberekkel, a kik bele láttak a kártyáiba, rá hagyták magát szedetni. „Én egy pergamen lapon, mondja Lucianus, azt kérdeztem tőle, hogy vajjon kopasz volt-e Nagy Sándor? S mivel a lapot úgy zártam le, hogy gyanú támasztása nélkül nem volt könnyen felbontható, álom-jóslatot adott rá, a mely így szólt: „Sabardalachis Malach Attis más volt“.² Egy másik alkalommal két

¹ Lucianus közli a fortélyokat, a melyekkel akkortájt a zárt iratokat ügyesen felnyitották. Ugyanis vagy megolvastották a pecsétet egy izzó tűvel, vagy lenyomatot vettek róla. A levél-felnyitás művészetében tehát a 2-ik században sem maradtak el nagyon a mai titkos rendőrség ügyessége mögött.

² Minthogy Abonoteichoz a kérdezősködők nagy tömegét be nem fogadhatta, Sándor sokakat álom-jóslattal elégitett ki, az az

különböző lapon azt kérdeztem tőle: hol született Homerus? Az egyikre, mivel szolgám besugta neki, hogy csipőfájdalmak enyhítéséről van szó, ezt írta:

„Kytmis balzsama és még Létó harmata lesz jó“.

A másakra, a melyről a szolga azt állította, hogy tudni szeretném, vajjon tengeren menjek-e Itáliába, vagy szárazon, a következő feleletet adta, a melynek semmi köze Homerushoz:

„Tengeri út félős, csak a száraz biztos egészen“.

Ezek a baklövések azonban nem akadályozták meg azt, hogy a Sándor jóslatai közelben és távolban híresekké ne legyenek. Még Severianus, Cappadocia helytartója is, a midőn II. Vologeses, a parthusok királya ellen harcza indult, szintén szerzett tőle jós-igét, a mely azonban reá nézve rosszul ütött ki. Ez a Marcus Aurelius uralkodása kezdetén történt. A próféta, hogy hírnevének propagandát csináljon, ügynökeivel bejáratta a birodalom minden tartományát. Még Itáliában is szilárdul megvetette a lábát, a hol, a min nem is lehetett megütközni, követőkre és hívőkre talált még az arisztokrácia legmagasabb köreiben, sőt még a császár udvarában is. Egyik legelőkelőbb rómain, Rutilianust, azzal kötelezte le, hogy a maga saját leányát, a kit neki állítólag Selene szült, Asklepios határozott parancsára nőül adta hozzá. Rutilianus még a császárt is rábeszélte arra, hogy két oroszlánt dobasson a Dunába, mivel Sándor ezt az áldozatot szükségesnek tartotta, hogy a rómaiak győzelme a markoman-

a czédulákat párnája alá tette, s az isten álomban tette kijelentéseit.

nok felett biztosítva legyen. Az áldozat azonban mit sem használt, mert a császári seregek rettentő vereséget szenvedtek.¹ Nagy ügyességgel használta fel az álprófeta a kedélyek izgatottságát, a midőn ez a háború s aztán a 167-ik évben a dögvész sok tartomány lakosságát megtizedelte. Vándorló ügynökei mindenütt földrengéssel és ragadós nyavalyával rémitgették a népet; ellenök óvó szerekül a Sándor talizmánjait kínálgatták. A pestis dühöngése alatt, a mint Lucianus állítja, majdnem minden kapu felett lehetett olvasni azt a dőre verset, a melyet minden tartományba szétküldözött, s a mely így szólt:

„Hagyd hosszúra hajad s Phoebus megment a veszélytől“.¹

Úgy látszik, hogy a prófeta jóslat-gyárában az ámitóknak egész részvénytársaságát foglalkoztatta. S mindezek a segédek, templom-szolgák, lajstromozók, jóslat-gyártók, pecsét-tartók és azoknak a kérdéseknek a tolmácsai, a melyeket különböző nyelveken hozzá intéztek, mindannyian bőséges jövedelemben részesültek. Hogy a tömeget színjátékokkal is magához édesgesse, egy, három ünnepnapra terjedő mystikus ünnepélyt is rendezett fáklyásmenetekkel és minden elképzelhető papi pompával. Ezeken drámai némajátékokat is adtak elő, a melyekben Latona lebetegedését, Asklepios és Glykon isten születését terjesztették elő.²

Harmincz álló esztendeig fenn tudta magát tartani ez az arczátlan komédia, a nélkül, hogy rendezője a börtönben végezte volna életét. Mert az értelmesebbeknek,

¹ Alexandros c. 36.

² Alexandros c. 38.

a kik kezdtek már a színfalak mögé kerülni, nem volt hatalmuk arra, hogy a szemfényvesztőt lerántsák, mert a nép hitében már erős gyökeret vert. Különösen a felvilágosult epikureusok és keresztyének voltak azok, a kik neki félelmet okoztak. Bárhol mutatkoztak is, arra ingerelte a tömeget, hogy kövesse meg őket. Lucianus is meglakolt volna vakmerőségeért, ha a véletlen meg nem menti. De a mit erről beszél, az bizony regényes színezettel bír. Midőn meghallotta a próféta azt, hogy megérkezett, magához kérte. Lucianus megjelent, de egy pár katona kíséretében, a kiket Cappadocia helytartója a tengerig fedezetül adott melléje. Már régóta el volt keseredve Sándor a miatt, hogy a sophista elég vakmerő volt Rutilianust házasságáról lebeszélni; azért el akarta ezt veszteni; de mindamellett barátságosan fogadta, s bizalmas beszélgetésben ennek a figyelmét a saját előnyeire tudta irányítani.

Lucianus itt, lehet, hogy regényes utógondolattal, elismeri a maga világfiás gyengeségét. Az intést hasznára fordította s ellenségétől nyíltan mint jó barátjától vált meg, a ki, hogy Amastrisba vitorlázhasson, neki hajót is bocsátott a rendelkezésére; de a kormányosnak titokban meghagyta, hogy az utazót dobja a tengerbe. A hajósok azonban Aegialinál kitették a partra, a honnan őt arra evező bosporusiak aztán elvitték Amastrisba. Hogy mi igaz ebben az elbeszélésben, azt egyedül Lucianus tudhatja. Elbeszéli aztán, hogy hasztalan volt minden igyekezete arra nézve, hogy a csalóval büntetését elvétesse. „Avitus, Bithynia és Pontus helytartója, maga hiúsította meg tervemet; kérve kért, hogy álljak el tőle, mivel Sándor, még ha álarczát lerántanák is, Rutilianussal való összeköttetésénél fogva különben sem

volna megbüntetve soha. Ebbe tehát bele kellett nyugodnom, mert örültség lett volna ily elfogult bíró előtt panaszt emelni“.

Sándor tehát bántatlanul maradt. Csalási rendszere hatalommá, sőt több, elismert vallássá nőtte ki magát. A császárnál kivitte még azt is, hogy Abonoteichos neve Ionopolissal legyen felcserélve, s ez a város Ynebolu néven máig is fennáll.¹ Az álpróféta minden isteni méltósága birtokában halt meg. Társai hajba kaptak egymással azon, hogy ki örökölje a prófétaságot. Rutilianus azonban nem döntött egyiknek a javára sem. De azért a Glykon jós-helye a bűvész halála után is fenntartotta magát még sokáig, s alapítóját szobrokkal, érmekkel feliratokkal, sőt valóságos isteni tisztelettel is dicsőítették.² Ionopolisban Glykon tisztelete még a harmadik évszázad közepén is fennállott.³

¹ Mionnet, Suppl. IV. 550. l.: Abonotichos quod et Ionopolis nunc Aineh-Boli, vel Inebolu.

² Athenagoras (Legatio pro Christianis c. 26.) azt mondja, hogy Pariumban Sándornak és Proteusnak is állottak szobrai, a hol az előbbinek sírhelye is volt: Alexandri adhuc in foro sepulcrum et simulacrum est. . . Alexandri autem statuæ sacrificia publicis sumptibus et dies festi, tamquam exaudienti Deo peraguntur. Dák feliratok Glykon istenre: C. I. L. III. n. 1021., 1022. Marcus Aurelius és L. Verus abonoteichosi érmei a kígyót emberfejjel ábrázolják (Ἰωνοπολείτων Γλύκον.) Eckhel II. 383., 384. l. Mionnet, Suppl. IV. 550. n. 3—5.; n. 4. Érem két kígyóval. (A mint az egyik a másiknak a fülébe sziszeg.) Egy felirat Blatséből Macedóniában a Draco, Dracaena és Sándor emlékére. Ephem Epigraphica C. J. L. Suppl. II. 331. l. n. 493.

³ Renan, Marc Aurèle 51. l. Nikomediai érmek az emberfejes kígyóval még 240-ben is kerülnek elő. Ibid.

TIZENHATODIK FEJEZET.

A jós-helyek. Plutarchus mint védelmezőjük. Hadrián mysticismusa. Antinous istenné való emeltetése.

A csodákra áhító évszázad, a melyben a kelet mysticismusa egészen áthatotta a régi isteni tiszteleteket, újjászületését idézte elő a jósdai intézménynek is, a mely az első évszázadban a szellemek felvilágosultsága folytán hanyatló félben volt. Ugyanaz a Nero, a ki a delphibeli jós-helyen kérdést intézett, aláásta ennek a tekintélyét is azzal, hogy Apolló templomát kifosztotta s javadalmait bevonta. Pythia elnémult. Ez hazugságai és megvesztegethetősége miatt régóta rászolgált az emberek megvetésére, a mint már Cicero megjegyezte.¹ Az anyagyilkos Nerót arczátlan hízelgésekkel vette körül, a mennyiben ezt Oresteshez és Alkalmaeonhoz vakmerősködött hasonlítani.² Traján, úgy látszik, visszaállította a delphibeli jós-helyet, és Hadrián azt a kérdést tette fel neki, hogy hol született Homerus.³ S noha Plutarchus a jós-helyek enyésztéről beszél, a hiresebbek közül egy sem némult el. Csakhogy vonzó ereje az által látszott kisebbedni, hogy a tömeg inkább az újabb keletű kinyi-

¹ Cicero, De divin. II. 57.

² Lucian, Nero, c. 10. Ennek daczára Nero be akarta a pythói jós-helyen levő mélység torkolatát tömetni, hogy Apollo örökre hallgasson el.

³ Bouche-Leclerc, Divination dans l'antiquité III. 200. l. Más-féle, mint Hadrián-, Faustina- és Ant. Pius-féle császári érmek nem fordultak elő Delphiből (egy, vonatkozással Antinousra); Bormann, Bull. d. Inst. 1869. 45. l.

latkoztatások felé fordult, a melyek egyszerre divatba jöttek, mint a minő volt a Glykon jós-helye Abonoteichosban. Régi jós-helyi intézmények is álltak azért még fenn; így leginkább az Apolló-félék Deloson és Argosban, Xanthusban és Klarosban Kolophon mellett, továbbá a Trophoniusé Lebadeában, a Branchidáké Didymiben Miletus mellett, a Nap-istené Heliopolisban és a syriai Hierapolisban.¹ De azért többé-kevésbbé viseltések voltak már.

Plutarchus a jós-helyek hanyatlásáról írt művében sajnálattal vallja ezt meg, mivel ő azon fáradozott, hogy a jóslat-mondó hatalmakat ismét tekintélyhez juttassa.² Erre a hanyatlásra az ő nézete szerint nincs mit adniok, mivel ezek daemonokat állítottak az élökre, a daemonok pedig nem istenek. Ezeknek inkább oly természetök van, a mely halandó és halhatatlan vegyest, s mivel hozzájuk testi elem is tapad, ennek folytán jóvá vagy rosszszá átváltozhatnak, sőt el is tűnhetnek. Erre nézve hivatkozik Platóra, Empedokletre, Xenokratesre és Chrysippusra. Hogy a dolgot teljesen tisztába hozza, elbeszéli Pan halálának a történetét. Tiberius uralkodása alatt történt, hogy hajósok valamelyik görög tengerparton Thamus kormányos nevét hallották kiáltani; egy hang így szólt: ha Palodes magaslatára érsz, tedd hírré, hogy a nagy Pan meghalt. Thamus ezt megcselekedte, s erre hangos sóhajtás volt hallható. Tiberius a dolog lefolyását megvizsgáltatta s hitelesítette. Tehát

¹ Döllinger, Heidentum und Judentum 649. l. stb. Friedl. III. 527. l. stb. Marquardt R. Staatsv. III. 95. A tekintélyes jós-helyek története általában Bouche-Leclerc-nél.

² De Defectu oraculorum. Az V. fejezetben sajnálkozik, hogy Boeotiában, a mely előbb hemzseget a jós-helyektől, csak a leba-deai áll fenn. Vesd össze: Cur Pythia nunc non reddat Oracula.

a daemonok elpusztulhatnak. Mosolyognunk kell azon az erőlködésen is, a melyet Plutarchus „Socrates Daemonában” fejt ki, hogy a jóvendőmondást a geniusból kimagyarázza, a melynek a hangja egy oly tiszta szellemű bölcseész előtt különösen hallható volt. Plutarchus ez alatt a genius alatt a legvaskosabb formában vett jóslat-mondó daemont ért.

Az epikureusoknak nem került semmi nehézségükbe ezt az újból kicziczomázott orthodoxyát halomra dönteni. Már Oenomaus, a kinek az irataiból Eusebius kivonatok készített, a jóslatokat a szemfényvesztők szédelgéseivel gúnyolta ki.¹ Azonban az Epikurus követőinek kritikája és Lucianus szatirája mit sem használtak, mert a tömeg ezekről nem nyert tudomást, a korszak kiváló szellemei között pedig, a mint ezt Plutarchus az imént tanusította, nem egy védelmezője akadt a jós-helyeknek. Aegyptusi és chaldaei jóvendő-mondók és csillagjósok rajonként hemzsegték a birodalomban széltében, hosszában s kitűnő üzletet csináltak. Ünnepi menetekben, áldozati adományokkal tolongtak ezeknek az oltárai, szent képei és talizmánjai előtt, valamint rejtelmes fülkéik körül, a hol szellem-árnyak megjelenését lehetett látni és halottak jóslatait lehetett hallani. Hiába tette Lucianus és Favorinus nevetségessé azt a felfogást, mintha tetteink és elhatározásaink a csillagzatok befolyása alatt állanának.²

Ha egy oly kiválóan szellemes férfi, mint Hadrián, hitt a csillag-jóslásban, s a keleti magia bűvészetét gyakorolta, az ő példaadásának az efféle balhite oly erősítőleg kellett hatnia, mint a pápák bulláinak a varázslatokban és boszorkányságban való hitre. Ő a csil-

¹ Eusebius Praep. Evang. V. és VI. *ἡρώδης γοήτων*.

² Favorinus a csillagjóslásról Gelliusnál XIV. 1.

lagjelekben ép úgy hitt, mint a jós-helyek hatalmában. Mielőtt trónra lépett volna, császári méltóságának előjeleit megnyerte a Sibylla könyveiből, Vergilius énekeiből, Jupiter Nicephorus és az Antiochia melletti kastaliai források jós-helyétől, a mely utóbbiakat aztán, mint veszélyeseket elfalaztatott.¹ Mint iskolázott csillagvizsgáló maga kutatta jövőjét s az a hír terjedt el felőle, hogy tetteit és élményeit minden évre előre kiszámította.² A jós-jelekben és csoda-jelekben az ifjabb Plinius is ép úgy hitt, mint Suetonius, a kinek a császárokról írott történetei tele vannak a legritkább csodák feljegyzéseivel. Ebből látható, hogy a keresztyéneknek a csodákban való hite a római birodalomban mily termékeny talajra talált.

Hadrián mystikus hajlamait a Sibyllinák egyik költője versekbe szedte, a hol Róma ekkép van megszólítva:

Majd ha neked már volt tizenöt nagy s büszke királyod,
A kik messze nyugot lakosit keletig leigázták,
Jő egy szürke hajú, kinek a nevet adta a tenger.
Ez nyugtot nem lelve bejárja a földet ajándék
Osztás közt, kincset szed aranyba', ezüstbe'
Össze, — az ellenek soh'se volt ily sok, — s haza fordul
Zsákmányával. Az összes titkok zárai nyitvák
Nékie, istenné teszi Antinoust és szerte szakítja
Mind, a mi szent s kapuját felnyitja az ősi titoknak.³

¹ Ammian. Marcellin. XXII. 12., 8. Sozomen, H. Eccl. V. 10.

² A nevezetes hely Spartianusnál. c. 16.: „mathesin sic scire sibi visus est, ut sero Kalendis Januariis scripserit, quid ei toto anno posset evenire, ita ut eo anno, quo perit, usque ad illum horam, qua est mortuus, scripserit, quid acturus esset.

³ Sibyll. VIII. 50. (ed. Alexandre, Paris 1869.):

Καὶ μαγικῶν ἀδούτων μυστήρια πάντα μεθεῖξαι,
Παῖδα θεῶν θείκνουν, ἅπαντα σεβάσματα λύσει,
Καὶ ἀρχῆς τὰ πλάνης μυστήρια πᾶσιν ἀνοίξει.

Lásd még V. 46.; XII. 163—175.

Itt Hadriánra vonatkozólag az van állítva, hogy mindenféle vallásos titkot kipuhatolt. Ez teljesen összevág azzal, a mit Tertullianus és Julianus felőle mondtak.¹ S noha nincs kiderítve az, hogy az eleusisi beavatásokon kívül részesült volna még másban is, az kétségtelen, hogy utazásai közben Görögország, Syria és Aegyptus sokféle mysteriumával megismerkedett; mert fürkésző hajlama bizonyára ép oly erős lehetett, mint a Septimius Severusé, a kiről Dio azt állítja, hogy nem hagyta kipuhatolatlanul sem azt, a mi embertől, sem azt, a mi istentől ered.² Mint a saját korának gyermeke, Hadrián is mutathat fel Peregrinussal és Sándorral rokon vonásokat. Ő is alá-súlyedte a vallási szemfényvesztőig; ő is fedez fel új istenséget és oly orakulumot, a mely ép úgy érvényre jut, mint a Glykoné Paphlagoniában. Vagy talán uralkodói szeszély volt az, a mely az emberek szolgáléküségéből, mint minden Caesárra, úgy rá is rá költött isteni erő tudatából eredt? Vallás-alapításra vonatkozó kísérlete ironia is lehetett. Avagy az embereket, butaságuk miatt megvetve őket, csak bolondítani akarta? Csupán csak a művészetnek hódolt, a midőn az isteni Antinoust „a Szép valódi megtestesülését“ megalkotta? Avagy alapjában véve, mint az Epikurus követői és Lucianus, ő is istentagadó volt? E kérdésekre senki sem tud feleletet adni. Ennek a rejtélyes embernek a vallása előttünk titok marad. A bölcsészeti rendszerek közül sem állott hozzá határozottan egyikhez

¹ Tertullianus mondása Hadriánról: „quamquam curiositatum omnium explorator“ — bizonyára a valási mysteriumokra is vonatkozik, miután a keresztyénséggel együttesen említettik: Apologet. adv. gentes, c. 5.

² μήτε ἀνθρώπινον μήτε θεῖον ἀδισρεύνητον καταλιπεῖν, Dio 75., 13.

sem. Spartianus azt mondja róla, hogy a római isteni szolgálatokra buzgón rászentelte magát; de az idegen isteni szolgálatokat, a melyek alatt a syriaiak és aegyptusiak értendők, megvetette.¹ Mint államfő az államvallás iránt az ezt megillető hódolattal viseltetett. Rómában a régi templomokat kijavíttatta s ujakat építtetett. A Hadrián érmein ott látható a Capitolium három állami istene. Egy érem Jupitert a császár védőjeként mutatja. Az isten itt kolosszális nagyságban van jelképezve, jobb kezét a villámmal Hadrián fölé terjeszti s köpönyegével fedezi. A császár könyörgő mozdulatot tesz; parányi alakja a keresztén fejedelmek és pápák alázatosságát juttatja eszünkbe, a kik a pogány jelképezéseket utánozva, Krisztus előtt törpéknek ábrázoltatják magukat.²

Pausanias Hadriánt egyik legistenfélőbb császárnak nevezi, s midőn ezt teszi, bizonyára ennek templomépítéseire gondol.³ Az igaz, hogy templomot eleget emeltetett; de ez nála a műremekek kedveléséből is szár-

¹ Sacra Romana diligentissime curavit, peregrina contempsit. Spart. c. 22. Tiberius megtiltotta aegyptios Judaicosque ritus, Sueton, Tiber. c. 36.

² Froehner, Les Médaillons de l'Empire Romain, Paris 1878. 28. l. Hadrian. Aug. Cos. III. PP. — Jovi Conservatori. Trajának egy bronz-érme a Conservatori Patris Patriae felirattal ugyanazon tárgyú, s Froehner a Flaviusoknak tulajdonítja. Hasonlók ehhez azok az érmek, a melyeken Jupiter Custos Marcus Aureliust és L. Verust védi. — 29. l.: Hadrián érmei Hadr. Aug. PP. — Jovi Opt. Maximo SPQR. Más Hadrián-féle érmek a capitoliumi istenekre való vonatkozással. 26. l. stb.

³ Ἀδριανού, τῆς τε ἐς τὸ θεῖον τιμῆς πλεῖστον ἐλθόντος. Attica V. 14. Így tartották a középkorban szintén istenfélőknek azokat a császárokat, a kik templomokat és kolostorokat építettek. Sicíliai Vilmost ezért nevezték a „jó“-nak.

mazhatott; ezen kívül nem ajánlotta azokat egy istennek sem, hanem névtelenül hagyta.¹ Annyi azonban tény, hogy olympusi Zeusszé való felmagasztaltatását szívesen fogadta.

Ha már az ő saját felségének templomokat emeltek, annak, a kit az istenségben társának fogadott, ne legyen ebben része? Antinous istenítésével Hadrián a század babonáját császári bélyegével is megpecsételte. Ez a cselekedet azonban a kortársakra még csekélyebb hatással volt, mint az utókorra. Az apotheosis, a midőn valakit, mint herost az istenek mellé helyeztek, s emléket ünnepi játékokkal tisztelték meg, a legnagyobb kiüntetés volt, a melyet a régiek halandónak nyujthattak. Az embernek ez az istennéemelése a beatificatio és canonisatio alakjában a pogányságból a keresztyén egyházba is átment. Mint a hit hősei, a szentek is megkapták a maguk oltáraikat. A renaissance gyermekei Olaszországban egészen helyesen ismerték el a pogány és keresztyén apotheosis összefüggését, a midőn a szenteket a „Divi“ czímmel jelölték meg. Egészen véve azonban a pogányság sokkal takarékosabban bánt az apotheosisal, mint a keresztyén. Az antik naptár herosainak a száma a keresztyén szentek myriádjaihoz és az Acta Sanctorum 60 kötetre menő foliansaihoz képest jó formán elenyészik. Nem lehet tehát elítélni sem a spártaiakat, ha Lykurgusukat istenítik, sem a smyrnaiakat, ha Homerusnak áldozati tüzet gyujtanak, sem az athénieket, ha a Marathonnál elesett hősokeket a halhatatlanok mellé helyezik. A görögök azonban, sajnos, a kisázsiaiak aljas hizelgését példának vették és istenítették a hatalmat is.

¹ Lamprid., Alex. Sever. c. 43.

A diadochok idejében a Nagy Sándor utódait istenek gyanánt imádták már életökben. Azután Róma hadvezé-reit, Flamininust és Sullát, szintén az égbe emelték. Ez az ember-imádás Aegyptusban nem volt annyira feltűnő, a hol a Lagidák az istenítést a Pharaók után örökölték. A hieroglyph feliratokban Augustus a Nap fia gyanánt van dicsőítve.¹ Maguk a rómaiak a görögöktől vették át az apotheosist. Legelsőben „Divus Julius“ néven Caesárt érte a consecratio. Lelkét, a mely az aetherbe szállt, egy üstökösbe akarták bele magyarázni.² Erre aztán a császár-kultusz lett az állam igazi vallása, a melyre Európa provinciáinak is át kelle térniök. Tacitus beszéli, hogy Ázsia városainak a küldöttei, miként koldulták ki, egymással versenyre kelve, a Tiberius legkegyelmesebb engedélyét arra nézve, hogy neki templomot emelhesse-nek.³ Görögországban alig akadt csak egy nevezetes város is, a mely ki ne járatta volna a neokoriával való megtiszteltetését, más szóval, Róma császára templomi kultuszával való kitüntetését.⁴ Így tehát isten volt minden császár már életében. Egy mű-remekben Augustus már Jupiterként van ábrázolva, lábát a föld-tekére téve; mellette Livia van, mint Venus. Ez a mű-remek, egy csoda-szépségű márvány dombormű, Ravennában a San Vitale templomban látható.⁵ Ha az Olympeion Athénben

¹ Döllinger, Heidentum u. Judentum 14. l.

² Sueton. Caes. c. 88. Először Augustus emelt neki templomot a forumon, mint a császár-kultusz tulajdonképeni megalapítója. Lásd erről általában Preller, R. Mythol. az ide vágó részt.

³ Tacit. Ann. IV. 55.

⁴ Hermann, Gottesdienstliche. Altertümer der Griechen. §. 12.

⁵ A. Konze, Die Familie des Augustus, ein Relief in S. Vitale zu Ravenna. 1867. Augustust Jupiter gyanánt egy herculanumi bronz-szobor is jelképezi.

az ő életében be lett volna fejezve, a mint ezt hizelgői tervezték, akkor már őt tisztelték volna Hadrián előtt ottan Zeus gyanánt. Így aztán az Antinous istenítése nem tűnik fel oly rikító színben, ha a kor szellemi áramlataival összefüggésbe hozzuk; de erkölcsi borzadályt fog ez kelteni mindig, mihelyt valaki arra gondol, hogy mi volt életében ez az istenek sorába emelt fiú. Hogy pedig ezt tudta akkor mindenki, az ép oly bizonyos, mint a mily tisztában voltak az abonoteichosi polgárok prófétájuknak, Sándornak a származásával. Még a gondolkozó kortársak ítélő széke előtt sem talál a Hadrián istentelen szeszélye semmi enyhítő körülményre, még azzal a magyarázattal sem, hogy az ifjú önfeláldozó halála a hőstett dicsőségére tarthat igényt.¹ Dio egész határozottsággal állítja, hogy a császár gúny tárgyává lett, midőn azt bizonyítgatta, hogy felismerte az Antinous csillagát.² De éppen az a borzasztó, hogy az istenek általában nevetségesekké lettek, még pedig nem csak az atheisták bírálata, hanem a szolgálalkúség és ember-félelem hitének az oltárai előtt is.

Antinoeban a császár kedvence részére jós-helyet állított fel jósokkal és a hozzátartozó minden egyéb szükséges színházi felszereléssel.³ Ő tehát ugyanazon az ösvényen haladt, a melyen az álpróféta, Sándor, s lealjasította magát ő is arra, hogy, mint ez a Sándor

¹ Így fogja fel Hausrath, Neutest. Zeitgesch. III. 480. Én természetesen azt hiszem, hogy Antinous áldozat-halálának Osirisra és Adonisra kellett emlékeztetnie.

² Διὰ ταῦτα μὲν οὖν ἐσκώπτετο. — Dio 69., 11.

³ Α προφήται-ról, vagyis az Antinous Antinoében levő jós-helyének a papjairól Hegesippus tesz említést Eusebiusnál. H. E. IV., c. 8.

cselekedte, jós-verseket költsön.¹ Mivel pedig Antinoeban, a régi Besában, már volt egy aethiop jós-isten, Hadrián a kettőt egy személybe összeolvasztotta, s míg az aegyptusiak a maguk istenét, a görögök már Antinoust imádhatták benne.²

S ha a világ ura az új istenség prófétájává szegődött, bizonyos volt abban, hogy teremtménye elismerésben is fog részesülni addig, a meddig ő él. De mi sem mutatja oly megdöbbenően azt, hogy az akkori emberiségen mennyire erőt vett a jóslatok szerzésére vonatkozó szükség-érzet, mint az a tény, hogy még ez az Antinous-féle jós-hely is fennállott egészen a harmadik századig. Origenes azt hitte, hogy Antinoeban varázslók és daemonok üzik titkos mesterségüket.³

Antinoe görög város volt, s általában görögök voltak azok, a kik a Hadrián-féle istent elismerték és tiszteltét elterjesztették.⁴ Nemzeti hiúságukat legyezgette az, hogy egyik honfitársuk részesült az olympusi dicsőségben. Mert az ő szemökben Antinous Hellast képviselte, s a császár a görögség iránt táplált rokonszenvét már jobban nem mutathatta ki, mint azzal, hogy egy görögöt istenné emelt. Valódi kultusz-hatalommá azonban még sem emelkedett Antinous, bár Görögország és Ázsia versenyez-

¹ Spart. c. 14.: et Graeci quidem volente Hadriano cum consecraverunt oracula per eum dati adserentes, quae Hadrianus ipse composuisse iactatur. Nehezen érthető, hogy Hadrián hol adott jóslatot a kérdezőknek, miután a besai Antinous-templom csak Aegyptusból való eltávozása után készülhetett el.

² Bouché-Leclerc III. 394.

³ Origenes in Cels. 3., 336; Tertullian. Apol. c. 13.; Clem. Alex. Protrept. 43. l.

⁴ Ezt igazolja Spart. c. 14. ide vonatkozó része.

tek, hogy oltárokkal és kép-szobrokkal ünnepeljék. Főhelye Görögországban Mantinea volt. Mert a császár, hogy itt Adonisának templomot emelhessen, jó messze kezdődő leszármazási táblát használt, annak az igazolására, hogy a bithyniai nikopolisiak Mantinea gyarmatosai voltak.¹ A templom felavatásának évfordulójára ünnepeket és öt évenként előforduló játékokat alapított.² Pausanias Antinousnak sok szobrát látta Mantineában, s az itteni gymnasiumban szép festményeket, a melyek ezt mint Dionysost ábrázolták.

Athénben is tartottak tiszteletére játékokat. Szobrát a színház törmelékei között találták meg. Papjának a néző téren diszhely gyanánt márvány széket is állítottak fel.³ Eleusisban Iacchos gyanánt tisztelték s itt is tartottak részére játékünnepeket.⁴

Sok más görög város az Antinous felmagasztalására érmekeket veretett, a melyeken mint Dionysos vagy Iacchos, mint Heros vagy Isten van ábrázolva. Ily érmekek vannak Tarsusból, Adramyttiumból, Adrianotheraeből, Amisusból, Ancyrából, Mantineából, Bithyniumból, Corinthusból, Delphiből, Hierapolisból, Cyzicusból, Nikomediából, Nikopolisból, Sardesből, Tyanából, Smyrnából

¹ Pausan. VIII., 9., 7. Érem Fabrettinél 462

² Euseb. H. E. IV. c. 8. Hegesippust említi, a kinek az idejében az ἁγίων Ἀντινόστος-t még ünnepelték. Ez az egyházi író a 2-ik évszázad közepén élt.

³ Ἰερῶς Ἀντινόου, Ephemer. Archeol. 1862., 162. l., 158. jegyz. Rhysopulos, ibid., 215. l. arról a szoborról; 202. lapon az Ἀντινόου ἐν ἁσσει: megemlézése egy ἱερῶς Ἀντινόου ἐπ' ἁγίου-nak, a minek alapján Semiteles felteszi, hogy Antinoust mint Ephebst tisztelték Athénben.

⁴ Ἀντινόου ἐν Ἐλευσίῃ, különbözik az athéniekétől ἐν ἁσσει. Lenormant l'Antinoüs d'Eleusis; Rev. Arch. 1874., 217. l.

és Alexandriából.¹ Egy corinthusi érmen Antinous a szárnyas Pegasust kantáron fogva tartja, s ez mintha Borysthenes, a Hadrián kedvencz lova volna.² Antinousnak egyik legszebb melképe szülő városa, Nikopolis vagy Bithynium érmén látható.³

Az istenek collegiumában mint társával, egyszer Harpokratesszel, másszor pedig Apollóval vagy Hermesszel jelenik meg. Griff, bak vagy bika, párducz, thyrsus-bot, hold és csillagok jelképezik egy vagy más isten gyanánt, a kiknek ő a megtestesülése. Mert Antinoust soha sem képzeltek új istenségnek, hanem csak egyik meglévő isten új kinyilatkoztatásának. Hasonló viszony talált alkalmazást az istenek sorába emelt császároknál is. Antinous legtöbbször a Dionysos alakjában tűnik elő, mert ez az ő ifjúi szépségének a legjobban megfelelt. Ez az ő szépsége sokkal járult ahhoz, hogy kultusza nem aludt ki a Hadrián elhunytával, mivel a művészet őt az ifjú szépség ábrázolásánál typusául fogadta el.

Azonban az ő isteni tisztelete csak a keletre szorított, mert a latin nyugoton az emberek képzeletére nem gyakorolt hatást. Itt nem sokat foglalkoztak a görög fiúval. Már az is feltűnő, hogy Marcus Aurelius, a midőn önvizsgálataiban a Hadrián legbizalmasabb barátait, Celert és a különben ismeretlen Chabriást és Diotimust névszerint elősorolja, Antinusról nem emlékezik egy szóval sem.⁴ Ez a hallgatás csak szántszándékos

¹ Eckhel VI. 528. stb. Cohen II. 267.

² Maffei Gemme antiche II. 193.

³ ANTINOON ΘΕΟΝ Η ΠΑΤΡΙΚ, R) ΒΕΙΘΥΝΙΕΩΝ ΑΔΡΙΑΝΩΝ, Mionnet, Suppl. V. pl. 1. A Smyrnából való, Polemon hízé- gései Cohennál II. 268., sugyanott Antinous- és Hadrián-féle érmek.

⁴ Marcus Aurelius VIII. 25., 37.: vajjon, — így kérdi — még

lehetett. Marcus Aurelius stoikus levén, csak megvetést tanusíthatott az Antinous-komédia iránt. Azt nem tudjuk, vajjon Hadrián egyáltalában fáradozott-e azon, hogy istenét Rómában meghonosítsa. Itt nyilvánosan nem ismerték el soha; mert ehhez a tanácsnak a határozatára lett volna szükség. Rómában nem volt egy temploma sem. Római Antinous-érmek sincsenek, de néhány felirat mégis azt látszik mutatni, hogy kultusa nem csak Rómába, hanem egész Itáliába is behatolt, s ezt a szolgálatot bizonyosan görögök teljesítették a császárnak. Szolgalelkű emberekben azonban a rómaiak és latinok között sem volt hiány. Kegyesből és félelemből, a mint Justinus vértanu mondta, áldozott nem egy az új istenségnek s képét befogadta a házába is. Egy felirat, a melyet a Mars mezején találtak s az itteni Isis-templomból származott, Antinoust Aegyptus isteneinek uralkodó társaként említi; neki tehát Róma aegyptusi szentélyében oltára volt.¹ Az bizonytalan, vajjon ez a felirat a Hadrián korából származik-e? De aligha fogunk tévedni, ha meggondoljuk, hogy Hadriánt csak kedvenczének a Nilusba fulása tette az Isis-vallás követőjévé. Ámbár Spartianus magasztalólag említi róla, hogy az idegen isteneket megvetette, s arról sincs tudomásunk, hogy Hadrián, mint Domitián s később Commodus és Caracalla, Rómában az Isis-mysteriumokban nyilvánosan részt vett volna, tiburi villája mégis bizonyosságot szolgáltat arra nézve, hogy volt neki köze Aegyptus isteneihez, ha

mindig a Hadrián sírján guggolnak Chabrias és Diotimus? Valóban nevetséges volna.

¹ Ἀντινόφου συνθρόνον τῶν ἐν Αἰγύπτῳ θεῶν Μ. Οὐλίπιος Ἀπολλώνιος Προφήτης C. J. G. III. 6007. jegyz.

egyéb okon nem is, legalább művészi hajlamból. Ebből a villából származik ugyanis az a márvány-óriás a vaticánban, a mely Antinoust Osiris képében mutatja, valamint a capitoliumi Harpokrates is, ennek az isten-társa, a ki a hallgatás geniusát ábrázolja, mutató ujjával az ajakán.

A tiburi villából hurezolták el valószínűleg Tivoliba azt a latin feliratot is, a hol ezt feltalálták; ez Antinoust Belenussal hasonlítja össze.¹ Egy Lanuviumból, a mai Civita Lavignából való felirat azt bizonyítja, hogy itt, Róma közelében, már a 133-ik évben, tehát csak három évvel az istenek sorába emelt fiú halála után templom volt, hozzá tartozó testvériesülésével azoknak, a kik Dianát és Antinoust imádták; oly isten-társítás, a mely eléggé különös.² Egy másik felirat azt mutatja, hogy volt Nápolyban is az Antinous tisztelőinek szövetkezete. Hogy ilyesmi görög városban alakulhatott, azon nincs mit megütdni.³ De úgy látszik, hogy Ostiá-

¹ Antinoo et Beleno par aetas formaque par est cur non Antinous sit Belenus. Q. Siculus. Orelli 823. Belenus kelta istenség volt, s mint Apollót rómaiiasították. Fabretti 325. Preller, röm. Myth. I³. 270. A felirat gúnyosan hangzik; vajjon a kelta istent érti-e, vagy Belenus Siculus előtt egy oly szép ifjú volt, a ki, szerinte, Antinous isteni tiszteleteit megérdemelte: ezt eldöntetlenül hagyom.

² Henzen 6086: in templo Antinoi . . . cultorum Dianae et Antinoi. Diana és Antinous születése napját megünnepelték. (V. Kal. Dec.); de ez a nap nem tekinthető az Antinous születése napjának; lásd Mommsen megjegyzéseit ehhez a felirathoz. De collegiis et sodaliciis Romanorum 114. l.

³ Orelli 2252. A Róma melletti Bovillae municipiuma ezt a feliratot Myron nevű római lovagnak állította, tehát egy görögnek, a ki egyéb czímei mellett úgy is van említve, mint *Fretriacus Neapoli Antinoiton et Eunostidon*, tehát egy cul-

ban is volt szentélye a Hadrián-féle istenségnek; mert ott találták azt a szobrot, a mely őt a tavasz istene gyanánt ábrázolja, s most a lateráni múzeumban látható.¹ Templomi szobor volt-e, nyilvános kertet díszített-e, vagy magán tulajdon volt, ezt nem lehet kideríteni. Mint-hogy azonban Ostia gyarmata a császár részéről sok jótéteményben részesült, ez könnyen rá adhatta magát arra, hogy istenének elismerésével iránta érzett hálájának kifejezést adjon.

Nem lehet feltűnő, hogy Lucianus, a ki nem csak a barbár, hanem a törvényes isteneket is nevetségesekké tette gúnyolódásaival, Antinous iránt mégis kiméletet tanúsított. A világot értő ember létére nem akarta sem az istenített császárokat, sem pedig egyik császár istenített teremtményét kigúnyolni. Az Antinous nevét nem ejti ki; csupán „Az istenek gyűlésében“ gondol rá, úgy látszik, egyetlen egy helyen, midőn Ganymedest említi.² Nem merte az Olympuson felléptetni, s ezt az elismerést Julianus császár is megtagadja tőle. Ugyanis a császárok ellen irányzott gúny-iratában Hadriánnak az Olympusra léptekor azt mondatja Silenussal, hogy hiába keresi Antinoust, mivel ez nincs itt, az istenek között. Mint Marcus Aurelius, Julianus is megvetésével sújtotta ezt az Antinous-komédiát.³ A keresztyéneknek a Hadrián Ganymedese, a mint még Prudentius nevezte el Antinoust, elegendő anyagot szolgáltatott arra, hogy a po-

torum Antinoi et Eunosti-féle phratriának a tagja vagy főnöke lehetett.

¹ Benndorf és Schöne: Die antiken Bildwerke des lateran. Museum 79. jegyz.

² Götterversammlung c. 8.

³ Julian, Caesares c. 9.

gány vallás határtalan erkölcstelenségét megbélyegezzék. Az apologeták még hálával is lehetnek Hadrián iránt; Antinusról beszél valamennyi.¹ Azonban nem használnak igen ríktó színeket, midőn az ázsiai papok fajtalanságáról, sőt még ember-áldozatokról is beszélnek. Hadrián ezeket Mithras kultuszánál eltiltotta, de Commodus újból megengedte. S vajjon az Antinous halála végelemzésben mi más volt, mint egy rejtélyes ember-áldozat.²

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Kiséretek a pogányság megújítására. Plutarchus és Lucianus.

Nem hiányoztak a komoly törekvések, különösen a platói és pythagorasi iskolák bölcsészei részéről arra nézve, hogy az antik vallás hanyatlását erkölcsi tartalmának reformjával feltartóztassák. Celsussal, a kinek élete körülményei ismeretlenek, a ki azonban még a Hadrián korához tartozott, megkezdette a pogányság Marcus Aurelius alatt a dogmai harezot is, a mind inkább hatalmassá váló keresztvények tanai ellen.³ Ezekkel álli-

¹ Justin. Mart. Apol. II. 72.: τοῦ Ἀντισόου τοῦ νῦν γεγεννημένου, ὃν καὶ πάντες ὡς θεὸν διὰ φόβον σέβειν ὤρμητο, ἐπιστάμενοι τίς τε ἦν παὶ πόθεν ὀπῆρχεν. Athenag. Apol. 34. Tatianus contra Gracos, 149. I. Prudent. contra Symmach. I. 271

² Az ember-áldozatokról Just. Mart. Apol. I. 50. I.; Tatian. contra Graecos 165. I. Lactantius Divin inst. I. c. 21. Tertullian. Apol. c. 9. Vesd össze, a mit Lampridius (c 8.) Heliogabalusról mond: caedit et humanas hostias lectis ad hoc pueris nobilibus et decoris.

³ Irata: Ἀληθῆς λόγος, az Origenes contra Celsum kivonatában

totta szembe azután híres regényét, a tyanai Apolloniust, a harmadik évszázadban az athéni sophista, Flavius Philostratus, Julia Domna császárné barátja. S ha ennek az első század közepén szerepelt pythagorasi bölcésznek történelmi alakját, a mely a Lucianus gúnyját nem kerülhette ki,¹ csak Philostratus gyúrta is át a pogányság Ellen-krisztusává, voltak már felőle jóval előbb is hasonló felfogások, sőt életrajzok is elterjedve, nevezetesen Damistól, aegaei Maximustól és Moeragenestől, a melyeket Philostratus felhasznált. Hadrián maga is őrizte antiumi könyvtárában Apolloniusnak egy egész levélgyűjteményét, valószínűleg azért, mert ezt a legnagyobb magus gyanánt tisztelte.²

Míg tehát az Epikurus követői és a cynikusok az antik mythológiát atheismusuk folytán megtagadták, s míg a skeptikusok és a stoikusok hagyták az isteneket lenni vagy nem lenni, a platói theologia ama mythologia lényegét felvette magába és kétségbeesett erőfeszítéseket tett az antik dogmák megmentésére. Ezek a törekvések csak Görögországból indulhattak ki, a melyeknek a vallásos kultuszai nem fajultak el a keleti bálványimádás borzalmaivá, hanem a nemzet történelmi alkotó részét tették, míg támasztékaikat megtalálták nem csak a bölcészetben, hanem a művészetben is. Még oly kiváló műveltségű férfiú is, mint Plutarchus, legnaivabb gyönyörét lelte az antik Olympusban. Ő, mint a materialismus ellensége, az új platói tan előharczosának tekint-

maradt fenn. Kellner, *Hellentum und Christentum*. 25. l. stb. Valószínűleg ez a Celsus volt az, a kinek Lucianus az álpróféta, Sándor történetét ajánlotta.

¹ Alexander c. 5.

² Philostr. *Vita Apollon*. VIII. 19.

hető. Epikurus és a Stoá nézetei ellen értekezéseket írt, a melyekben a leghevesebb támadásokat intézte a század istentelensége ellen, s korát a Plato tana segélyével magasabb erkölcsi színvonalra igyekezett emelni. Az istenfélelemtől ihletett pap bátorságával buzgólkodott a kor bűnei, a bujaság és kéjvágy, a pederastia, a vivóharczok és a rabszolgák elnyomása ellen. S ha a régi vallás feloszlásnak indult világában képes volt még valaki bebizonyítani azt, hogy az istenség előtt az üdvözüléshez bölcsészet és alázatosság elegendő, az csak Plutarchus lehetett, az elmerülő félben lévő ó-kor legmegelégedettebb és legboldogabb embere.

Szorgalmát, alaposságát, a régi bölcsészek és költők műveiben való jártasságát, gyakori szent buzgólkodását és nemes erkölcsét nem lehet eléggé nagyra becsülni, dialektikája azonban egészen tehetetlen. Az ős vallás védelmében, bárhova lép, inog a föld lábai alatt; mert ezek az olympusi istenek csak kövületek; művészeti múzeumoknak díszére válhatnak, de épenséggel nem engedik magukat átváltoztatni még a bölcsészet segédelmével sem erkölcsi és értelmes hatalmakká. Plutarchus ép úgy, mint később Plotinus és Porphyrius, a daemonologia fellegvárába menekül. A daemonoknak, mint közép-lényeknek, kell az istenek dőreségeiért és bűneiért helyt állani, hogy ezek elvont (abstract) lények alakjában az erkölcsi romlásból megmenekülhessenek. A mythologia allegoriájában s ethikai magyarázatában is keres magának menedéket.¹ Végül mystikussá lesz. S ha megküzd

¹ *De audiendis poetis*, érdekes irat, a melyben Plutarchus utasításokat ad, hogy az ifjúságnak hogyan kell a mythosokat, különösen a költőkét érteni, t. i. erkölcsileg és művészileg úgy,

is a nagy tömeg durva babonájával, de a divinatio és magia tévelygését ő is fenntartja.

Iratai aligha győzték meg korának csak egyetlen bölcsészileg képzett férfiát is, de annál jobban megnyerték a szív embereit, erkölcsileg épülést nyújtó tartalmuknál fogva. A „daisidaemoniáról“ írt értekezésében megvan erkölcsstanának az alaptétele, s ez az, hogy az isteneket szeretni kell s nem félni kell tőlük. Nézete szerint a tudatlanságnak az istenek felől két forrása van, az istentelenség és babona. Az istentelen nem hisz az istenekben, hogy félni ne kelljen tőlük; a babonás hisz bennök, de úgy képzeli őket, mint valami vészt hozó, rettenetes lényeket. Az isteneket azonban nem kell gyűlölni, hanem szeretettel, reménységgel és bizalommal kell fordulni hozzájuk. Irataiban ezeket a követelményeket Plutarchus tovább fejti Epikurus követőivel szemben, a midőn azt igyekezik bebizonyítani, hogy Epikurus tanai szerint nem lehet boldogan élni. Sokkal jobb az istenekbe vetett hithez ragaszkodni, őket tisztelni, sőt még félni is tőlük, mint lemondani minden reményről és a „borzasztó időkben“ az égiekhez való minden menekülésről. Sem templomba járás, sem ünnepi lakomák, sem színjátékok nem nyújtanak annyi gyönyört, mint ha ezek reájok vonatkozólag áldozatok, mysteriumok és tánczok mellett mennek végbe. Mert az istenre való gondolat eltávolítja az embertől az aggodalmat és csapongó öröm-érzettel tölti el a szívét. A ki azonban a gondviselést megtagadta, ily örömnek részese többé nem

hogy a mit a költők mondanak, azt nem kell szó szerint igaznak venni, hanem a helyzetből s az egyének jelleméből kell kimagyarázni.

lehet. Bátran védi Plutarchus a halhatatlanságban való hitet is, valamint azt, hogy a halál után viszontlátják egymást azok, a kik egymást az életben szerették. Valamint ő, úgy ifjabb kortársa, a mysiai Hadrianiból való görög szónoklat-tanító, Aelius Aristides, Polemon egyik tanítványa is valóságos szenteskedő rajongással fáradozott a régi istenekben való hit visszaállításán.¹

Pythagoras és Plato követőinek álmodozással határos törekvésével szemben, a mely oda irányult, hogy a roskadozó Olympust a daemonologia és a keresztyén-séghez közeledő ethika segedelmével megtámogassák, síkra szállt amaz Olympus legrettenetesebb ellensége, Lucianus. A samosatai sophista kicsinynek és igénytelennek tűnik fel a Plutarchus pap-fejedelmi alakja mellett; de oly fegyvereket használt, a melyek teljesen megsemmisítő hatásúak voltak. A nagy tömegre nem a fenségessel, hanem a nevetségessel lehet hatást gyakorolni. Hogy ennek a pamphlet-írónak könyörtelen s roppant népszerűségnek örvendő szatirája a saját korára minő hatással lehetett, azt abból lehet a legjobban megítélni, hogy iratai, bár némely czélzásai, a melyeket az akkori viszonyokra tett, előttünk ma már érthetetlenek, még ma is a legélénkebb hatást gyakorolják. Lucianus megvetette a keresztyéniséget. A „keresztire feszített varázslónak“ ez az új mysteriuma neki ép úgy, mint Hadriánnak, s mint az akkori összes nagyvilági embereknek, valami oly képtelenségnek tűnt fel, hogy irataiban csak itt-ott emlékezik meg róla, s akkor is fitymálólág.² Ennek daczára az ő atheismusa a keresztyén-

¹ L. tőle az „Istenek beszélgetéseit“ és Baumgart iratát: Aelius Aristides als Repräsentant der sophistischen Rhetorik. 1874.

² Tulajdonképen csak Sándorban és Proteusban; mert más

ségnek legerősebb szövetségesévé lett; mert az ő gúnyja az antik valláson oly rést ütött, a melyet többé nem lehetett betömni semmiféle bölcsészettel, de még az új-platói iskola eszmetanával sem.

Az antik mythológiát „Az istenek beszélgetéseivel“ zúzta össze. Polemiája, miként a keresztyén apologétáké is, az emberiesítő mesék ellen irányul. Az isteneknek a gyöngéit teszi nevetségessé. Zeus fecsegő, dicsekvő Don Juan, Mercurius tolvaj, Bacchus részeges, Apolló csalárd jóvendőmondó. Homerus mythosai, Ovidius Metamorphosisai és a tragoedia írók izléstelen meseszerűségökkel szolgálnak rá a gúnyra.

Ugyancsak ez éri utol a hazai, nevezetesen az ősi hagyományból átszármazott görög isteneket. Egyszer-smind szemlét is tart a saját korának egész ábrándszülte Olympusa felett, a mely hemzseg az idegenektől. A theokrasia, vagyis az istenek keveredése az oka annak, hogy a pogányság utolsó századaiban a kultuszoknak valóságos zűrzavara keletkezett, mivel az idegen provinciák istenei vándorlásra adják magukat. Rómában, a birodalmi Pantheonban találkát adnak egymásnak és római polgárokká lesznek. A mi áll Rómáról, az áll az egész birodalomról.

A vallás ezerféle felekezet kultuszává bomlik. Fel sem lehet sorolni az istenek, geniusok, daemonok rengeteg számát, s minél idegenebbek s titokzatosabbak, s minél jobban mutatkoznak aegyptusiaknak és chaldaebelieknek, annál keresettebbek. Görögország isteneit,

helyeken, p. o. Philopseudesben, c 16., továbbá az Igaz történetekben s Phaëthon és Endymion harczában csak erőltetéssel lehet a keresztyénekre czélzást találni. Kellner, Hellenismus und Christentum, 89. l. stb.

Zeust, a kinek a helyét a császár foglalja el, Apollót, a kinek delphibeli jóshelye elvesztette már minden vonzó erejét, szívesen cserélték fel a mystikus természet-imádás hatalmaival, Isissel és Osirissel, Serapissal és Anubissal, Attyssal és Adonissal, Mithrassal, Astartéval és a pantheismus Rheájával. Magának ennek az egy hatalmas istennőnek száz neve van, (Apulejus 11-dik könyvéből megtanulhatjuk); ő a pessinusi istennő, a paphosi Venus, továbbá Minerva, Ceres, Diana, Proserpina, Isis és a hierapolisi Cybele, a kinek a kultuszát Lucianus Syriai istennőjében írja le.¹

Az „Istenek gyűlésében“ Momussal panaszt emeltet az Olympusra csempészett jövevények ellen, a kik a régiekkel egyenlő részt követelnek az ambrosziából és a nektárból. Jupiter mindenk előtt Ganymedest kívánja megmenteni, mert nagyon rosszul esnék neki az, ha Momus a dédelgetett kamaszt nem-nemesi származására való támadással akarná bántani. De Attys, Korybas, Sabazius és a turbános Mithras, a ki egy betűt sem tud görögül kinyögni, továbbá a scythák és geták, a kiket népségek a saját szakállára tett meg isteneknek, hogyan kerültek ezek az Olympusra? Hogyan került

¹ Hogy mily nagy volt a kultuszokra vonatkozó felfogás körül a zavar, miután a syriaiak a görögökkel egybeolvadtak, legjobban igazolja a syriai istennő temploma Hierapolisban. Ez a szobroknak valóságos Pantheonja, a hol együtt láthatni Rhea-Junót, Jupitert, Baal-Apollót, Atlást, Mercuriust, Lucinát, Semiramist, Sardanapált, a trójai hősöket, Stratonikét, Kombabust, s az előcsarnokban óriási phallosok vannak, a melyek közül az egyiken évenként kétszer hét napig guggolt egy ember, mint oszlopszent, a nélkül, hogy szemét behunyta volna. Lucianus Dea Syria.

Anubis, vászonba göngyölt eb-arczával? Hogyan kerültek oda a memphisi bika, az ibis és a majmok? Az aegyptusi butaság, — így gondolkozik maga Jupiter is, — gyalázatos, de mégis csak van valami titokzatos jelentősége. Lucianus erre a mysteriumok ellen támad, midőn Momussal ezt a naiv kérdést téteti: tehát azért van még szükségünk mysteriumokra, hogy megtudjuk azt, hogy az istenek istenek s az eb-fejek eb-fejek? A darab azzal végződik, hogy határozat létesül, a mely szerint az istenek kötelesek bizottság elé állani és családfájukat bemutatni.

A „Jupiter tragoedus“ drámai bohózatában is maró gúnynyal van nevetségessé téve a mindenféle nemzeti kultuszok zagyva összekeveredése. Felülmulhatatlan élc az, hogy Lucianus ott az istenekkel ércz-értékek szerint foglaltat helyet. A Mercurius pathetikus hangú heroldszavára futva jönnek ezek az aranyból, ezüstből, elefántesontból, bronzból és márványból való alakok. A barbár istenségek, Bendis, Attys, Mithras, Anubis az első helyeket foglalják el, mivel aranyból vannak. Ez ropant komikus jelenetekre ad alkalmat. Lucianus az isteneket nevetséges anthroporphismusukba fulasztja bele. Két „harczas“ fajtából való bölesésznek, az Epikurust követő Damisnak és a stoikus Timoklesnek a czivakodása a tárgy, a melynek a tanujává Jupiter Athénben, a Poikile felé való sétálása alkalmával lett. Damis tagadta az istenek létezését, Timokles védelmébe vette. Ez utóbbi már-már azon a ponton van, hogy lecsepüzik, a midőn a vitázó feleket Jupiter az éjszaka által elválasztatja egymástól. Másnap a vitának tovább kell folynia. Jupiter gyűlést hi össze; hogy találjanak módot arra, hogy miképen lehetne a győzelmet a hig velejű Timokles

részére biztosítani, minthogy ettől függ az égieknek nem csak becsülete, hanem megmaradása is. Beszédet intéz tehát a polgár-istenekhez, a Demosthenes első olynthusi beszédéből lopott szólásformákkal, de a végén belesül. Az istenek, kiki a saját jellemének megfelelőleg, a legnevetségesebb tanácsokat adják. Jön ez alatt futva Herma-goras, Hermes Agoraeus szobra, az athéni piacról és jelenti, hogy a böcsészek vitája kezdetét vette. Az ég kárpitjai lehullanak s az istenek kíváncsi szemmel tekintenek alá. Mivel már, úgy mond Jupiter, úgy sem tehetünk egyebet, kezdjünk el legalább egész erővel Timoklesért — imádkozni. Ez a nevetségés ötlet igazán eredeti.

A vitát tehát folytatják tovább. A miket Timokles felhoz, azok bizony csak az odaadó hit nagyon gyöngé érvei, míg az Epikurus követője nem csak az isteni gondviseléssel, hanem az egyes istenekkel is maró gúnynyal végez, — a gondviseléssel, a mely a gonosz-ságot megengedi, az istenekkel, a kik a népeknek önkényes alkotásai, most emberek, majd elemek, majd ismét bikák, hagymák, krokodilok, macskák, majmok, agyag fazekak és tálak. Timokles tehát ép oly kevés-sé tud valamire menni a consensus gentium theologiai bizonyítékával, mint teleologiai bizony-ságaival. Végre a következő mes-teri syllogismussal menti meg magát: ha oltárok vannak, akkor kell lenni isteneknek is; úgyde oltárok vannak, tehát vannak istenek is. S ez annyit jelent, hogy felebbé a népek szokásaira és az állam-ügyészre. A nép könnyen megvadulhatna, ha a formuláktól, isten-álarczoktól, bibor köntösöktől és bohóc-öltözékektől megfosztának. Befejezésül ezt mondja Jupiter: „Mindamellet, te Mercur, szép nyilatkozat volt az, a mit Darius király

Zopyrusról mondott; én is megvallom, hogy jobb szeretnék oly egyetlen egy védelmezőt, mint Damis, mint tízezer Babylont“.

A „Jupiter tragoedus“ folytatását a „Meggyőzött Jupiterben“ adja. Egy cynikus arra kéri Zeust, hogy egy pár kérdést tehessen fel neki. Nem akar egyebet, csak azt, hogy mondja meg neki: igaz-e az, a mit Homerus és Hesiodus állítottak, hogy a Végzet istennője és a Parcák elől nem menekülhet meg senki? Jupiter ezt elismeri, sőt azt is megvallja, hogy a Végzet még az istenek felett is úr; kénytelen tehát helyben hagyni azt az állítást, hogy ezek semmi egyebek, mint léhűtő gépezetek. Ezzel a vallomással aztán az egész Olympus semivé van téve és a jós-helyek jövőmondásai az izléstelenség színében tűnnek fel; mert mit használ a halandónak a jövő kifürkészése, ha Heimarmene (a Végzet) határozata elől nem menekedhetik? S ekkép a jók és a gonoszok felett a halál utáni ítélet is szintén meg lesz végkép hiúsítva, mivel abban az esetben, ha minden a Végzettől függ, nem állhat fenn többé sem a cselekedet beszámíthatósága, sem az erkölcsi szabadság.

Mindaz, a mit Plutarchus a jóslatokról, mysteriumokról, gondviselésről és a fátumról oly nagy gonddal összehordott, halomra dől a cynikusok és Epikurus követőinek ezen syllogismusaival szemben. Lucianus kifogyhatatlan ott, a hol arra kerül a dolog, hogy régi dogmákat kell összetörni. Kigúnyolja Trophoniusnak és Amphilochusnak akkortájt még tekintélyes jós-helyeit, de különösen a legtörvényesebbet valamennyi között, a delphibelit. Jupiter tragoedusban felszólíttatja Momussal Apollót, hogy, mivel előtte nincs titka a jövőnek, mondja meg az isteneknek azt, hogy a két bölcsész közül melyik fogja

elnyerni a győzelmet. Apolló eleinte azzal menteketődzik, hogy a jós-hely felszerelése eszközei, a háromláb, a füstölő és a castaliai forrás vize nincsenek kéznél, de aztán, nem tudván a kényszernek ellenállani, egy dőre jós-igével áll elő.

Mindezeknél nem kisebb csúfot űz Lucianus a lélek halhatatlanságáról s az elysiumi és tartarusbeli életről szóló dogmákból is. Ide tartoznak nála az élénk „halottak beszélgetései“ is, a melyek szintén szinpadias rajzukban nem ritkán Dante poklára emlékeztetnek. Ostora nem kimél senkit, sem Socratest, sem az Aetna kráterében félig megsült Empedoklest, sem Pythagorast, a ki az örömtelen Hadesban még a máskor megvetett babot sem utasítja vissza, mert hát a dogmák a Styxen túl változnak. Achilles, Nagy Sándor, Hannibal mivé lesznek az alvilágban? Mi lett Nagy Sándorból, az egykori Ammon istenből, az indiai Bacchusból? Rajta, a ki a többi árny-alakokkal egyenlő, abban a világban, a hol megszűnik minden különbség, s a hol a férgek az igazi királyok, mert a fejedelmeket ők fogyasztják el, mondom, ő rajta mutatja meg Lucianus, bár világfira valló elővigyázattal, a császárok istenítésének nevetséges voltát. Végül a Marcus Aurelius és a Hamlet bölcsészetével arra az eredményre jut, hogy hiábavalóság minden, hogy az élet eszményei felé való magasztos törekvés, dicsőséges tettek, kincs-halmaz, mind csak füst és pára. S itt, a nélkül, hogy akarná, találkozik a stoikusokkal, s mint Voltaire, egyáltalában az élet s az ember megvetésébe sülyed. Plutarchusnak e szerint mégis csak igaza lesz, a midőn az Epikurus követői elleni iratában óva int ettől az istentelenségből eredő pessimismustól. Nem kell azonban Lucianust szó szerint venni; mert csakhamar maga

is Epikurus híve lesz s dicsőíti a jelen pillanatot, a mely az életben egyedül biztos, továbbá a jelennel való megelégedést, mindenek felett pedig a mértékletességet s a kevéssel beérő önelégültséget. Eszmények ő reá nézve nem léteznek. Az abszolút ismeretek, bölcsészet, vallás neki csak a szatíra tárgyai. S a mi még fennmarad, az tényleg nem egyéb, mint a pillanat élvezete; ezen túl csak a Semmi van.

Ekkép Lucianus, a görög-római világ kritikusa, épen úgy, mint a tizennyolczadik század encyclopaedistái, a nihilizmushoz jut, hogy az istenek helyett a közönséges emberi értelmet vagy észet emelje az isteni trónra. Megjegyzésre méltó, hogy Fronto, az uralkodó sarjak nevelője, a kinek a lucianusi gúnyra semmi tehetsége nem volt, egy alkalommal, mintha a franczia forradalom prófétája lett volna, a következő emlékezetes megjegyzést tette: „A Szerencsének oly sok templomot emeltek s az Észre még csak egy oltárral vagy szobrocskával sem gondoltak“.¹

A kedély elévülhetetlen szükségletei azonban, a melyek a bálványok izetlen kultuszában többé kielégítést nem találtak, a mysteriumokban kerestek a szívnek istent, olyant, a kit még nem szentségtelenítettek meg. Ezt az ihletet azonban többé nem Görögország, hanem a világ minden népei vallásának a szülő hazája, Ázsia nyújtotta. Európa szelleme a kelet felé fordult. Onnan tódultak az ázsiai kultuszok a nyugot felé s valamennyi megtalálta a maga imádóját, mert mindenikben benne volt több-kevesebb mértékben a gonosztól vezeklés útján való

¹ Ep. III. Quis ignorat, templa fana delubraque publica fortunae dicata, rationi nec simulacrum nec aram consecratum.

szabadulásnak a vágya, s ki volt még fejezve a lélek halhatatlanságának a hite is. Ez volt az alapja annak, hogy a harmadik évszázad óta a Mithras-kultusz követői annyira megsaporodtak. A birodalom politikai és szellemi súlypontja lassanként áthelyezkedett a keletre, a hol már Traján kereste s a hol Hadrián is a legtovább s legszivesebben időzött. A világ-események színtere aztán a két Severus, a nap papja, Heliogabalus és a harmincz zsarnok alatt keletre tétetett át. A Sassanidák új-keletű birodalma lett a következő korszakok támaszkodó pontja mindaddig, míg Constantinus székhelyét Byzánczba nem tette át, és a kelet legmélyebb s leghatalmasabb mysteriumát, a keresztyénséget világ-uralmi állásba nem segítette.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

A keresztyénség elterjedése. A keresztyén vallás, mint „religio illicita“. Hadrián nem üldözte a keresztyéneket. Hadrián leirata Fundanus proconsulhoz. A keresztyén apologeták.

A keresztyén vallás még alig állt fenn egy évszázad óta, midőn Hadrián trónra lépett, s mégis voltak már követői a birodalom minden provinciájában. Palesztinából indult ki s a phoeniciabeliek kereskedelmi vonalain Damascuson át Kis-Ázsiába, Troason át Görögországba és Cypruson át egészen a nyugotig nyomult előre. A Középtenger minden kereskedelmi pontján helyet foglalt a pogányok között.¹

¹ Movers, Phönizien III. 1., 1 l. stb.

A nemzetiségeknek a római monarchia által való megsemmisítése, a pogány állam-egyháznak, az antik vallások feloszlása következtében való gyengesége, a melyet legfőkép a kultuszok elegyülése okozott, a bölcészeti atheismus és a skepsis az egyik oldalon, a másikon pedig a stoikus morál, a csodákban való hit és új mysteriumok által való megváltás szüksége, az erkölcsi romlottság, a zsarnokság és az alsóbb néposztályok szolgáltsága, mindez közre működött arra, hogy az apostoli tanok útja a római világ-birodalomban előkészítettessék. Az egyház első és általános nyelve mindenütt a görög világnyelv volt!¹ A keresztyénség világ-vallássá történelmileg általában csak a római monarchia segedelmével lehetett. Hadrián idejében már jól szervezett gyülekezetek hálózta be az egész birodalmat az Euphratestől Gallián át Hispaniáig, Britanniáig és a római Afrikáig.

Már említettük azt, hogy mily szolgálatot teljesített ez a császár a keresztyénségnek, a midőn Jeruzsálemet római gyarmattá alakította át; nevezetesen ennek folytán Palesztina keresztyén egyháza kényszerítve látta magát arra, hogy a zsidóság nemzetiségi kötelékeiből örökre kibontakozzék. Ettől az időtől fogva a keresztyén egyház eredeti fővárosa nem tudott többé soha a vallás uralkodó központjává lenni. Történelmi szükségszerűség folyományaként Róma lett azzá. Bár az itteni püspökségnek kezdetben nem volt több befolyása, mint az antiochiainak vagy alexandriainak, sőt nem volt több az

¹ Még a római liturgia is görög volt. Még a 3-ik században is találhatók a katakombákban a pápának görög sírversei (De Rossi, Roma sotter II.) A 2-ik évszázadban a római püspökök többnyire görögök voltak. (Evaristus, Telesphorus, Hyginus, Anicetus, Soter, Eleutherius.)

ephesusi, smyrnai, corinthusi és karthagói egyházak püspökségeinél sem; még is sok feltétel egyesült arra, hogy a római püspököknek a felsőség elnyerésére czélzó törekvését támogassa; ilyen volt nevezetesen a világ-város dicsősége, az a mythos, hogy a római egyházat Péter alapította; végül e püspökségnek rendkívüli gazdagsága.¹ Nem nagy egyéniség vetette meg e római pápák birodalmának az alapját.² Második évszázadbéli története még nem egyéb, mint mese, s csak Hadrián után három század múlva tűnt fel a római püspöki széken egy kiváló alak, akkor, a midőn már a keresztyénség győzelme el volt döntve.

A felekezetekkel való belső küzdelem, a mely alapításának már első órájában kezdetét vette, s a másik, ismételt üldöztetések között a római állam-czélal vívott hősi harcz a keresztyén egyháznak dogmai szilárdságot és vallásos rendületlenséget kölcsönzött. A második században a római államkormányzat a keresztyénekben még nem látott egyebet, mint egy oly mysterium vakbuzgó hívőit, a melyet eszeveszettnek és megvetésre méltónak talált. Azzal azonban már kezdtek felhagyni, hogy felekezetöket a zsidósággal összezavarják. A „christiani“, vagy „galilaei“ nevezete alatt sajátságos szövetkezetnek tekintették őket, a mely, miként a zsidók zsinagógája, nyilvános türelemre igényt nem formálhatott, s ekkép a Traján-féle kiközösítő törvény alá esett, a mely a nem engedélyezett vallásos társulatokat betiltotta. Nero és Domitián alatt a keresztyének üldözéseknek voltak ki-

¹ Renan, Marc-Aurèle et la fin du monde antique, 231: le trésor commun du christianisme était en quelque sorte à Rome.

² Karl Hase, Kirchengesch. 62. l.

téve. Domitiántól kezdve, a Lactantius nézete szerint, egészen Deciusig nem fordult többé elő keresztyén-üldözés.

Ha azonban mégis van szó ilyesmiről Traján és Hadrián alatt is, ez nem volt általános, az az olyan, a melyet császári edictum rendelt el. Ez csak elszigetelt, helyhez kötött maradt, mivel a városokban és a provinciákban a népesödület, magán szenvedélyek s a római helytartók nagyképűsködő buzgalma idézte elő. Mig Eusebius és Hieronymus, Augustinus és Orosius Hadrián-féle keresztyén-üldözésről beszélnek, Lactantius és Tertullianus erről nem tudnak semmit, s a sardesi Melito is, a kinek Antoninus Piushoz intézett védő iratát Eusebius megőrizte, csak a Nero és Domitián alatti üldözésekről emlékezik s ezekkel szemben Hadriánnak Fundanus proconsulhoz küldött kegyes leiratát említi fel.¹

A Barcocheba zsidó háborújában sokat kellett szenvedni a keresztyéneknek is a bosszútól lángoló rómaiaktól; jeruzsálemi ima-helyeiket a gyarmatosok átalakították, szétrombolták s megszenteltetítették. Ebből a tényből vontak le Sulpicius Severus azt a téves következtetést, hogy Hadrián ellensége volt a keresztyéneknek, noha ő volt az, a ki végre ezt az úgy nevezett negyedik keresztyén-üldözést, mint igazságtalant, betiltotta.² A hiteles történelem nem is ismer Hadrián korabeli martyrokat, csak a legenda. Ilyenekül említik Sán-

¹ Euseb., H. Eccl. IV. 26.; Tertullian., Apologet. adv. gentes, c. 5. csak Nero üldözését ismeri s Hadriánt határozottan azok közt a császárok közt említi, a kik nem bocsátottak ki ellenök semmi „törvényt.“

² Sulp. Severus ed. Halm. II. 31.; Dodwell, Dissert. Cyprian. XI. 21. §.

dor, római püspököt, a kinek a sir-kápolnáját a nomen-tumi út hetedik mérföld-kövénél találták fel, továbbá szent Symphorosát és hét fiát, a kiknek az emlékére emelték a tiburi út mentén, a Via Tiburtinán a „hét testvér“ nevezetes templomát.¹

Hadrián, mint a kor valamennyi előkelő embere, kicsinylőleg tekintett a keresztyénekre, a mint ez kitünik abból a leveléből, a melyet Aegyptusból Servianushoz intézett. Annyit tudott róluk, hogy egy syriai mysterium ábrándozói, a mely a művelt pogányokat visszaretten-tette, mivel központja a gyalázatosan keresztre feszített Krisztus volt. Tacitus és még Suetonius, a Hadrián tit-kára is világosságot kerülő, nyakas fanatikusokként jellemzik őket, a kiket „az emberi nem gyűlölete“ terhelt.² Ez a nézet volt megszilárdulva az udvari körökben annak daczára, hogy az evangélium már Nero és a Flaviusok alatt a császári palotában is propagandát csinált. A nap-kelet ama mysteriumai között, a melyek a Hadrián kíváncsiságát felizgatták, aligha volt az apostolok tana. Szel-leme azonban annyira nem ismerte a nyügöt s oly szabadelvű volt, hogy nem lépett fel soha ellenséges indulattal a keresztyénség ellen. Hadrián türelmesebb

¹ Eusebius nem tud egyetlen egy vértanuról sem a Hadrián idejéből. A Sándor halálát a császár trónra lépte előtti időre teszi; a Lib. Pontificalis a 132-ik évre teszi ezt. Symphorosának és fiainak halála csak egy, Julius Africanusnak tulajdonított martyrologiumban van a Hadrián idejére téve. Hausrath, Neutest. Zeitgesch. 529. l. Telesphorus vértanuról csak Iren, III. 3. tud. A vértanuk sorozatának. H. alatt Champagny-nál, Les Antonins III. 46. l. 94. nincs alapja. A H. alatti 4000 vértanu költött számát De Rossi visszaütíti; Roma Sotten. II. 27. fej.

² Sueton, Nero 16.: Genus hominum superstitionis novae et maleficae; Domitian, c. 15.: Contemptissima inertia.

volt a stoikus Marcus Aureliusnál, a ki kötelességének tartotta azt, hogy az új vallás követői ellen az állami törvény szigorúságát alkalmazza.¹ A keresztyéneknek ellentétbe helyezkedése az állami istenek kultuszával, idegenszerű társadalmi szervezetök addig csak a városi praefectusok közbe lépését hitta ki, de a pogány tudományosságot küzdelemre még nem. Traján és Hadrián tudósai körében még egyetlen bölcseész sem akadt, a ki a galilaeusok dogmáinak mélyére a kritikus szemével csak egy pillantást is vetett volna.

Az Antoninusok alatti pogány sophisták az elsők, a kik őket vizsgálat alá kezdik venni s a keresztyén vallás növekvő hatalma mellett ez az új viszonylat teremtette meg a pogányság védő iratait. Ezeknek a sorát Celsus bölcseész nyitja meg a 150-ik év körül; a munkát aztán folytatják Philostratus, Porphyrius, Jamblichus, továbbá Julianus császár, a sophista Libanius, Eunapius és Zosimus s végül az új-platói iskolához tartozó Proklus egészen az ötödik század végéig.²

Oly kevéssé volt Hadrián a keresztyéneknek az üldözője, hogy úgy tetszett nekik, mintha benne még pártfogójukat is látnák. Már Dio azt állítja róla, hogy tiszteletet tanusított irántuk, úgyszintén Antoninus Pius is.³ Eusebiusnál előfordul az a többször említett leirat is, a melyet Hadrián Ázsia próconsulához, Cajus Minucius Fundanus-hoz intézett, mégpedig ennek előde, Quintus Licinius Granianus előterjesztésére vonatkozólag, a melyet a ke-

¹ Ezt igazolják a lyoni vértanúk. Renan, Marc-Aurèle c. 19.

² Lásd erről Wellner, Hellenismus u. Christentum.

³ Dio 70., 3. mondja Antoninusról: καὶ τῇ τοῦ Ἀδριανοῦ τιμῇ, τὴν ἐκείνου ἐτίμα χριστιανούς, προστιθείς; ha ez nem a Xiphilinus toldása.

resztyének elítélésénél zenebonáskodó tömeg szava után induló törvényszéki eljárásra nézve tett.¹ A római állam-törvény szerint, ha a Krisztus-hívők keresztyén voltukat elismerték, egyszerűen elítéltettek, ha pedig ezt megtagadták, felmentettek. A bíró a nevet büntette, nem pedig a bűnt (*flagitia cohaerentia nomini*).

A keresztyéneknek ezt a polgári jog nélküliségét a Traján felfogása alapján állították fel elv gyanánt, nevezetesen ő az, a ki Pliniushoz intézett leiratában azt rendeli, hogy a keresztyéneket nem kell nyomozni, hanem ha feljelentetnek, vagy rájuk bizonyul, hogy azok, akkor büntetéssel kell sujtani. Ez által a korszakot alkotó rendelet által a keresztyén hitvallás meg nem engedett vallásnak volt nyilvánítva (*religio illicita*).² Zsinórmértékül szolgált a következő császárok intézkedéseihez is. A keresztyénekre nézve tehát minden azon fordult meg, hogy ebből az állapotból meneküljenek. Apologetáik tehát azt követelték, hogy a pereknél válaszszaák el a nevet a cselekménytől, s ha ezt elérhették volna, az ő vallásuk is megengedett vallássá lett volna.³

A keresztyének úgy vélekedtek, mintha a Hadrián leiratában ily előnyükre szolgáló intézkedést ismernének fel; nevezetesen ebben Ázsia proconsulának a lelkére van kötve az, hogy azokat, a kik keresztyén voltak miatt vannak bevádolva, ne ítélje el pusztán a nép lár-májára és az árulkodók feljelentéseire, hanem a panaszt szabályszerűleg vizsgálja meg s ítéletet csak a törvény-

¹ H. Eccl. IV. 9.

² F. Chr. Bauer, Das Christentum und die christl. Kirche 2-ik kiad. 1860., 438. l. Neander, Gesch. der christl. Religion, 2-ik kiad. I. 171. l.

³ Tertullián, Apologet. c. 2.

ellenes cselekedetek igazolása után mondjon, rágalmazó panaszokat ellenben szigorúan büntessen.

„A nagy és felséges Hadrián császár“ nevezetes leiratát Justinus vértanu hozzá csatolta amaz első védő iratához, a melyet a 138-ik vagy a 139-ik évben nyújtott át Antoninusnak, valamint fogadott fiainak, Marcus Aureliusnak és Lucius Verusnak, s ennek a latin szövegét Eusebius göröggre fordította.¹ Valódiságának a kérdése vitára szolgáltatott alkalmat. De először is Ázsiának illető proconsulai okmányszerűleg kétségtelenek. Licinius Granianus a 123-ik vagy a 124-ik évben kormányozta ezt a provinciát s utóda Cajus Minucius Fundanus volt, a Plinius és Plutarchus barátja.²

Ebben a Fundanushoz intézett kibocsátványban keresztyén koholmányt akartak látni, a mely arra czélzott, hogy egy császári türelmi parancscsal a keresztyénség részére is biztosítsák a megtűrt vallás jogosultsága. Rámutattak arra, hogy Hadriánnak ez a leirata a bírácoknak sohasem szolgált zsinórmértékül, de sőt az ő utódai alatt a keresztyén üldözések tovább tartottak és a perekben teljesen a Traján elvei nyertek alkalmazást, míg az apologeták nem szüntek meg e felett panaszkodni és hitsorsosaiknak a polgári jogegyenlőséget követelni.³ Ezeket a kétségeket támogatja még egy másik leirat is, a mely a keresztyének javára szolgál s a me-

¹ Apolog. I. c. 68., Vol. I. Opp. Justini, ed. Otto, Jena, 1876. Rufinus a latin szöveget megőrizte. A görög. Euseb. H. E. IV. 9 f.-ből van.

² Waddington, *Fastes des prov. Asiatiques*, 197., 199. l. Az elsőnek a neve: Q. Licinius Silvanus Granianus Quadronius. (C. J. L. III. 4609. Borghesi VIII. 96. stb.)

³ Baur i. m. 492. l. stb. kétségbe vonja a valódiságot Lásd

lyet Antoninus Piusnak tulajdonítanak. Ez azonban több, mint kérdéses.¹

E kétségekkel szemben azt hozzák fel, hogy Justinus semmi esetre sem merészkedett volna a Hadrián utódai elé hamisítvánnyal járulni; továbbá azt, hogy a Hadrián leiratára hivatkozik a Marcus Aureliushoz intézett védő iratban Melito sardesi püspök is.² De hiszen ezeket a keresztyének kezén forgó iratokat, még ha hamisítványok voltak is, felhasználhatta mind a két püspök jóhiszeműleg is. Jóval találóbb az a nézet, hogy keresztyén hamisító aligha elégedett volna meg azzal, hogy hitsorsosai részére ily keveset követeljen. Ugyanis a leirat tartalma a keresztyénekkel szemben is csak igazságosabb és törvényszerű eljárásra vonatkozik. Hadrián ember-szerető jellemének teljesen megfelel, ha a pénz-sóvár feljelentők üzelmeinek gátat vetni igyekezett.³ Egészben véve azonban kibocsátványa oly határozatlan, hogy sem a bírói eljárásra, sem a keresztyének „törvény-ellenes” cselekményeinek fogalmára nézve nem nyújt biztos zsinór-mértéket.⁴ Ha ezek a leiratot valóságos türelmi pa-

még Th. Klein, Bedenken gegen die Echtheit des Hadrian. Christen-Rescripts. (Theol. Jahrb. 1856., 387. stb. A pro és contra irodalom Ottonál, Justini M. Opp. I. 191. l. jegyz.)

¹ Antonini Ep. ad Commune Asiae (πρὸς τὸν κοινὸν τῆς Ἀσίας) Justinus második apologiájához függelék. (Otto, I. 244.) és Euseb-nál IV. 13. Ezt az edictumot Justinus Antoninushoz írt apologiájához nem maga csatolta, mert ha ezt ismerte volna, akkor bizonyára erre, s nem a sokkal kevesebbet mondó Hadrián-félére hivatkozott volna.

² Euseb. IV. c. 26.

³ ἵνα μὴ τοῖς συκοφάνταις χορηγία κακούργιας παρατρεθῇ. — Lásd Alexander I. 173.

⁴ τι παρὰ τοὺς νόμους πράττοντας. — Én nem bünt érték alatta

rancs gyanánt fogták volna fel, abban az esetben ezt kétségkívül a legnagyobb nyomatékkal kiemelték volna. Justinus azonban ezt nem tette; azt mondja ki határozottan a császárnak, hogy a keresztyének polgári jog-egyenlőségének a követelményét nem annyira a Hadrián leiratából, mint inkább magából az igazságosságból meríti.

Ez a Fundanushoz szóló leirat, a mint Melito állítja, csak egy volt ama több hasonló nemű rendeletek közül, a melyeket Hadrián az eljárásnál követendő rendszabályképen intézett a provinciákban levő helytartóihoz. Utódai semmi esetre sem tekintették államjogszerű törvénynek, de sőt erejét is vesztette és a keresztyén egyház azután is az maradt, a mi volt: az állami törvényeken kívül álló vallási társulat.¹

Eusebius bizonyára csalódott, midőn a Hadrián levelét úgy fogta fel, mintha ez azoknak a keresztyén apologiáknak az eredménye lett volna, a melyeket az apostolok egyik tanítványa s későbbi athéni püspök, Quadratus, továbbá Aristides bölcész nyújtottak át a császárnak. Ez a császárnak Athénben való első tartózkodása alkalmával, a 125-ik vagy a 126-ik év körül történhetett.² Ezek az első keresztyén védő iratok, a

általában, hanem vallási vétséget, mint p. o. istentagadást, a a császári genius megvetését, stb.

¹ P. Aubé, *L'apologétique chrétienne au II-me siècle*, Paris 1861. 50. l. stb. ezt jól kimutatta. A Hadrián- és Antoninus-féle edictumok valódisága mellett Wieseler kardoskodik, *Die Christenverfolgungen der Caesaren* 1878., 18. l. stb. Vallásszabadságot azonban nem következett belőlük a keresztyének javára.

² Cavedoni nuovi cenni cronologici intorno alla data precisa delle principali apologie (3. l.) egészen alaptalanul teszi azoknak az idejét a 123-ik évre.

melyeket Eusebius még látott, elvesztek. Ránk nézve tehát a legrégibb apologia az, a melyet Justinus adott át Marcus Aureliusnak.¹

Nehéz feladat okát találni annak, hogy ezt a két athéni férfit mi vihette rá arra, hogy épen szülő városukban, a hol keresztyén-üldözésről szó sem volt, ezeknek az érdekében Hadriánhoz forduljanak. Mi sem szól azonban az ellen, hogy ezt a figyelemre méltó eseményt történelmi ténynek tartsuk. Erre alkalmat valamely görög gyülekezetben előforduló eset vagy helyi üldözés, vagy végre valamely elnyomás szolgáltatott, és a császár, a ki oly sok tudósnek és sophistának megengedte, hogy előtte megjelenjenek, aligha vonakodott fogadni az említett két athéni férfit, a kik közül az egyik a bölcész köpönyeget viselte. Lehet, hogy megmosolyogta őket, mint valami új divatú görög szédelgőket, a kik Krisztus nevében csodákat űztek s halottakat támasztottak fel, míg az athéni gyülekezet a császár igazságszeretetétől, emberiességétől, úgy szintén belátásától valami kecsgettő eredményt várhatott. De azért igen messze menénk, ha azt hinnők, hogy Görögország keresztyénei a Hadrián „kielégítetlen és az igazságot szomjúhozó“ szelleméről olyas valamit pedzettek, mintha az ő világnézlete az övékkel rokon volna s a térítés kísérletét elnézné.²

¹ Carl Werner, *Gesch. der Apolog. u. polem. Literatur der christl. Theologie* I. 86. Gaston Boissier, *La religion Romaine d'Auguste aux Antonins* I, 5. l. A velencei mechtaristák 1878-ban kiadták S. Aristidis, *philosophi Atheniensis sermones duo*, a melyek közül az egyik a H.-hoz írt apologia lenne; Renan azonban ennek valóságában kételkedik, *L'église chrétienne*, praef. VI.

² Ezt gondolja legalább Hausrath 534. l.

Csak az Eusebius századában lesz ebből az ember-szerető és szellemes császárból titkos keresztyén vagy legalább is az evangélium barátja. Lampridius azt beszéli, hogy Alexander Severus Krisztust az istenek közé akarta felvétetni s hogy ezt Hadrián is forgatta az eszében, minthogy minden városban kép-szobor nélküli templomokat emeltetett, a melyeket azért egyszerűen Hadrián-templomoknak neveztek. Tervéről azonban lebeszték, mivel azok, a kik erre vonatkozólag a jós-helyhez fordultak, azt nyerték feleletül, hogy ebben az esetben az egész emberiség keresztyénné lenne és az összes többi kultuszok megszűnnének.¹

A „Sybillina“ című gyűjteményben is fordul elő Hadriánt illetőleg barátságos felfogás egyik keresztyén költő részéről, a ki ezeket írja róla: „Király ő, ezüst homlokkal, nevét egy tengertől bírja; templomokat és oltárokat fog emelni mindenütt; gyalog járja be az egész földet; dús arany és elektron-ajándékokat fog kiosztogatni; a mágia rejtelsei feltáruhnak előtte; soha jobb uralkodót nem adott isten az embereknek. A míg az ő kezében van a kormánypálcza, az emberek fejedelme, a csengő hangú énekes, a jogtudós és igazságos bíró kezében, addig béke lesz e földön. De ő, saját sorsától elragadtatva, el fog bukni“.²

Az apologeták nem tudnak semmit Hadriánnak a keresztyénséghez való benső viszonyáról. Hitőknek a

¹ Lamprid. Alex. Sev. c. 43. Az ilyen Hadrián-féle templomokból Tiberiasban és Alexandriában a 4-dik évszázadban keresztyén egyházak lettek: Renan, L'église chrétienne 43. l.

² Sibyll. XII. 163—175. ed. C. Alexandre, Paris 1869. u. V. 46., a hol Hadriánt így nevezik: πανάριστος ἄνθρωπος καὶ πάντα νόησει.

pogánysághoz való rokon vonatkozásait azonban sok ügyességgel és gyakorlati észjárással igyekeznek kifejezni. A platói és sophista iskolákból tértek át a keresztyénséghez; fél vállukon még a bölcsészek praktikus köpönyege lógott. Justinus vértanu Flavia Neapolisból, (vagy a samariai Sichemből), a jósoknak, mágusoknak, költőknek és az ó-világ bölcsészeinek gondolataival igazolta a lélek halhatatlanságát. A Sybillinákat, Homerus énekeit, Menander vígjátékait, a tragoedia írókat, Platót és a stoikusokat a keresztyén igazság mind megannyi egyenlően jogosított tanujául hívta fel. Épen így tett Athenagoras is, a ki az istenség egységét Euripidessel és Philolaussal, Lysissel és Platóval, Aristotelessel és a stoikusokkal igyekezett kimutatni.¹ Justinus Platónak a „logos“-ról szóló tanát bár nem tökéletes, de mégis isteni kinyilatkoztatásnak tekintette a pogányságban, s a keresztyén világnézlettel összeegyeztette.² „Az sem új dolog, mondja ő, hogy Krisztus, mint az Ige, mint az istennek önmagából kivált része, mint annak fia keresztre feszítettett, meghalt és feltámadott. Csak Hermesre kell gondolni, mint Logosra, tolmácsra és oktatóra; Dionysosra, Asklepiosra s a Danaétől született Perseusre. És vajjon miért emelik fel a császárokat is az istenek közé? Azért, mert mindenki szépnek tartja, ha az istenekhez hasonlóvá lesz“. Tehát a keresztyénségnek a világ vallásaival való történelmi összefüggése az első egyháznak még tudatában volt, s ebből a világnézetből fakadtak Justinusnak következő arany szavai: „Mindazok, a kik az ész (λογος) kívánalma szerint éltek, keresztyének, még ha atheisták-

¹ Athenagor. Leg. 5. l. stb.

² Justin. Apol. II. 66. l. stb.

nak tartották is őket; így a görögök között Socrates és Heraclitus és a hozzájuk hasonlók, a barbárok között Ábrahám, Ananiás és Azariás“.¹

A keresztyén kultusznak nem csupán formáiba, hanem belső, szellemi tartalmába is behatolt a régi templomoknak és a pogányok bölcsészeti iskoláinak egy lehellete. Már csak maga a jós-helyekbe és jövőmondásokba vetett hit is annyira meggyökerezett szükséglete volt az embereknek, hogy a keresztyének sem tudtak szabadulni tőle. Csak is ebből magyarázható meg az oly nagy számú prófétai iratok és apokalypsisok keletkezése és általános használata, mint az Ábrahámé, Tamásé és Péteré; továbbá Hydaspes és a Sybilla-féle könyvek jóslatainak felkarolása, a melyekre Justinus és a többi apologeta hivatkozott.

A hellen és keleti eszme-szüleményeknek a keresztyénséggel való összeköttetéséből eredt a „Gnosis“ is, a dualismusra alapított mystikus világnézet, a mely egyik lábával a pogány platói tanokon, a másikkal pedig a keresztyéneknek a kinyilatkoztatásról szóló tanán nyugodott. Lényegileg a Traján és Hadrián korában fejlődött ki. Hozzá tartozik a Saturninus iskolája Antiochiában, továbbá a Basilidesé, Valentinusé és Harpocratesé Alexandriában.

¹ Apol. II. 83. 1.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

A művészet a rómaiaknál. Hadriánnak a művészetéhez való viszonya. A művészi tevékenység a birodalomban. Görög művészek Rómában. A Hadrián korabeli művészet jellege.

A Hadrián kora mivel sem hagyott oly mély nyomot hátra a világban, mint csodás mű-alkotásaival. Ezek bő mennyisége mellett írók művei, feliratok, romok és az Európa múzeumaiban nagy számban levő műrecek tanuskodnak. Az ekkori, még lelkesült örömmel alkotó, noha teremtő erővel többé már nem rendelkező művészet az ókorinak végső újjászületése gyanánt tűnik fel, a mely a hellenek újra ébredő irodalmával párhuzamosan halad. Világpolgárias, mivel Nagy Sándor óta a görögök művészetének nem volt többé hazája. Alkotásai a nagy világ tulajdonába mennek át. Iskolái a görög városokban a római uralom alatt is fennálltak ugyan még, de a művészi tevékenység valódi központja maga Róma lett. A monarchia az antik művészet összeségét örökölte, letéteményese lett kincseinek s ezeket utánpótlásokban a világ minden nemzetével közölte.

A hellen művészet a római birodalomban, ép úgy, mint a hellen irodalom is, a fényűzés nélkülözhetetlen kelléke volt. A császárok görögül beszéltek és írtak, s ismerni akarták, mi a szép. A császárság első évszázadaiban természetesen még annyira barbár módon viselkedtek a művészettel szemben, hogy a görög képzőművészet, a szobrászat és a festészet, műrecekét tömegesen hurczolták Rómába. Még Caligula és Nero is szintén folytatták azt a rablást, a melyet Marcellus Sici-

liában, Fabius Maximus Tarentumban megkezdett, s utánuk Flaminius, Fulvius Nobilior, Metellus és Cornelius Scipio, Paulus Aemilius és Mummius a hellen államokra terjesztettek ki. A Flaviusokkal azonban ez a helyzet megváltozott, mert az ő uralkodásuktól kezdve Constantinusig a császárok felhagytak a görög múzeumok fosztogatásával.¹

A Császárok a monarchia fényét műkincsek felhalmozásával és pazar pompájú építkezésekkel legfőképen magában Rómában iparkodtak a világ elé tárni. A város a maga szépségének tetőpontját Traján forumában érte el, s épen ez a nagy császár volt az, a ki a művészeteket újabb tevékenységre serkentette. Ebben a tekintetben őt II. Gyula pápához lehetne hasonlítani, mert műremekek alkotásához hatalmas serkentésekkel szolgált, de a művészettel bensőbb viszonyban aligha állt. Ő a művészetet inkább csak a monarchia kész szolgájának tekintette arra, hogy ennek a nagyságát és diadalait dicsőítse. Építkezései között a legremekbebb is csak arra szolgált, hogy a saját sir-émlékét környezze. Hadrián örökbe fogadó atyjával ellentétben úgy viselte magát a művészettel szemben, mint a Medici X. Leo a renaissance korában. Szenvedélyesen lelkesült érte, s mintegy szellemi madártávlatból a hellen-római kultúra monumentalis betetőzését látta benne. Az ő egyéniségében ez a viszony a művészetekhez még tisztább

¹ Azok a császárok, a kik Hellast fosztogották, csupán Nero és Caligula voltak; Leake, Topogr. Athens, Einl. XLV. Ezekről a fosztogatásokról Petersen, Allg. Einl. in d. Stud. der Archäologie 1829; Sickler, Gesch. der Wegnahme der vorzügl. Kunstwerke 1803; Völkel, über die Wegführung der Kunstwerke etc. 1798.

kifejezésre jut, mint az irodalomhoz való viszonya; s ez a birodalom segéd-eszközeivel könnyebben is volt eszközölhető. Dúskálkodik a szellemi élvezetek minden terén, s művészi adománynyal megáldva, az uralkodó legfőbb élvezetét építkezésekben és művek alkotásában keresi. A szép apotheosisát Antinousban valósítja meg, úgy állítván ezt a művészek elé, mint az eszmény típusát. Csak Antinousnak e szépsége miatt kockáztathatta meg, hogy istenné emelje s kortársai között, a kik ennek propagandát csináltak, bizonyára nem a művészek voltak az utolsók.

Hadrián szellemi irányának legerősebb vonása az antik renaissance; hajlamainak sarkpontja tehát Athén. Midőn ott az olympiai templomot befejezi s Perikles városát ismét Hellas fővárosává teszi, úgy látszik, azt remélte, hogy a hellen geniust az Ilissos mellett újra feltámaszthatja. De ebben csalódott. Az ő idejebeli s a későbbi italiai renaissance között az a különbség, a mi az ifjúság növekedő ereje és a hanyatló kor másodvirágzása között. Az utóbbit hosszú ideig tartó s végre csak nehezen legyőzhető barbárság előzte meg. Ennek a művészete folyton emelkedő vonalban mozgott, Nicola Pisanótól Michel Angelóig, Cimabuetól Rafaelig s a ragyogó tehetségeknek úgy szólván legiójáig, a kiknek a teremtmő ereje a művelődéstörténet egyik legcsodálatosabb jelensége marad mindenha. Ez a modern művészeti újjászületés azonban nem, mint a régieknél, a plasztikában, hanem a festészet terén jutott a legtermékenyebb kifejlődéshez; kiinduló pontját a nőnek a Madonna eszményben mennyeilég átszellemült szépségéből vette, míg az utolsó pogány renaissance a férfiszépség antik eszményének ismétlésével Dionysos-Antinousban jut befejezéshez.

Hadrián a görögöknek mind azon városait megtisztelte látogatásával, a melyekben a hellenek geniusa tevékenységet fejtett ki; de nem tudott többé életre kelteni sem egy Phidiast, sem egy Polignotost, de még kevésbbé volt képes az ókori formákba új ideálokkal lelket önteni. De ha tévedés volna is az ő korszakát Görögország legszebb időszakaihoz sorolni, az még is bizonyos, hogy alatta a művészetnek volt még némi kései utó-virágzása. Ez is elég rövid ideig tartó volt, mert már a Hadrián utódai alatt a stoikus bölcészet jutott uralomra, ez pedig a szép iránt közömbösséget tanúsított. Winkelmann nézete szerint Hadrián a művészetet azért nem állíthatta többé lábra, mivel a szabadság szelleme akkor már eltűnt a világból, s a magasztos gondolatok és a hír-vágy forrásai kiapadtak.¹ Csak a klaszikus motívumok szellemes felhasználásával tudott ez az egyetemességre törekvő kor még némi fényt deríteni. Arról álmodozott talán, hogy ez a fény Hellas felkelő napjának ragyogása, holott tényleg csak az alkonyat esteli pirja volt. Ezért azonban ezt a művészetet lenézni igazságtalanság volna; mert hisz a mi mai plasztikus művésztünk is egészen azonos a Hadrián korabelivel, mivel a legmagasabb eszményi fokozatokon ez sem tud már a naivsáig emelkedni. S ha Hadriánnak abbeli fáradozása hajótörést szenvedett is, hogy a művészeteket újra életre keltse, ennek nem ő, hanem a kor tehetetlensége volt az oka. Ő maga e buzgalmában Julianus császárral foghat kezét, a ki a régi vallás visszaállítását kísérlette meg, de még kevesebb szerencsével. Általában tehát azt lehet mondani, hogy a művészet hanyatlását egy fél-

¹ Gesch. der Kunst XII. 309. c. 1. §. 22.

századdal megakadályozta, sőt mondhatni még többet is, azt, hogy a művészetek iránt való lelkesültségében az antik isten-világnak is ugyanezt a szolgálatot tette. De ezen érdemeit Julianus nem ismeri el, midőn a „Caesarokban“ az ő arczképét lerajzolta.

Hadrián korában az alkotó képzelet a szép formák készletét már régen kimerítette, de azért még mindig antik volt, mert a vallás még folyvást egybe fűzte az emberi kedélylyel s ennek eszményi szükségleteivel az összes antik mű-alkotások körét. Azok a művészek, a kik a második században egy Apollót és Zeust, egy Venust és Dianát alkottak, még hihettek ezeknek az isteneknek a hatalmában s épen azért a mythologiai természetes igazsághoz közelebb férközhettek, mint a keresztyén korszak minden művésze, a kik iskolás csinálmányaik fölé ennek vagy amannak a görög istennek a nevét biggyesztik oda. Legnagyobb szerencsétlenségök az volt, hogy utánzásra voltak kárhoztatva, a mennyiben alkotásaik értékének mértékéül Görögország virág-korának még nagy számban meglevő mesterművei szolgáltak. Kortársaik, úgy látszik, kevésbé vették őket figyelembe. Alig maradt fenn egynéhánynak a neve, holott a Hadrián korának igen sok középszerű tudósát, költőjét és sophistáját név szerint ismerjük. Plinius a saját kora művészetének hanyatlását siratja¹ s Pausanias sehol sem említi a maga korából való mestert. Lucianus „Álom“ czimű iratában, a melyben a szobrászat és a sophistika egymással vitatkoznak, szintén arról tesz bizonyosságot, hogy a művészek nem részesültek kellő tiszteletben.²

¹ Plin. H. N. XXXV. 2., 2. A festészet kiháló félben levő művészet. XXXV. 11.

² Enhypnion c. 9.

Nem tudtak többé eredetiek lenni; műveszetők ismétlés volt.

A régi műveknek erről a tömeges utánzásáról kézzel fogható bizonytságot nyújtanak Róma múzeumai, de talán egy sem annyira, mint a Torlonia-féle, a melynek gazdag tartalma mintegy kivonata a képzelődés ama körének, a mely a villák plasztikai disztítésének állt szolgálatában. Egészben véve azonban Hadrián korának a művészete mégis bélyegét viseli magán a római birodalom világhatalma tudatának, s már mindent felölelő tevékenysége is, mint a megszokott művészeti szükségletek pusztá kifejezése, kápráztatólag hat képzeletünkre. Világvárosaink, a melyeknek a lakossága a császári korbeli Róma népességének a számát eléri, sőt meg is haladja, alig rendelkeznek a nyilvános mű-alkotásoknak csak oly mennyiségével is, mint Hadrián alatt egy meglehetős jó módban levő municipium rendelkezett. Glyptothekáink szobraival kérkedünk; de azok csak az ókori műalkotások feles mennyiségének a morzsái, különösen a császárok korabelinek, míg a mű-érzék és mű-szükséglet a nagy tömeg tudatából annyira kiveszett, hogy amazzal is csak a legműveltebbek rendelkezhetnek, ez utóbbit pedig kielégíteni csak a csekély számban levő dúsgazdagok képesek. De ezek között a legpazarabbnak a művészeti fényűzése is mosolyt csalna a Hadrián vagy Herodes Atticus ajkaira.

A szellemes ötletek rugói persze már hiányoztak ebben a vénhedő korban, a mely már elérett, de azért még eléggé sovárgott az élvezet után, s az alkotó erőt a Szépnek még mindig valódi és nem mesterkélt fényűzési szükségletével pótolta. Nem volt ez soha semmi korban sem általánosabb. Elámulunk Pompeji művészies

berendezésén, a mely pedig csak kis vidéki város volt; az itteni összes szobrászati és festészeti diszt ezerszeres méretre nagyítva kellene átvinnünk az egész birodalomra, hogy fogalmat alkothassunk arról, minők lehettek ennek a városai Hadrián és az Antoninusok korában. A műremekeknek ez a bősége azonban oly jólétet feltételez, a melyet mi már el sem képzelhetünk, egyszersmind a művészeknek kis és nagy szövetkezeteket formáló legióit.

Általában a császári kor legjobb művészei hellenek voltak. Görögország eleste óta a szobrászok és festőművészek, nem ritkán rabszolgák és felszabadítottak, Rómába és a nyugatra vándoroltak. Ezek fogékonytá tették a barbár győzőt a Szép iránt s dolgoztak helyette. Quintus Metellus a macedoniai zsákmányból Jupiternek és Junónak templomot emelt, a hol Praxiteles, Polyklektus, Dionysos és Philiskos elrablott remekeit állította fel, egyszersmind a görög Sauras és Batrachos feldisztette ezt a templomot, míg Pasiteles Jupiter szobrát faragta ki elefántesontból. Ez a művész Pompejus idejében görög művész-iskolát alapít Rómában; tőle vesz oktatást Stephanos, az Albani-villában levő ephebusok szobrának készítője, ez alkotja újra Menelaost is, a kinek a Ludovisi villában levő Elektrát és Orestest ábrázoló szép szobor-csoportozatát eredetinek tartják.¹ Zenodorus szobrász, a Nero-féle kolosszus alkotója szintén nem kisebb hírnévre vergődött a saját korában. A görög mestereknek ez a Rómába való bevándorlása sokáig tarthatott, mert még mielőtt Constantinus és utódai a pusztuló görögvilág műkincseit a Bosporus partjain halmozták össze,

¹ Friedrich, Bausteine, n. 715.

Róma volt a képzőművészetek egyetemes múzeuma. Ott minden fáradság nélkül gyönyörködhettek a művészek Görögország alkotásaiban, a melyekből, különösen kitűnő másolatokban, több volt már itt, mint Athénben. Egyszersmind munkásságuknak is oly tág tér nyílt itten, a minő sem ez előtt, sem ez után nem nyílt a művészeteknek soha.¹ A császárok tervei méltók voltak a világoralomhoz, s a fényűzés szükségletei mérhetetlenek. Építészek, szobrászok, festészek aranykort éltek; minden képzelhető művészeti ágban akadt foglalkozása valamennyinek, a templom fenséges alkotásától a bájos mezei lakásig s az istenek eszményi alakjaitól a dísz-tárgyakig. Hellenek működtek a nagy Traján szolgálatában s a műkedvelő Hadrián mesterei közöttük bizonyára a legjobbak voltak. Hát még az ő uralkodása alatt mily tenger-sok művész özönölhetett Hellasból Rómába? ² Ezen görög mesterek közül némelyiknek a neve korunkig fennmaradt, így az Aristeasé és Papiasé Aphrodisiasból, a kik a capitoliumi két centaurust faragták, s valószínűleg szintén egykorú volt velök Zeno, a ki Kariának ugyanebből a városából való volt. Nevét egy Hermán a Braccio nuovóban s a villa Ludovisi ú. n. Senatorán látjuk feljegyezve.³ Nagyon feltűnő, hogy az

¹ A művészi képzés anyagáról Rómában O. Jahn, *Aus der Altertumswissenschaft, die alte Kunst und die Mode* 239. l.

² A császárkori művészek mű-terméinek nyomát a Marsmezőn s Navona körül fedezték fel: Pellegrini, *Bull. der Inst.* 1859. 69. l.; Bruzza, *Inscr. dei marmi grezzi, Annali d'Inst.* 1870., 137. l.; Bendorf u. Schöne, *Lateran. Museum*, 350. l.

³ Overbeck, *Gesch. der griech. Plastik* II³, 398., 454.; Brunn, *Gesch. der Künstler* I. 573.; G. Hirschfeld, *Tituli statuarior. sculptorumque*, Berlin, 1871., 172. jegyzetben a Villa Albani két szobrát, Philumenos névvel, körülbelől Hadrián korabelinek

Antinous-alakok egyetlen mesterének a neve sem ismeretes.

A művészek nem csak a birodalom fővárosát látták el szép művekkel, hanem a provinciákat is, különösen a nyugotiakat. Az ekkori Rómát tehát úgy tekinthetjük, mint egy rengeteg vásártért, a hol bálvány-szobrokat, híres férfiak arczképeit és a finomult ízlés fényűzési czikkeit majdnem gyárilag állították elő. Hajók szállították a távoli márványbányákból az anyagot Ostiába s innen tovább a római vásárhelyre. Ezeknek a császári márvány-telepeknek a maradványai némi halvány fogalmat nyújtanak a szobrászati működés nagyszerű arányairól Rómában.

Egészben véve a Hadrián-féle művészeti korszak a fokozott termelés következtében finomságot mutat a kezelésben s oly ragyogó művészi ügyességet, a mely ennek különös ismertető jele. Az iskola elméleties (akademikus) és egyezményes (conventionalis) lett; az ékítésben, szemre, elérte a tetőpontot, de a genius szikrája hideg simán elhamvadt. Ugyanekkor lehulltak a nemzetiségi és provinciabeli különbségek korlátai, mivel a stílus a legkülönbébb művelődési körök alkotásaira is oly átlagos egyöntetűség bélyegét nyomta reá, hogy az ezen korból való Britanniában talált műremek ép olyan, mint egy más, szintén ebből a korból származó, Rómában vagy Ephesusban talált társa.¹ Róma ízlése adta meg a divatot a provinciabeli másolatok részére; mert

tartja. Más görög művész-nevek: Eraton, Menophantos, egy Phidias és Ammonios 159-ből a 169., 170. és 171. jegyzetben.

¹ Gerhard, Roms antike Bildwerke, röm. Stadtbeschr. I. 280.; Friedländer III. 249.

a mely műveket a fővárosban csodáltak, azoknak a birtokára vágytak Galliában és Germaniában is. Ép így terjedt el a falfestészet is, mint szoba-diszítés Rómából az egész birodalomba.¹

HUSZADIK FEJEZET.

A művészet virágzása és ipara. Eszközök, gemmák, érmek. Értékes kőnemek. Festészet. Márvány-arezképek. Történelmi dombormű.

Csak az általános szép-érzék alapján keletkezhettek a császárok nagy tervezetei, a kik ezekhez az ösztönzést ép annyira koruktól nyerték, mint a mennyire ők adták annak. Megszámlálhatatlan összegeket adott ki Hadrián a maga vállalataira, de sok pénzt fordítottak ily vállalatokra hazafiasságból a városok és magánosok is. Végre már ócsárolták is a császár építkező kedvét, a mint tettek később ugyan e szenvedély miatt X. Leóval is. Marcus Aurelius nem győzte örökbe fogadó atyját, Antoninust dicsérni, hogy épen nem mutatott kedvet építkezésekre.² Ámde az építészet maga után vont a képző művészeteket is, mert az építészetileg megalkotott tér-köz helyül kínálkozott nekik.

A világi építészet akkor túltett a vallásin. Mert bár még mindig gondoltak az istenekre, s különösen a divatba jött ázsiaiknak még később is emeltek templomokat, így Aurelianus, a ki a Nap-istennek, s Constantinus, a ki más isteneknek épített pompás templomokat; de e

¹ Helbig, Untersuch. über die campan. Wandmalerei, 137 l.

² In se ips. I. 13.

részben a szükséglet Hadrián alatt általában már ki volt elégítve, mert a görög-római kultusz szentélyei már nagy számban álltak készen, mint ma napság a mi domjaink, a melyekhez semmi hasonlót nem szükséges csatolnunk. Több régi templomot újíttak meg és fejeztek be, mint a mennyi újat építettek. Ellenben a császárok és a gazdagok határtalan mennyiségű palotát és nyári lakást építettek, a városok pedig színházakat, fürdőket, gymnasiumokat és könyvtárakat. Ezek a helyek mind-megannyi múzeumai voltak a művészetnek. Hadrián egyetlen villájából Európa csarnokai elláthatók voltak szoborművekkel.

Azok a művészeti és ipari ágak, a melyek az előkelők fényűzését szolgálták, szintén dúsan virágzottak mindannyian. Az akkori házi eszközök még a classikus szépség bélyegét viselik. A Hadrián villájából származnak a vatikáni nagy márvány ágas gyertyatartók, az ókor e nemű legremekebb példányai; továbbá a gazdagon ékített nagy márvány vázák és tálak, mint az a vörös márványból való (Rosso antico), négy szögletén hattyúkkal s az aegyptusi motivumú fekete gránit váza a Capitoliumban. Venus és Róma templomának a romjai közt találták a Braccio nuovo amaz óriási méretű medusa-fejeit, a melyek bizonyítékai annak, mily nagyszerűen szépeknek képzelték a régiek a zord, daemoni hatalmakat.

A Hadrián korabeli pénzek, érmek (a nagy, császári Medaglion-ok ércből Winkelmann szerint csak ezzel a császárral kezdődnek) remek stilusban vannak formálva és symbolikájukban a képzelő erőnek kifogyhatatlan gazdagságára vallanak, különösen az aegyptusiak. Ezek az érmek kisebb mű-alkotások, a melyek a szemet gyönyörködtetik s a képzelő tehetséget kellemesen foglalkoztat-

ják.¹ Képleges tartalmuk persze vagy antik motívumokból van összeállítva, vagy ébenséggel görög minták után másolva, mint p. o. az a remek érem is, a mely a szárnyas Victoriát kettős fogatú kocsin a felhőkön keresztül száguldó lóval ábrázolja.² Más, Hadrián-féle alakokat ábrázoló darabok isteneket mutatnak görög stílusban. Így p. o. a trónusán ülő Jupitert, jobb kezében a Victoriával, Diana Luciferát, Apollót múzsái élén lantját pengetve, továbbá Asklepiost, Vestát, Hermest a kossal, Cybelét a négy oroszlántól vont szekéren. Némelyek teljesen rómaiak, mint az is, a mely Hadriánt ábrázolja, merev állásban öt tábori jelvény közepette, a melyek iránt kezének egy mozdulatával hódolatát látszik kifejezni. Mások a római nőtény farkast mutatják, vagy mint a „Moneta Augusti“, egy szép női alakot mérleggel és bőségszaruval, vagy mint a Felix Róma, a ki fegyverzetten diadal-jelvény mellett ül, míg háta mögött a szárnyas Victoria pajzsot emel a magasba.³ Végre egy érem a senatust és a népet jelképezi egy aggastyánban, a kormánypálczával kezében, és egy geniusban; kettőjük között lángoló oltár áll.⁴

Műértők azt állítják, hogy az Augustus korabeli met-

¹ A legjelesebb Hadrián-féléket Froehner állította össze: *Les Médaillons de l'Empire Romain*, a Hadriánra vonatkozó részben. Az Antoninusok korának érmeit a nagy költők után Anthológiának nevezi.

² Az már önkény dolga, ha Froehner (34. l.) ezt a remek érmet a zsidó háborúval hozza összeköttetésbe.

³ Ezt az érmet is (Hadrianus Aug. Cos. III. P. P. Felix Roma) a zsidó háborúra vonatkoztatja Froehner.

⁴ Imp. Caes. Traian. Hadrianus. Aug. — Senat. Populusque Romanus. Vota suscepta.

szett kövek, a melyek Dioskorides művei, a Hadrián-féléket szépségre nézve meghaladják, mivel a vés-művészet már Claudius idejében addigi magas színvonaláról aláhanyatlott.¹ De ezt a hanyatlást épen nem mutatja az a csodálatos szépségű gemma, a mely Claudius és családját ábrázolja.² Hadrián maga is szenvedélyvel gyűjtötte az ily metszett köveket és az értékes edényeket. A császári kinestár oly dúsan el volt látva ilyenekkel, hogy Marcus Aurelius, a ki a Forum Trajanumon két hónapig tartó nyilvános árverésen eladatta ezeket a gyűjteményeket,³ a befolyt összegből fedezte a markoman háború költségeit. Igen szép cameok maradtak fenn a Hadrián és Antinous mellképeivel.⁴ Különösen szépnek találják azt a smaragdot, a melybe a Hadrián és Sabina arcza van belemetszve. Az aegyptusi Djebel Zaborah volt a fő hely,⁵ a hol ezt a drágakövet találni lehetett.

Aegyptuson kívül Numidia bányái is szolgáltatnak színes márványt és ritka köveket, a melyekkel a gazdagok palotáikat ékesítették. Görögország nem ismerte ezt a márvánnyal való fényűzést. Athénben ma hasztalan kutatunk ilyeneknek a maradványai után, míg Rómában a császári korbeli e fajta színes kő-nemek kimeríthetlen bősége ma is állandóan virágzó műipart foglalkoztat. Ez a túlságos színbőség alkalmazása bizonyára az ízlés

¹ King, *Antique Gems and rings* I. 190.

² Eckhel, *Pierres gravées* pl. 7.

³ *Jul. Capitol.*, M. Aurel. c. 17.

⁴ Eckhel, *Pierres gravées* pl. 8. szardonixból; az arczkép hűsége mindazáltal előttem kérdéses. Mariette, *Traité des pierres grav.* pl. 64. Hadrián fehér agáton, Sabina, cornalinon.

⁵ Friedl. III. 72., King után 297. l. 8.

hanyatlását és a barokkba való süllyedését jelenti, de azért már korábbi, mint a Hadrián kora, noha más részt az is valószínű, hogy a színes kövekkel való diszítés alatta érte el fényűzése tetőpontját.¹ Mert a Hadrián építményeiből ered a legtöbb ritka vagy óriási kövekből faragott szobor.² A porphyrt ebben az időben az építészetnél alkalmazták, szobrokhoz azonban még nem, noha már ebből faragott kép-szobrokat Vitruvius Pollio hozott Claudius császárnak Aegyptusból. Plinius, a ki ezt elbeszéli, azt állítja, hogy a tetszést nem nyerték meg s nem találtak utánzókra sem, a mennyiben a harmadik századbéli művészi hanyatlás előtt porphyrt egyáltalán nem alkalmaztatott szobrokhoz.³ Veres márványból azonban már készültek szobrok,⁴ sőt tarka alabastromot is használtak, elég ízléstelenül, mellszobrokhoz. Hadriánnak és Sabinának ebből az anyagból való mellszobrai a Capitoliumban találhatók. Egynél a Hadrián arcza is alabastromból van, de lehet, hogy ez későbbi időből származik. Vannak színes márványból vésett óriási scarabaeusok is, a melyek ennek az aegyptusi művészetnek Hadrián által való új felvirágoztatását igazolják. Az minden esetre valószínű, hogy ezek iránt az értékes márványok iránt táplált előszeretet tényleg hozzájárult ahhoz, hogy az ércz-szobrok tekintetében az ízlés meggyöngült. Míg Pompeji és Herculánium gazdag gyűjteményt szolgáltatott bronz-tárgyakból, a Hadrián villájában e nem-

¹ Ez utóbbit hiszi Friedl. is III. 66.

² Gerhard. Roms ant. Bildwerke röm. Stadtbeschr. I. 297.

³ Plin. H. N. 36., 11., 3.; Letronne, Inscr. de l'Egypt. I. 142.

⁴ Friedrich után, Bausteine n. 760., az ezen anyagból való alkotások közül igazolhatólag egy sincs a Hadrián kora előtti időből.

ből semmi említésre méltó nem találtatott.¹ Róma múzeumai, a melyek leginkább a császári kor mű-alkotásainak a maradványait foglalják magukban, általában szegények ércz-művekben.

Valamint ékitő művészeti mivoltában a márvány-munka, épen úgy a festészet is nagy munka-térre talált az egész birodalomban. Kétségtelen, hogy Hadrián pazarul feldíszíttette tiburi villájának a falait festményekkel, s ezek ábrázolhattak azokból a városokból és azokról a vidékekről egyes részleteket is, a melyekben ő maga utazásai alatt gyönyörködött; nem hiányozhattak különösen innen a Nilus-vidéknek a rómaiaknál kedvelt tájképei. A császár a saját mezei lakásán a Tempe völgyét jelképesen utánképezttette; ez arra vall, hogy neki a tájak szépségei iránt élénk érzéke volt. A tiburi ásatásokkal azonban nevezetesebb festmény nem került napfényre, csak néhány szép mozaik. A vatikán őrzi Dionysos és Apollo nagy álarcz-mozaikját többféle táj-jelenetekkel, s egy másikat a Nilus jelképes ábrázolásával. A Capitoliumban látható a nevezetes galamb-mozaik, a pergamumi Sosos egyik művének római utánzata.

Nem formálhatunk alapos nézetet arról, ha vajjon a császári korbéli szobrászat és festői ékitő művészet csak a régi antik minták korlátai között mozgott-e vagy pedig alkotott eredetit is. Csak egy tere volt a művészeti tevékenységnek, a melyen a rómaiak függetlenek voltak a görögöktől, az arczkép-festés és történelmi mozzanatoknak domborműben (relief) való feltüntetése. Az arczkép-festés művelése a rómaiaknál a családi szellemből és a történelmi érzékből fejlődött ki s a világ egyetlen

¹ Gerhard i. m. 297. l.

más népénél sem szolgált oly általánosan érzett szükség kielégítésére. A császári korban paloták és kertek díszítésére használták tömegesen a híres görögök mellszobrai is.

Az arczkép-festés ezután egy és ugyanazon tekintélyes magaslaton maradt egészen a Severusokig. Commodus Herculesnek pár év előtt kiásott mellszobra, a mely a Capitolium új múzeumában látható, még a Hadrián-féle iskolának a technikájára vall. Ugyanennek a császárnak és nejének alakjai és mellszobrai Európa minden múzeumában bőven találhatók, mert rajta kívül aligha emeltek emlék-szobrokat oly nagy számban egyetlen más fejedelemnek városok, testületek és magánosok. Legneveveteőbb mellszobrai a Capitoliumon, a Vaticánban s Nápolyban találhatók; van még néhány szép a Louvreban is. A leghívebbnek a conservatorium palotájának lépcsőházában levő kitűnő Hadrián-féle mellszobor látszik. Kár, hogy a márványnak egy csúnya foltja az állát elrútítja. A császár temérdek athéni szobra közül egyetlen említésre méltó sem maradt fenn.¹

Mint a többi császárt, Hadriánt is jelképezték isteni alakban. Így van ábrázolva Marsnak a Capitolium egyik szobrában, s ugyanott egy rendes életnagyságúnál nagyobb alakja, a mint áldozati tüzet gyújt.² Figyelemre méltó az a Hadriánnak ismert s a konstantinápolyi régi

¹ Az ottani gyűjteményekben kevés Hadrián-féle mellszobor található; a nemzeti múzeumban egy kérdéses a Dionysosz-színházból, s egy bizonyos; a Varvakionban van az ifjú Hadriánnak a feje, a mely kérdéses, s ezt a Lucius Verus óriási nagyságú fejével a Dionysosz színházában találták. Milchhöfer, Die Museen Athens 1881.

² Lásd Cohennál II. n. 950. az érmeket Marti.

serail múzeumában látható imperator-szobor, a melyen a császár vértезetten, harczias állásban látható akképen, hogy lábát egy földön fekvő hadi fogolyra teszi.¹

Általában a mellszobrok alkotása hallatlan arányokat öltött ebben a korban. A feliratoknak alig áttekinthető tömege, a melyek ma a történeti kutatásnak okmányokul szolgálnak, az emlékszobrok talapzatairól került ki. A császár maga is nagy számban állíttatott ilyeneket kedvenceinek. Antinous és Aelius Verus szobraival az egész világot, úgy szólván, majdnem elárasztotta; de még sok más, előtte kevésbbé kedvelt egyéniségeknek, élőknek és halottaknak szintén emelt szobrokat.² Még a barbár királynak, Pharasmanesnek is állított lovas szobrot Bellona templomában. Dio említi, hogy Turbo és Similis tiszteletére is emelt nyilvános emlékszobrokat.³ Fájdalom, hogy ezeknek, valamint Hadrián más államférfiainak és barátainak a képei is elvesztek, vagy pedig reánk nézve felismerhetetlenek, mivel névtelenek. Vajjon kié lehet az a szellemes arczkép, a mely a Braccio nuovo-ban, nem messze Demosthenes szobrától, a figyelmet magára vonja? Jól gondozott szakállával s a homlokára festőileg omló fürtökkel Rómának bizonyosan egyik ifjú gavallérja. Ez híven tükrözi a Hadrián-féle előkelő világot, egyszersmind az arczképezés ragyogó kezelésének is mustra-példánya.

A rómaiak történelmi domborművei is felötlenek saját-szerűségükkel. Teljesen megfelelnek a latin érzéknek az egyéniség iránt. Nagy nemzeti események, háborúk,

¹ Hadrien statue trouvé en Crète Sorlin-Dorignytól; Gazette Archéol. 1880. VI. 52. 1. és Pl. 6.

² Dio 69., 7: ὄθεν καὶ εἰκόνας πολλοῖς — ἐς τὴν ἀγορὰν ἑστησεν.

³ Dio 69., 18.

ütközetek és diadalmenetek voltak e művészeti ágban történelmi képbe foglalhatók. A rómaiak persze nem akadtak egy második Phidiasra, a ki templomaik képszékeit egy diszmenet eszményi alakjaival tudta volna ékesíteni; de diadal-íveiken s emlékszoobraikon, a melyek a saját történelmi kultuszukhoz tartoznak szorosan, a domborművészet mind tovább-tovább fejlődhetett. Ezeknek a bizonyágai Rómában reánk nézve, fájdalom, nagyon omladékszerűek, s ezek is csak fél századra terjedőleg tanúsítják ennek a történeti plasztikának a virágzását.¹ Minthogy Domitián több rendbeli diadal-ívei elpusztultak, csak a Clandius-féle régi szobrászati ívnek a Borghese-villában látható töredékeit, a Titus-ív ideális s a Traján-ív és szobor reálistikus domborműveit bírjuk, a melyekben ez a sajátlagos római művészet, történelmi eseményeknek képek csoportozataiban való előterjesztése, valószínűleg tetőpontját érte el. Ezen kívül vannak még sokkal kisebb mű-értékkel bíró szobrászati maradványok, a Marcus Aurelius ívéről s oszlopképéről való domborművek; végül pedig a Severus- és Constantinus-ív alakjai, a melyek már ennek a művészeti ágnak a hanyatlását jelentik.

Hadrián nem volt harczias szellemű fejedelem, nem voltak tehát győzelmei sem, a melyeket megörökíthessen. Ha mégis ábrázolták Marsnak is, ez a hízélgés általában csak a hadsereg iránti gondosságának szólt. Lovas szobráról csak egyről van tudomásunk, arról, a mely Jeruzsálem római gyarmat-városában a Zeus templom előtt volt felállítva. Lehetett ilyen Antinoeban is,

¹ Ad. Philippi, Ueber die röm. Triumphalreliefe, VI. köt. der Abh. der phil. hist. Classe der k. sächs. Ges der Wiss. III. 1872. Szerinte ez a virágzás Titustól Trajánig terjed, 81 — 117.

a Hadrián-féle diadal-íven. Ez a császár nem szolgáltatott semmi tárgyat a történelmi plasztikának. Lehet, hogy reá vonatkozik az a domborművekkel diszitett két márvány szekrény, a melyeket 1872-ben Róma piacznán ástak ki. Belső oldalukon a három áldozati állat (Suovetaurilia) kolosszális alakját mutatják; a másikon ünnepélyes államtényeket, itt adóssági lajstromok elégetését, ott egy jelenetet a császár előtt, a mely szegény gyermekek számára létesített intézeteire látszik vonatkozni. Stílusuk a Traján vagy Hadrián korabeli művészetnek megfelelő. Mi sem szól az ellen, hogy az első jelenetben a nagy adósság-törlés emlékét lássuk, míg a másik szintén igen jól ábrázolhatja a Traján-féle *Alimenta Italiae*-nek utóda által való kibővítését. Ennek a jótékony intézetnek érmeiken és márványban való jelképezése többször fordul elő; így a Traján-féle diadal-íven Rómában és Beneventumban. Antoninusnak szegény leányok (Puellae Faustianae) részére tett alapítványaira pedig az a dombormű vonatkozik, a mely ma a Villa Albaniban látható.¹

¹ Henzen, Bull. d. Inst. 1872., 273. l. stb. első volt, a ki ezeket a forumi reliefeket megmagyarázta s Trajánnak tulajdonította. Az ide vonatkozó irod. l. Orazio Maruchi-nál, Descrizione del Foro Romano 1883., 87. l. Henzen ma (1883. ápril), szintén hajlandó ezeket Hadriánra vonatkoztatni.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Eszményi szobrászat. Ennek világpolgárias jellege. Antik mesterművek ismétlése. A Hadrián villájában feltalált műremekek áttekintése. Az Antinous-szobrok.

Az eszményi szobrászat terén e korszak művészetének teljesen világpolgárias jellege van. Egyforma művészi ügyességgel alkotja újra Görögország korszakainak típusait épen úgy, mint az aegyptusiakét. A mythos egész antik kincses kamrája, Syria görögösített legendája s a Nilus hieroglyphes rejtelvei egyaránt vannak itt ábrázolatokban előterjesztve. S míg ezek a symbolumok ott künn, Athénben és Smyrnában, Ephesusban, Alexandriában és Karthagóban egy-egy helyre szorítkoznak, Rómában már világpolgáriasokká lesznek. Mert a miként van *világirodalom*, ép úgy van *világ-plasztika* is. Az akkori ember a műveltségnek oly fokán áll, hogy onnan az összes letűnt nemzedékek alkotásait áttekintheti. Az isten-elegyítés a stilusok elegyítését is magával hozza; de mivel az olympusiak leszálltak templomi fülkéikből, hogy a paloták disztítésére is szolgáljanak, idegenszerű megjelenésük conventionalisan elsimul épen úgy, mint a hogy a barbár istenek neve is rómaivá lesz.

A Hadrián korabeli aegyptusi bálvány-alakokon a vatikáni múzeumban az, a mi a kultusznak már többé nem felel meg, divatszerű (modernizált) formájuk simaságánál fogva az első pillanatra felismerhető. Ezeket a bálványokat akkor ép oly régiség iránti érdeklődéssel szemlélhették, mint a hogy mi nézzük a tibetiek vagy mexi-

kóiak faragványait. Bizonyynyal akadtak oly műkedvelők is, a kik egy ódonszerű templom-stilushoz illő Pallast, egy ephesusi Dianát vagy egy Vestát, a mint az a Torlonia múzeumban látható, több gyönyörrel bámultak, mint Polykletus vagy Phidias eszményies Júnóját s Athenéjét. Mű-kutatók azt a nézetet vallják, hogy az e korbéli ábrázolatok a bacchusi mondakörből örvendettek a legnagyobb kedveltségnek; a dionysosi tánczokkal ékitett domborművekből s a vázáknak és sarkophagoknak ámor-kákkal való ábrázolásaiból következtetik ezt, valamint némely Hadrián idejebeli műből; így a vatikáni faunosokból, a capitoliumi satyrból a szőlőfürttel, s a két fekete márvány kentaurból. Ez azonban mind a véletlen műve is lehet, míg a szép Antinousnak természet után készült Dionysos-szobra neki megfelelő gyanánt volt megállapítva. A már említett művek kivétel tekintetében tökéletes ismétlései az antik motivumoknak; ezek a tiburi villából származnak. A híres barberini faunas Münchenben, Hadrián mausoleumát ékesítette. Nem csoda, hogy a császárnak egy villájából több szobrászati művet hoztak napfényre, mint az egész Pompeiből;¹ de az már csodálatot gerjeszthet, hogy még sir- emléke is ép oly nagy gazdagsággal volt szobrokkal ellátva. Még Belizár korában is az ott megostromlott görögök a gótok rohamának széttört márvány-alakokkal álltak ellent. A siremlék romhalmazából került elő a Hadrián óriási mellszobra is, a mely ma a Vatikán Sala Rotondájában van.² Szintén innen ered a fehér és fekete gránitból

¹ R. Förster, Die bild. Kunst unter Hadrian, Grenzboten 1875. I. 105. l.

² A barberini faunusról Lützow, Münchener Antiken 51. l. Friedrichs, Bausteine 656 n. görög eredetinek tartja.

készült fürdő kád, a mely a Laocoon kabinetjében áll. A műremekek múzeuma volt bizonyosan Venus és Róma temploma is, a honnan kerültek elő a már említett Medusa-maszkok.

Egy császárnak sem nyílt oly bő alkalmja a görög városok antik remekműveit megszerezni, mint Hadrián-nak. Feltehető, hogy némelyeket a hely színén vett meg, míg másokat ajándékba kapott. Erőszakkal nem vitt el semmit. A helyett, hogy villája számára egy obeliszket Heliopolisból hurczoltatott volna el, egy másikat állíttatott fel ott, a melyet Rómában készíttetett. Szóval rablott mesterművek helyett maga készíttette másolatokkal veszi magát körül.

A régi és új keletű mesterműveknek, a melyeket Hadrián villája termeiben állíttatott fel, oly nagy számúaknak kellett lenniök, hogy a vatikáni múzeumok kincseinél mennyiség tekintetében valószínűleg nem álltak hátrább. Ha a műremekeknek ezt a pantheonját egész teljességében áttekinthetnők, határozott fogalmat nyerénk nem az akkori művészet, hanem ama művészetkedvelés képzelet-köréről, a melynek legkiválóbb képviselője maga a császár volt. S ezeknek az itt talált műveknek pusztá egybevetése is elegendő arra, hogy megtudjuk azt, hogy Hadrián ott minden korszak és minden művészi irány remekeit múzeummá egyesítette. Száz meg százféle modor és forma volt itt látható a kecses domborművel ékitett márvány-vázától és az óriási karos gyertyatartóktól a síró Niobe torzójáig (a Vatikánban), a parthenoni Phidias-féle Iris-utánzattól Zeus, Hera, Apollo és Aphrodite isten-alakjaiig. Megvoltak itt szobrai a múzsáknak, mellszobrai és hermái a költőknek és bölcsészeknek, a tragoedia és comoedia csinos fejei, Aristo-

phanes feje, az elhagyott Ariadne domborműves ábrázolata, Harpokrates és egész sora az aegyptusi istenségeknek, közöttük Antinoussal, Vesta-papnők, faunusok, satyrok, kentaurusok; Erichthonius születésének attikai töredéke, az ephesusi Artemis, az úgynevezett Flora (a Capitoliumban), a Nemesis, Psyche, az amazonok, Jason vagy Hermes (Münchenben), Meleager, Adonis és a szendergő Endymion (Stokholmban), a Diskobolos Myron után (a Vatikánban), Ajax Achilles holttestével (töredékei a Vatikánban), Antinous (a Capitoliumban) és sok más.

Ha némely régiség lelő helye legalább valószínűvé teszi azt, hogy a Hadrián korából való, sokkal több az olyan, a mely ugyanebből a korból eredhetett a nélkül, hogy bebizonyítható volna. Semmi sem akadályoz bennünket annak a kimondásában, hogy a Nilus hirneves alakja a Vatikánban épen ehhez a korhoz tartozik. A Torlonia múzeumban látható egy fekete márványból készült Nilus-alak pálmaággal, bőségszaruval és a Sphynxszel, a mely Hadrián aegyptusi érmeinek a típusára emlékeztet. Oly műremekek, mint a Daedalus és Ikarus veres márvány dombormű alakja az Albani Villában, a Medea dombormű alakja a Torlonia múzeumban, az amazonok Polykletus után a Capitoliumban és a Vatikánban; az ijjat feszítő Erosok, a diskos-dobó, a Mars-alakok, Apollo Sauroktonos utánzatai; a Venus-alakok Praxiteles után, a pihenő Satyrok, néhány Niobe-alak Skopas után ép oly könnyen származhatnak a Hadrián korából, mint egy más előbbiből, a melynek a Laokoon-csoport és a belvederei Apollo másolatait köszönhetjük. De igen kevésbé vagyunk tájékozva a római császári korbeli s az alexandriai művészet közti különbségre nézve, s még a Lao-

koonról sem egészen bizonyos az, hogy vajjon a két korszak közül melyiknek tulajdonítsuk.¹

Mivel a császári kor két első századának művészi termékei az eredetiségnek semmiféle belső ismertető jelét nem viselik magukon, hanem csak régi ideálok ismétléséből állanak, reánk nézve nincsen keletkezési idejüknek oly bélyege, a mely a biztos időmeghatározás alapjául szolgálhatna. Csak a legnemesebb ízléstől lelkesített iskola technikájának legnagyobb finomságával tűnnek még ki. A formák megfigyelésében felemelkedtek egészen a szellemes választékosságig, a mi azonban eszmékben szegénynyé válhatik egészen a semmit mondásig. A játékszini női fejek a Sala Rotondában, a kentaurusok s az Antinous domborművek szólnak e mellett. A formák akadémikus simasága csaknem Canovára és Thorwaldsenre emlékeztet. Ha azonban az utolsó renaissance-nak ez a két mestere a szobrászatot az antikhoz való visszatérés által a barok túlterheltségétől megszabadította, a Hadrián-féle kor ily visszatérő irányt nem vehetett, sőt inkább ő maga lett az antiknak végső kiinduló pontja, legvégének pedig a jellegzetesnek külsőséggé való elpárolgássá kellett lennie. Ebben a szobrászat karöltve jár a görög sophistikával, s maga is ép úgy üres pompában végződött volna, ha Smyrna, Athén és Konstantinápoly sophista-iskoláit, a keresztyénség győzelmét és a barbarismus kezdetét, a hatodik századig képes lett volna túl élni.

A Hadrián-féle művészet legfőbb eszményét Antinous typusában igyekezett elérni. Az eszelősséggel határos császári szeszély, egy új istennek a teremtmése, csak

¹ Friedrichs, Bausteine 426. l.

kedvenczének ritka szépsége következtében volt lehetséges és kivihető. Ezen a komédián valószínűleg minden részt vevő jót nevetett: a görögök a császár ötletén, a császár pedig a világon, a melynek a rossz tréfához jó arcot kellett vágnia; később azonban, midőn a császár kezdte észre venni, hogy mily hatást gyakorolt a művészetre imádott apródjának az alakja, keblét e felett még nagyobb meglegedés töltötte el, mint a felett, hogy kultusza a babonára minő hatást tett. Azok a képek és szobrok, a melyeket az ő műkedvelő keze készített, a művészek kritikáját nem állták ki; azonban bithyniai istenét szó nélkül elfogadták ideális formának. Az Antinous márvány-alakja különben úgy is a császár saját művének tekinthető, mert a kivitelhez kétségkívül ő adta az utasítást a művészeknek. Számtalan emlékszobron, domborművön és gemmán van genius, heros vagy valamely határozott isten megjelenése gyanánt ábrázolva.¹

S bár Antinusról csak eszményi alakításaink vannak, még is valamennyinek történelmi arczkép az alapja. S ennek megvan a maga személyi sajátossága. Mindenütt ugyanazzal a mélabús szépségtől ragyogó arczczal látjuk, mélyen fekvő szemeivel, gyengéden ívelt szemöldökeivel s homlokára omló gazdag fürteivel. A kissé duzzadt ajkak, a domború mellkas s egész testének lágy körvonalai érzékiséget lehelnek, a melyet azonban egy keserűen szomorú vonás észrevehetőleg enyhít. Az ázsiai görögnek remek megvalósulása ez, kissé eszményiesítve.

¹ Dio szerint (69, 11.) Hadrián az egész világon állított Antinousnak álló szobrokat (ἀνδριάντας) de legkivált kultusz-képeket (ἁγάλματα.)

mivel az Antinous sorsát ismerjük, ezt, mintha vonásainak komorságából is ki lehetne olvasnunk s talán nem minden alap nélkül; mert a művészek tudtak az ő áldozat-haláláról, a melynek az ifjú halhatatlanságát köszönhette. Bizonyos sötét titokzatosság, a mely az Antinous vonásain előmlik, a nézőt mindig vonzaná ennek az alakja felé, még ha képét nem tudná is nevének nevezni. S e szép vonások még is szellemtelenek és laposak, majdnem csak álarcz jellegűek; egy ifjú áll előttünk, a ki nem élt s nem jelentett semmit.

Az Antinous-alakok, midőn a tiburi villában felfedezték őket, a XVIII-ik századbeli művész-világra ép oly lelkesítő hatással voltak, mint a XVI-ik század elején a legnevezetesebb antik szobrok. Értéköket túlbecsülték. Winkelmann nagy elragadtatással dicsőítette a Villa Casali Antinousát s különösen a Villa Albani féldomborművét.¹ A mondragonei kolosszális Antinous-főt, a melyet Frascatiban találtak s a mely 1808 óta a Louvreban áll, a legszebbnek nyilvánította valamennyi között, a mi csak a vatikáni Apollo és a Laokoon után a régiektől reánk maradt. Annyi bizonyos, hogy szépségre nézve messze túlhaladja a tiburi villában talált óriási mellszobrot, a mely most a vatikáni Sala Rotondában van, úgyszintén a másikat is a Villa Albaniban, a mely szintén onnan való. Még nagyobb lelkesedésre ragadtatott volna a nagy mű-búvár, ha azt az Antinous-kolosszust láthatta volna, a melyet 1793-ban Palestinában találtak és VI.

¹ Winkelmann abbeli nézetét, hogy a relief-alak mint consecratio-szobor egy-egy kocsin állott, Levetzow kétségbe vonta: Ueber den Antinous, dargestellt in den Kunstdenkmälern des Altertums. Berlin, 1808. L. persze csak 18 mellszobrot s 10 egész szobrot méltatott. Overbeck i. m. II. 444. l.

Pius pápa Braschi herczegnek ajándékozott. Ezt néhány évvel ez előtt IX. Pius a lateráni múzeumból áthelyeztette a Sala rotondába. Ez kétségkívül a legremekebb alakja Dionysos-Antinousnak. Leomló hajfürtei örökzölddel vannak átfonva és feje tetején fenyő-toboz van; a bő felső ruha, a mely eredetileg aranynyal és elefántcsonttal volt ékítve, bal vállán van összefogva s fedetlenül hagyja a jobb kart, a mellet s részben a láb-szárakat. Magasra emelt bal kezében az ifjú isten a szőlő-lombos pálczát tartja. A festői diszítésre irányuló igyekezet ezen a bacchusi alakon erősen kidomborodik s a szigorúbb formai szépség kedvelői a nápolyi múzeum Antinous herosát és a még hiresebb capitoliumit ennek eléje fogják helyezni. Ez egy minden jelleg nélküli meztelen ifjú, a ki jobb felé hajló fejével egy ábrándozó állásában inkább egy Narcissushoz vagy Hermeshez hasonlít. Ez a szobor a művészet Hadrián-féle másodvirágzásának egyik legtökéletesebb alakja, mivel az előbb Antinousnak tartott alak a Belvederében, a mint már Winkelmann kimutatta, a legjobb görög korszakból való Hermes.

Ildefonso híres márvány-csoportozatában is, a melyet előbb „Álom és Halál“ vagy „Orestes és Pylades“ néven neveztek, Visconti óta szintén Antinous alakítását, még pedig ennek halotti szertartását akarták látni. A megkoszorúzott ifjút képzelik benne, a ki magát a császár helyett a halál daemonának felajánlja. A genius meggyújtja az oltár tüzeit s az áldozatot gyöngéden Proserpinához vezeti.¹

¹ Hübner, Antike Bildwerke in Madrid 73. l. stb.; Friedrichs Bausteine, n. 754. Welcker kételyei e felett, Alte Denkmäler I. 375. stb. Ha Friedrich (Baust. n. 883.) azt hiszi, hogy a Constantinus ívén

Az bizonyos, hogy az eddig említett Antinous-alakok a Hadrián korában a legjobbak közé tartoznak, mert legtöbbször a császár lakó-helyeiről származnak. De ezek és más mell- és egész szobrok csak töredékét mutatják azoknak a plasztikai műveknek, a melyek a Hadrián kedvencét megörökítették.¹ Dio határozottan mondja, hogy a császár az egész lakott világon állított neki szobrokat és emlék-műveket. Sok, felette rossz kivitelű Antinous mellszobor még azt is bizonyítja, hogy ezt a típust még díszítéshez is közönségesen használták. Aegyptusban és a görög városokban különösen nagy számmal lehettek emlékszobrai. Athénban a Dionysosz-színházban egy meztelen ifjú alakot ábrázoló szobrot fedeztek fel, a melyet szintén Antinousnak tartanak; ez az ottani nemzeti múzeumban áll, egy másik, aegyptusi stílusú társával, a melyet Marathonban találtak s talán egykor a Herodes Atticus villájának díszé lehetett.² 1860-ban Leonormant Eleusisban talált egy thasosi márványból készült Antinous-szobrot.³ Ezt az Antinoust ott mint új Dionysost imádták. Általában az Olympus ifjú lakosai, Hermes, Apollo és Dionysosz azok, a kiknek az alakjaiban az istenített ifjút megörökítették. E miatt

levő Traján-reliefen (Bellori után veteres arcus Aug. triumphales, 32. tábl.) Traján kíséretében Antinoust ismerte fel, ez nem más, mint tévedés.

¹ A Torlonia múzeumban is több Dionysosz jellegű Antinous-mellszobor van, a sorozatban a 403. számú a Hadrián villájából származik. Antinous szobrainak és érmeinek sorozata össze van állítva a következő műben: K. O. Müller, Handb. der Archäol der Kunst III. Aufl. 203. §.

² Milchhöfer, Die Museen Athens 6 és 23. l.; Rhusopulos in Arch. Ephem., Athen 1862., 215. l.

³ Lenormant, L'Antinous d'Eleusis, Rev. Arch. 1874., 217. l.

typusában nincs eredeti semmi, csak arczképének az alapvonásai. Winkelmann túl áradó csodálkozásával, a melyben különben már Levetzow sem osztozott, az újabb kritika már csak azért is egy más, csaknem fitymáló bírálatot állított szembe; még az egekig magasztalt mondragonei mellszobortól is megtagadtak minden magasabb művészi szárnyalást.¹

Mindezek daczára az Antinous-alak az ifjú szépségnek valóságos eszményévé lett, a melyet a kor művészete magából az életből merített. Mivel pedig egyéb szoborművek közül, a melyeket a Hadrián korának tulajdonítanak, legfeljebb csak az arczképeket lehet némi bizonyossággal ide tartozóknak mondani, az Antinous-képek egyedüli hiteles bizonyosságai annak, a mit a Hadrián-féle korszak az eszményi plasztika terén előmutatni képes volt. S ha már most a görög művészet virágzása idejéből feltalált igazi műremékek után, mint a Parthenon szoborművei, vagy az olympiai Hermes, az Antinous-alakok értékét szerény mértékre kell is leszállítanunk, azt még sem lehet elvitatni tőlük, hogy az idő, a mely ezeket létre hozta, még teljes birtokában volt nem csak a legvirtuózusabb technikának, hanem még az antik forma-érzéknek és megfigyelésnek is. A mi a legkevesebb, ez az, hogy az Antinous-typus úgy tekinthető, mint az ókor utolsó művészi erőfeszítése és a görögök ideál felé való törekvésének végső bágyadt akkordja.

¹ Overbeck II. 445.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Az építészet. A városok polgárainak áldozatra kész hazafisága. Hadrián építkező kedve. Antinoe. A berenikei országút. Más építkezések Aegyptusban. A cyzikusi templom.

Hadriánnak legnagyobb szenvedélye az építkezés volt. Ezen a téren talán a világtörténelem minden ismeretes uralkodóján túltett s építkezéseihez a terület a római birodalom volt. Őt még sokkal több joggal lehetne, mint elődjét, Trajánt, a „világ építőjének“ mondani.¹ De nem csak őt, hanem egész provinciákat és városokat is ugyanaz a szenvedély fogott el, mert ebben a békés korban a városok mű-érzéke a legmagasabb fokot érte el s a polgárok hazaszeretete a mult dicsőségét újabb emlékekkel igyekezett gyarapítani. Leginkább a görög Ázsia városai, abban a korban a leggazdagabbak, tüntek ki önfeláldozó hazaszeretetökkel. Italiában, Galliában és Hispaniában hasonló nagyszerű polgári érzület tüze lobogott; a községek, mint hajdan a görög köztársaságok legjobb idejében, vagy később a középkorban Italia városai, egymással keltek versenyre magán- és nyilvános épületek emelésében.

Gazdag polgárok szülő helyüket szép művekkel ékesítették, vagy e célra adományokat tettek. Csak Nerva és Traján óta volt meg a városoknak az a joguk, hogy örökségeket és hitbizományokat fogadhassanak el s

¹ Orbem terrarum aedificans, mondja Traiánról Eutrop. VIII. 4.

teljesen korlátlanul csak Hadriánnak egy tanácshatározata adta meg nekik ezt a fontos jogot.¹

Ebből a nyilvános bevételeknek új forrása fakadt, mivel becsületbeli dologgá lett hazafias czelokra végrendeletileg hagyományozni. Feliratok és más tanuskodások már a Hadrián előtti időből számtalan bizonyítékot szolgáltatnak úgy egyeseknek a gazdagságára, mint a hazaszeretetnek reánk nézve már alig felfogható mértékére vonatkozólag, a mely a birodalom minden provinciájában közös volt. Egy, Traján idejébeli consul Tarquinii városának több mint 3 millió sestertiust hagyott nyilvános építkezésre, s a fia még felemelte ezt az összeget. Egy másik polgár szülő városának, Laodiceának, ugyanerre a célra 2000 talentumot hagyományozott. Nápolyban a két Stertinius testvér egész vagyonát a város emelésére fordította, s Massiliában a várost övező falakat Krinos nevű orvos a saját költségén építtette fel. Egy papnő a numidiai Calamában 400,000 sestertiust adott egy színház építésére és Numidia Quadratilla Casinumban amphitheatrumot és templomot építtetett. Palmyra csoda-városának nagyszerű oszlopcsarnokait magán emberek emelték, s görög sophisták Smyrnában, Pergamumban, Kotyaeumban, Antiochiában, Ephesusban és más városokban portikusokat, fürdőket és színházakat építettek.² Egyetlen egy sophista, Herodes Atticus, még Hadriánnal is versenyre kelhetett, a midőn Athént és néhány más várost pompás épületekkel diszítettett.³

¹ Ulp. Fragm. 34, 28.

² Ephesusban láttam vonalait a Wood által felfedezett csarnoknak, a melyet Damianus sophista Diana templomától a városig vonatott.

³ Erről a magán építkezésről Duruy V. 138. stb.; Friedländer III. az építészeti részben.

Ott, a hol nagyobb szabású vállalatokról volt szó, az illető provinciáknak kellett a költséget előteremteni. Traján alatt az Alcantarába vezető nagy tagusi hid költségeit Lusitania 11 városának kellett viselnie. Olykor panaszkodtak is a provinciák a terhes adó-pótlékok felett a középítkezésekre, a melyekre nem lehetett vállalkozni császári engedély nélkül.¹ Hadrián Herodes Atticust Ázsia városainak correctorává tette, megengedvén neki, hogy Troasban 3 millió denarius erejéig vízvezetékét építtessen. A vakmerő sophista azonban 7 milliót építtetett be, mire a tartomány panaszt emelt, hogy egész adóképességét felemésztik.² De a császár bőkezűsége ezen esetekben mindig kész volt a segítségre. Így egy felirat például azt igazolja, hogy Hadrián a Beneventumból Aeclanumba vezető országút építése költségeit nagyobb részt a magáéból fedezte.³ Dyrrhachiumot vízvezetékkel ajándékozta meg, a melyet később Alexander Severus kijavíttatott.⁴ A Smyrnában emelendő gymnasium költségeinek fedezésére oly nagy összeget tett le,⁵ hogy ezt a művet mások adakozásából gyűlt összeggel létre is hozhatták. Társaságok alakultak, a melyek pénzösszegeket raktak össze s a monumentális építkezéshez a vállalkozók részére verseny nyíttatott.

Az építészeti emlékművek emelésére a vetélkedéshez mérhetetlen ösztönzéseket adott Hadrián a birodalom

¹ Dig. L. 10., 3.

² Marquardt R. St. II. 296.

³ Az 1.716,000 sestertiusból csak az ott lakó professorok maguk 560,000-et fizettek Mommsen, I. R. N. 628. stb

⁴ C. I. L. III. 709., Dürrnél a függel. 85. jegyz.

⁵ χαλκῆς πορίσας C. I. G. 3148

minden provinciáinak. Ha birtokunkban volna teljes lajstroma azoknak az épületeknek, a melyek az ő bőkezűségének köszönhették keletkezésüket, ezeknek a nagy száma mesésnek tünnék fel előttünk, mert minden világrészben, a hol csak megfordult, utazása emlékére templomokat, gymnasiumokat, vízvezetékeket országutakat hagyott hátra.¹ Rendesen építészeket és mérnököket vitt magával s az építő iparosoknak egész legióját, a mely katonailag volt beosztva.²

Mindenek előtt a városokra irányozta figyelmét, a melyeket részben vagy egészen újonnan építtetett. Többen utána Aeliának, Aeliopolisnak, Hadrianának és Hadrianapolisnak nevezték magukat s Thráciában, Bithyniában, Lyciában, Macedoniában, Illyriában, Cyrenaikában, Aegyptusban, Pontusban, Syriában, Paphlagoniában és Kariában fordultak elő.³ Spartianus mondja, hogy mivel műveinél került a czimzéseket, sok várost egyszerűen Hadrianopolisnak nevezett; így Karthagót és Athén egy részét. Ezeknek az elnevezéseit elmosta az idő, de Jeruzsálemnek „Aelia“ elnevezése évszázadokig fennmaradt.

Nem ritkán csodálatos indító okok birták rá Hadriánt arra, hogy új városokat emeltessen. Mysiában p. o. Hadrianothéraet azért alapítja, hogy ott, a hol egy vadkant elejtett, vadászati szenvedélyének emléket emeljen.⁴

¹ Eius itinerum monumenta videas per plurimas Asiae atque Europae urbes, Fronto princip. 244. l.

² Aurel Victor, Epit. 14.

³ Tégla-feliratok Hadriánnak egy ismeretlen városát, Manpsust, tüntetik fel. Ephem, Epigraph. C. I. L. IV. 32. laphoz.

Spart. c. 20.; Dio 69., 10.

Ebből a városból fenmaradt egy Antinous-érem, a mely a város czimere gyanánt vadkan fejet visel.¹

Antinous tiszteletére a Heptanomisban, Besa isten kis városának a helyén, a Nilus keleti oldalán Antinoopolis vagy Antinoét építteti. Ptolemaeus úgy említi ezt, mint egy külön Antinous után (Antinoitis) nevezett kerület (nomus) fővárosát, a melylyé bizonyára Hadrián tette. Vele szemben Hermupolis feküdt.² Antinoe, mint alapjában görög város, nem aegyptusi, hanem görög stílusban építtetett fel.³ Formájára nézve rendes téglány alakú volt, a melyet egy fő út metszett keresztül. Az északi végén levő romokban Antinous mausoleumát akarják felismerni; a déli végén még egy remek templom romja áll, tágas, corinthusi porticussal. Az utak hosszában oszlopcsarnokok húzódtak végig, a melyek közül három a várost szelvében metszette át. A Nilus kikötőjénél diadal-ív emelkedett három, corinthusi oszlopokon nyugvó kapuval, a melyek mellett oldalt lovas szobrok állottak. Antinoében általában az oszlopok meglepően nagy mennyiségben nyerhettek alkalmazást, mert még ott is, a hol a fő utak keresztezték egymást, emlékoszlopok emelkedtek, a melyek közül egyet később Alexander Severusnak és anyjának szenteltek, a mint ezt a talapzaton látható felirat mutatja. A városon kívül, a melynek nyílt, vidám jellege lehetett, fürdők, egy circus és egy gymnasium romjai hevernek.

Hadrián Antinoét azzal is kitüntette, hogy görög köz-

¹ Eckhel VI. 530.

² Ptolem 107.; Mannert X. 1., 395. l. Abydos városában Besának jóshelye volt. Ammian. Marcell. XIX. 12., 539. l.

³ Létronne, Inscr. de l'Égypte I. 171; Hirt, Gesch. d. Baukunst der Alten II. 383.

ségi szervezettel ajándékozta meg. Aegyptus görög városai között ez az egyetlen, a melyben senatusra akadunk. Hogy ennek a jövőjét közlekedés és a kereskedelem által is biztosítsa, országutat építtetett Berenikébe, kutakkal, őrtornyokkal és állomáshelyekkel. Mivel Plinius a Koptostól Berenikébe vezető utat leírta, a Hadrián-féle új út valószínűleg a legközelebbi kikötőbe, talán Myos Hormosba s innen tovább a Verestenger mentén vezetett Berenikébe. ¹

Hadrián még az emlékekben oly gazdag Alexandria szépítésére is sokat áldozott. Ide való érmek egy templomot ábrázolnak Serapis és a császár alakjaival s ezzel a névvel: „Adrianon“. Tehát Alexandriában is volt egy Hadrianeion, a mely később gymnasiummá, azután pedig keresztyén templommá alakíttatott át. ² Hadrián császári cartouche-aira is bukkantak Denderah, Esneh és Medinet Habu templom-romjain, a miből azt lehet következtetni, hogy ott még a hagyományos aegyptusi stilusban is épített, mint előtte a Ptolemaeusok. ³ A Djebel Dokham melletti nevezetes porphyrbányák közelében is találtak egy megerősített város romjaira s egy félben maradt templom falain Hadrián korabeli görög feliratokra. ⁴

Mivel a császárnak épületek emelésére rendszerint utazása szolgáltatta az alkalmat, csak ezt kell követnünk, ha emlékműveit fel akarjuk kutatni. Ha Rómát kiveszszük, akkor úgy látszik, hogy a birodalom nyugati része

¹ Mariette Sheikh Abadban, a régi Antioneban Hadrián-féle feliratot fedezett fel a 137-ik év febr. 25-ikéről, a mely ezt az utat igazolja. E. Miller, Rev. Archéol. N. S. XXI. 1879., 314. l.

² Greppo 222. l. Epiphan. Haeres. után XIX 2. op. I. 728.

³ Champollion, Lettres écrites d'Egypte 92. l.; Greppo 221. l.

⁴ Letronne, inscr. d'Egypte I. 418.

javára Hadrián kevesebbet tett, mint a keletre. Ennek oka talán abban rejlik, hogy a kelet pompás és világhírű városai jobban ösztönözték arra, hogy bennök uralkodásáról emlékművekkel hagyjon nyomokat.

Ázsiában nagy számú templomot is építtetett és ezek közül soknak a rendeltetését nem is határozta meg. E miatt ezeket még a későbbi időkben is egyszerűen Hadrián-templomoknak nevezték.¹ Ezekkel a bizonyos istennek nem ajánlott templomokkal a hiú császárnak az lehetett a titkos célja, hogy az ő saját kultuszának az épületei legyenek.

Ezek közé tartozott a cyzikusi templom is, a mely oly remek volt, hogy az óvilág hét csodája közé sorozták. Csak Marcus Aurelius avatta fel a 167-ik évben, a ki elődjének, Hadriánnak ajánlotta s talán ő is fejezte be. Monolith oszlopai négy rőf átmérőjűek és 50 rőf magasak voltak s a magaslatról az egész Propontist bevilágították, épen mint a pharosi torony. Aristides felavató beszédében nem győzte dicsérni a templomot s a legszebbnek mondotta, a miben csak emberi szem valaha gyönyörködhetett. Romjai még megvannak.²

Színházakkal, fürdőkkel, gymnasiumokkal és vízvezetékekkel Ázsiának és Görögországnak igen sok városát

¹ Spart. c. 13.

² Aristid. I. 382. nem mondja, hogy ki építette. Cedrenus 437. l.; Malalas 279. l., s a Chron. paschale 254., Hadriánnak tulajdonítják. Malalas azt állítja, hogy a tetőzetten a maga feliratos szobrát állíttatta fel s hozzá teszi: ὅπερ ἐστὶν ἕως τῆς νῦν. A cyzikusi Hadrián-érmeken nem látható a templom, ellenben egy Antoninus Pius-félén igen, Mionnet II. 540. Erről a templomról s romjairól Perrot et Guillaume, Le temple d'Adrien à Cyzique és Explorat. archéol. de Galatie etc. Lásd még Marquardt, Cyzikus und sein Gebiet, 131. l.

gazdagította Hadrián. Jeruzsálemet újra alapította; Stratonikeát, Nikaeát és Nikomediát helyre állította,¹ Smyrna városának egy napon egy milliót adott. Abból épített ez a város gabonacsarnokot és gymnasiumokat, a mely szépségre nézve Ázsia valamennyi hasonló épületét meghaladta; végre épített a császárnak templomot a hegyfokon. Ephesusban Róma geniusának, a ki az övé is volt, templomot emelt; Alexandria Troasban vízvezetékét s Trapezusban kikötőt épített.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

Hadrián építkezései Athénben és Görögország egyéb városaiban. Herodes Atticus építkezései.

Egy ország irányában sem mutatta ki előszeretetét Hadrián annyira, mint Hellas, s ebben is leginkább Athén iránt. Annak a közkedveltségnek, a melynek ez a város örvendett, legmeggyőzőbb bizonyága az idegen fejedelmek sora, a kik még szabadságának elvesztése után is sokáig kegyelettel környezték, mint valami istenképet, s tőlük telhetőleg emelték. Antigonus és Demetrius, Ptolemaeus Philadelphus, a pergamumi Attalus és Eumenes, Antiochus Epiphanes, Caesar, Augustus és Agrippa, sőt még a zsidók királya, Herodes is, mindannyian jótéteményeikkel halmozták el s pompás épületekkel gyarapították Solon és Perikles városát.² Még Traján alatt is folytatódott Kommagene utolsó királya, IV. Antiochus utódaiban Athénben ezeknek a fejedelmi Maecena-

¹ Stratonikea Hadrián új alkotásának volt nevezhető; ez Adrianopolisnak nevezte magát. Stephan, Byzanc, ehhez a városhoz.

² Sorozatuk Wachsmuthnál, Die Stadt Athen, I. 602. stb

soknak a sora. Családi sírboltjuk, az úgynevezett Philopappos emlék, részben még jó karban, ma is korona gyanánt ékesíti a Museion-domb tetejét.

Athén utolsó fénye Hadrián és az Antoninusok nevével van összekötve. Az előbbi oly sokat épített ott, mintha ott akart volna lakni, s lehet, hogy ha Róma iránt való kötelességei megengedik, talán székhelyét oda is tette volna át. Ő sokat szépített és újítt ottan. Templomot emelt Zeus Panhelleniosnak és Herának, azután Pantheon, valószínűleg a rómainak a mintájára. Ezen a remek épületen magasztalta Pausanias a 120 oszlopot, a melyek, valamint a csarnokok falai is, phrygiai márványból voltak. Épített továbbá gymnasiumot is 100 oszloppal, libyai kőből, és könyvtárt. Ez különösen remek épület lehetett, aranyozott tetőzettel s pazarul ékitve szobrokkal és festményekkel. Így látta még Pausanias.¹

A Pantheon egyik felirata Hadrián minden görög s más városbeli építkezésének a sorozatát magában foglalta.² Annál jobban lehet sajnálni, hogy ez az okmány elveszett. Még ma is látható a bazár és az Agora kapuja közelében egy corinthusi Stoa szürke márványból, a melyet a Hadrián-féle gymnasium maradványának tartanak. Itt a már említett templomok valószínűleg egész területet képeztek, eredeti helyük azonban nem állapítható meg biztosan.³ A Panhellenionban Hadrián valószínűleg Zeus, neje, Sabina pedig Juno képében volt ábrázolva.

¹ I. 18., 9. Aristides, Panath. I. 306. (Dindorf.) így nevezi a könyvtárt: βιβλίων ταμεία, οἷα οὐχ ἐτέρωθι: γὰρ φανερώς καὶ μάλα τῶν Ἀθηναίων κόσμος οἰκεῖος. Bibliotheca miri operis, Chron. Euseb. ed. Schöne II. 167.

² Pausan. I. 5, 5.

³ Bursian, Geogr. von Griechenl. I. 291. stb.

Az akropolishoz, a melynek a templomai és áldozati adományai a szikla-síkot sűrű tömegben lepték, Hadrián még csatolhatott valamit. Azt hiszik, hogy a nagy, fehér márvány lépcsőzetet, mely a Propylaeumokhoz vezetett fel, újból rendbe hozatta.¹ A Dionysos-színház átalakítását is neki tulajdonítják. S ezt abból következtetik, hogy a néző tér a Hadrián korabeli 13 phylének megfelelőleg 13 részre volt felosztva; következtették továbbá feliratokból s még abból is, hogy a színházban egy Antinous-szobrot is találtak.²

Hadriánnak legnagyobb műve Athénben az olympiai Zeus temploma volt. Ennek a nevezetes szentélynek az építését Pisistratus kezdte meg; családja elűzetése után azonban befejezetlen maradt, míg aztán Antiochus Epiphanes a római építész, Cossutiust azzal bizta meg, hogy az elfeledett templom építését fejezze be. De nem készült el akkor sem. S Livius még így is azt mondhatta róla, hogy ez egyik templom az egész világon azok közül, a melyek az isten nagyságához a legmél-tóbbaknak látszanak.³ Az Olympeion hosszú ideig pihent. Egynémelyik középkori dóm sorsában osztozott; mert a Rómával barátságos viszonyban álló fejedelmeknek és szövetségeseeknek az a szándéka, hogy a templom felépítését közös költségen befejezzék s azután ezt az Augustus geniusának ajánlják, szintén nem valósult meg.⁴ Hadrián a Cossutius építményét a homlokzatán 10, mindkét

¹ Ezt érmekből következteti Beulé, *Les Monnaies d'Athènes* 394. l. s. *l'Acropole d'Athènes* 129. l. stb.

² Rhusopulos *Archéol. Ephém. Athen* 1862, 287. l.; Wachsmuth, *Stadt Athen* I. 692.

³ Livius 41., 20.

⁴ Sueton, *Aug.* c. 60.

oldalán 20 kettős sorozatú corinthusi oszloppal diszítve találta.¹ Hogy aztán ő ezt a templomot valósággal befejezte, azt Spartianus, Dio és Philostratus igazolják, a kik közül az utóbbi azt mondja, hogy az Olympieion 560 év múlva (a mi különben Pisistratustól Hadriánig igen szűken van számítva) végre elkészült: s az időeknek e nagy és sok fáradsággal járó művét Hadrián avatta fel és az ünnepi beszédet Polemon sophista tartotta.²

Pausanias szerint az Olympieion négy stadiumnyi területű volt. A templom épülete 173 láb széles és 359 láb hosszú volt; peristyluma 132 phrygiai oszlopból állott, a melyeknek átmérője a talapzat felett $6\frac{1}{2}$ láb, magassága pedig körülbelül 60 láb volt. A templom belsejében Hadrián egy óriási méretű Zeus-szobrot állíttatott fel aranyból és elefántcsontból, a melynek valószínűleg Phidias olympiai mesterműve szolgált mintául,³ Pausanias, Hadriánnak két thasosi s más két aegyptusi márványszobrát is látta ott, s ércz-szobrai, a melyeket a gyarmatok emeltek neki, az oszlopok előtt állottak. Általában az egész peribolus a császár szobraival volt zsúfolásig tele, míg Athén városa az opisthodomusban emelt neki emlék-kolosszust. Ennek az egy és ugyanazon alaknak ugyanabban a helyiségben a végtelenségig való unalmas ismétlése a hellenek részéről a mindenható császár, politikai istenök iránt tanúsított szolgálalkúság szomorú bizonyossága volt csupán. Az egy Hadrián szobrai-

¹ Vitruvius 3, 2., 7. Hirt, *Gesch. der Baukunst bei den Alten* II. 151. A templom a Hypaethros Decastylos formájára az egyetlen volt Athénben.

² Philostr. (Kayser), Vol. II. 44. l.

³ Képe egy athéni érmen Beulénél, 396. l.

val rakták meg ezen kívül a színházakat, csarnokokat és az utakat is Athénben; mert a magán személyek, papok, törzsek és egyesületek versenyeztek egymással abban, hogy melyikök tud „jóltevőjük“ iránt mélyebb hódolatot tanusítani.¹ Pausanias a Stoa-Basileiosban Konon és Timotheus mellett látta a Hadrián szobrát, mint Zeus Eleutheriost felállítva.² A várban az areopagus, az ötszázas tanács és a nép „összes jótéteményiért“ hálából emlékszobrot emelt neki.³

Mivel a Polias templomában egy Erechteus-kigyót őriztek a császár szintén így akarta jelképeztetni a maga geniusát az Olympieionban; ez okból egy indiai kigyót helyeztetett el ottan, — kacaját fakasztó komédia gyanánt, a Sándor Glykon-kigyójának méltó párjaként.

Mérhetetlen hiúságában nem átalotta Zeus társának tekinteni magát, mert az Olympieiont épen neki ajánlották fel. Csak épen hogy odáig nem ment a Hadrián nagyravágyása és az athéniek istentelen hizelgése, hogy a templomot nem nevezték egyszerűen csak Hadrianeionnak. Közös pap teljesítette a szolgálatot mind a két olymposinak, az ég istenének, valamint ez isten császári majmának is.

A pazar fényű templomból nem áll fenn immár semmi, csak az alapzat és az ég felé meredező 15 oszlop. Ezek

¹ A sorozat I. A. n. 487. stb.

² I., 3., 2.

³ I. A. n. 465. Két művész nevének kivételével az olympieioni Hadrián-szobrok készítőiről mit sem tudunk. Ezek Xenophanes, a Chares fia, a ki a thasosít, s Aulus Pantuleius, a Caius fia, a ki a miletusit készítette. I. A. n. 476., n. 480. és Hirschfeld Tituli Statuarior. n. 159., 160. Xenophanes a feliratban τεχνητής-nek s Pantuleius ἁνδριανοποιός-nak neveztetik s mint Εφέσιος ὄναι Μειλήσιος (ἐποίησε) van jelezve.

a kő óriások még ma is roppant idegenszerű valami gyanánt hatnak Athénben; inkább Baalbekbe és Palmyrába valóknak tetszenek, mint ebbe a múzsák városába, a hol a komor dór stílus daczára minden a szép arányság és a báj kifejezését viselte magán. De talán az akkori athéniak között is akadt egy kettő, a ki többre becsülte az antik Parthenont ennél a templom-óriásnál. Ugyanabban az órában, a midőn Polemon az Olympieion felavató beszédét tartotta, egy megvetett keresztyén egyházközség talán püspöke házában ugyanazon az areopaguson imádkozott, a hol Pál mintegy 70 évvel az előtt az evangéliumot hirdette. Néhány évszázaddal később Athén keresztyén lakosai az elpusztult Zeus-templomban János apostolnak kápolnát rendeztek be s Hadrián pompás építményeinek a maradványait valószínűleg ez mentette meg a végleges megsemmisüléstől.¹

Az Olympieion központját képezte a Hadrián-féle új Athénnek, a mely az akropolis keleti lejtőjétől az Ilissos felé húzódott és valószínűleg hozzá volt osztva a Hadrianis nevű 13-ik phyle. A császár nem átalotta ezt az új várost Hadrianopolisnak nevezni.² Ama márvány diszivezeten, a mely a templomhoz és a templom kerületehez vezetett, mind a két oldalon, mind az Athén, mind az Olympieion felől levőn a következő trimeter olvasható:

„Ez Hadriánnak s nem Theseusnek városa.

¹ A kápolnát így hitták: *σταῖς κολόναῖς* vagy *εἰς τὰς κολόνας* a templom oszlopaitól, a melyekhez támaszkodott. Mommsen, *Athenae christianae; ecclesiae prope Ilissum sitae.*

² Spart. c. 20. *Novae Athenae* a neve a vízvezetéki feliratban; *νέαι Ἀθηναί* *Ἀδριαναί* Stephannál. Byz. sub v. *Olympieion*, Wachsmuth I. 688.

Ez itt Athén, Theseus korábbi városa.“¹

A bevezető kapu második emeletének két fülkéjében kétségkívül a Hadrián és Theseus szobrai állították fel.² Az ívezet csaknem teljesen jó karban van s egy elfogulatlan néző sem lesz azon nézetén, hogy ez a kisszerű mű az olympiai templom nagyságához a kellő arányban állott volna.

A Hadrián-város különben nem volt fallal körülvéve, sőt inkább a város keleti falát le kellett rombolni, midőn az új város alapjait lerakták.³ A várost és kertjeit vízzel az a vízvezeték látta el, a mely Kephisiából eredt és a melynek a Lykabettoson egy jón oszlopokkal diszitett várdában volt a tartója. Ezt a vízvezetéket Antoninus Pius fejezte be a 140-ik évben.⁴

Hadrián diszített még sok más görög várost is nyilvános épületekkel, a melyeket Pausanias az egyes vidékek leírásánál jegyzett fel. Például Corinthusban fürdőkét építtetett és vízvezetéket, a mely a vizet a stymphalusi tóból vezette a városba; Megarában az Apollo-templomot építtette újra, továbbá a keskeny és veszélyes isthmusi utat, Skiron szikla-útját, a mely a Peloponnesusra vezetett, óriási al-építményekkel annyira kiszélesítette, hogy a szekerek rajta egymásnak kitérhettek. A phokisi Abaeban Apollónak épített templomot, Hyampolisban pedig Stoát; Juno argosi templomában egy drága kövekkel ékesített pávát állíttatott fel aranyból. Antinous kedvéért sokat tett Mantineáért is, a melynek visszaadta a régi

¹ ΑΙ Δ ΕΙΣ ΑΔΡΙΑΝΟΥ ΚΟΥΧΙ ΘΗΣΕΩΣ ΠΟΛΙΣ
ΑΙ Δ ΕΙΣ ΑΘΗΝΑΙ ΘΗΣΕΩΣ Η ΠΡΙΝ ΠΟΛΙΣ.

² Forbiger, Hellas und Rom, III. 210.

³ E. Burnouf. La ville et l'acropole d'Athènes aux diverses époques 9. I.

⁴ C. I. L. III. n. 549.

nevét, mert Perseus atyjának, Antigonus macedon királynak a tiszteletére Antigoneiá-nak neveztetett. Megújította itt Poseidon Hippios templomát is, a mennyiben az eredeti fa építményt újjal vétette körül. Antinousnak pompás templomot emeltetett Mantineában, az ifjúnak szentelt szobrokkal és festményekkel. Epaminondasnak egy saját maga szerkesztette felirattal sir-oszlopot szentelt. Eleusist, a hol a mysteriumokba beavatták, kétségkívül szintén ékesítette építményekkel s Demeter szentélyének nagyszerű propylaeumaihoz valószínűleg ő adta az eszmét.

A művészet-pártoló korszaknak egyik figyelemre méltó eseménye az, hogy Hadriánnal versenyre kelhetett egy görög magán ember is, név szerint Herodes Atticus. Pausanias elmondja, hogy mit tett ez a dúsgazdag sophista Athénért és más városokért. Azzal keveset akarok mondani, hogy az isthmusi Poseidon-templomnak négy elefántcsont patájú aranyozott lovat és két, aranyból és elefántcsontból való tritont, az olympiai gymnasiumnak pedig két kép-szobrot szentelt, a Demeterét és Proserpináét. Athénben neje, Regilla emlékére pompás odeumot építtetett, a melynek római stilusra valló romjai még megvannak. A panathéni stadiumot az Ilissus felett pentelikusi márványnyal rakatta ki. Ez a Pausanias idejében még csoda-mű számba ment s nagyságra alig volt párja, mert Hadrián egy ízben 1000 vadállatot is hajszoltatott benne. Herodes Delphiben is építtetett stadiumot márványból, továbbá Corinthusban színházat, Thermopylaeben fürdőket, Olympiában és az itáliai Canusiumban vízvezetéket, s egy remek villát, Triopiumot, Róma mellett, a Via Appia mentén, a hol ma Cafarelli völgye esik. Nem csoda, ha ennek a nagy embernek az összes attikai phylék szintén emeltek emlék-szobrokat.

HUSZONNEGYPEDIK FEJEZET.

Hadrián itáliai építkezései és tiburi villája.

Hadrián, Róma és Tibur melletti villája kivételével, Italiát, úgy látszik, kevésbé tüntette ki, mint a görög tartományokat. Lehet, hogy ez csak azért történt, mivel uralkodásának legnagyobb részét utazásban töltötte, vagy mivel az itáliai városoknak reá nézve nem volt semmi vonzó erejük. Adataink nincsenek e részben s Hadrián-féle feliratok feltűnően csekély számmal fordulnak elő Italiában. De azért ez a tartomány is újjá alkotójaként magasztalta őt.

Úgy látszik, két gyarmatot tüntetett ki a legjobban, Auximumot (Osimo) és Mediolanumot. Az utóbbi az „Aelia” jelzöt is felvette.¹ Hadrán-féle emlék-feliratok Teanumban, Sorrentumban, Puteoliban és egy ismeretlen helyen, Forlanumban fordultak elő.² A gyarmat-város, Ostia azzal dicsekedett, hogy Hadrián őt egész gonddal és teljes bőkezűséggel ápolta és tüntette ki.³ Valószínűleg ő építtette az ottani színházat, a melynek a romjait Hadrián-féléknek tartják.⁴ Az utak megjavítását feliratok sorolják elő. Így a cassiusi út Chiusitól Firenzéig vezető vonalának, a Via Augustának Trebiánál és a suessai országútnak megjavítását.⁵ Lupia, a régi

¹ Col. Ael. Fel. Mediolanensis, Zumpt, Comm. Ep. I. 108.

² Mommsen, I. N. 2112., 3990.; Greppo 59. l.

³ C. I. L. VI. n. 972., a. 133.

⁴ Notizie degli scavi, Accad. d. Lincei, 1880., 469. l.

⁵ Greppo 57. l. stb. Faleriiben, úgy látszik, a forumon át vágatott egy új utat. Orelli 3314.

Sybaris és a mai Lecce mellett kikötőt építtetett.¹ Az adriai tenger partján fekvő Gruttae mellett Dea Cupra vagy az etrusk Juno templomát állíttatta helyre.² Spartianus szerint még a Fucinus tavat is kiszáríttatta. Ezt a tervet már Caesar is forgatta elméjében, de ép oly kevésbé valószínűtlen, mint utána Claudius. Hadrián vállalkozása csak a claudiusi levezető csatorna restaurációja lehetett.

Mindazok között, a miket Hadrián Italiában alkotott, tiburi villája volt a legnagyobb szerű emlék, páratlan az egész világon. Ez még a Nero arany házát is elhomályosította. A művészet iránt lelkesült világuralkodó eme Sanssoucijának a romjai még most is 10 olasz mérföldnyi térséget borítanak s úgy tűnnek fel, mint egy császári pompa omladékaival tele levő útvesztő. A Hadrián már korán bele fogott ennek az építésébe s épített rajta folyvást, egészen haláláig.³

Nagyon kétséges, hogy vajjon szerencsésen volt-e megválasztva az a hely, a melyet ennek részére kiszemelt. A római villáknak Tusculumban, Frascatiban és az Anio-völgy nyílásán túl, Tibur mellett valamennyinek szebb és szabadabb fekvése volt, mint ennek a Hadriánénak; csak hogy neki e villa részére terjedelmes helyre volt szüksége. Mélyen Tibur alatt, egy enyhén

¹ Pausan., Eliac. VII. 19.

² Gruter 1016., 2.

³ Egy ott talált sárga márvány oszlop a Hadrián második consulságának az évét viseli (118.); Bruzza, Marmi grezzi 187. l. n. 221. A falak téglabélyegei 123—137-ig terjednek. Nibby, Con-torni di Roma III. 651. Aurel. Victor c. 14. szerint palotákat építtetett ott még akkor is, a midőn már átruházta az uralkodást Aelius Verusra.

emelkedő magaslaton feküdt, a hol a kilátást az egyik oldalon a hegyek fogják el, a másik oldalon azonban a szemet Rómán s ennek egész a tengerig nyuló felséges mezőségén lehet legeltetni. Két patak szelte át ezt a vidéket s a közeli Anio is kínálta bő vizét. A lucai hidtól, a melynek a közelében képzelik a villa főbejáratát, több óra járásnyira terjedő csoda-szép parkok húzódtak tova, halmokon és völgyeken. A villa területe akkora volt, mint egy városé, s el volt látva mindennel, a mi egy ily helyet széppé és ünnepiessé tehet, mivel ott csak a közönséges és a hétköznapi hiányzott. Virágos kertek, szökő kutak, lugasok, oszlop-csarnokok, árnyékos folyosók és hűs kupolás termek, fürdők és színi mutatóványokként tengeri ütközetek vívására alkalmas helyek, bazilikák, könyvtárak, színház, cirkusz és templomok voltak itt egyesítve a császári palota körül, a melyek mind ragyogtak a márványtól és mesterművekkel voltak elhalmozva.

A nagy számú udvari személyzet, a felügyelők rab-szolga-hadaikkal, a testőrök, a művészeknek egész rajai, énekesek, színészek, hetaerák és előkelő hölgyek, papok, tudósok, költők, Hadrián barátai és vendégei, szóval ezrekre menő emberek tették a villa lakosságát s az udvaroncok, semmit tevők és szolgák népségének nem volt egyéb feladata, mint ezt az egyetlenegy életunt embert felvidítani, ennek az unalmát dionysosi játékokkal üzni s azzal áztatni, hogy itt mindennap olympiai ünnepély van. Hadrián itt bele merülhetett odysseusi vándor-életének emlékeibe; mert ez az ő saját rajzai után tervezett villa mása és tükre volt mindannak a szépnek és kedvesnek, a mi a nagy világban az ő figyelmét megragadta. Némely részek athéni műépítményeknek a nevét

viselték. Ott volt a Lyceum, az Akadémia, a Prytaneum, a Poekile, még a Tempe völgye, a rajta végig folyó Peneussal, sőt még az Elysium és a Tartarus is.¹

Egy kerület a Nilus csodáinak volt szentelve s az alexandriabeliek tündéries mulató helye után „Canopus” nevet viselt. Itt állt a híres Serapis-templomnak egy utánzata, a mely előtt egy csatornán hajóval lehetett kikötni. A mit ugyanis Hadrián Rómában meg nem engedhetett magának, azt villájában megtehetette, nevezetesen, hogy Antinousának kultuszt szenteljen. A legszebb Antinous-szobrok bizonyára a villa egyik templomából származnak. Egy obeliszk, a mely csak 9 meter magas volt, hieroglyphekben magasztalta az „osirisi Antinoust, az igazmondót, a szépség megtestesült fiát”. Ezen az obeliszken ő úgy volt ábrázolva, a mint Ammon Rha istennek áldozatot mutat be. Ha Sabina császárné még élt az obeliszk felállításakor, pirulnia kellett ennek a feliratán, a mely azt állította, hogy a császár a kegyeletnek ezt az emléket közösen emelte a nejével, Aegyptus nagy királynéjával és uralkodónéjával, a ki Antinoust annyira szerette!² Valószínű, hogy Antinous kultusza tetemesen fokozta Aegyptus befolyását a római művészetre. Már régóta szerettek a villákban és házakban a csodország folyamvidékéről, állatvilágából és nép-életéből egyes részleteket utánozni. Pompeji falfestményei, valamint számos mozaik-kép, mint a palestrinabeli és a Kircher-

¹ Spart. Vita, a végén.

² Ungarellius, Interpret. obeliscor. urbis Romae 1842., 172. l.; Lepsius, Röm. Stadtb. III. 2., 604. Az obeliszk Rómában a Pincion áll, a hol 1822-ben a pápa helyeztette el. Elagabalusról mondják, hogy ezt a tiburi villából az Amphitheatrum Castrense-be átvitette, a hol a homok között találtatott meg.

féle múzeumban található nevezetes példányok **elég**gé bizonyítják ezt.¹ Hadrián azonban ezzel **nem** elégedett meg, hanem Aegyptust villájába egyszerűen átplántálta. sphynxek és bálvány-szobrok, fekete márványból és veres gránitból, ezek tették az Antinous istenség környezetét, a ki maga, **mint** Osiris, ragyogó fehér márvány-alakjával emelkedett ki. Az aegyptusi stílusban épült templomok falai hieroglyphekkel voltak fedve.

A császárnak egy intésére a ligetek, völgyek és oszlop-csarnokok a mythologia alakjaival élénkülhettek meg, papi körmenetek zarándokolhattak Canopusba, a Tartarus és az Elysium a Homerus árny-alakjaival népesülhetett be, bacchans csoportok vonulhattak végig a Tempe völgyén. A görög színházban Euripides karénekei csendülhettek meg és hajórajok a tengeri harczjátékokra berendezett helyen ismételhették Xerxes ütközetét. De mindez vajjon több volt-e, mint nyomorúságos látszata annak az igazi világnak a bőségével és felségével szemben, a melyet Hadrián bejárt? Elvégre is a császár ezt a pazar színházi diszletet mind oda adta volna az igazi élet-öröm egy cseppjéért, oda a hajdani nilusi hajó fedélzetén töltött élet egy pillanataért, oda az akropolison, Iliumban, Smyrnában és Damaskusban a hódoló népség kábitó ujjongása közepett átélt pillanatokért. Epictetus a császárnak ezt a világ-csodákkal tele levő albummal üzőtt játékát, mint valami érzeltgősséget, megmosolyogta volna, s ez a világhírű villa talán

¹ Az elsőt 1638-ban Palestrinában találták, a másikat az Aventinuson 1858-ban. Lásd Gazette archéol. VI. 1880., 170. l. stb.; Mosaique du Musée Kircher és Catalogo del Museo Kircheriano. I. 165. stb. Ezeket a mozaikokat úgy kell tekinteni, mint alexandriai szőnyegminták utánzatait.

nem is egyéb, mint bizonyság ama kor izlésének a barokkba való hanyatlásáról.

Ennek a villának a terjedelme sokkal nagyobb volt, mintsem hogy a muzsák Tusculanuma lehetett volna; de különben sem volt a regényes remeteség czéljaira berendezve. Vagy talán oly császároknak, a kik Róma világpolgáriás irányú korszakából valók voltak, ily pazar pompájú, nagy kiterjedésű felséges helyre volt szükségük, hogy a pihenést élvezhessék? Hadrián villája kapuivezete fölé bátran ezt írhatta volna: „Magna domus: parva quies“. S ha a tiburi villa a mellett szól, hogy a behatások, különösen a görög világ behatásai mily élénken foglalkoztatták utóbb is folyvást a felséges utazó szellemét, ez a hitetlen pazarlással való alkotás csak az ő bomlott építkező kedvéből magyarázható meg. Kéjkastélyok a fejedelmeknek legkevésbé dicsőséges építkezései, mivel ezek csak pillanatnyi szórakozások czéljaira szolgálnak; de azért egy oly uralkodónak, mint Hadrián, a ki birodalma városait oly sok nyilvános épülettel emelte, jobban meg lehet bocsátani, ha magára is gondolt, mint egy XIV. Lajosnak. Azt nem tudjuk, hogy Hadrián hányszor tartózkodott ebben a villájában; utolsó idejében kedvencz fészkévé lett, s valószínűleg emlékiratait is itt mondta tollba Phlegonnak. Ezen kívül voltak neki még más szép falusi lakásai is Praenestében és Antiumban.¹ Bajaeben halt meg, nem pedig a tiburi villában, a hol utódai ő utána még ritkábban tartózkodtak, míg aztán elérte ezt is az a sors, a mely az ily kéjlakásoknak rendes sorsa szokott lenni. Kétségkívül Constantinus volt az első, a ki fosztogatni

¹ Philostr., Vita Apollon. 8, 20.

kezdte, hogy márványait és műremekeit Byzánczba hurczolta. A gótok dúlásakor még fennállt, mint egy kietlen csoda-világ; benne táboroztak elsőben Belizár, s utána Totila harezosai. A középkorban ennek a romjait Ó-Tivolinak hitták. Oszlopait és márványtömbjeit elcipelték, szobrász-műveit pedig mészsze égették. De azért, mialatt tetejében olajfa és szőlő virult, sok egyebet elrejtett az óvó törmelék. Az az emlékezet tovább élt, hogy ez a varázslatos rom-vadon egykor a Hadrián kéjkastélya volt. Jóval előbb, még mielőtt az ásatásokat ott megkezdték, meglátogatta ezeket a romokat a szellemes II. Pius pápa és mélabús szavakkal emlékezett meg róluk. A mit mondott, az csak egyszerűen ismételhető ma is:

„Tivolin kívül, körülbelül három milliára, Hadrián császár pompás villát építtetett, oly nagyot, mint egy város. Magas és tágas templom-boltozatok ma is láthatók ott; láthatók félig romba dőlt lakosztályok és udvarok, hatalmas oszlopcsarnokok, halas tavak és szökőkutak, a melyeket az Anio látott el vízzel, hogy a nyári nap hevét enyhítsék. Az idő mindent eléktelenített. A falakat most a hajdani festmények és aranynyal áttört kárpitok helyett örökzöld fedi. A bibor togás férfiak pihenő helyét gyalogszeder és tüskés bozót verte föl, és a császárnék háló fülkéiben kígyók tanyáznak. Így mosódik szét minden, a mi földi, az idők folyamában.“¹

VI. Sándor alatt kezdtek legelső ízben kutatni régiségek után a tiburi villában, a midőn a múzsák és Mnemosyne szobraira bukkantak.² A XVI-ik században Piero

¹ Pii II. Comment. V. 138.

² Nibby, Contorni di Roma III. 656.

Ligorio volt az első, a ki a villa alaprajzát megkészítette; utána ennek a leírását Re adta, s 1735. óta megkezdődtek azok az ásatások, a melyek oly nagy számú szobor-művet hoztak napfényre. Piranesi is megalkotta a maga nagy tervét a tiburi villa fekvésére vonatkozólag.¹ 1871-ben a Hadrián villája az olasz kormány tulajdonába ment át s az ásatások tovább folytak, de nem valami különös eredménnyel,² mert felkutattak már a XVIII-ik században mindent, a mi nevezetes lehetett. Akkoriban a villát úgy kiürítették, hogy rengeteg márvány-gazdagságából alig maradt fenn valami. Itt-ott látni még mozaikkal kirakott padolatot; a legjobb karban levőknek fekete rajzolattal fehér alapjuk van. A felszínre hozott mozaik-padolat térfogatát 5000 négyszögméterre becsülték, s az oszlopok, kiálló fal-oszlopok, fülkék és falak díszítő motívumainak csodás változatossága fényes bizonyosságát szolgáltatja a kor művészi fejlettségének.³

A villa térségén ma részben óriási, részben kisszerű romok hevernek. A tágas területen templomok romjai vannak, a melyeket tetszés szerint Apollo, Bacchus, Serapis, Pluto után lehet elnevezni; mellettök bazilikák, fürdők, színházak maradványai.

Némely épület rendeltetése még felismerhető. Így a

¹ Re delle antichità Tiburtine, Rom. 1611. Pianta della villa Tiburtina di Adriano írta Ligorio P. és Contini F. az utolsó, 1751-iki kiadásában. Piranesi terve 1786-ból. A 18-ik századbeli ásatásokról. Fea, Miscellanea I. 143. stb. Fea, Winckelmann fordításában II. 379. stb.

² Mozaik-alakokat találtak és egy szép szobrot, a mely valószínűleg Bacchust jelképezi. Tadolini szobrász, a ki ezt jelenleg (1883. tavasz) restaurálja s nekem megmutatta, többre becsüli a capitoliumi Antinousnál.

³ Notizie degli Scavi (Accad. d. Lincei), 1883., 17. l.

boltozatok hosszú sora, a melyet ma „cento camerelle“ elnevezés alatt ismerünk, a császári testőrök lakosztályát jelöli, a kiknek a száma 3000-re mehetett; egy nagyszerű porticus magas falait a Poekilének tartják.¹ A Canopus ma zöldellő völgy, a melynek végső pontján látható boltozat-romokat a Serapis templom maradványainak tekinthetjük, s Tempe völgye abban a mélyedésben ismerhető fel, a melyet Tivoli hegyei határolnak.² A színházak közül az úgy nevezett görögben a színpad oly jó karban került elő, hogy Winkelmann idejében, a midőn az athéni Dionysos-templom még eltemetve, az omladékok alatt feküdt, ebből volt általában megalkotható az antik színház legtisztább fogalma.³

Több más épület és rom egykori célja homályos és a képzelet hasztalan erőlködik, hogy áttekinthető szerves egészsze állítsa össze ennek a csoda-világnak a láncszemeit, a melynél a középpont bizonyosan a császár lakosztálya volt.

¹ 1873 óta napfényre kerültek a Poecile, az ú. n. Aula dei sette sapienti; az ú. n. Teatro Marittimo medenczéje, több terem, folyosó, udvar, nymphaeum, Notizie degli Scavi, 1880., 479. l.

² Poekile, Tempe és a Canopus, e három fekvése majdnem biztosan megállapítható; lásd Meyer L., Tibur, eine röm. Studie, in Sammlung wissenschaftl. Vorträge, Berlin, 1883.

³ Winckelmann VI. 291.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

Róma városa Hadrián korában. A császár római építkezései. A Forum Trajanum befejezése. Venus és Róma temploma. Hadrián sír- emléke.

Hadrián mint császár Róma városát nem csak jellemző fő vonásaiban találta már készen, hanem abban a kiterjedésében is, a melynek a határait később Aurelianus az általa emelt falakkal egyszer mindenkorra megállapította.¹ A Flaviusok a Capitoliumot egész ragyogó pompájában megújították; a palatiumi császár-várat Domitián építtette ki remekül; a Forum Romanum megnyerte monumentális befejezését s Augustustól Trajánig a császárforumok nagy rendszere is készen állott már. Nero arany házának romjai felett Vespasián és Titus az amphitheatrumot és a fürdőket emelte, a melyeket az Esquiliaeig kiépítettek és a melyekhez a Carinae nevű város-rész felett a Traján-félék csatlakoztak. A Circus Maximust Domitián újból építtette s Traján befejezte; Domitián Stadiuma, a mai Navona, friss szépségében ragyogott és a Pantheon mellé, továbbá Nero és Agrippa fürdői mellé sorakozott. A vízvezetékeket Traján szaporította.

A császárok építő kedvével a fő emberek és a polgárok versenyre keltek; paloták, villák és kertek borítottak

¹ Ez legalább Marcus Aurelius s Commodus idejére nézve áll, a kik a 175-ik év táján Róma részére „lapides“ által egy fogyasztási vonalat húztak, a mely az Aureliánustól emelt későbbi falaknak nagyjából megfelelt. De Rossi, *Piante Icnografiche di Roma*, c. VII.; *Limiti di finanza stabiliti da Marco Aurelio e da Commodo*.

ták el Róma halmait és völgyeit. Minden művészeti ág abban foglalatostkodott, hogy e csoda-város fényét emelje; az a legmagasabb fok, a melyet a római építészet a görög formák elfogadásával a pompa és kolosszális nagyság iránti hajlama mellett elérhetett, már ott volt a Flaviusok és Traján építményeiben. Az Antoninusok korában egy oly szellemes megfigyelő, mint a görög Aristides, joggal mondhatta, hogy nem mutathat fel a kerek világ Rómához hasonlót.

Hadrián építő kedvét mérsékelhette annak a látása, hogy nagy elődje műveit Rómában nem szárnyalhatja túl, s ha egy felől téves volna is azt hinni, hogy Rómát nem kedvelte, másfelől az is bizonyos, hogy a fővárostól utazásban való hosszas távolléte némileg elidegeníthette. De még ezen kívül elérkezett már az az idő is, a melyben Róma megszűnt az uralkodói becsvágy egyeduralkodó tárgya lenni. Ebből magyarázható meg az a tény, hogy az, a ki a császárok között a legnagyobb kedvvel építkezett, a birodalom fővárosát nem valami nagy számú, s nem is valami különös műemlékekkel emelte. Feltűnően kevés a reánk maradt római helyi feliratok száma, a melyek Hadrián építkezéseire vonatkoznak.¹

De azért nagyszerű emlék-művek azok is, a melyeket

¹ C. I. L. VI. 1. n. 1240. a Cloakáknak és Tiberis partvonalának (ripae) kijavítása 121-ben; n. 976. az auguratorium (Palatinus?) kijavítása a 136-ik évben; n. 1233. a pomerium oszlop-törzseinek (cippi) kijavítása a 121-ik évben. Miután H. hódításokat nem tett, a pomeriumot, mint Claudius, Vespasián és Traján, nem bővíthette. n. 973. a Pons Aelius építése a 133-ik évben; n. 975. a régiók előljáróinak dísz-feliratai (5 régióból megvanak) a Capitoliumon a 136-ik évben. Ezekből Róma érdekében kifejtett nagy tevékenységére következtethetni. n. 981. megrongált felirata egy meg nem állapítható Restitutiónak.

Rómában emeltetett. Ha ezekhez vesszük a tiburi rengeteg villát, akkor Hadrián nem csekélyebb művészi tevékenységnek nyitott tért Rómában, mint Traján. Némely épülethez maga készítette a terv-rajzot, a mire sem előtte, sem utána soha egy császár sem volt képes. Szinte kábitó azokat az összehordott márványtömegeket elképzelni, a melyek akkortájt a Tiberis emporiumain felhalmozva heverték. Egy császár sem használt fel annyi értékes épület-követ Parosból, Scyrosból, Lunából, phrygiai márványt Synnada bányáiból (Pavonazetto), szintén márványt Numidiából (Giallo antico), thebaisi porphyrt és gránitot, végül karystosi márványt Ocha hegyéből. Ezt az utolsó márvány-fajt (Cipollino) épen a Hadrián korában alkalmazták a leggyakrabban. Az emporiumon talált s jelekkel ellátott e nemű kő-tömbök legnagyobb tömege az ő korából való. Még e bányák császári felügyelőinek, Cerealis és Hymenaeus rabszolgáknak a neve is fennmaradt.¹

Mint minden más császár, Hadrián is megtétette a szükséges javításokat a római emlék-műveken. Ide tartoznak több templomon kívül, a melyeket Spartianus nem nevezett meg, a Septa, Neptunus bazilikája, Augustus foruma, a Pantheon, a melyet Traján alatt villámcsapás rongált meg, s az ezzel kapcsolatos Agrippa-fürdők. Valószínűleg a Pantheon belsejét is diszesebbé tette.²

¹ Bruzza, Inscr. dei marmi grezzi, Annal. d. Inst. 1870., 137. l. stb. Egy oszlop numidiai márványból, a melyet a tiburi villában találtak, a Hadrián consulsága évét (118.) viseli, egy porphyrtörzs az emporiumon Augurinus consulságát (132.), a Marmorata előtti két oszlop Aelius Caesar és Balbinus consulságát. (137.)

² Spart. c. 19. Agrippa fürdőiben a Minerva szobra felé csak

Új építkezéseinek sorát Traján forumának befejezésével kezdette meg. Itt avatta fel első sorban Divus Trajanus templomát, a melyet a tanács emeltetett ennek a császárnak.¹ Ez volt az egyetlen templom, a melyre Hadrián a maga nevét oda illesztette. Ez után a forum nyugoti részét építtette ki s a végébe diadal-ívet emeltetett. Ugyanezen az oldalon, a Traján-oszlop mögött remek templom emelkedett gránit oszlopcsarnokkal, a melyet a tanács magának, Hadriánnak emeltetett. Így aztán a császár-terek rendszerét a Mars-mező széléig tolták előre, s Hadrián a közelben fekvő Septát és Neptun bazilikáját ebből az okból javíttatta ki.² Az Antoninusok ezeket az építkezéseket tovább folytatták s Marcus Aurelius oszlopa körül egy új tér keletkezett.

Spartianus szerint a *Bona Dea* templomát is Hadrián

Hadrián-féle téglabélyegeket találtak a 123-ik évből. A Pantheonnak 123—127. közt H. által való javítását is ilyen bélyegek igazolják, a mely időre esik a Septának és Neptun bazilikájának a javítása is. *Notizie degli scavi* (Accad. dei Lincei) 1881. 280., 283. l. H. korabeli bélyegeket találtak a palatiumi stadiumban (*Notizie* 1877., 201. l.) s a forum újonnan kiásott háztömegében. Néhány forumi felirat, a mely a Hadrián korára vonatkozik, Jordan-nál, *Sylloge Inscr. Fori Rom.* (Eph. ep. III.)

¹ Hadrián-féle érmek (Eckhel VI. 509. stb.) egy tíz oszlopos templommal vonatkoznak reá (S. P. Q. R. Ex S. C.). *Röm. Stadtb.* III. 2., 107. l. Ez a császári palota helye; ott másolták le a nagy adósság-elengedésre vonatkozó feliratot a remetei névtelentől.

² Nardini szerint ed. Nibby III. 119. Neptunus temploma (bazilika?) Agrippa Septája mellett állt; Neptunus porticusát ő építtette. A Mars mezején különben Hadrián lehordatott egy színházat, a melyet Traján építtet. *Spart. c. 9.*

építtette.¹ Az élet-író figyelmét kikerülte a görög gymnasium vagy az Athenaeum, a melynek a helye ismeretlen.

Hadrián legfelségesebb építészeti műve Rómában Venusnak és Rómának a Via Sacrán fekvő kettős temploma volt, a melynek a tervezetét ő maga készítette. A császári műkedvelő egy páratlan monumentális épülettel akarta nevét megörökíteni, s ez a templom tényleg Rómának a legnagyobb és legremekebb temploma is volt. Annak az építő művésznak a neve ismeretlen, a ki a tervet megvalósította. Apollodorus nem volt, sőt inkább egyik legenda az ő vesztét épen ezzel az épülettel hozza kapcsolatba. Ez a Damaskusból való syriai a második század építő művészei között a legnagyobb lángész volt. Alkotásait nem ismerjük egész terjedelmökben; de halhatatlanságához elég az a tény, hogy Trajának az odeumon és gymnasiumon kívül a pompás forumot és a dunai hidat építette. Vajjon működött-e Hadriánnak is, az kétséges. Dio azt beszéli, hogy a császár megmutatta neki Venus és Róma templomának az alaprajzát; az építőmester azonban több hibát talált benne. Így nevezetesen elhibázottnak mondotta a két isten-szobor túlságos nagyságát, mert ha felállanának, felemelnék a tetőzetet, — badar kifogás, a mely Phidias olympiai Zeus-kolosszusát is érhetne volna. Hadrián rendeletére azután Apollodoruszt előbb száműzték, azután pedig életétől is megfosztották.² Ezt a mesét azonban nem erősíti meg semmi; sőt inkább Hadrián a nagy építő művészt nem csak a

¹ Mivel már Bona Deának egy temploma állt az Aventinuson, H. talán ezt javíttatta ki. Nardini III. 279.

² Dio, 69., 4.

Poliorketika megszerkesztésére kérte fel, hanem megbízta még azzal is, hogy a Nap-isten kolosszusának megfelelő társ-példányképen emeljen egyet Lunának (a Hold istennőnek) is.¹ Az persze lehetséges, hogy Apollodorusnak sokat kellett szenvednie a császár szeszélyétől, s hogy monumentális építkezéseknél nem kapott többé alkalmazást. Fényes tevékenységének a fonala Trajánál megszakadt és nem tudjuk, hogy a vége mi lett. Azt hiszik, hogy arczképe a Constantinus diadal-ívén látható, a hová akkor került, midőn ennek az építő mestere az egyik Traján-ívet domborműveitől megrabolta, hogy a saját építményét diszítse vele. Egy férfit ábrázol görög viseletben, a ki Trajánnak egy vázlatot nyújt át.²

Hadrián tervezete szerint a Venus és Róma részére emelt mű-remek két hatalmas, egy tető alá szorított templomból állt, mert a két cella félkör alakú fülkéi egymás hátsó oldalához szorultak.³ A cella-helyiségek bolthajtással voltak fedve, a belső falakat tarka, a külsőket fehér parosi márvány diszítette. Róma templomának homlokzata a Colosseum felé, Venusé pedig a forum felé fordult, s mindkettőhöz márvány-lépcsők vezettek

¹ Aliud tale (simulacrum) Apollodoro architecto auctore facere molitus est, Spart. c. 19. Erről nincs semmi tudomásunk. Az Apollodorus haláláról sem Spartianusnál, sem Eutropiusnál, sem Aurel. Victornál nincs egy szó sem. Duruy IV. 395. jól kimutatta a mese értelmetlenségét.

² Niebuhr, Vorträge über röm. Gesch. III. 221.

³ Prudentius in Symmachum I. 219.:

Delubrum Romae (colitur nam sanguine et ipsa
More Deae, nomenque loci ceu numen habetur)
Atque urbis Venerisque pari se culmine tollunt
Templa, simul geminis adolentur tura deabus.

fel, mert a hatalmas építmény kőből rakott terraszon emelkedett, a mely máig is megvan. Tíz corinthusi oszlop állott mindegyik homlokzat előtt és 20—20 az épület hosszában. A forum felé templom-tornác nyult ki s az egész építményt még egy külső gránit oszlopcsarnok vette körül.¹ Szobrász-művek ékesítették a homlokfal síkját, szobrok a cellák fülkéit, s Róma meseszerű alapítását valószínűleg festmények ábrázolták. Mindkét emelvényen két kolosszális alak volt felállítva, itt a győzelmes Venusé, ott Róma geniusáé, mindkettő ülő helyzetben, harczias magatartással. Venus, jobb kezében Victoriát, bal kezében lándzsát, Róma földtekét és lándzsát tartott.² Mindkét templom aranyozott érc-lemezekkel volt fedve. Az építmény az által volt nevezetes, hogy a görög és a római formákat egyesítette magában,³ a mennyiben a templom derékszögű fekvését a bolthajtással a leg-sikerültebb módon összhangzásba hozta. Hadrián Nero márvány kolosszusát, Zenodorusnak egyik művét e közé a templom közé és az amphitheatrum közé, a Via Sacra elejére helyeztette át, a hol talapzata ma is látható. A nehéz vállalatot 24 elefánt segítségével Decrianus mérnök hajtotta végre. Spartianus megjegyzi, hogy ezt a gigási szobrot a Nap-istennek szentelték, miután róla a

¹ Egy Pseudodipteros decastylos. Niebuhr a Röm. Stadtb.-ban III. 1., 229. stb., Bunsen toldalékaival.

² Eckhel VI. 510. Róma később is így volt jelképezve: a Medici Villa szobra. Lásd Reifferscheid Ann. d. Inst. 1863. 363. l. stb. H.-féle érmek: Veneri Genitrici; Venus, jobb kezében a Victoriával, bal keze pajzson nyugszik, a melyen a menekülő Aeneás látható. Cohen, II. n. 1444., 1446. Ehhez hasonló Bull. Comunale 1877., 78. l. A COS III tévedés.

³ Lübke, Gesch. der Architectur I. 200.

Nero fejét lefaragták. Valószínűleg már Vespasián cselekedte ezt akkor, midőn a kolosszust Nero házának leégése után kijavíttatta.

Hadrián a kettős templomot a város geniusának és az uralkodó ház ősanyjának szentelte, a mi eredeti római felfogásnak tulajdonítható s valószínűleg vonatkozásban állt azzal, hogy újra berendezte Róma születésnapjünnepét, a mely város az ő korában s talán épen ő tőle nyerte az „aeterna“ jelzőt. Később általában csak a város templomának (templum Urbis) nevezték.¹ Szépsége elhomályosította a capitoliumi Jupitert s Vespasián szomszédos béke-templomát; még a flaviusi amphitheatrum sem bírta elhomályosítani.

Ugyanabban az időben, midőn ez az építészeti műremek és a Tibur melletti villa keletkezett, eszébe jutott

¹ Athenäus VIII. 361. Két H.-féle érmet Urbs Roma Aeterna s Veneris Felicis felirattal Eckhel, VI. 510. erre az épületre vonatkoztatja, noha az egyik egy hat oszlopos templomot mutat. Két Antoninus-féle éremből Romae Aeternae és Veneri Felicivel Niebuhr i. m. 301. azt következtette, hogy a templomot Antoninus Pius fejezte be. Az Antoninus érme Cohennél, II. n. 707. Romae Aeternae tíz oszlopos templomot mutat, a homlokzaton reliefekkel. A Roma Aeterna elnevezés a Hadrián idejéből ered. Cohen II. n. 1299. stb. n. 1303.; Róma vért felett ül, jobb kezében a Nap és Hold fejét tartja, bal kezében pedig lándzsa van. A Hadrián építkezései nincsenek úgy, mint a Traján-félék, érmekkel megörökítve. Cassiodorus Chron. szerint (ed. Mommsen) Venus és Róma temploma a 136-ik évben épült, jobban mondva, avattatott fel, s ezt Fea is elfogadja Varietà di Notizie 143. l. Nissen, Das Templum 202. l. megtámadja az Athenäusnál azt a helyet (VIII. 361.), a melyből a Paliliák ünnepekor (apr. 21.) való alapításra következtettek, s a Floraliák (apr. 28.—május 3.) mellett van. De az egyszerűbb a Paliliákon való alapítás. Lásd Preller, R. Myth. II. 356.

Hadriánnak, hogy ő is halandó, s megépítette a saját sír-emlékét, a melynek helyéül a Domitia kertjeit választotta, a melyek a diadal-hídon túl, a városba vezető diadal-út mellett voltak. Ugyanis ő ennek a vatikáni környéknek új formát kívánt adni. Még circust is alapított itten, melyet bizonyosan a saját istenségének tiszteletére tartandó ünnepélyek czéljaira szánt. A gótok Vitiges alatt ebben a circusban sánczolták el magukat, a melynek a maradványai a mausoleum mögött a közép korban még sokáig voltak láthatók.¹ Oly dicsőségesen mint Traján, saját emlék-oszlopának a talapzatában a város közepén nem pihenhetett Hadrián, de oly sír-emléket akart emelni, a mely szebb legyen az Augustusénál, (a melynek a sírboltjai már túl voltak tömve), csodálatra méltóbb a halikarnassusi mausoleumnál s tartósságra nézve ne álljon hátrább a Pharaok pyramis-sírijainál. S a hiú fejedelem tényleg oly síremléket is emelt, a melynek a romjai, középkori kiépítésükkal, a Vatikán közelsége daczára Rómának még ma is egyik építészeti fő jellegét szolgáltatják. Sok évet szentelt ez épület emelésére, a melynek a tervrajzát kétségkívül szintén maga készítette.²

Hadriánnak ez a mausoleuma több talapzaton emel-

¹ Procop. de bell. Goth. II. 2, 1. még a circusról abból az időből beszél, mikor még nem volt elnevezve. A középkorban theatrum Neronis-nak hívták; a 13-ik századbeli városi térképen s más térképeken is le van rajzolva. De Rossi, Pianta iconograf. di Roma 85. l. A circus maradványait az Angyalvár közelében Blondus és Fulvius még látták; Nardini III. 363.

² Hogy már a 123-ik évben dolgoztak rajta, ezt az ő consulsága éveivel ellátott téglák igazolják. Bunsen, röm. Stadtb. II, 1, 411. l.

kedve, szobrokkal ékítve, fehér márványa ragyogásával felséges látványt nyújthatott. Arról, hogy valójában milyen volt, semmi rajz sem maradt ránk s helyre állítása, a melyet Procopius, Labacco, Piranesi, Hirt, Canina és mások szűk szavú leírások után kíséreltek meg, részben képzelgésen alapul.¹ A gigási épület egy 15 arasz magas, travertinnel burkolt négyszögű alapzaton nyugodott; ez, bár félig romba dőlten, lényegében még fennáll. Az oszlop-szék négy végén négy aranyozott ércz-ló ágaskodott. Az alap felett egy márványlapokkal fedett kerek torony emelkedett, a melyet corinthusi oszlopesarnok övezett. Nyilván a Caecilia Metella sír- emléke szolgált neki mintául bika-koponyás kép-székeivel és párkány-gerendájával, a mely alatt márványpajzsok voltak alkalmazva a holtakra vonatkozó feliratokkal. Ebben a csarnokban, úgy szintén a torony síkján, a hová lépcső vezetett fel, szobrászati művek díszlettek, férfiak szobrai és ló-alakok, mint Procopius mondja, csodálatra méltó kidolgozással. Ugyancsak itt állhatott a Hadrián alakja is quadrigán, a mely óriási mű számba ment.²

A mausoleum kapuzatától, a mely ércz ajtóval záródott (a középkor híres porta aeneája) az aegyptusi piramisok módjára, boltozott csiga-lépcső vezetett a császári sír-kamrához, a mely a nagy kerek torony közepét fog-

¹ A középkori városi térképeken a mausoleumnak egy olyan alakja lett általánossá, a mely homályos visszaemlékezésen alapszik; úgy rajzolják, mint egy két emeletes tornyot, a mely négyszögű alapon áll. Ugyanezt a formát mutatja a sír- emlék a Sz. Péter templom bronz-ajtajain is, a melyeken a művész, Filarete annak képben való visszaállítását elsőben kísérelte meg.

² Procop. de bello Goth I. 22. Panvinus urbs Roma 114. l. Winckelmann XII. c. 1., 290.

lalta el. Formára nézve négyszögű volt, szilárd koczkakövekből, a melyet egykor remek márvány burkolhatott. Négy nagy fülke állt itt a sarkophagok befogadására, a mellettök lévő padokon pedig hamvvedreket lehetett elhelyezni. A közép helyet a császár haló poraival egy porphyr koporsó foglalta el.

A nagy kör-épület felett, úgy látszik, egy másik kisebb templom-forma épület állt szintén oszlopcsarnokkal körülvéve, a melyben hasonlóképen egy csiga-lépcső vezetett egy második sírkamrához.¹ Azt nem tudjuk, hogy miben végződött a templom kupolája; de annak a vélekedésnek, mintha annak a koronáját az az óriási aranyozott érczből való fenyő-toboz alkotta volna, a mely ma a Belvedere udvarát ékesíti, nincs semmi alapja.² A sír-emlék eredeti kapuzata ma el van falazva. Az aeliusi Tiberis-híd felé volt fordulva, a melyet a császár a diadal-hídtől nem messze építtetett, s ezt az utóbbit ugyanakkor valószínűleg lehordatta. Az új híd, a mely hét travertin-ívezeten nyugodott, el volt dűsan látva emlék-szobrokkal s már a 134-ik évben készen állt. A sír-emlék befejezését Hadrián már nem érte meg, sőt az is bizonytalan, vajjon nejét, Sabinát és fogadott fiát, Aelius Caesart ott tétette-e örök nyugalomra? Talán inkább utóda Antoninus Pius teljesítette ezt, a ki a császár hamvait Puteoliból elhozatta és a mausoleumban elhelyeztette. Egy felirat arról tanuskodik, hogy Antoninus a síremléket a

¹ Bunsen i. m. 418. I.

² Lacour-Gayet (*Mélanges d'Arch. et d'Hist.*, École française de Rome 1881., 312. l. stb.) kimutatja, hogy a pigna nem ered a mausoleumból s megerősíti középkori tekintélyek abbeli nézetét, hogy az a Pantheon kupoláját díszítette. Ezt persze nem lehet bebizonyítani.

139-ik évben örökbe fogadó szüleinek, Hadriánnak és Sabinának szentelte.¹

A pompás mausoleum volt a Hadrián császár életének és működésének a záró köve. A birodalom megdőlte után a pápaság sötét századaiban, mint Róma várkastélya, erőssége és börtöne, gyászos események színhelye volt, a melyekről az örök város középkori krónikáiból lehet olvasni.

¹ Lásd a mausoleum címei közül a legelső, n. 984—995. C. I. L. VI. 1.

TARTALOM.

ELSŐ KÖNYV.

Politikai történet.

	Oldal
Első fejezet. Hadriánnak egy régi jellemrajza.	1
Második fejezet. Hadrián életviszonyai Traján trónra léptéig	6
Harmadik fejezet. Hadrián viszonyai Traján uralkodása alatt	12
Negyedik fejezet. Hadrián a császárt a parthusok elleni hábo- rúba kíséri. A zsidók felkelése. Lusius Quietus. Traján halála és Hadrián fiúvá fogadtatása	18
Ötödik fejezet. Hadrián Trajánnak újonnan szerzett tartomá- nyairól lemond. Judea viszonyai. Lusius Quietus bukása	27
Hatodik fejezet. Hadrián visszatérése Rómába Illyricumon át. Harcz a roxolánokkal. A dák és pannoniai viszonyok rendezése. A négy consularis összeesküvése és kiegészi- tése. Hadrián megérkezése Rómába a 118-ik év augusz- tus havában	35
Hetedik fejezet. Hadrián első tettei Rómában. A nagy adós- ságtörlesztés. A császár harmadik consulsága. Attianus bu- kása. Marcius Turbo praefectussá lesz Matidia Augusta halála. A 121-ik év Paliliái	44
Nyolczadik fejezet. Hadrián utazásai általában. Érmek, a me- lyek ezeket megőrkítik	54
Kilenczedik fejezet. Hadrián utazásai Galliában és Germániában egészen a dunai tartományokig. Ezek viszonyai	65
Tizedik fejezet. Hadrián Gallián át Hispaniába és Maureta- niába megy	74

Tizenegyedik fejezet. Hadrián első utazása a keleten. A pontusi országok. Ilium. Pergamum. Cyzicus. Rhodus . . .	82
Tizenkettedik fejezet. Hadrián időzése Athénben és Ó-Görögország más városaiban. Visszatérés Sicilián át Rómába	95
Tizenharmadik fejezet. A „haza atyja“ czíme. A császár Afrikába megy. E provincia viszonyai. Karthago. Lambaesis	108
Tizennegyedik fejezet. Második keleti utazás. Hadrián Athénben és Eleusisban. Utazás Ázsiába. Ephesus, Smyrna, Sardes	115
Tizenötödik fejezet. Hadrián Syriában. Antiochia. Phoenicia. Heliopolis. Damascus. Palmyra	128
Tizenhatodik fejezet. Hadrián Judeában. Jeruzsálem ekkori állapota. Aelia Capitolina gyarmat-város alapítása. Hadrián Arabiában. Bostra, Petra, Peraea vidéke. Gaza. Pelusium	137
Tizenhetedik fejezet. Hadrián Aegyptusban. Ennek az országnak a viszonyai. Alexandria. Hadrián levele Servianushoz. Aegyptus és Alexandria befolyása a nyugatra	148
Tizennyolczadik fejezet. Hadrián utazása a Niluson. Memphis. Heliopolis. Antinous halála. Thebe. A Memnom-szobor. Koptos. Myos Hormos. Mons Claudianus. Visszatérés Alexandriába	158
Tizenkilenczedik fejezet. Hadrián Aegyptusból visszatér Syriába. Athén újabb meglátogatása. Az Olympieion felavatása. A Hadrián iránt tanúsított isteni tisztelet-nyilvánítások	171
Huszadik fejezet. A zsidók felkelése Barkocheba alatt . .	178
Huszonegyedik fejezet. A zsidó háború. Julius Severus átveszi a római seregek vezérletét. Bether eleste. Judea megsemmisülése	186
Huszonkettedik fejezet. Aelia Capitolina gyarmatvárosa . .	198
Huszonharmadik fejezet. Háború az alánokkal. Arrianus Periplusa a Fekete tengerről	205
Huszonnegyedik fejezet. Hadrián utolsó évei Rómában. Sabina Augusta halála. Aelius Verus adoptiója. Ennek a Császárnak a halála	215
Huszonötödik fejezet. Antoninus adoptiója. Hadrián végső napjai és halála	225

MÁSODIK KÖNYV.

Az állam és a szellemi élet.

	Oldal
Első fejezet. A római birodalom	236
Második fejezet. A birodalom provinciái, igazgatásuk, a központi hatalomhoz való viszonyuk. Békés fejlődésük a művelődés terén. A rabszolgaság	241
Harmadik fejezet. Városok, municipiumok, gyarmatok	255
Negyedik fejezet. Italia és Róma	261
Ötödik fejezet. Lovagrend. Tanács és fejedelem. A császári kabinet	267
Hatodik fejezet. A római jog. Az Edictum perpetuum. A Responsák. Római jogtudósok. Tanács-határozatok és császári constitutiók. A Hadrián-féle törvény-alkotás reformatori szelleme	279
Hetedik fejezet. Tudomány és tudósok. A latin és a görög irodalom. Tudós iskolák. Athén. Smyrna. Alexandria. Róma	290
Nyolczadik fejezet. Plutarchus. Arrianus. A taktikusok. A byblosi Philo. Appianus. Phlegon. Hadrián emlékiratai	302
Kilenczedik fejezet. Florus. Suetonius. Földrajz. Philologia	311
Tizedik fejezet. A római szónoklat és a szónoki iskolák. Római szónokok. Cornelius Fronto	314
Tizenegyedik fejezet. A görög sophistika. Favorinus. Miletsi Dionysius. Polemon. Herodes Atticus és más sophisták	323
Tizenkettedik fejezet. Szépirodalom. Hadrián mint költő. Florus. Latin költők. Görög költők. Pankrates. Mesomedes. Halikarnassusi Dionysius, a zeneművész. Hadrián görög epigrammái. Phlegon. Artemidorus és álmoskönyvei. Az arany számár című regény	341
Tizenharmadik fejezet. A bölcsészet. A Stoa. Epictetus és az Encheiridion. Stoicismus és cynismus. Az athéni Demonax	352
Tizennegyedik fejezet. Peregrinus Proteus	363
Tizenötödik fejezet. Abonoteichosi Sándor	368
Tizenhatodik fejezet. A jós-helyek. Plutarchus mint védelmezőjük. Hadrián mysticismusa. Antinous istenné való emeltetése	377
Tizenhetedik fejezet. Kisérletek a pogányság megújítására. Plutarchus és Lucianus	392

Tizenhatszadik fejezet. A keresztyénség elterjedése. A keresztyén vallás, mint „religio illicita“. Hadrián nem üldözte a keresztyéneket. Hadrián leirata Fundanus proconsulhoz. A keresztyén apologeták	404
Tizenkilencedik fejezet. A művészet a rómaiaknál. Hadriánnak a művészethez való viszonya. A művészi tevékenység a birodalomban. Görög művészek Rómában. A Hadrián korabeli művészet jellege	418
Huszdik fejezet. A művészet virágzása és ipara. Eszközök, gemmák, érmek. Értékes könemek. Festészet. Márványarcz képek. Történelmi dombormű	427
Huszonegyedik fejezet. Eszményi szobrászat. Ennek világpolgáris jellege. Antik mesterművek ismétlése. A Hadrián villájában feltalált műre me ke k áttekin té se. Az Antinous-szobrok	437
Huszonkettedik fejezet. Az építészet. A városok polgárainak áldozatra kész hazafisága. Hadrián építkező kedve. Antioe. A berenikei országút. Más építkezések Aegyptusban. A cyzikusi templom	447
Huszonharmadik fejezet. Hadrián építkezései Athénben és Görögország más városaiban. Herodes Atticus építkezései	454
Huszonnegyedik fejezet. Hadrián itáliai építkezései és tiburi villája	462
Huszonötödik fejezet. Róma városa Hadrián korában. A császár római építkezései. A Forum Trajanum befejezése. Venus és Róma temploma. Hadrián sir- emlé ke	471

